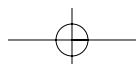
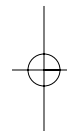
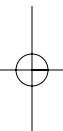
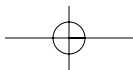
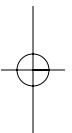
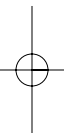
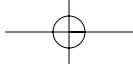

ÉVKÖNYV 2003 XI.

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

ÉVKÖNYV 2003 XI.

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

BUDAPEST, 2003
1956-OS INTÉZET

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE-KÖZALAPÍTVÁNY

SZERKESZTETTE

RAINER M. JÁNOS
STANDEISKY ÉVA

KÖNYV- ÉS CÍMLAPTERV

MOLNÁR ISCSU ISTVÁN

© 1956-OS INTÉZET

© BÉKÉS CSABA • EÖRSI LÁSZLÓ • GERMUSKA PÁL • GYÓRI LÁSZLÓ • KECSKÉS
GUSZTÁV • KELLER MÁRKUS • KENDE PÉTER • KOZÁK GYULA • RAINER M. JÁNOS
• STANDEISKY ÉVA • SZAKOLCZAI ATTILA • TISCHLER JÁNOS • UDVARNOKY VIRÁG •
UNGVÁRY KRISZTIÁN • VALUCH TIBOR

HATVANAS ÉVEK

- 9 KENDE PÉTER
Mi történt a magyar társadalommal 1956 után?
- 18 RAINER M. JÁNOS
Életjelek – ezerkilencszázhatvannyolc
„Kevésbé vizsgált, ám lényeges”
- 33 TISCHLER JÁNOS
„Egy becsületes tsz-főkönyvelő egyedül többet sikkaszt, mint ez a 23 ember együtt”
Az Onódy-ügyről az MSZMP Központi Bizottságában, 1965. március 11.
- 51 VALUCH TIBOR
A bőséges ínségtől az ínséges bőségig
A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben
- 79 GERMUSKA PÁL
A közel-keleti magyar haditechnikai export kezdetei

ÁLLAMBIZTONSÁGI DOSSZIÉ – ÁVÓSOK

- 95 KOZÁK GYULA
Az identitás nélküli ember
- 111 UDVARNOKY VIRÁG
„Van már nekem annyi élettörténetem...!”
- 127 SZAKOLCZAI ATTILA
Márton Endre és a magyar államvédelem

ELEGYES DARABOK

- 147 UNGVÁRY KRISZTIÁN
Egy magyar intézmény: A „Zsidókérdéskutató Magyar Intézet” keletkezéséhez
- 164 KELLER MÁRKUS
Utak és emlékezetek
Két tanári pálya a XX. századi Magyarországon
- 181 STANDEISKY ÉVA
Libikóka
Egy 1956-os forradalmi bizottsági elnök ellentmondásos élete

- 197 KECSKÉS GUSZTÁV
A francia tömegsajtó és az 1956-os magyar forradalom
- 208 EÖRSI LÁSZLÓ
A (II. kerületi) Nemzeti Forradalmi Bizottmány
A Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány megalakulása
- 223 BÉKÉS CSABA
Miért nem lett második hidegháború Európában?
A magyar pártvezetés és az 1979. évi afganisztáni szovjet intervenció
Dokumentumok

BESZÁMOLÓK

- 259 Beszámoló az 1956-os Intézet 2002. évi tevékenységéről
Összeállította Germuska Pál
- 264 Az intézet munkatársainak publikációi, 2002. július 1.–2003. június 30.
Összeállította Győri László
- 275 Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2002. július 1.–2003. június 30.
Összeállította Győri László
- 292 Rövidítések
- 296 Table of Contents
- 299 Szerzőink
- 301 Az 1956-os Intézet kiadványai

HATVANAS ÉVEK

KENDE PÉTER

Mi történt a magyar társadalommal 1956 után?

RAINER M. JÁNOS

Életjelek – ezerkilencszázhatvannyolc
„Kevésbé vizsgált, ám lényeges”

TISCHLER JÁNOS

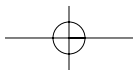
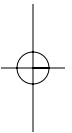
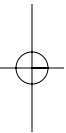
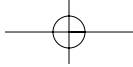
„Egy becsületes tsz-főkönyvelő egyedül többet sikkaszt, mint ez a 23 ember együtt”
Az Onódy-ügyről az MSZMP Központi Bizottságában, 1965. március 11.

VALUCH TIBOR

A bőséges ínségtől az ínséges bőségig
A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben

GERMUSKA PÁL

A közel-keleti magyar haditechnikai export kezdetei

ÁLLAMBIZTONSÁGI DOSSZIÉ – ÁVÓSOK

KOZÁK GYULA

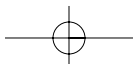
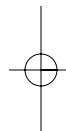
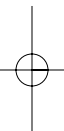
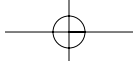
Az identitás nélküli ember

UDVARNOKY VIRÁG

„Van már nekem annyi élettörténetem...!”

SZAKOLCZAI ATTILA

Márton Endre és a magyar államvédelem

ELEGYES DARABOK

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Egy magyar intézmény: A „Zsidókérdéskutató Magyar Intézet” keletkezéséhez

KELLER MÁRKUS

Utak és emlékezetek

Két tanári pálya a XX. századi Magyarországon

STANDEISKY ÉVA

Libikóka

Egy 1956-os forradalmi bizottsági elnök ellentmondásos élete

KECSKÉS GUSZTÁV

A francia tömegsajtó és az 1956-os magyar forradalom

EÖRSI LÁSZLÓ

A (II. kerületi) Nemzeti Forradalmi Bizottmány

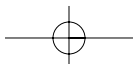
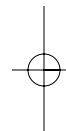
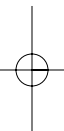
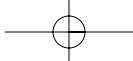
A Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány megalakulása

BÉKÉS CSABA

Miért nem lett második hidegháború Európában?

A magyar pártvezetés és az 1979. évi afganisztáni szovjet intervenció

Dokumentumok

BESZÁMOLÓK

Beszámoló az 1956-os Intézet 2002. évi tevékenységéről
Összeállította Germuska Pál

Az intézet munkatársainak publikációi, 2002. július 1.–2003. június 30.
Összeállította Győri László

Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2002. július 1.–2003. június 30.
Összeállította Győri László

KENDE PÉTER

MI TÖRTÉNT A MAGYAR TÁRSADALOMMAL 1956 UTÁN?¹

A magyar társadalom 1956 utáni története nyilvánvalóan és tagadhatatlanul össze van kötve azzal, ami 1956 ősztén történt. Azzal, ahogyan az eseményt a magyar társadalom átélte, de még azzal is, ahogy 1956 hatása a további fejleményekbe beépült. A forradalmat követő évtizedek szemrevétele visszatekintőleg világítja meg magát 1956-ot, de ezenfelül fényt vet az 1989-ben meginduló változásokra is, ideértve a kilencvenes éveket, amelyek tudvalévőleg nem 1956-ból nőttek ki, hanem az utána következő három évtizedből. Az 1989-es év ugyan valamilyen értelemben 1956 szimbolikus feléledése is volt, ez azonban nem tette meg nem történetté mindazt, ami a magyar társadalmat időközben megváltoztatta. Az 1957–1989 közötti korszak reális szemlélete azért is szükséges és hasznos, mert megóv minket attól, hogy 1956 pillanatát és utóéletét a magyar társadalmi valóságtól elszakadt üdvtörténekként tárgyaljuk.

A továbbiakban öt kérdésre próbálok választ keresni, hogy végül az előadás címében feltett kérdésre feleletet kaphassunk.

MEKKORA VOLT 1956 TÉNYLEGES TÁMOGATOTTSÁGA?

Bármilyen terjedelmes irodalma van is 1956-nak, máig sem tudjuk pontosan megmondani, hogy a magyar társadalom mekkora hányada vett részt így vagy úgy a forradalom különféle cselekményeiben, hogy hányan voltak a fegyveres harcosok, s hogy nagyjából hányan működtek közre tevékenyen és elszántan a munkástanácsok, a különféle forradalmi és nemzeti bizottságok, valamint a pártszerveződések munkájában. Azt tudjuk, hogy október 23-án Budapesten a tüntetők sokan (a becslések szerint 100-200 ezren) voltak, a továbbiakban azonban – lényegében a fegyveres harcok következtében – az utca kiürült, s egészen bizonyos, hogy a pincékbe húzódnók vagy a zárt redőnyök mögött megbújók száma sokkal magasabb volt, mint az utcára kimerészkedőké. Pontos statisztikák egyedül az országból elmenekülőkre vonatkozóan állnak rendelkezésre, őket azonban nagy hiba volna a forradalom aktív támogatóival azonosítani. Az eltávozottak között azok, akik csak az alkalmat használták ki, s pusztán azért távoztak el, mert ilyen vagy olyan okból nem kívántak többé Magyarországon élni, többen voltak, mint a szó szoros értelmében vett politikai menekültek. Jellemző módon az eltávozók több mint tíz százaléka már 1957-ben visszatért Magyarországra, s a visszatelepülés folyamata, ha csekélyebb számban is, de a további években, évtizedekben is folytatódott.

1 Ez a fejtegetés előadásként hangzott el 2003. január 11-én, az ELTE Jog- és Államtudományi Kar központi auditoriumában, a *Rubicon* folyóirat által rendezett tanártovábbképző tanfolyamon.

A forradalom támogatottságára vonatkozó kérdést azért nehéz megválaszolni, mert 1956 mint esemény még jóval megelőzte a közvélemény-kutatások korszakát, így tehát a magyar lakosság érzelmeiről nem készültek felmérések, senki sem vezetett szimpátia- vagy antipátia-indexet, de ha vezetett volna is, az föltehetőleg a szubjektív ítélezések nagyfokú hullámzását mutatta volna ki. A kortársak körében egyértelműen az a vélekedés uralkodik, hogy a forradalmat – vagyis a kommunista rendszer megdöntését – az október 23-át követő hetekben elsöprő többséggel támogatta a magyar közvélemény. Ezt alátámasztani látszik az a körülmény, hogy forradalmi és nemzeti bizottságok (tanácsok) alakultak minden szakmai és intézményes közösségben és számtalan községben, helyi kezdeményezésből és széles körű támogatással. A forradalom politikai támogatottságát dokumentálja az október végén, november elején mellette nyilvánosan kiállók nagy száma és társadalmi reprezentativitása is (amint ez a szóban forgó napok rádióadásainak anyagát tartalmazó, röviddel később Nyugaton kiadott magyar és idegen nyelvű kötetekből is kiolvasható). Ezzel szemben felhozható persze, hogy az adott időszakban a forradalom aktív ellenfelei vagy csendes helytelenítői nem szólaltak meg nyilvánosan. A forradalom lelki támogatottságának mértéke tehát – százalékszerűen – végül is nem dokumentálható. Bár a többség támogatása aligha vonható kétségbe, nyomós tények arra is felhozhatók, hogy ez a támogatás november közepétől vagy végétől kezdve csökkenni kezdett.

Ismerjük a halottak és sebesültek számát, valamint azokét, akik ellen 1956 novemberétől kezdve bünvádi eljárás indult. Október 23-a és január 16-a között 2650, a forradalom cselekményeivel, illetve a fegyveres harcokkal kapcsolatos halálesetet tartanak nyilván (ebből Budapesten több mint kétezret). A kórházakban kezelt sebesültek száma 19 226 volt. Ha ezeket összeadjuk, 22 ezer körüli összeget kapunk, ez azonban korántsem egyértelműen a forradalom harcosainak vagy támogatóinak száma, hiszen benne foglaltatnak a harci cselekmények véletlen áldozatait, továbbá a fegyveres felkelők ellen harcolók is. 1956 novembere és 1959 decembere között több mint 35 ezer személy ellen indult eljárás politikai okokból, illetve 1956-os cselekményekkel kapcsolatban. Közülük börtönbüntetésre ítélték 22 ezret, halálra pedig 229-et. Az 1956-os Intézet kutatásai alapján az 1959 végéig kivégzettek tényleges száma valamivel több mint háromszázötvenre tehető, ebből azonban csak 232 volt egyértelműen forradalmi tevékenységgel azonosítható személy.² Az elítéltek számát a meghurcoltakéval az kapcsolja össze, hogy a szóban forgó korszakban bírói ítélet nélkül mintegy 13 ezer személy került internálótáborba.

A forradalom támogatottságának megítélése nem csak statisztikai feladvány. A számokon túlmutató probléma, hogy egy olyan váratlanul létrejövő, forгатagos és végül is visszájára forduló esemény, mint a magyar 1956, sokakban tisztázatlan érzelmeket kelt. Tudjuk, hogy 1956. november 4-e után a forradalom sok tényleges résztvevője – nem is a legjelentéktelembbkek közül – átállt a szovjet kommunista restauráció oldalára: egyesek villámgyorsan, mások némi habozás után. Példaként két jelentős, szellemileg is fontos nyomot hagyó személyiséget említtek: Erdei Ferencet és Boldizsár Ivánt. Mindkettejük történetéhez hozzátartozik, hogy 1956 novemberében a szovjet hatóságok rövidebb időre őrizetbe vették őket. Mások azonban – ezrek és ezrek – úgy álltak át, hogy semmilyen közvetlen fenyegetéstől nem kellett tartaniuk. Ez azonban már átvezet a második kérdéshez.

² Hegedűs (1996) 9. p.

HOGYAN ÉLTE ÁT A MAGYAR TÁRSADALOM A FORRADALOM LEVERÉSÉT?

Emlékeim szerint az elkeseredés és a gyászos letörés mellett a fatalitás érzése volt a leggyakrabban tapasztalható. Ugyan mi másra lehetett számítani az oroszok részéről? – hangzott el lépten-nyomon. A fatalitás érzületét csak erősítették a Nyugat árulásáról szóló vélemények: hogy is győzhettünk volna, ha egyszer a Nyugat cserbenhagyott minket? Voltak persze kisebb számban olyanok is, akik nem osztották a kimenetel e sorsszerűségével kapcsolatos uralkodó felfogást, s akik még 1956 késő őszén (még december elején is) úgy gondolták, hogy az események másképp is alakulhattak volna, sőt, hogy egy esetleges nemzetközi (például indiai) nyomás hatása alatt még mindig van esély arra, hogy a moszkvai vezetés valamiképpen számot vet a forradalom erejével, és kiegyezést keres a magyar néppel. Ez utóbbiakból kerültek ki az ellenállók. El kell azonban ismerni, hogy a közhangulat uralkodó felfogásához képest ők elenyésző kisebbséget képviseltek.

Röviddel a forradalom leverése után a fatalitás gondolatát még egy lassan érlelődő kétely is kiegészítette: nem biztos, hogy helyes volt ekkora vállalkozásba kezdeni, ennyi bajnak, rombolásnak kitenni az országot. Megjegyzendő, hogy ez a gondolat nem csak a magyar társadalomban ötlött fel. A forradalmat kitörő lelkesedéssel fogadó, s érzelmileg egyértelműen támogató nyugati világ közvéleménye is afelé hajlott, hogy irreális volt ez a próbálkozás, hiszen a szovjet óriáshatalmat még egy Magyarországnál sokkal nagyobb erő sem tudta volna meghátalásra bírni. Ha pedig így álltak a dolgok, akkor a szovjet rend visszaállításába beletörődni nemcsak hogy nem szégyen, hanem – az itt maradóknak – az egyetlen reális életalternatíva. A történetek ilyenét megítélése és lelki földolgozása magában véve ugyan nem teremtett rokonszenvet a berendezkedő Kádár-rendszer iránt, de előkészítette a társadalmat a vele való együttélésre, vagy másképp, némileg keményebben fogalmazva, az elkerülhetetlen előtti kapitulációra. 2002 decemberében Kertész Imre Stockholmban a Nobel-díj átvételekor a következőket mondta: „Az 1956-os forradalom leverése után úgy döntöttem, hogy Magyarországon maradok. Ezúttal tehát [...] felnőt fejjel figyelhettem meg, hogyan működik egy diktatúra. Láttam, hogyan tagadtatják meg egy néppel az eszményeit, láttam az alkalmazkodás kezdeti, óvatos taglejtéseit, megértettem, hogy a remény a gonosz instrumentuma, s hogy [...] az etikum az öfenntartás hajlékony szolgálóleánya csupán.”

1956 közvetlen utóélete tömegek számára jelentett pályamódosítást, politikai és szakmai újramegteremtést, sokak számára magánéleti cezúrát, nemcsak az emigránsok esetében, hanem az otthon maradtak körében is.

Az otthon maradtok életvitelét három domináns magatartástípus jellemzi.

– Tudomásul venni az erőviszonyokat, és nem lázadni, nem kockáztatni tovább. A beletörődésnek ez a válfaja nem feltétlenül járt lelki-politikai kapitulációval. Emblematikus példaként hozható itt fel ifj. Antall József, aki környezete szerint 1957 elejétől kezdve el volt arra szánva, hogy átvészeli, „kibekkeli” a bekövetkezett helyzetet. De amint ezt Rainer M. János levéltári kutatásai kimutatták,³ két korszakot kell megkülönböztetni: az elsőben még az volt a cél, hogy fönnymaradjon a forradalom lángja, s csak később állt be a „most már nincs mit tenni” lelkiállapota. Még egy gondolat kívánczik ide: 1957 azért is cezúra a magyar társadalom életében, mert a forradalommal, illetőleg ennek leverésével zárult le az 1945 utáni évtized ideiglenességérzete. 1957-től kezdve alakult ki a „most már ez van, mostantól kezdve már ezzel kell együtt élni” alapérzése.

– Aktívan hozzájárítani annak kereséséhez, hogyan lehet az adott viszonyokban kibontakozó lehetőségeket személyes előnyökre átváltani, hogyan lehet ebben a nem egészen új, de nem

³ Rainer (2002) 135–168. p.

12 HATVANAS ÉVEK

KENDE PÉTER

is egészen régi „szocialista világban” boldogulni. Ez a magatartás különösen jellemző a régi magyar középosztály azon a tagjaira, akiket 1956 előtt kizártak mind a továbbtanulásból, mind a szakmai és társadalmi érvényesülésből. A típus azért érdekes és fontos, mert valószínűleg jellemző a réteg többségére. A Rákosi-rendszer brutálisan kirekesztő osztálypolitikájával szemben a Kádár János-féle politika alapállása az volt, hogy nem kell bántani azt, aki nyíltan nem áll szemben a fennálló rendszerrel, nem kell visszalökni „a szocializmushoz közeledőket”, vagy pontosabban: még az apolitikus együttműködőkben is potenciális támogatókat kell látni. Ez az új, megengedő „osztálypolitika” nyilvánvalóan kihúzta a talajt az ellenállás lehetséges erői alól.

– Külön említést érdemelnek az 1956 előtti párttagok közül azok, akik a forradalmat megelőző időszakban Nagy Imre vonalát támogatták, s valamilyen módon (ha csak érzelmileg is) részt vettek a forradalomban. Ebben a csoportban november 4-e után újra kialakult az az érzés, hogy meg kell keresni a rendszer belülről való javításának lehetőségeit, ennél fogva azért kell belépni az MSZMP-be, hogy ott ne a régi rákosisták kerüljenek többségbe. Az ilyenfajta politikai együttműködők nagy része persze a továbbiakban hasonult a Kádár-féle állampárt mindenkor fű vonalához, egy részük azonban megmaradt titkos reformernek; ezekből kerültek ki a hatvanas évek reformpolitikájának legelszántabb támogatói is. Ugyanakkor volt az 1956 előtti párttagok körében egy másik típus is: azoké, akik megmaradtak a Petőfi körű generáció szemlélete mellett, nem tudták elfogadni az 1956. novemberi restaurációt, s nem léptek be az újjászerveződő állampártba. Ezeknek a nem együttműködőknek, a rendszerből és a közéletből visszavonulóknak a száma talán jelentősebb volt, mint ezt korábban gondolni lehetett. Életútjuk alakulására hadd hozzak fel egy példát! Egy 1928-ban született, 1945–1956 között párttag, lelkes marxista, a Lenin Intézetben diplomázó, de 1956 után minden politikai tevékenységtől visszavonuló asszonnyal valamikor a nyolcvanas években életútinterjú készült, amelyben a következő szívbemarkoló mondat olvasható: „a mi életünk látszólagos... a mi egész nemzedékünk 1956-ban meghalt.”⁴ Tömör kifejezése ez a mondat annak, hogy miként hervadt el és hullott szét az a népes nemzedék, amely 1945 után nagy hittel és akarással indult, az ötvenes években már többé-kevésbé megcsalva érezte magát, 1953 és 1956 között pedig fontos kezdeményező szerepet játszott az események alakulásában.

Valamennyi itt említett attitűd a továbbiakban így vagy úgy szépirodalmi szövegekben is lecsapódott, habár a nyomtatott szó e korszakra vonatkozóan ritkán hiteles: mindig érződik, hogy az író először is a cenzúrahatóságra gondol, s ennek függvényében fogalmazza meg – legtöbbször áttételesen – 1956-ot illető mondanivalóját. Az 1956 utáni társadalmi hangulat irodalmi tükröződését nagy érzékenységgel elemezte György Péter *Néma hagyomány* című könyvének második fejezetében. Déry Tibor, Örkény István, Karinthy Ferenc és mások szövegeit felidézve rendkívül szuggesztív következtetésekre jut.⁵

Hadd tegyek végül említést egy az előbbiektől eltérő választásról: az emigrációról. Aligha kell mondani, hogy az 1956 utáni kivándorlás, illetve menekülés az addigi élettel való teljes szakítást jelentette. Fölvethető a kérdés, hogy az emigráció választása nem értelmezhető-e úgy is, mint a magyar társadalom önkéntes önszelektciója: aki teljesen szakítani akart, az eltávozott, aki pedig erre nem szánta el magát, az maradt. Ez a megállapítás csak részben érvényes, hiszen azt a megalapozatlan feltevést tartalmazza, hogy 1956 őszen–telén a fennálló rend legaktívabb ellenfelei mentek el. Már említettem, hogy ez így nem felel meg a valóságnak. Másfelől az emigrációról azért érdemes ebben a témakeretben gondolkodni, mert az a bizonyos két-

4 Lásd Majtényi György: „Nekem a hatvanas évek...” kézirat, 1956-os Intézet, 2002.

5 György (2000) 75–92. p.

százezer disszidens korántsem szakította meg minden kapcsolatát az elhagyott országgal, s ennélfogva levelezésük, de későbbi többé-kevésbé rendszeres hazalátogatásuk is újfajta és élő összeköttetést teremtett a nyugati világgal a magyar társadalom egy jelentős hányada számára. A Kádár-rendszernek egyebek között ezzel a ténnyel is számot kellett vetnie.

LÉTREJÖTT-E HATALOM ÉS TÁRSADALOM KÖZÖTT EGYFAJTA „PAKTUM”?

Az elmúlt évtizedekben szinte közhellyé vált, hogy a Kádár-rendszer valamiféle hallgatóságos „társadalmi szerződésen” nyugodott. Nos, annyi tény, hogy a helyreállított kommunista hatalom és a neki alávetett társadalom kialakított egymással valamiféle hallgatóságos *viszonyt*, amelyet azonban túlzás volna megállapodásnak nevezni. E viszonyrendszer alapját 1956 – mindkét fél számára keserves – tapasztalatai képezték, helyesebben az ezekből levont tanulságok. Hangsúlyozandó azonban, hogy e kölcsönös alkalmazkodás – amely valahogyan úgy hangzott, hogy ha a nép nem ismétli meg 1956-os csínytevését, akkor a hatalom sem fog 1956 előtti hibáiba visszaesni – csak hallgatólagosan létezett: világos és egyértelmű megfogalmazást sem a hatalom, sem a „nép” részéről nem kapott. Az utóbbi részéről – lévén, hogy hallgatásra volt ítéelve – nem is kaphatott. Több mint húsz évvel később erről az állapotról Bibó István a következőket mondta: „Sokszor az az érzése az embernek, hogy itt tulajdonképpen egy 1956 nagy megrázkódtatása után kiábrándulttá, rezignálttá [...] vált vezetés egyezett ki egy kiábrándulttá, cinikussá vált, [...] közvetlen előnyökre törekvővé vált országgal.”⁶ Az így körvonalazható viszonynak a nép oldaláról része volt nemcsak az engedelmesség, a helyreállított szovjet típusú rendszer de facto elfogadása, hanem az is, hogy bizonyos dolgokról nem beszél, mi több, úgy tesz, mintha 1956 soha meg se történt volna, az újra bevezetett „szocializmus” pedig a dolgok hön kívánt, sőt természetes rendje lenne.

Ezzel együtt kérdéses, szabad-e a konszolidált Kádár-rendszer időszakára vonatkozólag akárcsak hallgatóságos „társadalmi paktumról” is beszélni. Ez a kifejezés ugyanis fogalmilag olyan helyzetet feltételez, amelyben a felek tisztában vannak azzal, hogy mint ilyenek léteznek, hogy szemben állnak egymással, hogy szerződést kötnek, miközben azt is adottnak veszik, hogy ez a szerződés meghatározott ideig – például felmondásig – egyikre is, másikra is kötelező erejű. Ilyen értelemben 1957 után „paktum” nem kötött, kiegyezés sem volt, hanem – fokozatosan – kialakult valamiféle magatartási kánon és viszonyrendszer, amely az utólagos megfigyelő számára magyarázatot ad arra, hogy – szemben a Rákosi-rendszerrel – miért tudott konszolidálódni a Kádár-rendszer. A „kiegyezés” fogalma e viszonyrendszer indokolatlan felmagasztalása. Valódi kiegyezéshez minimális szabadság kell, továbbá intézményes párbeszéd, amelynek előfeltétele, hogy a felek világosan megkülönböztessék egymást, más szóval, hogy a Hatalom ne állíthassa magáról, hogy ő egyszersmind a Nép is. Kiegyezéshez továbbá a társadalom oldaláról egyfajta reprezentativitás is kell. Az 1860-as években mindezek a feltételek megvoltak, s teljesen egyértelmű volt, hogy az uralkodóval tárgyaló Deák Ferenc még explicit felhatalmazás nélkül is a *nemzet* képviselőjében jár el. 1956 novembere után a magyar társadalomnak ezzel szemben nem volt módja kifejezni azt, amit akkor és később kívánatosnak vagy elérendőnek tartott, a rátelepedő hatalomnak pedig esze ágában sem volt saját akaratát a *másik* fél beleegyezésének alárendelni, legfeljebb arra volt kész, hogy bizonyos engedményeket tegyen, ezzel is levonva (a maga oldaláról nézve) az 1956-os robbanás tanulságait.

Az előzőkben azt a kijelentést tettem, hogy szemben a Rákosi-rendszerrel, a Kádár-rendszernek sikerült bizonyos fokig elfogadtatnia magát. (A „konszolidáció” szó ezt a körülményt

6 Bibó (1990) 735. p.

jelöli.) Ha mármost azt a kérdést vetnénk fel, hogy mi tette lehetővé ezt az elfogadást, akkor sokkal tényyszerűbb dolgokról kellene említést tennünk, mint az a bizonyos soha meg nem kötött és senki által hivatkozásként fel nem használt „paktum”. A Kádár-rendszer elfogadását olyan tényezők segítették, mint a leggyűlöltebb régi vezetők félreállítása; a politikai vezetés által kitűzött gazdasági célok életközeli és reálisabbá válása; az életviszonyok tényleges javulása és a gazdaság egész működésének normálisabbá válása; az ideológiai szempontok visszaszorulása, s felváltása egy kiszámíthatóbb szabályrendszerrel, amelyben az ország lakóinak túlnyomó része legalábbis fizikailag biztonságban érezte magát (például „osztályalapú” üldözésektől nem kellett tartania). Ezt az irányváltást a Kádár-rendszer nem egy lépésben hajtotta végre, hanem fokozatosan, s nem egy vonatkozásban a szovjet birodalmi irányvonalal is összhangban, illetőleg annak váltásaira a maga módján reagálva. Az is csak fokozatosan derült ki, hogy ebből aztán majd élhetőbb viszonyok jönnek létre. A rendszer népszerűségét – vagy legalábbis elfogadottságát – erősítette, hogy mindez egy olyan világrendszeren belül történt, ahol általában Moszkva diktált, s elvben „a kommunizmus” ködös és nyugtalanító célja felé kellett menetelni. A szomszéd országok viszonyaival összehasonlítva a Kádár-rendszer visszafogott magatartása aránylag vigasztaló volt (a szomszédságból nézve meg éppen kívánatos). Ennyiben tehát még nemzeti büszkeségre is okot adott, amint erre Lengyel László több írásában is felhívja a figyelmet.⁷ E viszonylagos előnytől függetlenül is tény, hogy Magyarország modernizációja a Kádár-rendszer évtizedeiben nagy ugrást tett, amely összevethető mind az 1914 előtti, mind a két világháború közötti modernizációs korszakkal. Az elfogadottság okai itt keresendők, nem pedig valamiféle hallgatóságos paktum, hatalom és nép közötti titkos cinkosság fikciójában.

HOGYAN REAGÁLT A MAGYAR TÁRSADALOM A MEGTORLÁSOKRA?

1957 és 1960 között nem volt szabad sajtó (persze utána sem), s a politikai terror áldozatairól legfeljebb az emigrációs sajtóban eshetett szó (ott viszont bőségesen). A nyolcvanas évek vége felé azonban az országon belül is lassan-lassan megkezdődött a visszaemlékezés a korábbi évtizedekre, ha nem is hangfogó nélkül, de valóságközelibb módon. Ma ezekből a házi használatra készült memoárokból is kiderül, hogy milyen hatalmas mértékű volt az 1957 utáni években a félelem és a megdöbbenés.⁸ A kilencvenes évek második felében az 1956-os Intézet érdekes kutatást folytatott a forradalmi tevékenységük miatt kivégzettek vagy bebörtönzöttek hozzátartozói körében, amelynek eredményeit Molnár Adrienne és Kőrösi Zsuzsanna publikálta.⁹ Ez a könyv alulnézetből – az áldozatok gyermekeinek tapasztalatán keresztül – mutatja meg, hogy a magyar társadalom miként reagált a megtorlásokra, s bizony az derül ki belőle, hogy 1989 előtt nem volt könnyű ennek a sorsnak a terhét cipelni. Egy még frissebb, az 1956-os elítéltek szabadulás utáni helyzetét vizsgáló kutatás összefoglalásaként pedig a fenti szerzőpáros egyik tagja az alábbi szikár megállapítást teszi: „A hivatalos szféra általában elutasító, a társadalom tagjainak többsége közömbös volt az ötvenhatosokkal szemben, a magánszférában viszont a szolidaritás számtalan gesztusával találkoztak.”¹⁰

7 Lásd például Lengyel (1997) 185. p.

8 Erre vonatkozóan a leggazdagabb anyagot az 1956-os Intézet Oral History Archívuma tartalmazza, amelynek interjúi nagyjából az 1980-as évek második és az 1990-es évek első felében készültek.

9 Kőrösi–Molnár (2000).

10 Molnár (2003) 259. p. – Az 1956-os Intézet 2002-es évkönyve egy részletesebb összeállítást is tartalmaz az 1956 után elítéltek személyes emlékeiből, lásd Molnár (2002).

Arra a kérdésre, hogy milyen volt az ellenállás köznépi megítélése, a fenti tapasztalattal bizonyos fokig analóg válasz adható. Ennek dokumentálására vissza kell térnünk a szépirodalmi forrásokhoz, s először is néhány szót szólni arról, hogy a Kádár-rendszer irodalom- és filmpolitikájának egyik fontos célja volt 1956 hőseinek – egyáltalán, a hősök kultuszának – hiteltelenítése. Gondoljunk például Moldova György 1956-tal kapcsolatos novelláira, Karinty Ferenc *Budapesti ősz* című regényére, illetőleg arra, ahogyan ott 1956 hőseinek jelleme elpiszkolódik, vagy idézzük fel Déry Tibor erre vonatkozó novelláinak hangütését. Utóbbi *Számadás* című novelláját György Péter a következőképpen elemzi: „Ebben a menekülő diák-forradalmár állít be professzorához, hogy elrejtse nála a géppisztolyát [...] az etikai vétéség az, hogy a forradalmár egy véleményt nem nyilvánító kívülállót kever saját ügyébe [...]. Milyen jogon tételezi fel, hogy egyetérték önnel?, kérdezte az öregember. [...] Déry novellája nem a forradalmárok politikai céljait vitatja, hanem etikai normáit kezdi ki [...]. A lényeg, a forradalom evidens közösségi élménye lett kétségbe vonva, méghozzá a forradalmárok egyik legtekintélyesebbike, Déry Tibor által.”¹¹

A forradalom közösségi élményének és hősiességének kedvezőtlen irodalmi tükröződése elsősorban az irodalmat szigorúan kézben tartó politikai hatalom szándékaira vet fényt. De nehéz volna tagadni, hogy a hatvanas–hetvenes évek légkörében, amikor egyre általánosabbá vált az egyéni boldogulás keresése és a rendszerbe való betagozódás szándéka, az ellenállók imázsa nem maradhatott csorbítatlan és világitó erejű. György Péter már többször idézett könyvében joggal állapítja meg, hogy a forradalomban szerepet játszó személyek össztársadalmi megítélése korántsem volt olyan egységesen pozitív, mint az a kép, amely az 1848–49-es szereplőkkel kapcsolatban a XIX. század második felében kialakult. Valóban, velük kapcsolatban nyoma sem volt annak a nemzeti egyetértésnek, amelyről 1989 óta annyi, de annyi szó esik a köztereken. Az ellenállás, mint olyan pedig egy újabb nemzeti katasztrófa rémképét hívta elő, valamit, amittől az emberek többségének borsózdott a háta. Ez a viszolygás még a nyolcvanas években is fennmaradt, s talán ez is az egyik magyarázata annak, hogy a szellemi ellenállás különféle megnyilvánulásainak oly kicsiny visszhangja volt a magyar társadalomban.

Véleményem szerint ez olyan tényállás, amely még az 1989-es változások elemzéséből sem maradhat ki. Erős túlzás azt állítani, hogy azok a pártocskák és egyéb politikai körök, amelyek 1989-ben kialakulták a Hatalommal a demokráciára való áttérést, reprezentatív képviselői voltak a szélesebb magyar társadalomnak. Ők egyfajta szükségességet képviseltek (amelyet egyébként egy adott pillanattól kezdve a Hatalom is felismert). Az igazság az, hogy egészen addig a pillanatig, amíg az egypártrendszer meg nem dőlt, az ellenállóhoz mint társadalmi típushoz fűződő uralkodó képzet az volt, hogy az bizony olyan ember, aki bajt csinál, aki semmibe veszi a tényeket, s ezzel bajt hoz a maga fejére, de valószínűleg a többiekére is! Én ezt a fajta közérzületet, ezt a népi bölcsességet tekintem az 1956-tal kapcsolatos fejlemények legnegatívabb következményének.

HOGYAN ALAKULT AZ ÖTVENHATRÓL SZÓLÓ KÖZBESZÉD 1989 ELŐTT ÉS UTÁN?

2001 októberében az 1956-os Intézet kétnapos konferenciát szentelt ennek a témának.¹² Ennek részletes felidézésére itt nem vállalkozhatom, a téma legfontosabb vonatkozásaira szorítkozva azonban néhány megjegyzés idekívánczik az 1989 előtti korszakról és a következő évtizedről.

11 György (2000) 87–88. p.

12 Az előadások és a vitaanyag megjelent az 1956-os Intézet évkönyvében: 1956 emlékezete. In Rainer–Standeisky (2002), 193–283. p.

1989 előtt élesen, mondhatnám drámaian elvált egymástól a nyilvános és a „privát” közbeszéd. Az elsőt úgyszólván végig az jellemezte, hogy 1956-ot népellenes ellenforradalomnak, a külső és belső ellenség ármányos aknamunkájának, szégyellni való történelmi kisiklásnak próbálta beállítani. Erről beszéltek az újságok, ez állt a tankönyvekben, és persze ezt ismételték a hivatalos szónoklatok valamennyi évfordulón, még 1986-ban, a harmincadikon is. A privát közbeszédben ezzel szemben az „ellenforradalom” mint megjelölés ritkán fordult elő, de a hatvanas évektől kezdve „forradalomról” is csak kevesen beszéltek. A fordulat valamikor az ötvenes évek végén állt be; addig természetes volt, hogy a privát beszédben ötvenhatot forradalomként emlegették, hiszen még az is, aki személy szerint nem vett részt az akkori cselekményekben, jól emlékezett arra, hogy „a forradalom napjaiban” ment le krumpliért vidékre, nem pedig az úgynevezett ellenforradalom idején. Ehhez még azt is hozzáfűzném, hogy a közbeszédben nemigen volt keletje annak a fellengzős kifejezésnek, hogy „szabadságharc”. Az 1956-os eseményeknek ezt az elnevezését az emigráció konzervatív körői szorgalmazták. A magyar köztudatban azonban szabadságharc 1849-ben volt, nem pedig 1956-ban. Legalábbis így jelent ez meg a közember szóhasználatában. Viszont már 1956 utolsó heteitől kezdve terjedni kezdtek a magánbeszédben az olyan szemérmes és rejtőzködő kifejezések, mint a „forró napok”, az „események”, vagy éppen a „sajnálatos események” – igaz, hogy amikor ezt ki mondta a beszélő, szája mosolyra húzódott...

A civil társadalmi köztudatot érzékenyen befolyásolta, hogy 1956 valódi, igazsághű felidézése sem a sajtóban, sem a szépirodalomban, sem a filmkockákon nem volt lehetséges. Ez bizony döntő különbség 1848–49 utóéletével szemben, amelynek (ha nem is a Bach-korszakban, de már röviddel utána) egyik fontos vektora volt a szépirodalom. Az 1956-ról szóló hallgatást vagy ferdítést nem „paktum” idézte elő, hanem a politikai elnyomás. Ennek következtében nem alakulhatott ki érdemleges politikai, illetve történelmi vita, sem kiérlelt közösségi tradíció 1956-tal kapcsolatosan. Mellesleg politikatörténelmi vita 1956 helyéről a magyar történelemben azóta sem igen keletkezett, mert az elhallgatás és a negatív egység helyébe egyik napról a másikra a minden árnyalatot nélkülöző pozitív méltatás lépett. A Kádár-rendszer felpuhulásával, tehát a hatvanas évektől kezdve sok magyar író kísérletezett azzal, hogy 1956-ra vonatkozó érzéseit-gondolatait belecsempéssze – ha csak virágnyelven is – valamelyik művébe. A hivatalos cenzúra azonban éberem őrködött, hogy ez ne, illetőleg csak olyan csavarásokkal történhessen meg, amelyek az eredeti szándékot olykor az ellenkezőjére fordították. Az 1956-párti civil társadalom titkos aknamunkája csak egyetlenegy esetben járt sikerrel: Jancsó Miklós *Szegénylegények* című filmjében, amelyet az egész magyar közönség úgy tekintett, mint 1956 leverésének metaforikus elbeszélését.

Azt viszont, hogy hányszor és miként beszéltek 1956-ról a családi asztalnál, egyszerűen nem tudjuk, pontosabban: tudjuk, hogy sokféleképpen, és hogy leginkább – sehogyan. Ennek következménye, hogy az 1956 után születettek többnyire úgy nőttek fel, hogy történelmi tudatukból ez az esemény hiányzik, vagy pedig csupán homályos, zavaros, gyanús, titkolandó dologként létezik. 1956 szereplői pedig három évtizedre mintegy eltűntek a történelem súlylyesztőjében.

Így jutottunk el 1989-hez, amely bizonyos értelemben a visszaváltozás éve volt. Az 1989-es események színterének 1956 nemcsak visszatérő hivatkozása lett, hanem valamiképpen a szereplője is, valahogyan úgy, mint ahogy a klasszikus görög drámában hirtelen valami elmés és meglepő gépezet segítségével leszáll a magasból az isten (deus ex machina). 1989 után látszólag összetalálkozott a köz- és a magánbeszéd, de csak látszólag. A valóságban egy szörnyen bonyolult, majdhogynem áttekinthetetlen disszonancia üvöltő hangja foglalta el a korábbi csend helyét. E disszonancia okainak részletes elemzésére nem vállalkozom, teszek azonban

egy összefoglaló megállapítást. Ez pedig úgy hangzik – s hadd legyen ez nálam e tárgyban az utolsó szó, ha úgy tetszik, előadásom végkövetkeztetése is: *1956 betörése a felkészületlen magyar köztudatba szemmel láthatóan felborította a hallgatásnak és az öncsalásnak azt az egyenlőségét, amelyre a megelőző három évtizedben a magyar társadalom lelki egyensúlya épült.*

IRODALOM

- BIBÓ István: Az 1956 utáni helyzetről (1978) In uő: *Válogatott tanulmányok. IV.* Budapest, 1990, Magvető, 711–758. p.
- HEGEDŰS B. András (főszerk.): *1956 Kézikönyve. III. Megtorlás és emlékezés.* Budapest, 1996, 1956-os Intézet.
- GYÖRGY Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben (a régmúltól az örökségig).* Budapest, 2000, Magvető.
- KÖRÖSI Zsuzsanna–MOLNÁR Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem. Az 1956-os elűtéltek gyermekeinek sorsa.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet.
- LENGYEL László: *Mozgástér és kényszerpálya.* Budapest, 1997, Helikon.
- MOLNÁR Adrienne: Elévülés nélkül. Válogatás az Oral History Archívum gyűjteményéből. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 109–134. p.
- MOLNÁR Adrienne: Szabadlábba ítélve. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 245–269. p.
- RAINER M. János: Lemerülés vagy megkapaszkodás? Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években. In uő – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 135–168. p.
- RAINER M. János–STANDEISKY Éva (szerk.): *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2002, 1956-os Intézet.

RAINER M. JÁNOS

ÉLETJELEK – EZERKILENC SZÁZHATVANNYOLC „KEVÉSSÉ VIZSGÁLT, ÁM LÉNYEGES”¹

1968 a második világháború utáni Európa történetének egyik legviharosabb esztendeje volt. Kelet és Nyugat forrongani látszott, Párizs és Prága utcáin forradalomnak tűnő események zajlottak. A „hatvanas évek” ugyanakkor világszerte sajátos fordulópontnak, korszakhatárnak tűnt. Vajda Mihály szerint „a hatvanas évekkel zárult le az egyetlen igazság keresésének, s ami ebből tulajdonképpen következik, a világ eme egyetlen igazság alapján történő megjobbítására való törekvésnek a korszaka”, mely a felvilágosodás óta azt kereste, miféle „projekt” alapján uralkodhatna az egyetemes emberi ész a társadalmat.² A „hatvanas évek” politikai aktorai, gondolkodói – utolsó kísérletként – a megvalósult modernitás évtizedében egyszerre bírálták a demokratikus piacgazdaságot és a magát ennek meghaladásaként feltüntető létező „szocializmust”, hogy azután 1968-ban mindkét törekvés gyakorlati kudarcot valljon.³ Magyarországon 1968 az 1956 utáni időszak legreményteljesebb esztendejeként indult, úgy tűnt, hogy az addig a társadalmi gyakorlatban szelídülő Kádár-rendszer talán valóban *rendszerre* intézményesül. A gazdasági mechanizmus év elején induló reformja tűnt a lehetséges első lépésnek, amelyet azután továbbiak követ(het)nek, a szó szoros értelmében vett (előre)haladás. A pontos irány természetesen egyáltalán nem volt világos, de elképzelhetőnek látszott, hogy a szovjet berendezkedés a „köztes zónában” (elsősorban Csehszlovákiában⁴ és Magyarországon, továbbá Lengyelországban) valamiféle demokratizálódás⁵ folyamatán megy keresztül. A hatvanas évek harmadik harmada olyan időszaknak tűnt, amikor még (talán utoljára) mindenféle rendszerrel *minden lehetséges*.

Fentebb a „politikai aktorok” kifejezést használtam. A kifejezés a mából visszatekintve jelöli azokat, akik tudva vagy öntudatlanul a mozgások látható szereplői voltak. Magyarországon ez semmiképpen nem jelentett nagyobb tömeget – még a nyugati kulturális és életforma-forradalom jobbára igen fiatal követői is generációjuk város lakó részének kisebbségét alkothatták, a kritikai-baloldali mozgalmakat tudatosan követők csoportja még kisebb volt. A gazdasági mechanizmus reformja felülről bevezetett változásként jelent meg, körvonalai az előkészítés elenére csak igen kevesek számára voltak kivehetőek. Mint minden hasonló változtatás, elsősorban

1 Petri György: Egy kevésé vizsgált, ám lényeges hóstípus. In Petri (1991) 263–264. p.

2 Vajda (1991) 7. p.

3 Mausbach (2002); Kozák (2001); Vajl–Genisz (1996).

4 Pithart (1993); Navrátil (1998); Huszár (1998).

5 Ennek pillanatnyi hazai állását azért jól tükrözte, hogy Lukács György beszédes című tanulmányát (A demokratizálódás jelene és jövője) 1968-ban csak Nyugat-Németországban adták ki (Lukács, 1988 [1968]), Magyarországon – teljes terjedelmében – csak húsz évvel később.

alkalmazkodási stratégiákat indukált, s nem ösztönzött tevőleges, alakító részvételre. A magyar reform valóban változtatott sok ember életén (ha alapvetően nem is változtatta meg), de a „reform ügye” egy szűk értelmiségi csoport ügye maradt.

Mindazonáltal – s ez teszi különlegessé a hatvannyolcas pillanatot – a változás esélyét, a légkör megváltozását e szűk csoportnál sokkal szélesebb körben érzékelhették. Kornai János modelljében a klasszikus szocialista rendszertől való elmozdulás egyik fontos, „valóságos reformtendenciája” a politikai liberalizálás.⁶ Amennyiben ennek valamennyi vonatkozásában (a represszió enyhülése, a hivatalos ideológia változásai, a pluralizmus csíráinak megjelenése, nyitás a kapitalista világ felé, a nyilvánosság szerepének növekedése) mélyreható változás következik be, és a kommunista párt hatalmi monopóliuma is megrendül, már átmenetről, a szocialista rendszer megszűnéséről beszélhetünk. 1968-ban Magyarországon nem ez történt, éppen ellenkezőleg, a reformot bevezető erőteljesen a gazdasági térre korlátozták, noha a politikai liberalizálás szándéka is megjelent.⁷ Ha politikai liberalizálásról nem beszélhetünk is, azért annak egyes elemei megvoltak. Mindenekelőtt – továbbra is Kornai terminológiáját és gondolatmenetét követve – 1968-ban már hosszabb ideje érvényesült a *politikai represszió enyhülése* (ez volt akkor a leghosszabb ideje, legalább fél évtizede érzékelhető reformtendencia⁸), a hivatalos ideológiában bizonyos elemek változást mutattak (például a szocialista gazdaság működésére vonatkozó dogmák felpuhultak), megfigyelhető volt a kapitalista világ felé való nyitás (a gazdaságban tudatosan, a kultúrában és a mindennapi életben inkább csak eltérten), s valamelyes változás mutatható ki a nyilvánosság (Kornai ehhez hozzáteszi: *és az őszinteség*) mértékében.

Az alábbiakban nem a magyar reform előrehaladtával vagy megkezdésével kapcsolatos – formális vagy informális – diskurzusokat tárgyalom. Az 1968-as „állapotot” adottnak veszem, s azt vizsgálom, hogyan *reagálhattak* erre a helyzetre olyanok, akik semmiféle, a reformmal kapcsolatos, a döntéshozatalra kiható beszélgetésben nem vettek részt. Ez feltehetően igaz a magyar társadalom túlnyomó többségére. Bizonyosan igaz azokra a csoportokra is, amelyek valamikor politikai részvételi ambíciókkal bírtak, de 1956 előtt a sztálini rendszer ellenségként kezelte őket, s ezért különféle repressziókat szenvedtek el. Az 1956 utáni politikai és lélektani helyzetben a fenntartásokon alapuló együttélésre rendezkedtek be a szovjet típusú rendszert működtető hatalommal, annak intézményei pedig hasonló attitűddel „kísérték figyelemmel” őket. Ez az együttélés a hatvanas években kölcsönös előnyökkel járó társulás, szimbiózis irányába mozdult el.

A volt keresztény középosztály tagjai és leszármazottaik talán annyiban is különböztek más társadalmi csoportoktól, hogy a közélet alakulását továbbra is tudatosabban követték, arra saját körükben politikailag reflektáltak, a fejleményeket folyamatosan szembesítették saját értékeikkel. Feltételezésem szerint 1968 körül felismerték a „képlékeny” helyzet adta lehetőségeket, s hosszú idő óta (talán 1956–57 fordulójá óta) először úgy gondolták, hogy a politikai liberalizálódás számukra is lehetőségeket kínál. Ha nem is a politikai pluralizmust, de annak csíráit, esetleg csökevényes formáit.⁹ A felismerést és a bekapcsolódás készségét a több mint két évti-

6 Kornai (1993) 430–452. p.

7 A magyar reformról lásd többek között Ferber–Rejtő (1988); Kornai (1987); Kovács (1990); Berend (1988); Szamuely (1985); Huszár (2003) 199–210. p.

8 Kornai a szocialista országok reformjait és forradalmait összehasonlító táblázatában az 1953–54-es reformot követő második magyar reform kezdetét 1963-ra teszi, nyilván az ún. nagy amnesztia meghirdetéséhez kötve a folyamat kezdetét (Kornai, 1993, 413. p.)

9 A pluralizmus egyes elemei még a klasszikus szocialista rendszerben is élnek, s megerősödnek a reform folyamán (Kornai, 1993, 440. p.)

zedes politikai nemlét után jelezni kellett: politikai „életjelekre” volt szükség. A következőkben két személyes „életjelről” s azok (megelőlegezhető: elutasító) fogadtatásáról lesz szó. Az első, 1968 eleji jelzés ifj. Antall József nevéhez fűződik, a második, hosszabb időtartamú jelentkezősi kísérlet látszólag id. Antall Józsefhez – valójában azonban ő inkább a „jel” szerepét játszotta, a jelző ebben az esetben is a fia volt.¹⁰

A LEVÉL

1968. február 10-én ifj. Antall József levelet írt Kádár Jánosnak, Fock Jenő miniszterelnöknek és Benkei András belügyminiszternek. Mindannyian azonos, három és fél gépelt oldalas szöveget kaptak, csupán a megszólítás, illetve a bevezető mondat egy hasonló, személyhez szóló fordulata (Országgyűlési Képviselő Úr – Kádár; Miniszterelnök Úr; Miniszter Úr) különbözött.¹¹ A levél megírásának okát a második bekezdés tartalmazta: „Az utóbbi időben, közvetlenül 1968. február 7-én, 8-án, 9-én és ma, 10-én (levelem írása közben is) *állandó megfigyelés alatt tartanak*. [Kiemelés az eredetiben – R. M. J.] Állításon nem az üldözteségi mánia, hanem az alapos és körültekintő viszontmegfigyelés diktálja. Tanárként is kialakult jó arcmemóriám következtében pontosan felismertem és felismerem a gépkocsikon és gyalog (autóbuszon, villamoson) engem kísérő, tartózkodási helyeim előtt ácsorgó férfi és nő alkalmazottakat. Ezen nem változtat, ha kalapot és sapkát váltanak közben, illetve anélkül jelennek meg. – Kétség csak abban lehet, hogy akarták-e vagy nem működésük felismerését.” A levél vége felé, az utolsó bekezdésben Antall – saját szavai szerint – összegezte kérését: „Tegyük lehetővé, hogy nyugodtan, zaklatás nélkül végezhessen munkámat.”¹² Mindez, a jelenség viszonylag részletes leírása mellett sem tett volna ki egy oldalnál többet, a levél nagyobb részét tehát nem ez, hanem Antall József „bemutatkozása” („Mielőtt folytatom az ügy előadását, néhány személyi adatot kell közölnöm”) tette ki – azon szövegrészek, amelyek alapján a levelet jelnek, „életjelnek” neveztem.

Antall és barátai úgy gondolták, hogy a szoros megfigyelés nem más, mint aktuális politikai események miatt foganatosított preventív intézkedés („Követésének kulcsát Horti József fejtette meg szombaton azzal, hogy valószínű[leg] a Központi Bizottság ülése miatt figyeltek annyira, nem tesz-e valamit”¹³). Ezt alighanem alaptalanul hitték.¹⁴ Az Antall (és barátja, egy-

10 Jelen írás folytatása az Antallékról szóló korábbi írásaimnak (Rainer, 2002 és 2003). Azokhoz hasonló vizsgálati spektruma és módszertani kerete is, a mikrotörténet és a történeti antropológia egyes vonatkozásainak felhasználásával, lásd Burke (2000 [1988]); Levi (2000 [1991]).

11 Antall József levele Benkei András belügyminiszternek, 1968. február 10. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz. (Ezúton köszönöm Sasvári Editnek és Révész Bélának, hogy a forrásra felhívták a figyelmemet.) Itt az eredeti, saját kezűleg aláírt levél Benkeihez intézett változata található. Az azonosságra vonatkozólag lásd Kovács Jenő fn. ügynök jelentése, 1968. február 22. (ÁSZTL, M-30561. 248. p.): „[Antall] levelet írt Kádár Jánosnak, Benkei Andrásnak, Fock Jenőnek. [...] A levelek tartalma egy volt, a címzés volt más. Megszólítások: Miniszterelnök úr stb. és Országgyűlési Képviselő Úr, jelezve vele, hogy mint állampolgár és nem elvtárs szól.” Lehetséges, hogy a Kádárnak írt levelet az MSZMP KB székházába címezték.

12 Antall József levele Benkei András belügyminiszternek, 1968. február 10. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz.

13 „Kovács Jenő” jelentése, 1968. február 22. ÁSZTL M-30561. 248. p.

14 A KB-ülések önmagukban aligha szolgáltattak okot ilyen rendszabályok bevezetésére – az 1968. február 8–9-i ülésen semmiféle, a belpolitikai életre erőteljesen ható intézkedést nem vitattak meg, lásd az ülésről kiadott közleményt, Vass (1974) 132–133. p.

kori osztálytársa, az emigrációban élő, de a hatvanas évek közepe óta rendszeresen hazalátogató Tar Pál) iránti fokozottabb állambiztonsági figyelem inkább az MSZMP Politikai Bizottságának két 1966 eleji határozatával függhetett össze, amikor egyszerre tárgyalták a belső ellenséges erők „fokozódó” tevékenységét és az „imperialisták fellazító politikájával” kapcsolatos intézkedéseket.¹⁵ A csehszlovákiai reformfolyamat kiváltotta moszkvai nyugtalanság nagyobb aktivitásra ösztönözhetette az állambiztonságot Budapesten is (a magyar politikai vezetést pedig arra, hogy teret engedjen nekik). Ahhoz azonban Antall sem volt eléggé fontos célszemély, hogy pusztán emiatt több emberrel nyomába eredjenek, bár egy nyomozás intenzitását éppenséggel befolyásolták effajta külső körülmények. Abban az esetben, ha folyt nyomozás.

Antallal szemben folyt, mégpedig 1967 tavasza óta, a Muzeológus fedőnevű „ügyjelzés” keretében. Az „ügyjelzést” Tar Pál akkori hazalátogatása, s ez alkalommal folytatott politikai tárgyú beszélgetéseik váltották ki, amelyek tartalmáról a Belügyminisztérium III/III. csoportfőnöksége 4/b. alosztálya Kátai György fedőnevű ügynökétől értesült.¹⁶ A húsvéti diskurzus Antall és Tar között a „belső ellenséges”, „reakciós” körök találkozását példázta az „ellenforradalmi emigráció képviselőivel”, akik – a liberalizált beutaztatási politika jóvoltából – közvetlenül, személyesen képviselheték az „imperialista fellazító politikát”. Az Antall ellen nyomozó Budapesti Rendőr-főkapitányság ősszel telefon- és objektum- (lakás-) lehallgatások alapján megállapította, hogy Antall „jobboldali személyekkel tart fenn kapcsolatot, azokkal konspirált találkozókat folytat”.¹⁷ Bár kapcsolatainak „jellege” a jelentés szerint sem tisztázott, ez indokolhatta a követés bevezetését. A dekonspirálódás miatt készített hosszú igazoló jelentés csak a szakmai hibákról értekezik, arról nem szól, mit is akartak megtudni ily módon. A nyomozók a házmesterrel konzultáltak arról, hogy a Ferenciek téri (akkor Károlyi Mihály utcai) ház megfelelő lépcsőházában hogyan lehet „fedett figyelőhelyet” létesíteni. Ez a máskor bevált fogás csődöt mondott – a zsidó származású házmester ellenállási érdemei miatt nagyon tisztelte id. Antall Józsefet, s így első dolga volt figyelmeztetni a családot a rendőrségi érdeklődésre.¹⁸ A jelentés más balfogásokra is fényt derített (a követők észlelték, hogy Antall észrevette, hogy követik, s azt is, hogy Antall megbízásából valaki őket is figyeli, de nem szakították meg a megfigyelést), de arról, hogy miért is járt a nyomában fél tucat ember, egyetlen szót sem szólt.¹⁹ De mindez talán nem is fontos, egyszerű állambiztonsági rutinfeladat, amelybe hiba (hibák!) csúsztak.

Antall Józsefnek sem ez volt a fontos, bár érezhető kajánsággal részletezte, milyen „horderejű” adatokat eredményezhetett az akció (munkába – az Orvostörténeti Múzeumba és Könyvtárba, az esti gimnáziumba – ment, a Patyolatba, fiával az iskolába, az Országos

15 Az MSZMP PB 1966. február 1-jei ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 386. ő. e.

16 Rainer (2003) 273–274. p. 1963 és 1967 között Antallról adatgyűjtés folyt, úgynevezett Figyelő-dosszié keretében. „Kátai György” 1960 óta jelentett Antallról, ebben az időben új fedőnéven „Kovács Jenőként” (uo. 276. p. 21. l.j.). Az ügynököt a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a szövegben „Kátai Györgynek” nevezem. A Muzeológus fedőnevű ügyjelzésnek külön dossziét nem nyitottak, iratait (már ami megmaradt belőlük) leginkább Antall F-dossziéja tartalmazza (ÁSZTL O-14820/2-a. 30–59. p.).

17 BM III/III-3. osztály, Jelentés Antall József ügyéről, 1968. február 21. ÁSZTL O-14820/2a. 36. p. Ugyanezen jelentés BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz. Az úgynevezett 3/a rendszabály (telefonlehallgatás) 1967. november 15.–december 15. közötti eredményeiről 1968. január 15-én készült jelentés „államellenes összeesküvés alapos gyanúját” említi, de követést nem javasol, csak helyiséglehallgatást és titkos házkutatást (ÁSZTL O-14820/2a. 30–32. p.).

18 Jeszenszky Gézáné Héjj Edit (ifj. Antall József unokahúga) és Jeszenszky Géza személyes közlése.

19 BM III/6. p. jelentése, 1968. március 6. ÁSZTL O-14820/2a. 39–40. p.

Széchenyi Könyvtárba stb.). „Tudom, hogy egy állam működéséhez, az államhatalom tevékenységéhez hozzátartozik az ellenőrzés” írta, ezért „nem sérelmemet terjesztem elő, nem magyarázatot kérek, csak a bizalmatlanság megszüntetését.”²⁰ A megfogalmazásban tetten érhető *megértés* némiképp összemosza a diktatórikus és más (például demokratikus) államhatalom „ellenőrző” funkcióit, de Antall nem a különféle kormányzati formák filozófiájáról akart értekezni. Azt akarta érzékeltetni, hogy *nincs értelme* az amúgy szükségszerű ellenőrző feladatokat éppen vele szemben alkalmazni, aki éppen az adott időre – Antall ezekben a hetekben lett az Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár igazgatóhelyettese – „találta meg a helyét”.

Ennek alátámasztására említette meg apja ellenállási és háború utáni, újjáépítési érdemeit, továbbá saját 1968-as beosztását. Végigtekintett önéletrajzán, kiemelve, hogy a „tizenkét évvel ezelőtt lezajlott események (akkor 24 éves voltam), az azt követő intézkedések – az elmúlt esztendőben végzett munkám és tevékenységem tekintetbevételével – nem teszik indokolttá a velem szemben foganatosított kísérő figyelő eljárást”. Említést tett közbiztonsági őrizetbe vételéről, kihallgatásairól, érzékeltette a tanári pályáról való időleges eltávolítását („ugyanakkor nem hoztak velem kapcsolatban olyan intézkedést tanárként, aminek munkakönyvemben jogfolytonosságot stb. érintő kihatása lett volna”). Majd a „hatósági logika” jó ismeretéről tanúságot téve végigtekintett a lehetséges gyanúkokon, rendre cáfolva azokat (nem végez államellenes tevékenységet, nem áll kapcsolatban olyan személyekkel, akikről ezt feltételezi, nem járt külföldön, csupán három külföldivel levelezik, nem jár külképviseletekre, kivéve a Lengyel Kultúrát. Ezzel szemben reggeltől késő estig dolgozik („jóval többet [...]), mint a kötelező munkaidő és a követelmény”).²¹

A levél utolsó bekezdése tartalmazta a voltaképpeni jelzést. „Tegyék lehetővé, hogy nyugodtan, zaklatás nélkül végezhessem a munkámat, amivel megtaláltam a helyemet, és amivel az országot és a magyar népet szolgálom. Itthon maradtam 1956-ban, itthon kívánok élni, és itthon kívánom felnevelni a gyermekeimet. Azt kérem, hogy ne legyek hátrányosabb helyzetben, mint azok, akik elhagyták az országot, és most háborítatlanul térhetnek vissza látogatóban. Talán levelem is hozzájárul annak megmutatásához, hogy teljesen tisztában vagyok körülményeimmel és helyzetemmel, semmiféle államellenes cselekedetet nem lehet szándékom elkövetni. Nyugodtan szeretnék élni és eredményesen dolgozni. A magam kis területén megteszem a kötelességemet, amivel külföldön elismerést szerzek Magyarországnak, itthon pedig magam is teszek egy téglát a magyar művelődésügy épületéhez.”²²

„Elmondotta, hogy a levél megírására az ösztönözte, hogy a totális állammal módjában áll levelezni, és biztosítja, hogy nem fogja megdönteni. [...] A levélre az alábbi válaszokat várja, melyek szerinte a jelenlegi belpolitikai tendenciákat fogják tükrözni: Udvarias elnézés, tagadás, sőt erősebb, de jobb megfigyelés. Ez balratolódást mutatna. Erre szerinte csak taktikai okokból van szükség, mert a Szovjetunió a Kína elleni manővereiben nyugatra akar támaszkodni, és ebben a szituációban nem engedheti meg a belső esetleges lazulást.”²³ „Kátai György”, aki akkor már nyolc éve sajátos rezonőrje, krónikása, rendőrhatóságitag szokásos pongyolasággal, leegyszerűsítésekkel adta tovább Antall feltételezhetően hosszabb monológját a levél háttéréről. Arra azonban közlése mégis jó, hogy mielőtt komolyan mérlegre tennék

20 Antall József levele Benkei András belügyminiszternek, 1968. február 10. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz.

21 Uo.

22 Uo.

23 „Kovács Jenő” jelentése, 1968. február 22. ÁSZTL M-30561. 248–249. p.

Antall „tégláját” a magyar művelődésügy épületéhez, illetve – ami ez esetben egy és ugyanaz – tégláját a Kádár-rendszer főfalában, elgondolkodjunk azon, mi is lehetett valódi szándéka ezzel levéllel.

Mondandóját az ügynök mindig az állambiztonsági szervezet nyelvi és fogalmi keretei között adja elő, még akkor is, ha az előadásra „Kátaihoz” hasonlóan kevés gondot fordít. E keretek között mozgó közléseinek is az állambiztonság aktuális céljai mutatnak irányt. Ezt a nyelvi szöveget azonban időről időre „felbontják” olyan kifejezések, információelemek, amelyekről okkal tételezhetjük fel, hogy a megfigyelt eredeti szóhasználatát, gondolkodását rögzítik.²⁴ Esetünkben a „*totális állammal levelezni*”, a „*nem akarja megdönteni*” kifejezések, illetve az a szédítő ív, amelyben egy perifériális múzeum helyettes igazgatójának rendőrségi követésétől egyenes vonalat húz a szuperhatalmi politikai taktikáig, majd attól egy csatlós ország napi állambiztonsági praxisáig, kétségkívül antalli fordulatoknak tekinthetők. „Kátai” interpretációja ilyenformán éppenséggel megengedné azt a feltételezést is, hogy a levél egyszerűen Antall (akitől a humor társaságban éppen nem volt idegen) sajátos „performance”-a. Egy vicc: miután leleplezi a tehetségtelen, kétbalkezes rendőröket, bepanaszolja őket főnökeiknél, sőt a nagyfőnöknel, Kádár Jánosnál. A levél szándékos, sőt hangsúlyozott nyelvi elkülönülése (Kádár országgyűlési képviselőként, s valamennyiük *úrként* való megszólítása) deklaráció: a beszélő kívül áll a „totális államon”. Tényleg nem akarja megdönteni, jóllehet a kifigurázás, a megviccelés aktusában benne rejlik: megtehetné, ha akarná – de nem akarja, csak diogenészi gesztussal annyit kér, ne takarják el előle a napot, hagyják (békén) élni.

Nem is Antal közismert monomániás politikai érdeklődése²⁵ teszi alapvetően kétségessé a fenti magyarázatkísérletet, nem is az, hogy a politikában nemigen látta meg a humoros elemeket. Sokkal inkább a levél, a jól megkomponált, terjedelmes szöveg az, amely valószínűsíti: Antallnak komoly szándékai voltak vele, még akkor is, ha az „ügyet” derűsen, kedvtelve is elő tudta adni hallgatójának (sajnos, ezeket a metakommunikatív elemeket semmiféle jelentés nem tudja érzékeltetni). Antall József a Kádár-rendszerrel való, fenntartásokon alapuló együttélésének szimbiotikus szakaszát szerette volna valamilyen módon napvilágra hozni; kimondani, ami kimondatlan, megnevezni, amit senki sem nevezett a nevében. Az informális, lappangó megegyezésről *beszélni*, valamiről, amiről nemigen beszélt senki, „csak” élt benne. Mindezt egy félig-meddig homályban lévő, bensőséges nyilvánosság számára fogalmazta meg.²⁶ Alapvető fenntartásait ez alkalommal sem deklaráta, csupán az elkülönülés nyelvi gesztusaival jelezte – ezek a jelek sokkal hangsúlyosabbak egy politikai levélben, mint a mindennapi életben.²⁷ Beállítása szerint rendőrségi követése üzemzavar egy 1956 után, sok nehézség árán kialakult kapcsolatrendszerben. A lényeg azonban az 1968-ra kiküzdött közös nevező: Magyarország, a magyar nép szolgálata, az a bizonyos téglá a magyar művelődésügy épületéhez, amelyhez immár egy kiküzdött *saját* „kis terület” is tartozik. Az antalli közös nevezőben a személyes múlt vállalt

24 Más korszak más szituációjára vonatkozik, de nagyon hasonló az inkvizítor és a kihallgatott (boszorkánysággal gyanúsított) eretnek közötti dialógusból keletkezett szöveg, lásd Ginzburg (2000 [1989]). A besúgó lélekállapotáról lásd Csepeli (2000).

25 Lásd Révész (1995); Debreczeni (1998), illetve visszaemlékezések sokasága, pl. Gergely (1998).

26 Kádár politikai levelezésének fontos vonása ez a bensőséges fél- vagy álnyilvánosság, lásd Huszár (2002).

27 Antall családtagjai közlése szerint soha nem írta le, élőszóban sem használta az „elvtárs” megszólítást. A „hivatalossággal” történő formális érintkezés egy talán nem is olyan széles mezején kívül ez nem is terjedt el a magyar társadalomban – például a korszak jelen idejű, többnyire realiztikus megközelítésű magyar filmjeiben számtalan nyoma van a régi megszólítási formák továbbélésének vagy az újak szándékosan parodisztikus használatának.

folytonossága hangsúlyos (mindössze 1956-tal kapcsolatban fedezhető fel némi csekély távolság, akkori életkorára történő utalásában), az egyetlen elhatárolódó kitétel a nyugati emigrációra vonatkozik, amelyben Antall csalódott a forradalom után.²⁸

Antall levele azonban éppen a megcélzott tér miatt nemcsak egyoldalú deklaráció, hanem teszt is. A beszéd a választól válik (válhat) beszélgetéssé. Úgy tűnik, ha érdemi válasza nem is, valamilyen visszajelzésre számított. Ebben azonban csalódnia kellett. Pedig a levél – ezt a válasszal kapcsolatos belső iratok jól érzékeltetik – keltett némi figyelmet. Valószínűleg nem került Kádár vagy Fock kezébe, de a Kádár János országgyűlési képviselőnek intézett levélről dr. Sík Ottó, az MSZMP KB irodája munkatársa érdeklődött írásban Rácz Sándor állambiztonságért felelős miniszterhelyettesnél.²⁹ Fock titkársága Benkeihez fordult, aki maga sem látta a levelet, de annak tartalmát jelentették neki, s titkársága az ügyet Rácra szignálta – végül tehát minden szál Rác kezében futott össze.³⁰ Ő a III/III-3. (a Figyelő-dossziés személyek ellenőrzésével foglalkozó) osztály vezetőjéhez, az Antall család megfigyelésével már az ötvenes évek eleje óta foglalkozó Agócs István alezredeshez fordult. Agócs a BRFK bevonásával tisztázta a dekonspiráció körülményeit, majd jelentett a főcsoportfőnöknek. Ebben javasolta, hogy „külső figyelmet” a további operatív ellenőrzés során ne alkalmazzanak. Ugyancsak indítványozta, hogy a válaszban értesítsék Antallt arról, hogy panaszát megvizsgálták, s közölgék vele, „hogyan él és munkáját az állampolgári jogok és kötelességek szemelőtt [sic!] tartásával folytassa tovább.”³¹

Agócs tehát – s ezzel Harangozó Szilveszter, a III/III. (belsőreakció-elhárító) csoport főnöke is egyetértett – valamelyest megnyugtató jelzés visszaküldését javasolta, ami ha nem is érdemi reakció, de értelmezhető legalább paternalista válaszként, benne a magától értetődő állampolgári kötelességek mellett a jogokra való utalással. Rác az MSZMP KB Irodának küldött első tájékoztatójában még úgy fogalmazott: „Intézkedtem, hogy a jövőben Antall Józsefnek hasonló jellegű panaszra ne legyen alapja.”³² Három nappal később ugyanoda már csak annyit írt, hogy a BM átvállalja a válaszáadás terhét – annak tartalmáról nem tett említést.³³ Nyilvánvalóan csak annyit akart tudni: mennyire veszik komolyan a levelet másutt, odafent; amikor kiderült, hogy egyáltalán nem, a következő választ adatta a BM Titkársággal: „Antall József részére, Budapest V., Károlyi Mihály u. 4/8. sz. – Az MSZMP Központi Bizottságához, a Minisztertanács elnökéhez, valamint a Belügyminisztériumba írt beadványaiban foglaltakkal kapcsolatban értesítem, hogy panaszát, mint alaptalant, lezártak tekintjük. Budapest, 1968. március 14-én. Kiss Lajos r. alez.”³⁴ Ha Antall levelében a fenntartások és a kívülről származó jelét helyezte el, akkor a rendőrmisztérium minimalista változata maga volt az ignorancia – erre utal a megszólítás és a búcsúzás hiánya, az eredeti levél címzettjeinek szándékolt vagy véletlen eltévesztése (Kádár János képviselő helyett az MSZMP KB stb.). Antall magasra tette a mércét, bár az általa emlegetett totális állam logikájának tökéletesen megfelelő címzettek választott. Azok azonban nem kívántak tudomást venni félnyilvánosságnak szánt politikai életjeléről.

28 Antall számára a vonatkoztatási pont Tar Pál volt, akkori viszonyuk „lenyomatáról” lásd Rainer (2003) 289–294. p.

29 A levél Kádár titkárságának levelezési anyagában nem található fel (Huszár Tibor szíves közlése).

30 BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz.

31 Jelentés Antall József ügyéről, 1968. február 21. Uo.

32 Rácz Sándor belügyminiszter-helyettes levele Sík Ottónak, MSZMP KB Iroda, 1968. február 26. ÁSZTL O-14820/2a. 37–38. p.

33 Rácz Sándor miniszterhelyettes levele Sík Ottónak, MSZMP KB Iroda, 1968. február 29. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz.

34 Uo.

AZ ÚJSÁGCCIKK

1968. július 28-án a *Magyarország* című hetilap a 20. oldalon Lengyelek Magyarországon címmel cikket közölt, amely Dömötör László aláírásával jelent meg. Az 1939-es, Lengyelország német lerohanását követő menekülthullámra, a velük kapcsolatos német–magyar politikai ellentétekre emlékező írásnak – szerzője saját szavaival – két esemény adott aktualitást: a második világháború alatti Magyarországgal kapcsolatos diplomáciai iratok bő válogatásának megjelenése,³⁵ illetve az a tény, hogy „a közelmúltban lengyel társadalmi szervek munkatársai kutatták hazánkban a második világháború alatt nálunk élt lengyelek tevékenységének nyomait. Sok érdekes, korábban csak néhány személy előtt ismert dokumentum is előkerült. Annak idején dr. Antall József minisztériumi tisztviselőként irányította a lengyelek sorsát – Magyarországon.” Bár a cikk szerzője nyíltan nem írta le, valószínűsíthető volt, hogy a dokumentumok magánál dr. azaz id. Antall Józsefnél „kerültek elő”. A cikk második része röviden és sajátosan ismertette id. Antall életrajzát, mondván, hogy a Belügyminisztérium osztályvezetőjeként irányította a lengyelek „sorsát”, hogy a felszabadulás után „hosszú évekig” volt építésügyi (helyesen: újjáépítési, és nem túl hosszú ideig) miniszter, majd a Vöröskereszt és a Lengyel–Magyar Kereskedelmi Kamara elnökeként dolgozott. Ezután következett a lengyel polgári és katona menekültek sorsának rövid leírása. Id. Antall József neve még háromszor szerepelt a cikkben. Az első: „Antall József – felhasználva beosztása adta minden lehetőségét – minden erővel és eszközzel segítette a hazánkba menekült lengyeleket. Ezt a munkát azonban sohasem tudta volna elvégezni, ha a magyar nép legkülönbözőbb rétegeiből igen sokan nem sietnek a segítségére. A lengyel menekültek között ott voltak a kommunista párt tagjai is.” A második azt tudatta, hogy Antall a német megszállás után együtt került a Gestapo börtönébe az itteni lengyelek számos „bátor” vezetőjével, köztük olyanokkal, akiket később kivégeztek. A harmadik – a cikk záró bekezdésében – a következőképpen hangzott: „Dr. Antall Józsefet – közmegelegedésre végezte munkáját munkatársaival együtt – a felszabadulás után a »Polonia Restituta« elnevezésű egyik legnagyobb lengyel kitüntetéssel jutalmazták. Most emlékiratait rendezi: »Amiről az akták nem beszélnek...« címmel.”

Az ártatlanabb, fiatal olvasó mindezek alapján úgy vélhette, id. Antall József nyugalmazott miniszter tiszteletre méltó, közmegebecsülésnek örvendő idős ember, a magyar ellenállási mozgalom valamiféle harcosa, aki a felszabadulás után ezért magas tisztségeket töltött be, ma pedig egy (talán hamarosan a Kossuthnál megjelenő?) könyvet ír. Ezt támasztotta alá életrajza, amely nem említette kiscgazda párttagságát, azt, hogy Nagy Ferenc koalíciós kormányában volt miniszter; természetesen hallgatott 1956-ról, viszont – igaz, eléggé szervetlenül, ügyetlenül – működését összekombinálta a magyar nép támogatásával, meg a lengyel menekültek közötti kommunista párttagokkal. Hallgatott arról, hogy munkatársai közül – akikkel együtt „közmegelegedésre” dolgozott – 1951-ben jó néhányat kitelepítettek (Osváth Lászlót, Baló Zoltánt, Utassy Lórándot, Pintér Viktort³⁶), nyugdíjának felemelésére vonatkozó kérelmét pedig az előző évben visszautasították.³⁷

Látszatra sem ezek a diszkrétén kezelt tények, sem az id. Antall Józsefről festett idillikus kép nem indokolta, hogy a Belügyminisztérium III/III-3-a. egy jelentésében az év vége felé úgy fogalmazzon, hogy id. Antall fiával együtt „akciót indított a horthysta külpolitika és államapparátusának egyes tagjai, valamint az FKP és jobboldali képviselői rehabilitálása

35 Ránki (1968).

36 Id. Antall (1997).

37 BM III/III-3-a. feljegyzése, 1967. november 9. ÁSZTL O-14820/2. 99–100. p.

érdekében.”³⁸ Első látásra az is túlzásnak tűnik, hogy a *Magyarország* nem túl jelentős közleménye nyomán a minisztérium legmagasabb szinten készítsen összefoglalót, javasolva, hogy „a párt illetékes szervei által az ilyen jellegű cikkek megjelenése megakadályozást nyerjenek [sic!].”³⁹ Arról, hogy id. Antall József háború alatti tevékenységének dokumentumait rendezzi, hogy emlékeit írásban is rögzíti, a szervek az ötvenes évek végétől tudtak, számos ügynöki jelentés mellett magától id. Antall Józseftől, aki még 1958-ban beszélt erről kihallgatójának, Bodrogi László őrnagynak.⁴⁰ Tudtak arról is, hogy ő és családja gondolkodik az emlékiratok megjelentetésén, tudták, hogy lengyel történészek és diplomaták időnként felkeresik a nyugalmazott minisztert otthonában. Még a cikkben emlegetett „lengyel társadalmi szervek” munkatársainak egyébként 1966 végi látogatásáról is voltak információik. Igaz, ezek nem az említett szervek – lengyel hadtörténészek – egyik „munkatársának”, Witold Biegenskinék 1968-ban Varsóban megjelent, a magyarországi lengyel katonai emigrációról szóló publikációjából származtak,⁴¹ inkább két másik, sajátos forrásból. Egyrészt hadtörténész honfitársaik kutatómunkája iránt egy további „lengyel társadalmi szerv”, a Lengyel Állambiztonsági Szolgálat is érdeklődött (*ex officio*). Nem annyira id. Antall személyére vagy a menekültekkel való bánásmódra, mint inkább az ő egyes lengyel (és magyar) kapcsolataira, s főként id. Antall dokumentációjára voltak kíváncsiak. A másik forrás még közelebb volt a tárgyhoz – a *Magyarország* cikkének írója Varga Sándor fedőnéven történetesen a BM III/III-4., a kulturális területen működő reakciót elhárító osztályának ügynöke volt.⁴²

A húszas évek elején született „Varga” a háború alatt kis jobboldali radikális laposkának dolgozott. Legkésőbb 1957-től ismét a sajtó területén működött, különféle hetilapoknak, például a *Hétfői Híreknek*, vagy ahogyan a példa mutatja, a *Magyarországnak* dolgozott. A BM III/III-3-a. 1968 végi jelentése (ide került át „Varga” a kulturális területről az év elején) „eredményes, jó képességű, kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező, gyakorlott” ügynökként jellemezte, hozzátéve azonban, hogy állandó állása nincs, és (ezért? másért? mindenért együtt?) gyakran iszik. Elhelyezése azonban „folyamatban van”, addig is havi 200 Ft költségtérítésben részesül. Mindebből úgy tűnik, hogy „Varga Sándor” a hatóság sokoldalúan foglalkoztatható, de némiképp „problémás”, az adott pillanatban kicsit lenézett hálózati személye volt (akinek havi kétszáz forinttal szűrték ki a szemét), akihez azonban mégis fűződött némi hatósági remény (máskülönben nem akarták volna elhelyezni).⁴³

38 Jelentés dr. [id.] Antall Józsefről, 1968. november 29. ÁSZTL O-14820/2. 103. p.

39 Belügyminisztérium, Jelentés volt polgári politikusok törekvéseiről, 1969. január 8. Uo. 113. p.

40 Rainer (2002). Ugyanerről szólt a BRFK ügynökének, „Sas”-nak 1968. augusztus 29-i jelentése is, ÁSZTL O-14820/2a. 45–46. p.

41 Biegenski tanulmányát tartalmazza Kapronczay Károly bibliográfiája, in id. Antall (1997) 21. p.

42 „Varga Sándor” jelentése, 1967. április 24. ÁSZTL O-14820/2. 96–98. p. „Varga” valódi nevét – amely a cikk alatt is szerepel – egy későbbi jelentés tartalmazza, mint akinek „felhasználásával” Antallék valóra akarják váltani törekvéseiket. „Varga” jelentéseiből egyértelmű, hogy a cikk(ek, lásd alább) szerzője ő volt. (Jelentés a dr. [id.] Antall József és fia kezdeményezésére megjelent cikkről, 1969. február 8. Uo. 116–117. p.)

43 BM III/III-3-a. Az FKP jobboldali elemei vonal 1968. évi összefoglaló jelentése, 1968. december 10. ÁSZTL O-14820/1a. 405. p. Az egy évvel későbbi vonal-összefoglalóban (uo. 438. p.) jellemzése szóról szóra ugyanez, kivéve a problémáira vonatkozó részt – nem lehetetlen, hogy „Varga” helyzete, talán az Antallék ügyében végzett eredményes munkája, az elismerés stb. nyomán „konszolidálódott”. – „Varga” munka- és szervezési dosszióját e sorok írásáig nem bocsátották rendelkezésemre.

„Vargát” tartói a lengyel kollégák érdeklődése nyomán arra utasították, számoljon be id. Antall József magánarchívumáról. Ő a maga módján, kis cikkben tett eleget a feladatnak, amelyben „bemutatta” id. Antall egykori tevékenységét is, sok névvel, adattal. Olvasói erre nem reagáltak (a történetet nagy vonalakban ismerték), megjegyzéseikből azonban világos, hogy „Varga” Antall kérésére próbálkozott már valamilyen publikációval a korábbi években, sőt erre a célra iratokat is kapott tőle. Ez sem váltott ki érdeklődést, Budapest valószínűleg tájékoztatta a lengyeleket, s „Vargának” annyit mondtak, hogy „keresse meg a korábban rendelkezésére bocsátott dokumentációt és azt nekünk juttassa el.”⁴⁴ Mint később kiderült, „Varga” a *Lengyelek Magyarországon* kéziratának első változatát is eljuttatta a BM-be, de az sem okozott különösebb izgalmat (legfeljebb, az idézetek tanúsága szerint, a „vörös farkak” számát szaporította egy kissé a cikkben).⁴⁵

Annál nagyobb riadalmat okozott „Varga” 1968. október 23-i jelentése, amelyben egy id. és ifj. Antall Józseffel közösen folytatott beszélgetéséről számolt be. Ebből az derült ki, hogy a szervekkel ellentétben Antallék a cikk a legnagyobb izgalommal töltötte el. Sőt, nemcsak őket: „Előhoztak egy csomó levelet, amik azóta érkeztek. [...] Átadtak nekem egy kiadványt azzal a felkiáltással, hogy Helle Laci hozta tegnap, miután tudta, hogy jössz ide.”⁴⁶ Egy későbbi összefoglaló szerint (lehetséges, hogy ez is „Varga” jelzéseire támaszkodott) id. Antall „Budapesten és vidéken élő elvbarátaitól számos gratulációs levelet és telefont kapott. Ezek reményüknek adtak kifejezést arra, hogy ennek alapján sor kerülhet rehabilitációjukra is, és arra, hogy kiemelt nyugdíjat állapítsanak meg részükre.”⁴⁷

A beszélgetést ifj. Antall József irányította („igen kimérten, határozottan, mintegy utasítás formájában tanácskozott velem” – jegyezte meg némileg indignáltan „Varga”), s mondandójának lényege az volt: folytatni kell a cikket, sorozatot kell írni a második világháborús magyarországi menekültekről. E cikkek középpontjában id. Antall József állna, a történeti pontosság, a részletek gazdagsága az ő iratai alapján garantált, emellett azonban fel kell keresni és meg kell kérdezni egy sor még (ithon) élő résztvevőt, egykori diplomatáktól magas rangú köztisztviselőig, kiscgazdától honvéd- és csendőrtiszteken át legitimistákig. „Varga” részletes eligazítást kapott nevekkal, címekkel, telefonszámokkal, jelölve annak, hogy a szóban forgó személyekkel Antallék rendszeres kapcsolatban állnak. Id. Antall József kis kitérőként megjegyezte, hogy a lengyelek egyes vezetői tudalévően az angol titkosszolgálat magas rangú tisztjei és beosztottjai voltak. Hosszabb fejtegetésbe bocsátkozott a kiscgazda emigráció hazatérésének lehetőségéről, s hozzátette, a napokban hazalátogató magyarok közvetítésével üzenetet kapott Varga Bélától, illetve Nagy Ferencről. Ifj. Antall József megemlítette, hogy hamarosan ő lesz a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár igazgatója, szót élénk nemzetközi kapcsolatairól (főleg a „katolikus egyházon keresztül”). A beszélgetés – kis túlzással – érintette tehát a magyar állambiztonság célpontjainak jelentős részét, kirajzolta a magyar kommunista rendszer szinte teljes ellenségképét. Mindezt a cikk kapcsán, s az egész „hálózat” középpontjában mintha a Károlyi Mihály utcai lakás és lakói állnának.

„Varga” azért megkérdezte, miért is kell ezt csinálni, miért kell „továbbvinni” a lengyelügyet. Jól tette, mert némi gyógyírt nyert a kimért hang okozta lelki sebére. „Ifj. Antall József [ezt így] összegezte: az én [tudniillik „Varga”] bátorságom és kemény helytállásom nyomán

44 „Varga Sándor” jelentése, 1967. április 24. ÁSZTL O-14820/2. 98. p.

45 Jelentés a dr. [id.] Antall József és fia kezdeményezésére megjelent cikkről, 1969. február 8. Uo. 116–117. p.

46 „Varga Sándor” jelentéséből, 1968. október 23. ÁSZTL O-14820/2a. 47–48. p. (A teljes jelentés nem található az általam tanulmányozott dossziékban, vö. 43. lj.)

47 Jelentés dr. [id.] Antall Józsefről, 1968. november 29. ÁSZTL O-14820/2. 451. p.

sikerült a hamu alól ezt a parazsat kikaparni, ami most már izzik, mutatja a lengyelek nagyfokú érdeklődése. Lengyelország a kommunista táboron belül egy olyan pont, ami nekünk példaképünk lehet, és nekünk követni kell a lengyel példát. [... Magyarországon is] az a polgári demokrácia felé közeledő szocializmus valósulhat meg és kell is hogy megvalósuljon, ami Lengyelországban van.” Körülbelül ezért tartották mindketten „Varga” írását „az utóbbi évek legjelentősebb politikai cikkének”.⁴⁸

„Vargát” azonban még ez sem nyugtatta meg teljesen. Így azután, amikor ifj. Antall József vázlata nyomán elkészítette a következő cikket Francia menekültek Magyarországon címmel, s a kéziratot megvitatta vele, újra előhozakodott aggályaival. Elképzelhető, hogy a cikk első változata vagy terve láttán az állambiztonság arra utasította ügynökét, igyekezzen befolyásolni, „méréskelni” annak tartalmát. „Varga” szerint ifj. Antall makacsul elutasította ezeket a javaslatokat, a „marxista blablát”, de a cikkek (a sorozat ötről időközben háromrészesre szűkült) általános célkitűzéseiről ismét szívesen beszélt. Ezúttal nem volt szó a lengyel példáról. Antall három törekvést említett: a magyar ellenállás, a „másik Magyarország” történetének feltárásával közelebb kell hozni az országot a Nyugathoz; a második cikkel közös, magyar–francia történeti kutatásokat kívánt inspirálni; s végül személyes jellegű céljairól szolt – ez utóbbiakról a legtöbbet.

Ezek sorában elsőként apja teljes rehabilitációját említette, amit állítólag Kállai Gyula és Ortutay Gyula meg is ígért Kádár megbízásából. „A másik személyes kérdés az ő ügye. Őt sajnos 56 után igen súlyos zaklatásoknak tették ki. Így akarja ő bizonyítani [...] hogy őt nem törték meg, és nem befolyásolták azok a vekzatúrák[sic!], amelyeknek ki volt téve 56-ban, elsősorban kisgazdapárti vonalon, de ugyanakkor közbejött[ek] nekem más dolgom is, és ezeket összevonták. Igaz, hogy eljárás nem indult ellenem – mondta –, de nem valószínű, hogy feddhetetlenségi bizonyítványt kapnék, és ezeknek az anyagoknak a rendezésével, összegyűjtésével majdan adandó alkalommal szeretném úgymond pofájába vágni a kihallgató tisztnek, hogy a bölcs prédikációi ellenére is ugyanaz vagyok, aki voltam. [...] Mi a fasisztákat többre becsüljük, mint magát és a hasonlókat – mondta ez a tiszt –, mert a fasiszták azok a fasiszmus és a náci Németország helyére behelyettesítették a marxizmust, a Szovjetuniót és azok egyszer már lezárták a múltjukat. Maguk pedig polgári ellenzéki vonalon, mint nacionalisták és nemzetközi koncepciót keresők állnak velünk szemben, ami lényegesen nehezebb és nekünk több gondot és bajt okoz.” Antall utalt 1956-os szerepére a kisgazda ifjúsági szervezésben, amikor „néhány barátjával [együtt] kissé szélsőségesebb hangot is megpendített”, s akik aztán külföldre távoztak. „Aztán később abbahagyták a vele való foglalkozást, azoknak viszont, akik külföldre távoztak, nagyrészt megbocsátottak, hiszen már haza is jöttek, és úgy látszik, hogy ezt az egész 56-os dolgot elfelejtették. Ez számára megnyugtató, mert biztonságot ad, és nyugodtabban tud apjával és barátaival politizálni, hiszen az a történész munka, amit ő végez, végeredményben – habár már szakterület, de – erősen politika.”⁴⁹

„Varga” szövegében – viszonylagos koherenciája ellenére is – nehéz elkülöníteni az elbeszélőket és a hozzájuk tartozó elbeszéléseket. Antall 1957-es kihallgatója például minimum két (ha „Vargát” egy elbeszélőnek fogjuk fel) áttételen keresztül beszél. A „polgári ellenzéki vonal” kifejezést akkor kihallgatók nemigen használták, s az egész „elemzés” Antall által erősen átértelmezettnek tűnik. Antall mondatait Kádár Jánoshoz írt levelével összehasonlítva azonban mégis kivehetők gondolkodásának szekvenciális elemei, amelyek persze a címzettől függően eltérő állításokhoz szolgáltak érvként. A központi kérdés láthatólag a személyes múlt

48 „Varga Sándor” jelentéséből, 1968. okt. 23. ÁSZTL O-14820/2a. 47–50. p.

49 „Varga Sándor” jelentése, 1968. december 18. Uo. 53–57. p.

folytonossága olyan helyzetben, amikor külső nyomásra a múlt egyik vagy másik szakaszáról hallgatni kell. Az emlékezés kimondható folyamata megszakadt, sőt, fennáll a veszély, hogy akár az egész elmondhatatlan marad. A múlt azonban identitásképző tényező, a tét tehát az önazonosság. Ezt pedig a hatvanas évek végére a rendszerrel való kényszerű, mégoly fenntartásos együttélés amúgy is kikezdté. 1968 reményét Antallék gondolkodásában nem a szocializmus emberi arcának felvillanása váltotta ki, hanem az, hogy az emlékezés nyilvánossá válhat, a személyes, sőt azon túli, annál tágabb múlt folytonossága deklarálható. Akár a beilleszkedés magyarázatával (tégla a magyar művelődésügyben), akár a múlt új konstrukciójának lehetőségével, mellyel felmutatható a második világháborús szerep, s talán a koalíciós demokrácia is elbeszélhetővé válik (1956-ot pedig úgyis elfelejtették). Ez a remény indította útjára az életjeleket. Mindehhez tehát mégis szükség volt arra, hogy a kommunista rendszer a változás jeleit mutassa, hiszen az esetleges „elbeszélés” feltételeit nem Antallék diktálták, s ezt ők is jól tudták. Ám amennyiben mégis érdekelte őket a szocialista rendszer evolúciója, annak kívánatos iránya nem az 1968-as Magyarország volt. Ez a viszonyítási pont a „Vargával” való beszélgetésben egyértelműen megjelent: az 1968-as Lengyelország. Ott a posztsztálini rendszert marxista alapon demokratizálni kívánó értelmiségiekkel és pártfunkcionáriusokkal (ahogyan ott nevezték, a „kontesztálókkkal” és a „revizionistákkal”) szemben az államhatalom a nacionalista retorikát, a nyílt antiszemitizmust és Moczar tábornok-belügyminiszter híveit (a „partizánokat”), legfőképpen pedig az ő belügyi alakulatait vonultatta fel. A brutális fellépés sikerrel hallgattatta el az ottani reformereket, s egy ideig úgy tűnt, Lengyelországban valósul meg az úgynevezett „nemzeti kommunizmus” egyik korabeli változata.⁵⁰

Ha az orvostörténészek nemzetközi összefüggése – amelynek példáján Antall a történelemszakma politikai jellegét szemléltette „Vargának” – politika, akkor a második világháborús magyar ellenállás kérdésének feszegetése egy nagy példányszámú hetilapban 1968-ban *tényleg* a politika alapkérdéseit feszegette. A franciákról szóló cikk (amely természetesen nem jelent meg, ahogyan a tervezett sorozat többi része sem) középpontjában most már valóban id. Antall József állt, sőt abban meg is szólalt. Amit mondott, abban a franciákra vonatkozó rész volt a legkevésbé lényeges, bár a két ország kölcsönös recepciójában hosszú ideje fennálló egyenlőtlenségről alkotott véleménye (számunkra ők a „németsegen túli Európa” vonzó példája, modell, számukra a magyarság: „jelentéktelen parasztok a kontinentális politikai sakk-táblán”) provokatív és találó. Sokkal fontosabb volt a személyes történet általános politikai deklarációban való megfogalmazása: „Ne szégyelljük azt sem a világ elé tárni, hogy volt egy másik Magyarország is, amely hű maradt eszméihez és a legnehezebb időszakban segített az elesetteken, és hatalmi helyzetéhez viszonyítva nagy tetteket hajtott végre a hitlerizmussal szemben.” Semmi kétség, id. Antall József személyes történetére vonatkozólag mindez teljesen igaz volt. Ő azonban a „másik Magyarország” politikai-szociológiai meghatározására törekedett, s azt a „hivatalos kormánypolitika egyes képviselői (Teleki Pál, Keresztes-Fischer Ferenc) és az ellenzéki körök – köztük Bajcsy-Zsilinszky Endre – egyes csoportjai” formulában találta ki, külön kiemelve a kisgazdapárt szerepét, melynek maga is tagja volt.⁵¹

A kommunista ideológiában a jövőképpel, a célok megfogalmazásával szinte egyenrangú a kanonizált múlt jelentősége.⁵² A Kádár-rendszer hivatalos emlékezeti kánonja – nem utolsósorban 1956 sajátos magyarázata miatt, amely ezt megerősítette – a „forradalom” és az „el-lenforradalom”, illetve az ezekkel azonosított kommunizmus és fasizmus, egyetemes jó és

50 Paczkowski (1997) 218–249. p.

51 A kéziratot lásd ÁSZTL O-14820/2. 108–111. p.

52 Gyáni (2002).

egyetemes rossz egyszerű duális szembeállításán nyugodott.⁵³ A Horthy-korszak megítéléséről a hatvanas évek vége felé történettudományi műhelyekben már folytak viták, attól azonban még messze voltak, hogy a dogmákat egy autentikus résztvevő saját személyes példájával kérdőjelezze meg – a széles nyilvánosság előtt.⁵⁴ Id. Antall József példázata pedig az általánoson belül még egy különösen kényes részproblémára is kényelmetlen fényt vetett volna: az ellenállásra, amelyet a párttörténetírás teljesen kisajátított a kommunistáknak vagy azoknak a csoportoknak, amelyekben legalább egy kommunista megfordult. Id. Antall érezte ezt, igyekezett is személyes szerepét a szükséges minimumra korlátozni, amikor a tervezett cikkben hangsúlyozta együttműködését a „baloldali ellenzékkel”. A *kommunista* szót azonban nem tudta leírni. Ez „Varga Sándor” feladata lett volna, de közreműködése okafogyottá vált, a cikk asztalfiókban maradt.

Túlbecsülnénk az állambiztonsági szervek szerepét, ha azt gondolnánk, az ő éberségük akadályozta meg, hogy Antallék következő életjele is napvilágot lásson a *Magyarországban*. 1968-ban ezt a feladatot már mások végezték, kevésbé intézményesült, informális keretek között. „Varga” jelentéseiben szó is esik róluk: a „szerkesztőségről”, „két vezető külpolitikai újságíróról”, akik a cikket „véleményezték”, s „magasabb szintekről”, ahová az első kézirat is eljutott. Az állambiztonság inkább ifj. Antall József politikai (társas)játékaitól riadt meg, amelyekkel személyes jeleit nagypolitikai mezőbe helyezte. Ahogyan levelét, s kiváltképpen az apjáról szóló cikkeket valóságos vagy lehetséges politikai játszmák, alkuk, egyezségek részeként szerette volna látni. Ahogyan hazai, sőt nemzetközi koalíciót vizionált, magát pedig az éppen készülő történelem aktorának láttatta. De vajon Agócs, Rácz és a többiek, tizenkét évvel 1956 után, az Antallékkal való tizenkét évi, sajátosan „bensőséges ismeretség” után tényleg megriadtak 1968-ban – vagy csak úgy tettek, mint aki megriad? Talán 1968-ban elégek voltak más, valóságosabb riadalmakra. A jól felfogott érdek, az állambiztonság „legitimációja”, valamint a lassan két évtizedes rutin viszont azt diktálta: legalábbis tegyenek úgy, mintha komolyan vennék a nagy összefüggéseket. Ezért a kiscgazda „vonalról” szóló összefoglaló jelentéseik még évekig ismételték a „hamu alól kikapart parázsról” szóló mondatokat, ők pedig szorgalmasan tovább hizlalták a Figyelő-dossziékat. A politikai játék így tényleg társasjáték lett, s az állambiztonságnak valami szerepe (egy szignalizáció, egy telefon, egy pár soros átírat) még az „életjelek” elnémitásában is lehetett. Amivel – paradox módon, hosszabb távlatban – a Kádár-korszak más, utólag még az állambiztonságnál is nehezebben kivehető intézményeivel együtt éppenséggel az antalli dilemma megoldásához, az önazonosság megőrzéséhez adtak segítséget.

IRODALOM

- ANTALL József, id.: *Menekültek menedéke. Emlékek és iratok*. Budapest, 1997, Mundus Egyetemi Kiadó.
- BEREND T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Peter BURKE: Mi a történeti antropológia? In Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, 2000, Replika Kör, 17–23. p. [1988]
- CSEPELI György: Két világ határán. *Kritika*, 2000. 2. sz. 16–18. p.
- DEBRECZENI József: *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltás*. Budapest, 1998, Osiris.

53 Rév (1999).

54 A megítélés változásairól Püski (2002); Romsics (2002); Lackó (1984).

- FERBER Katalin–REJTŐ Gábor: *Reform(évf)fordulón.* Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- GERCELY András: Antall József, a rendszerváltás miniszterelnöke. In Schmidt Mária, Tóth Gy. László (összeáll.): *Janus-arcú rendszerváltás. Tanulmányok.* Budapest, 1998, Kairosz, 122–135. p.
- Carlo GINZBURG: Az inkvizítor mint antropológus. In Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Budapest, 2000, Replika Kör, 147–156. p. [1989]
- GYÁNI Gábor: Emlékezeti kánonok – emlékező közösségek. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 195–200. p.
- HUSZÁR Tibor (szerk.): *Kedves, jó Kádár Elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989.* Budapest, 2002, Osiris.
- HUSZÁR Tibor: *1968. Prága – Budapest – Moszkva.* Budapest, 1998, Szabad Tér.
- HUSZÁR Tibor: *Kádár János politikai életrajza 2. köt. 1956. november–1989. július.* Budapest, 2003, Szabad Tér–Kossuth.
- KORNAI János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság. 1–2. rész. *Gazdaság,* 1987. 2. sz. 5–46. p., 3. sz. 5–40. p.
- KORNAI János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, 1993, HVG Rt.
- KOVÁCS János Máttyás: Reform Economics: The Classification Gap. *Daedalus,* 119, 1990 (1), 215–248. p.
- KOZÁK Gyula: Marwick szerint a (hatvanas évek) világ(a). In Kőrösi Zsuzsanna–Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv IX. 2001. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 9–41. p.
- LACKÓ Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról.* Budapest, 1984, Kossuth.
- Giovanni LEVI: A mikrotörténelemről. In Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Budapest, 2000, Replika Kör, 127–146. p. [1991]
- LUKÁCS György: *A demokratizálódás jelene és jövője.* Budapest, 1988, Magvető. [1968]
- Wilfried MAUSBACH: Historicising '1968'. *Contemporary European History,* Vol. 11:1, February, 2002, 177–188. p.
- Jaromír NAVRATIL et. al. (compiled and edited by): *The Prague Spring, 1968.* Budapest, 1998, CEU Press.
- Andrzej PACZKOWSKI: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989.* Budapest, 1997, 1956-os Intézet.
- Petri György versei.* Budapest, 1991, Szépirodalmi.
- Petr PITHART: *Hatvannyolc.* Pozsony, 1993, Kalligram.
- PÜSKI Levente: Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Budapest, 2002, Osiris, 206–233. p.
- RAINER M. János: Egy „kompromisszum” hétköznapjai – jelenetek a hatvanas évekből. Antall József és az állambiztonság embere. In uő (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 270–298. p.
- RAINER M. János: Lemerülés vagy megkapaszkodás? Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években. In uő–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 135–168. p.

- RÁNKI György és mások (összeáll.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról*. Budapest, 1968, Kossuth.
- RÉV István: Ellenforradalom. *Beszélő*, 1999. 4. sz. 42–55. p.
- RÉVÉSZ Sándor: *Antall József távolról 1932–1993*. Budapest, 1995, Sík.
- ROMSICS Ignác: Magyar történeti problémák 1900–1945. In Püski Levente–Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Budapest, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Történelmi Tanszék, 17–32. p.
- SZAMUELY László: A mechanizmus-vita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon. *Gazdaság*, 1985. 2. sz. 94–115. p.
- VAJDA Mihály: Posztmodern beszéd a gyönyörű HATVANAS évekről, amikor utoljára még – akár szép, akár csúnya – minden olyan egyértelmű volt. In Nagy Ildikó (szerk.): *Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 1991. március 14.–június 30.* Budapest, 1991, Képzőművészeti Kiadó–Magyar Nemzeti Galéria–Ludwig Múzeum. 5–10. p.
- Pjotr VAJL–Alekszandr GENISZ: *Sesztigyeszjatije. Mir szovjetszkovo cseloveka*. Moszkva, 1996, Novoje lityeraturnoje obozrenyje.
- VASS Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Budapest, 1974, Kossuth.

Az 1958 április 17. és október 18. között megrendezett brüsszeli világkiállítás látogatóinak száma hat hónap alatt meghaladta a negyvenmilliót. A képen a magyar pavilon, mellette Somogyi József *Martinász* című szobra. A pavilon megkapta a világkiállítás legnagyobb elismerését, az aranyéremet, 20 nagydíjat és 25 egyéb díjat. (Megbízás: 1956 tavasza, építész-tervező: Gáboros Lajos. A kiállítási installációt és berendezést tervezte: Gáboros Lajos, Havas Lajos, Németh István, Szabó István és Vass Antal, a forgatókönyvet Boldizsár Iván készítette.)

A fotók a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből valók.

18074064-2-42

AZ 1956-OS INTÉZET KÖZALAPÍTVÁNY ADÓSZÁMA A SZEMÉLYI JÖVEDELEMADÓ 1%-ANAK FELAJÁNLÁSÁHOZ

AZ 10900011-00000007-24960114
SZÁMLASZÁMRA EGYÉNI ADOMÁNYOK FIZETHETŐK BE
AZ INTÉZET KUTATÓMUNKÁJÁNAK TÁMOGATÁSÁRA

2500 Ft

1956-OS INTÉZET
ÉVKÖNYV
MAGYARORSZÁG
A JELENKORBAN
2003

ÉVKÖNYV 2003

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

1956-OS INTÉZET

Mi történt a magyar társadalommal 1956 után?
„Egy becsületesebb sz-főkönvelel egyedül többet sikkaszt”

A bőséges inségtől az inséges bőséggig

A közel-keleti magyar haditechnikai export kezdetei

Van már nekem annyi életfőtenetemi!

A francia tömegsajtó és az 1956-os magyar forradalom

A II. kerületi Nemzeti Forradalmi Bizottság

Utak és emlékezetek

Libikóka

Afganisztán – 1979

Az identitás nélküli ember

Zsidókérdésutató Intézet

Márcion Endre

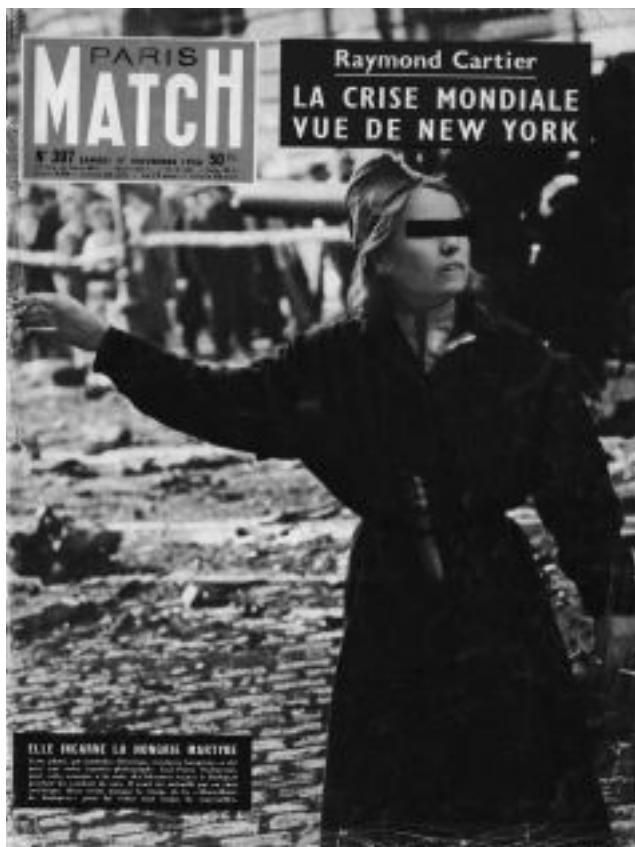
Életjelek – 1968

JEAN-PIERRE PEDRAZZINI BUDAPESTEN, 1956. OKTÓBER 29–30. Franz GOËSS felvétele

A KÖTET MEGJELENÉSÉT BUDAPEST FŐVÁROS ÖNKORMÁNYZATA, AZ MTA–OSZK 1956-OS KUTATÓHELY ÉS A NEMZETI KUTATÁSI ÉS FEJLESZTÉSI PROGRAM (5/151/2001) TÁMOGATTA.

KÖSZÖNJÜK MINDAZOK SEGÍTSÉGÉT, AKIK TAVALYI JÖVEDELEMADÓJUK EGY SZÁZALÉKÁT INTÉZETÜNKNEK AJÁNLOTTÁK FEL.

A *Paris-Match* 1956. november 17-i számának címlapja. A lap munkatársa, Jean-Pierre Pedrazzini 1956 októberében Budapesten halálos lövést kapott.

2003-ban *Jean-Pierre Pedrazzini fényképei, Szovjetunió–Budapest, 1956* címmel a Magyar Nemzeti Múzeum, az 1956-os Intézet–Közalapítvány, a Budapesti Francia Intézet és a *Paris-Match* rendezésében kiállítás nyílt a Magyar Nemzeti Múzeumban (október 21–december 31.).

A kiállítás szervezői: Sárközy Réka, Szántó Zsuzsanna (1975–2003) és Szántó Péter

- ▲ A képzőművészeti kiállítási csarnok részlete
- ▲ Az előcsarnok Somogyi József–Kerényi Jenő *Táncosnők* című alkotásával
- ◀ A pavilon esti fényben

VALUCH TIBOR

A BŐSÉGES ÍNSÉGTŐL AZ ÍNSÉGES BŐSÉGIG

A FOGYASZTÁS VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON AZ 1956 UTÁNI ÉVTIZEDEKBEN*

KÉRDÉSEK ÉS KÖZELÍTÉSEK

A magyar közvéleményben és a társadalomtudományban hosszú ideje jelen van az a meggyőződés, hogy az 1956-os forradalom leverését követően a Kádár-rendszer stabilizációja és konszolidációja azért lehetett olyan gyors és sikeres, mert a kommunista politikai vezetés levonta a Rákosi-korszak politikájának tanulságait, a forradalom árnyékában igyekezett elkerülni a társadalmi konfliktusokat, fokozatosan változtatott a hatalomgyakorlás mechanizmusán, módosította a gazdaságpolitikát, s egyfajta „jóléti fordulatot” hajtott végre. Való igaz, hogy a politikában a megtorlás lezárulását, illetve az 1963-as amnesztiát követően lassan csökkent a nyílt erőszak szerepe, a gazdaságban pedig a kollektivizálás befejezése és az erőltetett iparosítás folytatása mellett két kisebb engedményt tettek: egyfelől a gazdasági tervek készítése során nagyobb figyelmet fordítottak a lakossági fogyasztásra, és előírták a fogyasztási cikkek termelésének növelését, másfelől pedig egyfajta prioritásként kezelték a reálbérek növelését. A közhiedelemmel és napjaink történelmi emlékezetével ellentétben mindkét változás a rendszer működőképességének megőrzését szolgálta, és nem jelentett eltérést az alapvető politikai céloktól és ideológiai meghatározottságoktól. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy 1949 és 1953 között, a kommunista berendezkedés időszakában a háború által egyébként is erősen megviselt magyar társadalmat „sikertől” még jobban elszegényíteni, az életkörülmények legfontosabb jellemzőinek bázisszintje igen alacsonyra került. Így tehát minden olyan változás, változtatás, engedmény, amely viszonylag széles körben észrevehetően javította a mindennapi életkörülményeket, a valóságosnál nagyobb társadalmi és politikai jelentőséget kapott. 1956 után az egyes társadalmi csoportok tagjai feltehetően az engedélyezett szabadság „kézzelfogható” élményeként élték át, hogy egyre kisebb fáradsággal beszerezhető a létfenntartáshoz szükséges alapvető élelmiszerek, majd a hatvanas évek közepétől a hozzáférhető tartós fogyasztási cikkek révén már „felhalmozásra” is lehetőség nyílt. A kommunista politikai vezetés pedig mindezzel saját politikai és gazdasági rendszerének működőképességét látta bizonyítottnak. Ez már önmagában is megkérdőjelezi azokat a vélekedéseket, amelyek szerint a politikai hatalom és a társadalom között a hatvanas években valamiféle „nagy kiegyezés” kötött, amelynek értelmében a hatalom az anyagi gyarapodást kínálta fel a politikai jogokról történő lemondásért. Miként az a vélemény sem kellően alátámasztott, miszerint valamiféle saját-

* Részlet a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Program, az Országos Tudományos Kutatási Alap és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készülő, a XX. század második fele hétköznapijainak történetét feldolgozó monográfiából. A rendelkezésünkre álló keretek között csak a téma értelmezésével kapcsolatos fontosabb kérdések megfogalmazására és néhány korjellemző folyamat áttekintésére vállalkozhattunk. A kérdéshez lásd Valuch (2002).

tos magyar „fogyasztói szocializmusmodell” alakult volna ki, ahogyan a kádári politika bölcs belátását is némiképp túlzás hangoztatni. Hiszen a különböző források tanúsága szerint a változtatások hátterében a rendszer működőképessége megőrzésére való törekvés állt. Az kétségtelen tény, hogy az ötvenes évtized első felének katasztrofális hiánykorszakát követően a hatvanas években a kereskedelmi ellátás fokozatosan stabilizálódott Magyarországon. Az áruellátás kiegyensúlyozottabbá válása azonban nem jelentette a hiány megszűnését. Ebben a – van is és nincs is – helyzetben természetesen kialakult valamiféle fogyasztói kultúra, ám ez korántsem azonosítható a fogalomnak azzal a tartalmával, amilyen értelemben ezt a nyugat-európai és tengerentúli társadalomtudományokban használják.

A késő ötvenes évektől a hetvenes évek második feléig tartó korszak fogyasztáskultúráját alapvetően meghatározták a társadalmi-politikai körülmények. A hatvanas évek elejére stabilizálódó, majd a következő másfél évtized során konszolidálódó Kádár-korszak politikája – bár a Rákosi-rendszerrel nagyobb figyelmet fordítottak arra, hogy a mindennapi élethez szükséges cikkek beszerezhetőek legyenek – azzal mégsem „vádolható”, hogy tudatosan törekedett volna a „fogyasztói szocializmus modelljének” kialakítására. Sőt az erős ideológiai kötöttségeknek megfelelően 1957–58-tól folytatódott az erőltetett iparosítás,¹ a hatvanas–hetvenes években pedig időről időre igyekeztek korlátok közé szorítani a „szerzés, a féktelen harácsolás öntudatos kommunistához méltatlan kispolgári törekvéseit”. A kádári politika számára az áruellátás és a fogyasztás elsősorban a „legitimáció”, a politikai stabilitás részeként volt fontos, mert „a dolgozók anyagi helyzetüket többek között aszerint is megítélik, hogy keresetükért mennyi és milyen árut tudnak vásárolni”.² A lakossági ellátás a rendszer fennállásának időszakában mindvégig a politikailag érzékeny kérdések közé tartozott, de a viszonyok lassú normalizálódásával politikai súlya csökkent, a hetvenes évektől egyre ritkábban fordult elő, hogy ellátási kérdéseket részletesen tárgyaltak volna a legmagasabb politikai szinteken. Az alapvető ellátási feszültségek mérséklésére, a ciklikus hiányjelenségek tartósabb vagy átmeneti jellegű orvoslására a belkereskedelmi dokumentumok tanúsága szerint már a szakszökekrácia is képes volt. Az ügyek bonyolítása rendszerint csak különösen kritikus helyzetekben – például a kötött árrendszerbe tartozó termékek áremelése esetén – igényelt magas szintű politikai beavatkozást.

A kialakuló „felemás fogyasztói kultúrának” ugyancsak fontos társadalmi adottságai és feltételei voltak. Az ellátási szempontból kivételes helyzetben lévők viszonylag szűk rétegtől eltekintve a magyar társadalom többsége tartós életkörülménynek tekintette az áruhiányt. A hiány a fogyasztás szerves részévé tette a korrupciót, amit szintén nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha ennek a korszaknak a (fogyasztás)történetét vizsgáljuk. Ennek megfelelően meglehetősen gyorsan kialakultak a különböző válaszreakciók. Így például a hetvenes évek végéig csak mérsékelten csökkent az önellátás szerepe a hétköznapokban. A hiány jelenségét a magyar társadalom különböző csoportjai talán azért is kezelték toleránsabban, mert amit lehetett – főként egyes élelmiszereket –, igyekeztek a háztartásgazdaság keretei között előállítani, másrészt a fogyasztás átlagos szintje – bár az egyes társadalmi csoportok közötti kü-

1 „...az ipari expanzió már 1957-ben folytatódott: mind a termelési, mind a foglalkoztatottsági mutatók magasabb szinteket jeleztek, mint bármikor korábban. 1959–60-ban pedig időszakosan a túlfűtöttség kifejezett jegyeit mutatta a gazdaság: messze a tervezetten és a kívánatosan túl szaladtak fel a beruházások, velük a beruházások befejezetlen állománya, egyidejűleg, mint már korábban is szokott volt, felszökött az adósságállomány, s jelentek az egyensúlyi gondok.” Részletesen lásd Szakács (2000) 224–226. p.

2 Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megalapításáért – tézisek. MOL. A Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai. XXXVI-G-4. 2. d.

lönbségek nagyobbak voltak, mint a második világháborút követő egy-másfél évtizedben – nem volt túlságosan magas. Ennek következtében az átlagos fogyasztói igények is relatíve alacsony szintűek voltak. Az persze érdekes, hogy az ötvenes–hetvenes évek fogyasztásstatisztikai és levéltári dokumentumai – legalább foglalkozási csoportonként – egyértelműen jelzik az egyes csoportok közötti különbségeket, a fogyasztási preferenciák eltéréseit és természetesen az ellátottság különbségeit.

Összegezve tehát: a Magyarországon a hatvanas évek végétől kezdődően kialakuló „felemás fogyasztói kultúrát” a politikai korlátok, a kereskedelmi ellátás nehézsége, az önállósra törekvés, a hiány és az ezzel együtt járó korrupció határozta meg. Mindez arra utal, hogy a „fogyasztói szocializmus” széles körben használt, ám pontosan senki által meg nem határozott fogalma nem feltétlenül alkalmas azoknak a társadalmi-gazdasági és politikai folyamatoknak a leírására, amelyekre használni szokták.

Kérdéses tehát, hogy valóban politikai kezdeményezés volt-e a fogyasztás bővítése/bővülése az 1956-ot követő időszakban, vagy a politika csak igazodott a társadalmi szándékokhoz és akaratokhoz, és ennek jegyében egyre kevésbé gátolta a különböző javak megszerzését, esetenkénti felhalmozását? Értelmezhető-e úgy ez a folyamat, mint a korábbi évek tulajdonvesztésére, tulajdoni korlátozására adott társadalmi válaszreakció? Lehet-e az állítani, hogy félig-meddig rejtett formában végbement egyfajta lakossági felhalmozás, amely a termelőtulajdonnal kapcsolatos korlátozások miatt a nyolcvanas évek elejéig csak személyes fogyasztás formájában valósulhatott meg? Mennyiben járult hozzá ez a lassan bővülő fogyasztás a gazdasági racionalitás felértékelődéséhez, követendő magatartásmintává válásához? Valóban a „kényszerű kreativitás” egyik lehetséges tere volt a fogyasztás megszervezése a hiánygazdaság viszonyai között? Mit jelent valójában a gyakran alkalmazott „fogyasztói szocializmus” kifejezés?

Miután mindezek a kérdések sem a történettudományban, sem a szociológiában nem kelően tisztázottak, ebben a tanulmányban a belkereskedelemmel, a fogyasztással és az ellátással kapcsolatos dokumentumokra és statisztikákra támaszkodva megpróbáljuk áttekinteni az 1956 és 1977–78 közötti évtizedek magyarországi fogyasztástörténetének néhány kérdését. A fogyasztást nem közgazdasági, hanem elsősorban társadalomtörténeti megközelítésben és összefüggésrendszerben vizsgáljuk. Ebből következően nem vállalkozhatunk a korszak gazdaságtörténetének fogyasztásszemponturnak elemzésére. Ezen a téren a meglevő és hozzáférhető közgazdasági és gazdaságtörténeti megközelítésekre³ hagyatkozunk.

A jövedelmi viszonyok változásai és hatása a fogyasztásra nyilvánvalóan külön rész tanulmányban vizsgálendő kérdéskör, erre itt szintén csak részlegesen térünk ki. Ebben az elemzésben elsősorban a fogyasztás és a társadalmi változások kapcsolatát, a fogyasztói magatartás kialakulását és változásait, mindennek az életmódra gyakorolt hatásait próbáljuk vizsgálni. A fogyasztás tehát abból a szempontból érdekes, hogyan próbálták a magyar társadalom különböző csoportjai pótolni a háborús veszteségeket, miként vészelték át a negyvenes–ötvenes évek fordulójának proletarizációs folyamatát, a magán- és igen gyakran a személyi tulajdon elvesztését? Hogyan fogadták, hogy az elemi igények fokozatosan kielégíthetővé váltak, s ezen felül korlátozott formában a felhalmozásra és szűkebb körben a presztízs fogyasztásra is lehetőség nyílt?

Magyarországon a lakossági fogyasztás változásainak vizsgálata nem tartozott a népszerű kutatási témák közé, s ez a helyzet az utóbbi egy-másfél évtizedben sem változott meg érdemben, annak ellenére sem, hogy a Kádár-korszak társadalmi és gazdasági folyamatainak árnyalt érté-

3 Pető–Szakács (1986); Szakács (2000); Kornai (1993).

keléséhez nyilvánvalóan szükséges e kérdéskör részletesebb történeti-szociológiai elemzése. Ebből következően a szoros értelemben vett fogyasztástörténeti és szociológiai szakirodalom nem túlságosan bőséges.⁴ A volt kelet-európai szocialista országok közül az NDK vonatkozásában a legkiterjedtebbek a fogyasztástörténeti kutatások.⁵ Ha a magyarországi elemzések elkészülnek, akkor ezek számos ponton kínálják az összehasonlítás lehetőségét is.

A munka során nehézséget jelent a különböző statisztikai források és adatgyűjtemények használata egyrészt az adatok pontatlansága, másrészt a felhasználhatósága miatt. Kérdés, hogy a statisztika mennyire volt képes megragadni a valóságos folyamatokat. Nyilvánvalóan csak a hivatalos kereskedelmi keretek között történő fogyasztás regisztrálására volt képes, a különböző társadalmi csoportok közötti termékcseré, adásvétel, munkacsere, nem regisztrált munkavégzés valós értékének meghatározására nem. A levéltári dokumentumok vizsgálatokor számolni kell azzal, hogy az apparátus igyekezett a valós problémák súlyát csökkenteni, ami a szóhasználatban egyértelműen tetten érhető. Ez egyben azt is jelenti, hogy ha tartós nehézségekről és ellátási feszültségekről esett szó – ezek voltak a hiány helyett leggyakrabban alkalmazott fordulatok –, akkor azon a területen és abban a cikksorozatban valóban komoly problémák voltak.

A FOGYASZTÁSPOLITIKA ÉS A FOGYASZTÓI MAGATARTÁS VÁLTOZÁSAI

Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján a magyarországi kommunista politikát az ideológiai meghatározottság mellett leginkább a Szovjetunió által szorgalmazott „utolérni és elhagyni” program befolyásolta. Az igazodás jegyében a Kádár-féle vezetés is megfogalmazta a maga jóslatait arról, hogy mikor éri utol Magyarország a gazdaságilag fejlett országokat. Az MSZMP VIII. kongresszusán, 1962-ben határozatba foglalták, hogy „az egy főre jutó fogyasztás 1980-ban magasabb lesz, mint a fejlett tőkés országokban”. Mindez magától értetődően feltételezte előbb a szocialista, majd a kommunista társadalom felépítését. A marxista–leninista ideológia erőltetett kollektívizmusa és egyenlőségeszménye jellegénél fogva ellentétben állt a fogyasztás növekedésével, az ezzel együtt járó individualizmussal, a jövedelmi és vagyoni különbségek növekedésével. Ebből – elsősorban a hatvanas években – kisebb-nagyobb politikai és ideológiai kampányok bontakoztak ki, amelyekben a sehová sem vezető anyagiasságot és a „szocialista embertípus” önzetlenségét, áldozatkészségét, a hedonizmust és a „mindenki szükségletei szerint” elvből levezetett mértékletességet állították szembe egymással. Sajátos kettősség jellemezte a korabeli magyar politikát. Egyfelől állandóan hangsúlyozták, hogy „semmi sem lehet fontosabb, mint a dolgozók életszínvonalának állandó emelése”, másfelől pedig hasonló kitarással ostorozták a kispolgáriságot, a túlzott fogyasztói igényeket, a mértéktelen felhalmozási vágyat, az anyagiasságot. „Más kérdés a kispolgári gondolkodás, a haszonlesés, az önző anyagiasság szelleme. Ez idegen a szocializmustól, ez ellen megalkuvás nélküli elvi harcot kell folytatni. [...] Valljuk és hirdetjük, hogy a szocialista társadalom építése megkívánja a tömegek tudatos cselekvését, áldozatkészségét, önzetlenségét, közösségi

4 A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején Hoffmann Istvánné, Heller Mária és Bessenyei István, valamint Utasi Ágnes vizsgálták szociológiai, illetve közgazdasági szempontból a fogyasztás változásait. Meg kell említeni, hogy a hatvanas évektől a Belkereskedelmi Kutató Intézet és az Országos Piackutató Intézet sokféle felmérést végzett a tárgykorban. Ezek egy része történeti forrásértékű, s a kutatásokban felhasználható. Az újabb elemzések közül a *Replika* című folyóirat A fogyasztói szocializmus című összeállítását, *Replika*, 1997, 26. sz. 17–68. p. és Dessewffy (1997) emelhető ki.

5 Lásd többek között Merkel (1996); uő (1999).

szellemének erősítését.”⁶ A gazdaságpolitikában pedig továbbra is prioritást élveztek a nehézipar fejlesztésével kapcsolatos beruházások. Az ismétlődő ideológiai és politikai kiigazításokhoz szellemi háttérrel nyújtott a rendszerhívő értelmiség, amely a saját, egyfajta ideális szocializmus eszményével összeegyeztethetetlennek tartotta a korabeli gazdaság- és társadalmpolitika fogyasztással kapcsolatos gyakorlatát. A hatvanas évek elején erről – a fogyasztás, az anyagi jólét és a szocializmus viszonyáról – szólt az ún. „friziderszocializmus-vita”,⁷ majd az évtized végén ezeket a kérdéseket is érintették a népesedési helyzettel, a gyermekvállalással, a nők helyzetével kapcsolatos viták többek között az *Élet és Irodalomban* és a *Nők Lapjában*. Ezek a viták inkább kevesebb, mint több sikerrel igyekeztek körvonalazni a „szocialista erkölcs”, valamint „szocialista életmód” kritériumainak megfelelő fogyasztói magatartásformákat.

A részleges szemléletváltás jegyében – ideológiai szempontokat követve – több kísérlet történt a „szocialista fogyasztói modell” fogalmának meghatározására. Közös vonásuk volt ezeknek, hogy határozottan elvetették a piac szerepét, és elképzeléseik megfogalmazása során a „mindenkinek szükségletei szerint” marxista-leninista elosztási elvből indultak ki. A realistább szemléletű elemzések azonban igyekeztek ettől eltávolodni, illetve megpróbálták valahogy összhangba hozni a valós folyamatokat és az ideológiai szempontokat. „A lakosság fogyasztása Magyarországon más országokhoz viszonyítva és gazdasági fejlettségünknek megfelelően – közepes színvonalon áll. »A közepes«, átlagos szintből adódik, hogy egyik oldalon az alacsony jövedelműek még alig élvezik az általános társadalmi haladás sokrétű gyümölcseit, rendszerint csak a legszükségesebb létfenntartási cikkeket tudják megvásárolni, ezeket is sokszor nem a szükséges mennyiségben, a másik oldalon pedig az átlagosnál nagyobb jövedelműek pénzük növekvő hányadát magasabb rendű termékek és szolgáltatások vásárlására költik. [...] Az aránytalanul magas jövedelmek korlátozása ma inkább gyakorlati problémákat vet fel. Elvileg is tisztázatlan azonban, milyen jövedelemkülönbségek engedhetők meg a munkateljesítménnyel arányos kereseti differenciák alapján az anyagi ösztönzés követelményét is figyelembe véve. A keresetkülönbségek alapján keletkező jövedelemkülönbségek szükséges korlátozása mellett is számítani kell azonban arra, hogy már ma is jelentős, tizenöt-húsz év múlva pedig még jelentősebb lesz a magasabb jövedelmi kategóriákban a meghatározott termékekre és szolgáltatásokra fordítható diszponibilis jövedelemhányad. Ezt a keresletet megfelelő kínálatlal ki kell elégíteni. Nem szabad és nem is lehet azonban áruhiánnyal korlátozni a magas jövedelmeket, illetve azok felhasználását.”⁸

Az ideológiai magyarázatokból időnként ki-kilépő korabeli közgazdasági elképzelések szerint: „A racionális fogyasztás kizárólag a társadalmi tulajdonon alapuló szocialista rendszerben valósítható meg. A tőkés társadalom keretein belül legfeljebb csak az irracionális fogyasztásból származó súlyos és társadalmi méretű károsodások egy részének korlátozásáig lehet eljutni...”⁹ Azt azonban már nem határozták meg, hogy mi tekinthető még racionálisnak, és mikor, mitől válik a fogyasztás irracionálissá. A legtöbb értelmezés azt hangsúlyozta, hogy a tervszerűség elvének következetes alkalmazása révén kiküszöbölhető a pazarlás, a

6 Kádár János előadói beszéde az MSZMP IX. kongresszusán. Budapest, 1966. november 28.–december 3. In *Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest, 1967, Kossuth, 56. p.

7 A friziderszocializmus-vita Kultúra és életforma címen folyt az *Új Írás* című folyóirat 1961–62-es évfolyamában, a beküldött 130 cikkből, észrevételből 25-öt közöltek. A kérdés újabb összefoglalását lásd Tyekvicska (2000).

8 Hoch–John (1975).

9 Bóc (1976).

fogyasztás anarchikus jellege, és érvényesíthető a közösségi kontroll, valamint a mértékletesség gyakorlata. Ennek a szemléletnek azonban legfeljebb csak addig lehetett némi meggyőző hatása, amíg az ország polgárai nem, vagy csak szűk körben szerezhettek tapasztalatokat a bécsi, müncheni vagy párizsi boltok kínálatáról. S ezen az sem sokat segített, hogy az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetése kisebb-nagyobb változásokat indított el a belkereskedelemben is. Többek között lehetővé tették, hogy a kiskereskedelmi vállalatok közvetlenül a termelőktől is vásárolhassanak, hogy a termelőszövetkezetek ipari melléküzemágakat üzemeltethessenek, ahol számos korábbi hiánycikket gazdaságosabban állítottak elő, mint az ipari nagyüzemekben. Számos „piacélnékítő” gazdasági szabályzóval – a készletgazdálkodás újraszabályozása, az árkockázati alap bevezetése, a külkereskedelmi jogosítványok bővítése – ösztönözték a kereskedelmi és termelővállalatok hatékonyabb együttműködését. 1968 végén a Belkereskedelmi Minisztériumban készített, az első tapasztalatokat és a továbblépés lehetséges irányait megfogalmazó dokumentum szerint „a fogyasztási cikkek piaca egyensúlyának erősítésére, a lakosság ellátásának további javítására irányuló gazdaságpolitikánk eredményesnek bizonyult, ez évben a belső piac általában nyugodtan fejlődött. A kereskedelem árukínálata és készletei kielégítették a vásárlói keresletet, s hozzájárultak a reform céljaival egyező piaci helyzet kibontakozásához.”¹⁰ A helyzetelemzésben kitértek arra is, hogy a lakossági ellátás hiányosságait még a reformintézkedések hatására sem lehet azonnal megszüntetni, vagyis a dokumentum megfogalmazásával élve „ellátási feszültségek” továbbra is adódhatnak. Az 1968-as esztendőben az építési anyagok, a tömegcikktermékek, a bútor, a sör és a személygépkocsi tartoztak a hiánycikkek közé. Ekkor és a következő egy-másfél évtized során szimptomatikusan vált hiánycikké nyaranta a sör. Ennél azonban komolyabb problémát jelentett, hogy 1968-ban 33 ezer olyan vevő várakozott a gépkocsijára, aki a vételárat már jóval korábban részben vagy egészben kifizette. A hivatalos magyarázatok szerint a hiány alapvető oka a termelési és a fogyasztási szerkezet ellentmondása, a technikai elmaradottság, az egyes állami vállalatok monopolhelyezete. Az egyes cikkek beszerezhetetlensége mellett gyakran komoly nehézségeket okozott a kapható áruk és termékek rossz minősége és a választékhiány.

A színvonalasabb ellátás megvalósítása érdekében a kereskedelempolitika irányítói szükségesnek tartották, hogy a vásárlási feltételek kedvezőbbé váljanak, vagyis folyamatosan csökkenjen a hiánycikkek száma, rövid idő alatt, kényelmesen lehessen vásárolni, legyen figyelmesebb és udvariasabb a kiszolgálás, folyamatosan bővüljön a termékválaszték. A kereskedelemfejlesztési elképzelések kidolgozása során kiemelt feladatként kezelték a nők háztartási munkáját megkönnyítő cikkek, berendezések és szolgáltatások elérhetőbbé tételét, valamint a növekvő szabadidővel kapcsolatos új fogyasztói szokások és igények kielégítését.

Egy évvel később, 1969 őszén a kereskedelempolitikát és az ellátási helyzetet áttekintő elemzés szerint „az áruellátási helyzet megítélésénél figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a reform bevezetésének időszakában központi intézkedésekkel is (tartalékképzés, szocialista és tőkés import stb.) a korábbiakhoz képest átmenetileg kiemelkedő kínálatot teremtetünk. Az idén viszont az ipari és kereskedelmi vállalatok lényegében saját erőikre, kezdeményezőkézségükre voltak utalva. [...] A reform kibontakozása lassú folyamat, kedvező hatásai csak fokozatosan érvényesülhetnek [...] bizonyos problémák azonban jellegükénél fogva a kereskedelemben ütköznek ki, és fékezik az ellátás látványos javulását.”¹¹ Azt, hogy ez

10 Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megvalósításáért – tézisek. MOL XXVI-G-4. 2. d.

11 Jelentés a Gazdasági Bizottság részére a lakossági áruellátás eddigi tapasztalatairól és várható alakulásáról. 1969. szeptember 11. MOL XXVI-G-4. 4. d.

még évekkel később is valóban így volt, jól mutatják a belkereskedelem helyzetét és forgalmát áttekintő negyedéves elemzések. Az 1974 végén készített előrejelzés szerint „... az 1975. évi áruellátásban az ez évben kialakult, illetve már több éve fennálló feszültségek nem csökkennek, sőt [...] esetleg növekednek.”¹²

A fogyasztói magatartás változásait befolyásolták a fogyasztás terei is. A szocialista korszakban az áruházat a kereskedelem nagyüzemeként kezelték, amelynek az az „alapvető feladata, hogy egy helyen sokféle árucikkben és széles választékban biztosítsa a vásárlók magas színvonalú, kulturált, gyors kiszolgálását. Egyidejűleg biztosítani kell a fogyasztók széles körű szolgáltatási igényeinek kielégítését is.”¹³ A magánkézben levő boltokat, kereskedelmi egységeket, áruházakat 1948 és 1951 között állami tulajdonba vették, majd az 1956-os forradalomig a nagyobb boltok karbantartását, felújítását többnyire elhanyagolták, ennek következtében az ötvenes évek végén a legtöbb magyarországi áruház építészeti és kereskedelemtechnikai rekonstrukcióra szorult. Néhány kivételtől eltekintve korántsem voltak a fogyasztás kívánatos színterei. 1957 és 1959 között mindössze egy új áruház létesült. 1959-ben 23 önálló áruházi vállalat 33 kereskedelmi egysége működött az országban. Az 1948-ban létrehozott Állami Áruházak Vállalat egy évvel később a kiskereskedelmet is elérő államosítási hullám következtében már 13 egységből álló áruházláncná vált. Az üzletek száma fokozatosan növekedett, 1963-ban, amikor a vállalat nevét Centrum Áruházra változtatták, már 35 áruház tartozott az üzletláncához.

A hatvanas években az áruházak építését a Belkereskedelmi Minisztérium gyorsítani akarta, a hasznos eladóteret 3-5 ezer négyzetméterben határozták meg. A nagyáruházak láncolatának kialakítására végül csak a hetvenes években került sor. Ekkor gyakorlatilag minden megyeszékhelyen épült legalább egy állami és/vagy szövetkezeti kezelésben levő nagyáruház.

A vidékiek számára hosszú éveken át a fővárosi Rákóczi út áruházai jelentették az elegáns – és jól ellátott – bevásárlóhelyeket. A megyeszékhelyek nagy részén a hetvenes években általában továbbra is a Centrum Áruházak voltak a legfontosabb és a legnagyobb alapterületű ruházati boltok. Ezt az „egyeduralmat” fokozatosan megtörték a megyei nagyvárosokban felépített „modern és korszerű nagyáruházak” (például a Nyírfa és a Kelet Áruház Nyíregyházán, vagy az Unió Áruház Debrecenben), amelyek általában jelentős mértékben hozzájárultak az új fogyasztói magatartásformák kialakulásához és elterjedéséhez, a vásárlási szokások fokozatos átalakulásához. A kereskedelmi hálózat átalakításával a „kvázifogyasztói társadalom” elvárásainak, igényeinek próbáltak megfelelni. 1976-ban nyitották meg Budapesten a Skála Budapest Nagyáruházat, amely akkor a legnagyobb alapterületű és forgalmú áruház volt Magyarországon.

12 A Belkereskedelmi Minisztérium különböző területeket felügyelő főosztályainak és igazgatóságainak negyedévente értékelniük kellett az áruforgalmat, az áruellátás alakulását. Ezekben a jelentésekben rendszerint külön kitértek azokra az árukra és árucsoportokra, amelyekből a „zökkenőmentes ellátás nem biztosítható”. Egy 1974-es jelentés szerint a következő év során várhatóan a hiánycikkek közé tartozik az élőhal, a gyulai kolbász, a téliszalámi, a gyorsfagyasztott főzelék- és gyümölcsfélék, a száraztészta, a kötött felső- és alsóruházati cikkek, a férfiingek, a pelenka, a fürdőkádb, a radiátor, a gáztűzhely, az evőeszköz, az alumínium- és horganyzott edények, a hazai gyártású kerékpár, a kávéfőző, az asztali rádió és a babakocsi. A lista 58 árucikket, illetve árucsoportot tartalmazott. A Belkereskedelmi Minisztérium Közgazdasági Főosztályának tájékoztató jelentése a Minisztérium Kollégiuma részére, 1974. november 11. MOL Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai XXXVI-G-4. 42. d. 10.100/72/1974. sz.

13 Az áruházi kereskedelem fejlesztése. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiumához. Szigorúan Titkos! Tük. 002/291959. MOL XIX-G-4-yy. 83. d.

Az állami kereskedelem viszonylag lassú fejlesztése mellett a magánkereskedelmet továbbra is erősen korlátozták. Csak azokon a területeken tartották elfogadhatónak, ahol állami tulajdonú kereskedelmi egységek nem működtek. A kérdéssel foglalkozó 1960. októberi elemzés szerint „nincs szükség a városok központjában és főútvonalain iparcikket árusító kereskedőkre, a szocialista egységek közelében működő vegyes-, továbbá zöldség- és gyümölcskereskedőkre”.¹⁴ A dokumentum szerzői javaslatot tettek a belvárosi magánüzletek kereskedelmi szempontból ellátatlan külterületekre történő áthelyezésére, de a kereskedői engedélyek tömeges, adminisztratív eszközökkel való korlátozását szociális okok miatt nem tartották megfelelő megoldásnak. Ellenben határozottan felléptek a jogosulatlan, vagyis engedély nélküli kereskedelmi tevékenység szigorúbb szankcionálása érdekében, ezt a tevékenységet háromezer forintig terjedő pénzbírsággal és az engedély nélkül forgalmazott áru elkobzásával büntették. A korlátozások ellenére mind a legális, mind pedig az illegális magánkereskedelem fontos szerepet játszott a fogyasztói igények kielégítésében. A közgondolkozásban a maszek cipész, szabó, kereskedő megbízhatóbbnak tűnt, s voltak olyan tevékenységi körök, ahol a szigorú szabályozás ellenére a magánszektor részesedése a forgalomból magasabb volt, mint az állami vagy szövetkezeti kereskedelemé.

A városi lakosság fogyasztói magatartása és szokásai viszonylag lassan változtak. A hiányjelenségek okozta beidegződések még akkor is érvényesültek, amikor már egyre kevésbé volt szükség rájuk. Lényegében foglalkozási és jövedelmi helyzettől függetlenül jellemző volt a városi háztartásokra például az alapvető élelmiszerek készletezése, vagyis az, hogy lisztből, cukorból, zsiradékból rendszerint több hétre elegendő mennyiséget szereztek be és tároltak, de hasonló volt a helyzet a húsféleségek és egyes gyümölcsök, zöldségfélék – alma, burgonya – esetében is. Ugyanez a gyakorlat érvényesült az átmenetileg vagy tartósan nehezen beszerezhető cikkeknel is. A hetvenes évek második felétől általában a gondosan titkolt áremelések mindig kiszivárgó hírére zajlottak le nagyobb készletbeszerzések. Az élelmiszerek készletelésének mérséklődéséhez az is hozzájárult, hogy a hatvanas évek végétől tömegesen építtek lakótelepi lakásokban nem volt kamra.

A városi háztartásokban az élelmiszer után általában a téli tüzelőanyag időben történő beszerzése volt fontos készletezési cél, mindaddig, amíg a lakások többségét nem központi vagy gázfűtéssel, hanem olaj-, szén- vagy fatüzelésű kályhákkal fűtötték, s a tüzelőanyag-ellátás korántsem volt egyenletes. A ruházati termékek és tartós fogyasztási cikkek között egy-egy divatos cikk elérhetősége váltotta ki a „feltétlen beszerzési reflexeket”. Ugyancsak az „ínséges bőség”, illetve a kereskedelmi hálózat elmaradottságának következménye volt az, hogy – elsősorban az élelmiszerek esetében – a készletezés mellett évtizedeken keresztül fennmaradt a napi bevásárlás gyakorlata is. A nagy sorban állások – a déligyümölcs és a nehezen beszerezhető exkluzív cikkek vásárlása kivételével – a hetvenes években már fokozatosan a múlt halványuló emlékei közé kerültek. Magyarországon – az NDK-val ellentétben – az ellátásban jóval kisebb szerepe volt a kereskedelmi vállalatokat kiiktató, munkahelyek által megszervezett közvetlen értékesítésnek, de a személygépkocsi- vagy a lakásvásárlás esetén általában fontos volt a munkahelyi támogatás. A kereskedelemben a külön boltok rendszerét az 1956-os forradalmat követően megszüntették, ugyanakkor évekkel később létrehozták a valutás boltok hálózatát, ahol magasabb áron és nehezen beszerezhető „keményvalutáért” – dollár, márka, font – a belkereskedelmi hálózatban hiánycikknek számító termékek is megvásárolhatók voltak.

14 Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemszervezési és Technikai Főosztály. 0016/43/1960. Tük. A magánkereskedelem tevékenysége és a KISOSZ munkája. Előterjesztés a Minisztérium Kollégiumához. MOL-G-4-zs. 7. d.

Az áru beszerzésének bevált módja volt a fokozatosan bővülő méreteket öltő bevásárlóturizmus. Az utazási korlátozások enyhülésével megnyíló lehetőségeket a legtöbb kiutazó igyekezett gazdasági előnyökre váltani. A bevásárlóturizmus célszágai folyamatosan változtak, a hatvanas években Csehszlovákia, a hetvenes évek elején Jugoszlávia, majd az évtized végétől egyre inkább Ausztria vált a legfontosabb „beszerzési tereppé”. De a Romániába vagy éppen a Szovjetunióba történő kiutazások is komoly nyereséget ígértek a hiánycikkek kölcsönös „cseréje” révén. A hetvenes években kialakult az úgynevezett „KGST-piacok” rendszerre, amely a nem regisztrált kiskereskedelem egyik legfontosabb területévé vált. 1978-ban a külföldre utazó magyarok a „láthatatlan export” keretei között becslések szerint 1,44 milliárd forint értékű árut vittek magukkal, ez az éves belkereskedelmi forgalom fél százaléka volt. A kivitt termékek között 1973-ban még az élelmiszerek (mák, dióbél, édesség), 1978-ban már a ruházati termékek (farmer, gyermekruha és -cipő, kötöttáru), a piperecikkek (Amo szappan, mosópor) és a cigarettafélék voltak túlsúlyban. A külföldiek ugyanebben az évben 5,3 milliárd, a magyar utasok 3,4 milliárd forint értékű árut hoztak be az országba. A „szembimport” keretében 1973-ban még a ruházati cikkek, 1978-ban már az iparcikkek aránya volt a legnagyobb.¹⁵

Ha a fogyasztói magatartás és szokások átalakulását történeti folyamatában vizsgáljuk, akkor a Kádár-korszak kezdetén „a fogyasztás összetételét tekintve a városi és a falusi népesség között éles határvonal van. A különbségek részben az adottságok, részben a szükségletek, részben az igények közötti eltérésekből adódnak, és általában azt az egyébként ismert tényt bizonyítják, hogy a falusi lakosság életmódja elmaradottabb, mint a városi családoké.”¹⁶

A falusi fogyasztási szokásokat¹⁷ alapvetően a kollektivizálás változtatta meg. A kampány beindulásával párhuzamosan a parasztszaládok jelentős része igyekezett pénz- és terménytartalékok felhalmozni, hogy a magántulajdon elvesztésével várhatóan bekövetkező szűk esztendőket könnyebben vészelhessék át. Érthető módon 1959-től kezdve visszaesett a beruházásokra fordított összegek aránya, az itt felszabaduló pénzt megtakarításként kezelték, illetve elköltötték. A beruházások elmaradása mellett ehhez a téeszekbe bevitt felszerelésért kapott térítés, a földjádék, a téeszekbe belépettek esetében az adók csökkentése vagy törlése teremtette meg a pénzügyi fedezetet. S amint az a hatvanas évek első felében kiderült, a téeszek szervezetlensége, az alacsony jövedelmezőség indokoltta tette a tartalékképzést. A falusi családok jelentős részének fogyasztása az ötvenes évek végétől a hetvenes évek közepéig jelentősen átalakult. Ebben fontos szerepe volt annak, hogy sikeres alkalmazkodási stratégiákat tudtak kialakítani az alapvetően megváltozott körülmények között. Ide sorolható a vegyes háztartások kialakítása, a háztáji és kiegészítő gazdaságok intenzív hasznosítása. Kétségteljes tény, hogy ez az alkalmazkodási stratégia igen nagy terhet jelentett a falusi népesség számára, viszont – olykor a politika ellenében – ez tette lehetővé a falun élők életkörülményeinek javítását.

A fogyasztói magatartás a korszak során lényegében folyamatosan változott. Időről időre más cikkek váltak slágerré. A fogyasztást természetesen befolyásolták az életkörülmények különbségei, a munkavégzés jellege, a család lakóhelye, a háztartási munkaszervezet típusa is. Ezek döntötték el a prioritásokat, azt, hogy munkaeszközt vagy a lakás komfortfokozatát

15 Az aktív és passzív idegenforgalmunk hatása a kiskereskedelmi forgalomra, illetve a belföldi árualapokra. Az Országos Idegenforgalmi Hivatal előterjesztése a minisztérium kollégiumához. 10.025/15/1979. sz. MOL Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai. XXVI-G-4. 94. d.

16 *Munkás, alkalmazotti és parasztszaládok...* (1959) 78. p.

17 Részletesebben lásd Valuch (2003).

javító tartós fogyasztási cikket kell-e venni. A háztartások gépesítésével, az alkalmazott technikai eszközök modernizálásával megváltozott a nők időbeosztása.

Háztartásstatistikai elemzések szerint 1965–1973 között a háztartások beruházási céljai – a szabad rendelkezésű jövedelemhányad terhére – fontossági sorrendben: lakás vagy lakóházépítés, lakberendezés, személygépkocsi, hétvégi ház és telekvásárlás voltak. 1965 és 1973 között a szellemi foglalkozásúak háztartásaiban a bútortvásárlás aránya általában véve csökkent a kiadásokon belül, aminek alapvető oka, hogy az ide sorolható családok lakásvi-szonyai voltak a legjobbak, felszereltségük színvonala meghaladta az átlagot. A munkásház-tartásokban e téren mérséklődő ütemű növekedés volt megfigyelhető, a kettős jövedelmű és paraszti háztartásokban viszont a bővülő lakásépítéssel párhuzamosan a bútortvásárlás aránya is növekedett a kiadások között, mert az új életstílust is jelentő lakásokba rendszerint újabb, divatosabb, városias mintákat követő bútorokat, felszereléseket vásároltak. A tartós fogyasz-tási cikkek vásárlásában is jelentős szerkezeti eltolódás következett be. Az ötvenes évek má-sodik feléig a bútor, a kerékpár, a kályhák és hagyományos tűzhelyek, a motorkerékpár és a rádió dominált. A hatvanas évek elejétől a különböző elektromos háztartási berendezések (mosógép, centrifuga, hűtőszekrény és televízió), a hetvenes évek elejétől pedig egyértelműen a személygépkocsi került előtérbe. Ez volt az az időszak, amikor Magyarországon kibontako-zott a háztartások gépesítése és szórakoztató elektronikai eszközökkel történő felszerelése is. A háztartási gépek Magyarországon az ötvenes évek végétől jelentek meg, tömeggyártásukat a hatvanas évek elejétől kezdték meg, ám a gyorsan növekvő kereslet évtizedeken keresztül meghaladta a kínálatot. 1973-ban a szellemi foglalkozásúak háztartásaiban átlagosan négy, a munkásokéban három, a kettős jövedelmű és paraszti háztartásokban pedig rendszerint két háztartási gép volt. A beszerzési sorrendben rendszerint a mosó- és hűtőgép került az első, il-letve a második helyre, a harmadikra a porszívó, a negyedikre a centrifuga. A tévékészülék – előbb a fekete-fehér, majd a színes – a korszak fogyasztási, illetve státusszimbólumává vált. A háztartások gyakran erőn felüli áldozatokat is vállaltak a beszerzés érdekében, ennek kö-vetkeztében a különböző társadalmi csoportok közötti ellátottsági különbségek fokozatosan mér-séklődtek. A vizsgált időszakban a lakossági beruházások között a személygépkocsi-vásárlás növekedett a legdinamikusabban.

Az életmódot jelentősen befolyásolta a motorizáció dinamikus terjedése. Magyarországon 1950-ben a személygépkocsi-állomány¹⁸ 13 054, 1960-ban 31 268, 1970-ben 238 563, 1980-ban 1 013 412 darab volt. A hatvanas évek közepéig lassú az éves növekedés, átlago-san évi 10-15 ezer darab, majd fokozatosan gyorsul, és a hetvenes évek közepétől eléri az évi 80 ezer darabot. A személyautó státusszimbólum jellege és szerepe is igen sokáig megmaradt. Az egyes társadalmi csoportok személygépkocsi-ellátottságát a jövedelmi viszonyok és az életformából adódó eltérő használati célok határozták meg. A fogyasztási célok és az egyes társadalmi csoportok jövedelmének különbségeit jól mutatja, hogy 1976-ban száz munkás-háztartásra 17, száz szellemi foglalkozású háztartásra 37, és száz mezőgazdasági háztartásra 12,5 személygépkocsi jutott. A személygépkocsi egyszerre szolgált felhalmozási, „befekteté-si” célokat, pótolta a hiányzó szállítóeszközt, a szabadidő eltöltésének egyik eszközévé vált (erre mutat a belföldi turizmus élénkülése is), alkalmas eszköz volt természetesen a munká-ba járásra is.¹⁹ A motorizáció kibontakozása nemcsak a beruházási célokat és arányokat, ha-nem a fogyasztói szokásokat, a fogyasztás szerkezetét is átalakította, hiszen új kiadási csoport-ként jelentkeztek a gépkocsi üzemeltetésével és fenntartásával kapcsolatos kiadások.

18 A magyarországi autózás történetéhez lásd Majtényi (2000).

19 Koltai (1976).

A fogyasztás különböző szegmenseiben folyamatosan jelentek meg az újdonságok. Az élelmiszereknél a félkész vagy teljesen kész gyorsfagyasztott termékek, a konzervek, a folyamatosan bővülő műszaki tartalmú híradástechnikai cikkek, a kínálatot a hetvenes évektől fokozatosan a „keményvalutás” importtermékek is színesítették, de korántsem a fogyasztói igényeknek és a keresletnek megfelelő mértékben.

Új kereskedelmi formaként a hatvanas évek elejétől terjedt az önkiszolgálás a kereskedelem valamennyi ágazatában, folyamatosan létesültek – főként a városokban – az általános bolti cikket forgalmazó úgynevezett ABC-áruházak. Az élelmiszerek forgalmazásában a hetvenes évek elejétől jelentősen növekedett az előre csomagolt áruk aránya. A liszt, a cukor, a rizs, az étolaj, ecet már ebben a formában került a boltokba. A kimért és az üveges tejet felváltotta a „zacskós” tej, és megjelentek a poharas tejtermékek. A forgalomba kerülő árucikkek minősége még a hetvenes években is gyakran volt kifogásolható, de az élelmiszerek új gyártási technológiáinak köszönhetően fokozatosan növekedett a szavatossági idő, ami éppen úgy hozzájárult a fogyasztói magatartás átalakulásához, mint a hetvenes évek végétől a hűtőláda.

JÖVEDELEM ÉS FOGYASZTÁS

Az 1944–45 utáni helyzetet a háborús pusztítás okozta károk felszámolása és a helyreállítás folyamata határozta meg. Az, hogy a nemzeti vagyon negyven százaléka elpusztult a háborús események során, évekre megszabta a gazdasági mozgásteret. 1945–1949 között az első feladat a hiperinfláció megfékezése és az értékálló pénz megteremtése volt. A forint bevezetése (1946. augusztus 1.), illetve az ezt követően megvalósuló pénzügyi stabilizáció az ár- és a bérrendszer torzításai révén számos későbbi feszültségelemet épített be a rendszerbe.

Magyarországon az egy főre eső nemzeti jövedelem 1938-ban 120 dollárt tett ki, ez valamivel kevesebb volt, mint az akkori európai átlag kétharmada. A második világháború következtében a nemzeti jövedelem csökkent, az 1938-as szintet csak 1949-ben érte el ismét. Az ötvenes években jelentősen ingadozott, de összességében az 1949. évi szinthez viszonyítva növekedett, s ez az emelkedő trend egészen a hetvenes évek első feléig megmaradt. Ugyanakkor a gazdaságilag fejlett országok és Magyarország között a fejlettségbeli különbség az erőltetett gazdasági növekedés ellenére nem csökkent a második világháborút követő évtizedekben.

Az ötvenes évek elején az életszínvonal három éven keresztül tartó visszaesése következtében a reálbér 1952-ben 20 százalékkal volt alacsonyabb az 1950. évinél. Ha viszont az 1938-as szintet tekintjük, akkor az 1952. évi reálbér ennek csak 66 százaléka volt,²⁰ és az 1956-os is csak 93 százalékát érte el. A jelentős részben közvetlenül vagy közvetve katonai célokat szolgáló beruházások arányát a lakossági életszínvonal rovására közel 30 százalékkal megemelték. A „szocialista építés jegyében” megváltozó gazdaságpolitikai prioritások következtében komoly jövedelemelvonás bontakozott ki, ennek legfontosabb eszközei az alacsonyan tartott bérek, a bérekhez képest magas és gyakorlatilag állandóan emelkedő fogyasztói árak, a drasztikusan növekvő adó- és terménybeszolgáltatási terhek, a jövedelmet terhelő egyéb elvonások voltak, például a formailag önkéntes, gyakorlatilag kötelezővé tett, békekölcsönnek nevezett államkölcsönjegyzés. 1949 és 1954 között hat alkalommal volt békekölcsön-jegyzési kampány, ezeknek a keretében 5,6 milliárd forint lakossági jövedelmet vontak el. A korszak gazdaságpolitikája a lakossági fogyasztást is a gazdasági növekedés forrásaként kezelte.

20 Gyarmati (2000).

Az 1953 közepén meghirdetett új szakaszban a lakosság jövedelme és fogyasztása – az alacsonyabb szintről – 1956 első feléig ismét nőtt. 1956 második felében – a forradalmi események következtében – a nemzeti jövedelem mintegy 11 százalékkal visszaesett, és természetesen a fogyasztás indexe is csökkent. 1956 előtt a személyes fogyasztás szinte teljes mértékben alárendelődött az iparfejlesztés céljainak, a hatvanas évektől viszont az életszínvonal növelése fokozatosan a Kádár-kormány politikájának részévé vált. Így az 1957 és 1978 közötti két évtizedben – ezen belül is inkább az 1965–1975 közötti években – a magyar lakosság anyagi életkörülményei javultak. A reálbérek ebben az időszakban valamivel több mint kétszeresükre növekedtek. Az egy főre jutó lakossági fogyasztás volumene ugyanabban az időszakban két és félszeresére nőtt, a fogyasztási cikkek vásárlása tízszeresére, a háztartási energiafogyasztás pedig három és félszeresére emelkedett. A lakossági jövedelem összetevői közül a pénzbeli társadalmi juttatások növekedése volt a legdinamikusabb, 1960 és 1980 között összegük tízszeresére emelkedett. Ennek hátterében a nyugdíjasok számának növekedése, az átlagnyugdíj és a családi pótlék emelkedése, valamint a gyermekgondozási segély bevezetése állt.

A „felemás modernizáció” velejárójaként természetesen az anyagi életkörülmények is lényeges változást mutatnak. 1950-hez viszonyítva 1960-ban az egy főre eső reáljövedelem indexe 154, a fogyasztásé 152, a reálbéreindex 154 volt. A mutatók javulása 1965 és 1975 között volt a legdinamikusabb. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a korszak során változó mértékben ugyan, de mindvégig különbözött egymástól a statisztika által számba vett és a reáljövedelem. Ugyanakkor ha a reálbérszintet az 1938-ashoz viszonyítjuk, akkor a vizsgált korszak egészét tekintve jóval kisebb növekedési ütemet kapunk.

ÉV	REÁLBÉR	REÁLJÖVEDELEM	A HÁZTARTÁSOK FOGYASZTÁSA
1950	100	100	100
1955	105	115	115
1960	154	154	152
1965	168	181	175
1970	199	245	228
1975	234	306	281
1980	243	333	316

1. táblázat. A REÁLBÉREK, A LAKOSSÁG EGY FŐRE JUTÓ REÁLJÖVEDELMÉNEK ÉS FOGYASZTÁSÁNAK ALAKULÁSA 1950 ÉS 1980 KÖZÖTT (1950=100)

Forrás: Klinger András: *Társadalomstatisztikai alapismeretek*. Budapest, 1998, KSH.

1967-ben a nemzeti jövedelem Magyarországon kereken 200 milliárd, egy főre számítva húszezer forint volt. Ez az 1960-as szintnél 47 százalékkal volt magasabb. A lakossági fogyasztás növekedése ugyanebben az időszakban 36 százalékkal nőtt, a növekedés egyharmada 1965–66-ban következett be. Ugyanakkor az egy főre jutó évi reáljövedelem 16 810 forint volt.

A korszakra jellemző vagyoni-jövedelmi nivellálási törekvések csak átmenetileg bizonyultak sikeresnek. A jövedelemarányok kiegyenlítése jegyében az ötvenes évek elejétől – a korábbi 2,6–2,8 arány helyett – mindössze 1,3–1,5-szeres különbség volt a fizikai és a szellemi munkából származó jövedelem között. Ezzel egyidejűleg leszűkültek a képzettséghez kötődő kereseti különbségek, és a munkásságon belül is a képzettebb, a korábban jobban fizetett munkások ke-

reseti lehetőségei alakultak a legrosszabbul. Torzította a jövedelmi arányokat, hogy a béren kívüli juttatásokhoz és járandóságokhoz mindenki hozzájutott/juthatott, aki alkalmazásban állt. Befolyásolta a korszak jövedelmi viszonyait, hogy az árképzés rendszere olykor jelentősen eltért a termékek és szolgáltatások árát értéküktől. Így próbálták kedvezőbb helyzetbe hozni az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezőket. A jövedelemegyenlőtlenség 1948–1970 között általában véve csökkent ugyan, de az ideologikus kívánalmaknak megfelelő egyenlőségi szint sohasem jött létre, s a hetvenes évek elejétől a különböző társadalmi csoportok jövedelmi egyenlőtlenségei újra fokozatosan növekedni kezdtek. Miután megbízható jövedelemstatisztika nem áll rendelkezésre, csak feltételezni lehet, hogy a jövedelemkülönbségek növekedésének háttérében a magánszektor és a második gazdaság bővülő lehetőségei álltak.

A tulajdontól való megfosztás folyamata a hatvanas évek elejére lényegében lezárult, az „újrvagyonosodás” pedig az évtized végétől vette kezdetét. Erre engednek következtetni többek között a lakosság takarékbetét-állományának és tartós fogyasztási cikkekkel való el látottságának adatai is. A hazai viszonyok között jelentős vagyonnal rendelkező családok számának növekedése a hetvenes években és később is – a változó jövedelmi viszonyok között – tartós trendnek bizonyult. A jelenség háttérében több tényező állt: a hatvanas–hetvenes években a reáljövedelmek növekedése viszonylag dinamikus volt, s ez megeremtette a megélhetés biztonságát; másfelől igen jelentős volt a szerepe a gyarapodásban a nem regisztrált gazdasági tevékenységekből megszerzhető többletjövedelmeknek. A politikai és gazdasági kényszerek miatt ebben az időszakban a lakásépítés vált a legtömegesebb vagyonszerzési formává. Az is nyilvánvaló, hogy a vagyonosodás lényegében – a legelesettebbek csoportjaitól eltekintve – független volt a társadalmi helyzettől. Valamennyi társadalmi csoportban voltak vagyonosodó és vagyontalan családok. Természetesen a vagyonszerzés lehetőségeit az öröklött anyagi háttér, a jövedelemszerzési képességek, a foglalkozási viszonyok alapvetően befolyásolták. Az egy keresőből és négy eltartottból álló, bérlakásban élő családnak nyilván sokkal kisebb esélye volt a vagyonosodásra, mint a két keresőből és két eltartottból álló, jövedelmét a második gazdaságból kiegészíteni képes, saját lakással rendelkezőnek.

Magyarországon a szocialista korszakban a pénzügyi megtakarítások kezelésének lényegében egyetlen legális formája a takarékbetét volt. A változásokat jól érzékelteti, hogy a lakossági takarékbetét-állomány (1960-ban 5,5 milliárd, 1970-ben 42,7 milliárd, 1975-ben 81,2 milliárd) 1960 és 1975 között közel tizenötszörösére emelkedett. A növekedési ütem a pénzromlás hatásait és az igen alacsony reálkamatokat figyelembe véve is jelentős.²¹

Ugyancsak a viszonylag széles körű vagyonosodásra vall, hogy amíg 1965-ben még csak 44 ezer olyan betétkönyvet regisztráltak, melyekben az elhelyezett összeg meghaladta az 50 ezer forintot, 1970-ben ezek száma 119 ezer volt, 1975-ben pedig már 339 ezer. Ezeknek a betéteknek az együttes értéke 1965-ben 3,4 milliárd, 1970-ben 9,8 milliárd, 1975-ben pedig 32,1 milliárd forint, tehát a jelentős megtakarításra képes személyek/családok betéteinek átlagos nagysága 1965-ben 77 272 forint, 1970-ben 82 613 forint, 1975-ben pedig 94 690 forint volt.²² A kérdés másik oldala, hogy a lakossági áruvásárlási és lakáshitelek kamata is relatíve alacsony maradt, így megérte az államnak tartozni. Ennek a felismerését mutatja, hogy a lakossági hitelek állománya 1960 és 1980 között a tízszeresére emelkedett.

A hivatalos jövedelemstatisztika szerint 1957-ben a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmű családok között a jövedelemkülönbség 5,2-szeres volt, vagyis amíg a legalacsonyabb jövedelműek esetében az egy főre eső bruttó jövedelem átlaga 342 forint, addig a legmagasabb

21 Zafir (1981) 43. p.

22 Uő (1976) 41. p.

jövedelműek esetében ugyanez a mutató 1788 forint volt. Négyfős átlagos családnagyság esetén tehát az első csoportban a család havi bruttó jövedelme 1368 forintot, a másodikban 7152 forintot tett ki.²³ Természetesen az életkörülményeket a család létszáma is meghatározta, a családnagyság növekedésével párhuzamosan ezek egyre rosszabbak voltak, amiben az alacsony kereseti színvonal is meghatározó szerepet játszott. Az egyénileg gazdálkodó paraszti családoknál 1957-ben az egy családra számított összes jövedelem átlagosan 33 ezer forint volt, a jövedelemnek közel a négyötöde a mezőgazdasági tevékenységből (termelésből és értékesítésből), egyötöde pedig egyéb munkajövedelemből, napszámból, fuvardíjból származott. A gazdálkodók között a birtokolt földterület, a gazdaság nagysága, az állatállomány összetétele szerint elég jelentős különbségek voltak. Az 1–3 holdas kategóriában az egy főre jutó havi bruttó jövedelem 631 forint, a 8–10 holdas kategóriában 729, a 15–25 holdasban pedig 925 forint volt.²⁴ Az 1–3 kataszteri holdas gazdaságok évi pénzbeli adókötelezettsége 1957-ben átlagosan 1127 forint, a 15–25 kataszteri holdas gazdaságoké pedig 8239 forint volt.

A jövedelmi különbségek növekedésének dinamikáját mutatja, hogy 1962-ben a népesség 2,5 százaléka, 1967-ben 4,9 százaléka, 1972-ben 3,9 százaléka, 1977-ben pedig 5,1 százaléka tartozott a legmagasabb jövedelműek közé, vagyis ez a csoport 1962–1977 között átlagosan 350–400 ezer főből állt. A legalacsonyabb jövedelműek aránya ugyanebben az időszakban viszonylagos állandóságot mutat, átlagosan a népesség 9–10 százaléka, mintegy 8–900 ezer fő tartozott ebbe a csoportba.²⁵ Az is figyelemre méltó, hogy a legmagasabb jövedelmű népességcsoport 1962-ben és 1977-ben is az összes jövedelem egytizedét kapta, a legelső egytized az összes személyes jövedelem egyhuzadával rendelkezett.

A fogyasztásban a második világháborút követő ínséges idők nem értek véget a helyreállítási periódus első szakaszának lezárulásával, egészen a hatvanas évek közepéig elhúzódtak. A hazai élelmiszer-fogyasztás 1950-re elérte ugyan a háború előtti szintet, de sem az ellátás nem volt folyamatos, sem a választék nem volt megfelelő. Ennek legfőbb oka a kommunista hatalomátvételt követő időszak irracionális hadigazdálkodása volt. A tervutasításos szocialista gazdaságra jellemző hiány változó mértékben, de végigkísérte a rendszert. A változás a hiánycikkek típusának átalakulásában érhető tetten. A hetvenes években már nem az alapvető élelmiszer- és ruházati cikkek, hanem a nagy értékű és korszerű fogyasztási javak hiányoztak krónikus jelleggel.

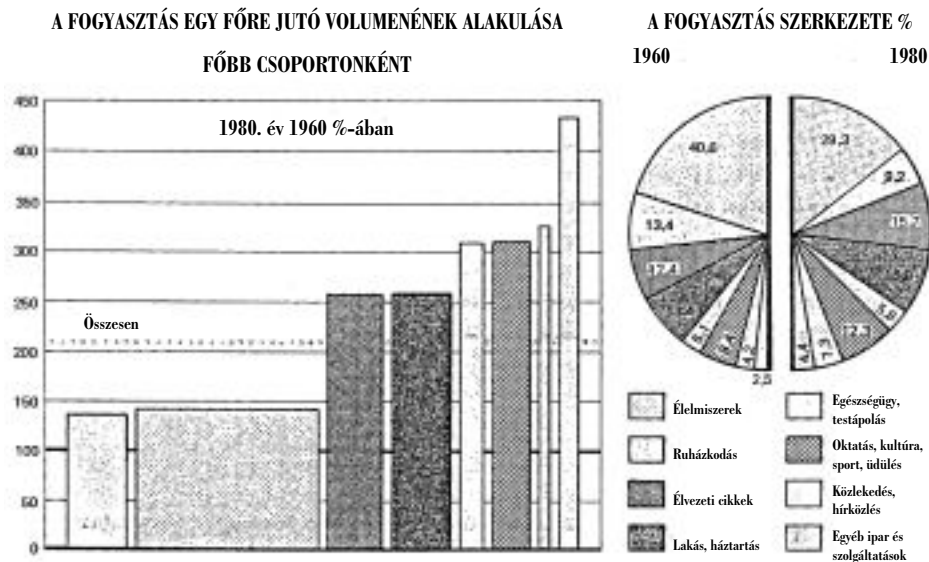
A szocialista korszakban az anyagi gyarapodás igen nagy erőfeszítést igényelt a lakosságtól. A főfoglalkozásban eltöltött munkaidő a hatvanas és a hetvenes években mind a férfiak, mind a nők körében csökkent ugyan, de ezzel párhuzamosan – a férfiak esetében különösen dinamikus – nőtt a mezőgazdasági kistermelésre és általában a második gazdaságra fordított idő. A jövedelemszerzésre fordított idő magas aránya egyértelműen jelezte a családi stratégiák változását, azt, hogy a hatvanas évek elejétől a családok többsége élt a mellékjövedelem-szerzés bővülő lehetőségeivel. A háztáji és kiegészítő gazdaságokat életre hívó és fenntartó másik tényező a hiány volt. A hetvenes évek végén az ország kereskedelmi hálózatának viszonylagos fejletlensége és az ellátás alacsony színvonala miatt a községekben a ház körüli gazdálkodással biztosították az élelmiszer-szükségletek fedezetét. A korlátozott termékfelesleg értékesítéséből keletkező kiegészítő jövedelemnek pedig fontos szerepe volt a létbiztonság fenntartásában, a család gyarapodásában. A háztájiból és egyéb kiegészítő gazdasági tevékenységből származó haszon többnyire a lakossági fogyasztás növekedésében vált kézzelfoghatóvá.

23 *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok...* (1959) 44. p.

24 Uo. 45. p.

25 Andorka–Kolosi–Vukovich (1990) 97–117. p.

A fogyasztás átalakulása mellett az életminőség változásaira is utal az, hogy az 1948 utáni időszakra esett a villamos energia felhasználásának széles körű elterjedése. 1941-ben a lakások mindössze egynegyedében volt villany, 1960-ban háromnegyedében, 1980-ban pedig már 95 százalékában. Ugyancsak a hatvanas–hetvenes években változott meg a magyar háztartások felszereltsége. Döntő többségük ekkor szerezte be első mosógépét, centrifugáját, majd ezeket fokozatosan automata mosógépre cserélte. Ebben az időben bontakozott ki a szórakoztató elektronikai eszközök, a magnetofon és a lemezjátszó beszerzése. Az anyagi gyarapodás mértékét mutatja, hogy a háztartások tartós készleteinek aránya a nemzeti vagyonban 1960 és 1974 között közel két és félszeresére, 73,3 milliárd forintról 180 milliárd forintra nőtt.

1. ábra. A LAKOSSÁG FOGYASZTÁSA

Forrás: Zafir Mihály (szerk.): *Életszínvonal 1960–1980*. Budapest, 1981, KSH.

A kiadásszerkezetben a hatvanas években továbbra is meghatározó volt az élelmiszerek aránya, 1960-ban a családok összes kiadásuk 40,5 százalékát, 1967-ben 36,0 százalékát fordították élelmiszerekre, 11-12 százalékát élvezeti cikkekre (ez az arány 1960 és 1967 között) lényegében változatlan maradt, miként a ruházati cikkek 11-12 százalékos részesedése is. 3,6 százalékot, illetve 5,5 százalékot költöttek tartós fogyasztási cikkekre, a jövedelmek 9-10 százalékát fordították egyéb iparcikkek beszerzésére, és 21-23 százalékát különböző szolgáltatások igénybevételére.²⁶

Magyarországon az 1945-öt követő évtizedekben a háztartási munkaszervezetnek igen jelentős összgazdasági szerepe volt. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától a magyar háztartások erősödő affinitást mutattak az otthoni munka megkönnyítésére, a háztartás „modernizálására”, általában véve a szolgáltatások fogyasztására. Az ötvenes és a hetvenes évek között a lakosság fogyasztásán belül több mint kétszeresére növekedtek a háztartások fenntartásának és működtetésének költségei. A magánközlekedésre fordított kiadások 1955 és 1975 között tízszeresükre emelkedtek.

²⁶ Mód–Baranyai–Láng (1968) 48–53. p.

Az általános megközelítés után néhány részterületet áttekintve próbáljuk meg bemutatni a fogyasztás változásainak jellegzetességeit. A lakással, lakberendezéssel, ruházkodással és a táplálkozással kapcsolatos szokások változása jól szemlélteti az egyéni és családi fogyasztói stratégiák és magatartásformák átrendeződését.

LAKÁS- ÉS HÁZTARTÁSFELSZERELÉS, TARTÓS FOGYASZTÁSI CIKKEK

A huszadik század közepén a magyarországi lakásviszonyok nem voltak megfelelőek. A magyar háztartások többsége elsődrendű céljának tekintette lakáskörülményei javítását, ami egyfajta fogyasztási preferenciaként is érvényesült a hétköznapokban és az életstratégiákban. A lakásállomány 1941 és 1960 között mérsékelt, a hatvanas évek elejétől viszonylag dinamikus növekedést mutatott. Ebben a periódusban az ezer főre jutó új lakások száma elérte a 9,0-es értéket, ami átlagosan évi 80-100 ezer új lakás építését jelentette. 1960 és 1967 között például 400 ezer új lakás épült Magyarországon, ebből 146 ezer állami beruházás keretében, 254 ezer pedig magánerebből. Az állami lakásépítés ebben az időszakban is szinte kizárólag a városokra koncentrálódott. A lakásállomány növekedése ellenére az 1956-ot követő évtizedekben állandósult a mennyiségi és minőségi lakáshiány, a kereslet sokszorosan felülmúlta a kínálatot.

A Belkereskedelmi Minisztériumban 1971 márciusában visszatekintő jelleggel összefoglaló tanulmányt készítettek a magyarországi lakáshelyzetről és kommunális ellátásról. A dokumentum megállapításai szerint ezeken a területeken a magyarországi helyzet mind a reális igényekhez és elvárásokhoz, mind pedig a nemzetközi színvonalhoz viszonyítva egyértelműen kedvezőtlen. Magyarországon 1966-ban például a 100 lakosra jutó lakószobák száma alig négyötöde volt a megközelítőleg azonos fejlettségű európai országok mutatójának, a vízvezetékkel való ellátottság egyharmad, az egy lakosra jutó évi háztartási energiafogyasztás pedig alig háromnegyed volt ehhez a szinthez viszonyítva. Összeurópai összehasonlításban „nem kedvezőbb a kép a lakásállomány és a háztartások átlagos nagyságának az egy szobára jutó személyek számával való párhuzamos vizsgálata alapján sem. Magyarországon az egy lakásra jutó lakószobák száma (2,34 szoba) alapján 25 ország közül a 24., az egy szobára jutó személyek száma szerint (1,39 fő/szoba) pedig a 22. helyen áll. Egy lakásra átlagosan 1,09 háztartás, és egy háztartásra átlagosan 3,1 fő jut.”²⁷

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján vizsgálták a fogyasztás változásait a Belkereskedelmi Minisztériumban, illetve a különböző háttérintézményekben. A lakásellátás kérdéseivel kapcsolatban megfogalmazódott, hogy „a lakosság anyagi erejének hozzájárulását még jobban igénybe kellene venni, a lakásépítési hajlandóságot minden erővel támogatni kellene. [...] Teremtsük meg annak feltételeit, hogy a lakosság a saját erőből vagy jórészt abból történő lakás-, társasház-, illetve családi házas építési törekvéseit maximálisan kielégíthesse. A lakosság anyagi eszközeinek fokozottabb bevonásával többirányú célt érhetnénk el: a) az égető lakáshiányt aránylag rövid időn belül enyhíthetnénk, illetve fokozatos felszámolása lehetővé válna, b) a lakosság mind jobban növekvő, lekötetlen vásárlóerejét lekötönnék, illetve az éppen e célra történő takarékoskodását megfelelő áruval kielégíthetnénk.”²⁸ A javaslat mögött feltehetően az állami erőforrások szűkös volta húzódott meg. A lakásviszonyok javítása érde-

27 A lakás és a kommunális ellátás legfontosabb mutatóinak alakulása, valamint összehasonlító elemzésük. 1971. március. MOL XIX-G-4-ttt. 45. d. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai.

28 Zala Ferenc feljegyzése Keserű Jánosné részére a lakásellátás főbb kérdései című elemző anyag kapcsán. 1970. január 18. MOL Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai. XXVI-G-4. 1. d.

kében a társadalmi erőfeszítéseknek lényegében nem voltak korlátai. A magáneros építkezéseknek ez a kalákára alapozott fajtája bizonyos értelemben a társadalmi erőforrások – munkaerő, idő – pazarlásával járt együtt, hiszen aki építkezésre adta a fejét, az egyszerre volt megrendelő, kivitelező, anyagbeszerző, segédmunkás, ügyintéző. A hiánygazdaság viszonyai közötti eligazodás képességének²⁹ megszerzése nélkül kevés volt az esély a sikerre, vagyis az új otthon minél gyorsabb és olcsóbb felépítésére.

A vállalkozó kedvre valóban nagy szükség volt, egyrészt, mert az állam lényegében sohasem épített annyi lakást, mint amennyi a mennyiségi lakáshiány csökkentéséhez elegendő lett volna, másrészt a lakáskörülmények – társadalmi csoportonként differenciált módon ugyan, de meglehetősen kedvezőlenek voltak. 1957-ben a háztartásstatisztikai adatok szerint a munkáscsaládoknak több mint 68 százaléka egyszobás lakásban lakott, 31 százaléka kétszobásban, és mindössze egy százalékuk birtokolt háromszobás lakást. Az alkalmazotti családok esetében az egyszobás lakásban lakók aránya 45 százalék, a kétszobás lakással rendelkezőké 48 százalék, a három- vagy ennél több szobás lakásban lakóké pedig 7 százalék volt. A munkáslakások egynegyedében volt fürdőszoba, az alkalmazotti lakások esetében ez az arány megközelítette az 50 százalékot.³⁰

A lakáskörülmények javítása a falvakban is a fontos fogyasztási célok közé tartozott. „A parasztság jövedelmének egyre nagyobb hányadát fordítja lakásépítésre, -bővítésre és -tatarozásra. 1960-ban Győr megyében 100 családból 34 építkezett, s ezek közül 26 család 10–20 ezer forint közötti összeget fordított erre a célra. Ez igen jelentős arány, s e tekintetben alig mutatkozott különbség Szabolcs megyével szemben.”³¹ A lakásépítési kedv időről időre változott. A kollektivizálási kampány befejező évében, 1961-ben a magyar falvakban még 37 454 lakás épült, ez a szám 1965-ig folyamatosan csökkent évi 24 461-re, majd a hatvanas évek második felében lassan ismét növekedésnek indult, és a hetvenes évek elején, 1972-ben érte el, illetve haladta meg az 1961-es szintet, ekkor ugyanis 38 263 új lakás épült. Az új lakásoknak több mint a kilenctizede magáneros beruházás keretében készült.

A falusi lakások felszereltsége azonban ebben az időszakban még viszonylag lassan változott. 1960-ban a lakások 3,1 százalékában volt vezetékes víz, 2,4 százalékában víz-öblítéssel végé, 100 lakásra átlagosan 6 fürdőszoba vagy mosdófülke jutott. 1970-ben már a lakások 8,8 százalékába kötötték be a vízvezetékét, 5,5 százalékukban volt vízöblítéssel végé, már minden tizedik lakásban volt köz- vagy házi szennyvízelvezetés, és a 100 lakásra jutó fürdőszobák száma is 14-re emelkedett. A falvak képe a hatvanas évektől változott meg jelentősen. A korábbi táji-építészeti különbségeket az uniformizáló építészeti törekvések gyakorlatilag eltüntették. A kockaház divatjának hódolva a régi hosszúházak utcafronti részét még egy szobával kibővítették, és sátortetőt emeltek fölé. A másik jellemző építészeti mód értelmében a régi házat lerombolták, helyére a títustervek alapján, modern anyagokból felépítették az új kockaházat. A lakásviszonyok változásával párhuzamosan átalakult a falusi háztartások energiafogyasztása is, a tüzelőanyagként használt mezőgazdasági melléktermék szerepe minimálisra csökkent, helyére az ötvenes években a hagyományos szilárd tüzelőanyagok (fa, szén, koks, brikett) léptek. A városi háztartásokban a szilárd tüzelőanyagokat a hatvanas–hetvenes években a fűtőolaj, a villamos energia és a földgáz váltotta fel. 1975-ben ezek együttesen fedezték a háztartási energiaigények 62 százalékát. 1975-ben a magyar háztartásokban 1,9 millió olajkályha volt, 2,3 millió háztartásban

29 Lásd Kenedi (1981).

30 *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok...* (1959) 38–39. p.

31 Molnár (1962).

használtak gázt (0,7 millióban vezetékes, 1,6 millióban pedig palackos gázt). A hetvenes években elsősorban a lakótelep-építések következtében vált tömegessé az úgynevezett központi fűtés.

1960–1975 között a magyar lakosság 169,7 milliárd forint értékű tartós fogyasztási cikket vásárolt. Ezen belül a személygépkocsik, a villamos háztartási gépek és a bútorok beszerzése növekedett. „A lakáskultúra fejlődése, a lakások technikai korszerűsödése megváltoztatta a bútorforgalom összetételét. Minimálisra csökkent a kereslet a kombinált szekrény, a hagyományos konyha- és hálószobabútorok iránt, ugyanakkor ugrásszerűen emelkedett a kárpított bútorok és a komplett lakószobák iránti kereslet. Az említett hagyományos bútorok részaránya a teljes bútorforgalomból 1960. évben 51 százalék volt, jelenleg csupán 7 százalék.”³² Az elektromos háztartási gépek keresletének növekedését jól mutatja, hogy e másfél évtized során 2,4 millió mosógépet, 2,3 millió hűtőszekrényt, 1,7 millió porszívót és 1,3 millió darab centrifugát adtak el. A híradástechnikai eszközök értékesítésében hasonló változás következett be, 5,5 millió rádiót, 2,9 millió tévékészüléket, 634 ezer magnetofont és 481 ezer lemezjátszót adtak el a legális kereskedelmi forgalomban. 1961 és 1975 között 493 ezer személygépkocsit, 985 ezer különféle motorkerékpárt és 3,4 millió darab kerékpárt értékesítettek.³³ 1960-ban 100 magyar háztartásra 1 hűtőszekrény, 15 mosógép, 4 porszívó jutott, 1975-ben már 68 hűtőszekrény, 84 mosógép, 53 porszívó és 48 centrifuga. (Ez utóbbi eszköz 15 évvel korábban még nem szerepelt volna a statisztikában.)

„A fogyasztáson belül az életszínvonal változására a legdinamikusabban reagáló elemek mint mindenütt, úgy nálunk is a tartós fogyasztási cikkek. Az 1960 és 1967 közötti időszakban fogyasztásuk átlagosan 9,9 százalékkal növekedett, s ez több mint kétszerese az összes fogyasztás átlagos fejlődési ütemének. [...] Ebben többek között jelentős szerepe volt a gépkocsibehozatal növekedésének is: az autóértékesítés az 1965. évi 10 ezer darabról 1966-ban 16, 1967-ben pedig 21 ezer darabra emelkedett.”³⁴

A nagy értékű fogyasztási cikkek közül a gépkocsi „kereskedelme” meglehetősen sajátos volt. Új autókat kizárólag az állami vállalatok hozhattak forgalomba, kötelező előtakarékoságot követően, előjegyzéses rendszerben. A potenciális vevőknek a vételár 20, 50, illetve 100 százalékát kellett befizetniük anélkül, hogy ezekre az összegekre bármiféle kamatot kaptak volna. A használt gépkocsik forgalmazása ezzel ellentétben viszont lényegében kizárólag a szabad piacon történt. A hosszú várakozási idő és a hiány miatt az 1–3 éves használt autók ára gyakran meghaladta az újakét. A dolog természeténél fogva kialakult a személygépkocsi-kiutalások másodlagos piaca is. A személygépkocsi-vásárlás a hatvanas–hetvenes évek Magyarországon tehát technikailag sem volt egyszerű feladat, a viszonylag magas árak miatt pedig – egy új autó ára az évtizedfordulón 70–80 ezer Ft volt – erősen megterhelte a családok költségvetését. A kereslet igen gyorsan növekedett, s ezzel a kötött rendszerben működő kínálat nem tudott lépést tartani. Magyarország lényegében csak a KGST-országokból importált gépkocsikat, ahol a termelési kapacitások és a megkötött közép- és hosszú távú kereskedelmi szerződések eleve behatárolták a lehetőségeket. A hiányt a „tőkés import” révén viszonylag gyorsan fel lehetett volna számolni, ahogyan erre egy 1969-es jelentés³⁵ is

32 Fördős–Lacza (1975).

33 Uo.

34 Mód–Baranyai–Láng (1968) 57–61. p.

35 „Az áruellátási helyzet javítása érdekében szükségesnek látszik az elkövetkező 3 évben mintegy 24 000 db személygépkocsi-tőkés importja.” A lakosság személygépkocsi-ellátási helyzete 1969–1970-ben. Előterjesztés a Minisztérium Kollégiuma részére. 1969. szeptember 8. MOL. XXVI-G-4. 4. d.

utalt, de gazdasági és politikai okokból sem ekkor, sem később nem került rá sor. „Nyugati autót” lényegében csak korlátozott keretek között forgalmaztak Magyarországon, egy-egy jobb évben átlagosan minden ötödik-hatodik forgalomba helyezett autó származott nyugati importból. Nemcsak az autó, hanem a szükséges alkatrészek is a hiánycikkek közé tartoztak, ami szintén a másodlagos piac kialakulását segítette elő.

A tartós fogyasztási cikkek piacának dinamikus bővülése ellenére (vagy talán éppen ezért) 1969-ben többek között a televízió, a magnetofon, a tüzelő- és építőanyag, valamint a személygépkocsi tartozott a hiánycikkek közé. A tervgazdaságra jellemző módon az építőanyagok közül például falazóanyagból volt elegendő, de cementből már hiány volt. Ugyancsak komoly gondok voltak a bútorellátásban is, itt elsősorban a szegényes választék és a gyenge minőség nehezítette meg a beszerzést.

RUHÁZKODÁS, RUHÁZATI FOGYASZTÁS

1956–57 fordulójától – legalábbis a divat és a városi öltözködés területén – meglehetősen hátrázott, és később sem visszafordított átrendeződés kezdődött. Ennek lényege, hogy az öltözködéssel és a ruházatkodással kapcsolatos jelenségek csak akkor váltak politikai kérdéssé, ha a lakossági ellátásban áruhiányok keletkeztek, vagy ha valamilyen új divatot – például a hosszú haj vagy a „vadnyugati nadrág”³⁶ viselését – a „szocialista erkölccsel és a szocialista közösségi normákkal” összeegyeztethetetlennek ítélték. Ebben a hatvanas évek végéig tartó, hosszú évtizedben a divathoz, az öltözködéshez és a ruházatkodáshoz kapcsolódó intézményrendszer kiszélesedett, működését a fogyasztói igények és a tervgazdasági elvárások közötti egyensúlyozás jellemezte. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy már nem a terv(utasítás) megkérdőjelezhetetlensége, de még nem a vásárló feltétlen kiszolgáltatásának elve érvényesült. A ruházati kereskedelem működését azonban továbbra is a kereslet túlsúlya jellemezte, a kínálat ugyan bővült, változó mértékű hiányok azonban továbbra is voltak. Csökkent azok száma és aránya a magyar társadalmon belül, akiknek a ruházati alapellátottsága is hiányos volt. Ez az időszak hozta magával a hagyományos falusi viselet tömeges elhagyását és a városi öltözködési minták széles körű térnyerését a magyar falvakban. A következő, a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartó periódust az öltözködés – és az ehhez kapcsolódó szokások – leegyszerűsödése, a társadalmi pozíció kifejezésére alkalmas jelfunkció átalakulása, a nemzetközi divattrendek gyakorlatilag naprakész követése és az 1968 után kialakuló kvázi piaci viszonyok közé történő integrálási kísérlete, a kínálati piac lassú kialakulása jellemezte. Ebben a hetvenes évek közepétől egyre nagyobb szerepet játszott az ismét megerősödő magánszektor is. A korábban gyakori általános áruhiányt a kurrens cikkek (a hetvenes évek elején például a farmer) hol átmeneti, hol tartósabb hiánya váltotta fel. Ezzel egyidejűleg a minőségi szempontok váltak meghatározóvá a ruházati cikkek keresletében. Egyfajta általános társadalmi elvárás, érték lett a jólöltözöttség, a divatos megjelenés.

A falusi öltözködéssel foglalkozó, 1962-ben készített belkereskedelmi felmérés szerint „az elmúlt évek folyamán a városi öltözködés térhódítása jelentőssé vált, a forgalomban megnőtt

36 A Magyarországon éppen megjelenő farmernadrágot Kádár János illette ezzel az elnevezéssel a KISZ 1967-es kongresszusán. „Vannak egyes nyugati divatok, amelyek bizonyos mértékig nálunk is hatottak, [...] ez ezek egyike a cinizmus és a közöny a közéleti kérdésekkel szemben. Nyugaton ez párosul a vadnyugati-nadrág viselettel meg a hosszú hajjal, a borotválkozás elhagyásával. [...] A vadnyugati nadrágokkal meg a szakállal meg a hajviselettel nem akarok foglalkozni. [...] Ami itt fontos, az az, hogy a párt, az ifjúsági szövetség nem divattervező cég és nem fodrászipari ktsz, és nem is kell az ilyesmivel foglalkoznia.” Kádár (1968) 38. p.

a készruha, a kötöttáru és a szintetikus alapanyagú cikkek aránya. S ezzel a divat keresletformáló ereje a falusi lakosságra is fokozottabban kiterjed.” Azt is megállapították ugyanakkor, hogy „a parasztság ruházati ellátottsága [...] a bérből és fizetésből élőknel mintegy 20-25%-kal alacsonyabb. Az ellátottság feltűnően alacsony színvonalú ágyneműkből. (100 családtagra 150 lepedő, 210 párnahuzat, 150 dunyha, illetve paplanhuzat jutott, tehát az egyszeri váltás sem biztosított. Szabolcs megyében a helyzet még rosszabbnak bizonyult.) A felsőruha-ellátottság ennél jobb, de nem kielégítő. 100 férfi családtagra az összes családok átlagában 160 felsőkabát, 220 felsőruha és 320 cipő (bakancs, csizma) jutott. A nőknél ugyanez a mutatószám a következő volt: 100 családtagra 180 kabát, 660 ruha, 350 pár cipő jutott. A Győr megyei családok kb. 10-15%-kal jobban ellátottak, mint a Szabolcs megyeiek.”³⁷ A ruhák cserélődése a munkásokhoz és különösen a szellemi és értelmiségi foglalkozásúakhoz viszonyítva lassú volt, mert a parasztság átlagosan csak öt-hét évenként újította meg ruhatárát.

A Belkereskedelmi Minisztérium 1965-ben megismételte egy évtizeddel korábbi felmérését³⁸ a lakosság ellátottságáról. A városi férfiak döntő többségének a ruhatárában megtalálható volt legalább egy télikabát, őszi-tavaszi átmeneti vagy ballonkabát, egy-egy gyapjú- és vászonöltöny. A női ruhatárakban a télikabát, a bunda, a ballon- és a rövidkabát, az angol kosztüm, a vászonruha, valamint a különböző szoknya-blúz kombináció volt a leggyakoribb. A lábbelik száma: férfiak 7,6 pár/fő, nők 8,2 pár/fő. A lakástextíliákkal való ellátottság a családok létszámának növekedésével párhuzamosan romlott, a kétfős családok a váltáson túl tartalékkal is rendelkeztek ágyneműkből, míg „az öt- és több tagú családoknál már az egész család részére történő váltáshoz sincs kielégítő ágyneműmennyiség”.³⁹ A dokumentum összegzésében megállapították: a városi, ezen belül a budapesti lakosság ruházati ellátottsága jóval magasabb szintű, mint a falusiaké, a munkások ruhatára minőségre és darabszámra is megközelíti az alkalmazottakét. A legnagyobb ruhatárral az értelmiségi és szellemi foglalkozásúak rendelkeztek, a legszerényebb ruhakészletet a földművesek bírtokolták.

„A ruházati cikkek egy főre jutó fogyasztása – összehasonlítva árak alapján – 1960 és 1967 között 20,7 százalékkal emelkedett, ami egyenletes fejlődést feltételezve évi 2,7 százalékos, az összfogyasztásánál alacsonyabb ütemű emelkedésnek felel meg. Az évenkénti fejlődési ütem azonban meglehetősen egyenlőtlenül alakult [...] Az alkalmazotti háztartások lényegesen többet költenek ruházatkódásra, mint a többi réteg.”⁴⁰ A gazdasági tervek készítése során már 1965-től arra számítottak, hogy a ruházati termékek iránti kereslet emelkedni fog, már csak azért is, mert a társadalom különböző csoportjai – lényegében jövedelmi helyzetüktől függetlenül – az ötvenes években és a hatvanas évek első felében is elhalasztották vásárlásaikat, s általában csak a ruhatárak legelhasználtabb darabjainak pótlására került sor. A kínálat és a termékválaszték bővítését már a III. ötéves terv időszakától kezdve a ruházati ipar és a kereskedelem „kötelező” feladatává tették, igazodva a „divat és a korszerűség követelményeihez”. Előírták, hogy „tovább kell javítani a konfekcionált felsőruházati termékekből az ellátás színvonalát, a konfekciót vásárlók körének bővítése érdekében meg kell oldani a méretezéssel kapcsolatos problémákat, [...] gondoskodni kell a gyermek- és serdülőkorúak megfelelő ellátásáról, de emellett biztosítani kell a leginkább öltözködni óhajtó junior korosztály igényeinek színvonalas kielégítését”. A részleges szemléletváltozást jelezte az is, hogy leg-

37 Molnár (1962).

38 Mártonffy–Marczell (1965). A felmérés során 2-2000 férfi és nő, valamint 7-700 fiú és leány ruhatárát mérték fel, törekedve a reprezentatív minta kialakítására.

39 Uo.

40 Mód–Baranyai–Láng (1968) 57–61. p.

alább a tervezés szintjén már a jövedelmi különbségeket is igyekeztek figyelembe venni. „A ruházati ellátásban zömmel a középárfekvésű cikkek biztosítását jelöltük meg feladatul. Emellett azonban célkitűzéseink között szerepelt az alacsonyabb jövedelmű fogyasztók keresletének megfelelő, olcsó cikkek volumenének és arányának növelése, megfelelő választékban való termeltetése. A nagyobb jövedelemmel rendelkezők különleges igényeinek kielégítésére a drágább, luxuscikkek választékának növelését terveztük.”⁴¹ Ettől kezdődően a ruházati ellátással kapcsolatos különböző dokumentumokban állandó követelményként szerepelt a minőség javítása, a fogyasztók tájékoztatása a divatról, a ruházati kereskedelmi propaganda és reklám eszközeinek minél szélesebb körű alkalmazása, „a modern, divatos, korszerű öltözködési kultúra követelményeinek” kielégítése.

A hatvanas évek második felében a lassan konszolidálódó viszonyok között a ruházati fogyasztás viszonylag dinamikusan növekedett. Ebben meghatározó szerepe volt annak, hogy a különböző társadalmi csoportok – a legmagasabb jövedelműek kivételével – a korábbi években az áruhiány, illetve alacsony jövedelmük miatt elhalasztott beszerzéseiket ekkor pótolták. A hiányos és elhasználódott ruhatár felújítása a legtöbb társadalmi réteg számára halaszthatatlanná vált.⁴² A növekvő fogyasztói igényekkel a kínálat azonban csak részlegesen tudott lépést tartani. A jövedelmek növekedésével a fogyasztói elvárások is emelkedtek. A megvásárolt ruhaneművel szemben társadalmi helyzettől függetlenül általános követelmény lett, hogy az tartós, praktikus és divatos legyen. A kereskedelem számára a divat gyors változása is nehézséget jelentett.

Egy korabeli kutatás megállapítása szerint 1965–1974 között „a ruházati cikkekre fordított kiadások növekedési üteme nem különbözött jelentős mértékben a társadalmi osztályok és rétegek között, így a tíz évvel ezelőtti szintkülönbségek lényegében konzerválódtak.”⁴³ Mindeközben az egyes társadalmi csoportokban az összes kiadásokhoz viszonyítva a ruházati kiadások aránya fokozatosan csökkent. Az évtized során a községekben élők ruházatközlési kiadásai általában alacsonyabbak voltak a városokban élőkénél. Ahol kevesebb volt az aktív kereső, ott rendszerint a ruházati kiadások is kisebbek voltak.

„A lakosság többsége jól öltözött, a ruházati kirakatok színvonalasak, az üzletek kínálata változatos, a ruházati termékek túlnyomó részének minősége és külső képe megfelel a korszerűség és a divat követelményeinek”⁴⁴ – állapította meg egy elemzés. 1975-ben Magyarországon 116 áruház, 2348 ruházati szakbolt és 5378 vegyesbolt forgalmazott ruházati cikket. Vásárolni már volt hol, de az áruellátás még korántsem volt kifogástalan. A kiskereskedelem árukészlete fokozatosan növekedett ugyan, de például az 1976–77. évi téli szezonban az Országos Piac-kutató Intézet felmérése szerint a megkérdezett nők egyharmada, a férfiak egynegyede mondott le a vásárlásról az elégtelen kínálat, illetve a hiány miatt, egy-egy ötödük hosszas utánajárást követően tudott vásárolni, egyharmaduk mást vett, mint amit szeretett volna, és csak a nők egyötöde, a férfiak közel egynegyede vásárolta meg azt, amit eredetileg akart. A leggyakoribb szezonális hiánycikkek közé a nők esetében a télikabát, a nadrág, a pulóver, a ruha, a férfiaknál pedig a nadrág, az öltöny, a pulóver és a kabát tartozott.⁴⁵ A viselt ruha minősége ismét egyre „láthatóbban” függött a jövedelemtől, a társadalmi különbségek legerőteljesebben a státusszim-

41 A ruházati áruforgalom a harmadik ötéves terv időszakában. 1971. június. (Összeállította Tóth Lenke és Vajnai Júlia.) MOL Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztály iratai. XIX-G-4-tt. 45. d.

42 A ruházati áruforgalom a harmadik ötéves terv időszakában. 1971. június. (Összeállította Tóth Lenke és Vajnai Júlia.) MOL Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztály iratai. XIX-G-4-tt. 45. d.

43 Versztovsek (1976).

44 Balogh (1976).

45 Részletesen lásd Szabó (1978).

bólumnak tekintett ruhadarabok birtoklásában jutottak kifejezésre. A divatos ruhadarabok gyakran a presztízsfogyasztás tárgyai lettek, majd beépültek a hétköznapi öltözködésbe, ahogyan ez a farmernadrággal is történt. A hatvanas évek végén hiánycikknek számító ruhadarabból 1976-ban már 1 milliót, 1977-ben pedig 2,5 milliót értékesítettek, annak ellenére, hogy egy-egy márkásabb darab ára 900–1100 forint között volt.

Mindezt az értékrend és a közgondolkodás átalakulása kísérte. Az öltözködés a hatvanas és hetvenes években fokozatosan újra a személyes helyzet egyik megjelenítőjévé is vált. Hiszen a ruha éppen megmutathatósága révén alkalmas volt arra, hogy az egyes ember vagy család a szűkebb-tágabb társadalmi környezetével tudassa: nem maradt le hozzájuk képest, ő is fogyasztó. S erre a hetvenes évek magyar átlagpolgára rendszerint és általában büszke volt.

ÉLELMISZER-FOGYASZTÁS ÉS -ELLÁTÁS

Ugyancsak elégedettség töltötte el az átlag magyar állampolgárt, ha a hetvenes évek végén valamelyik, a keleti blokkhoz tartozó szomszédos országba utazott, és a magyarországi élelmiszer-ellátást összehasonlította az ottanival. Addig azonban, amíg ezt az érzést átélhette, meglehetősen sok időnek kellett elteltie. Hiszen az ötvenes években a napi létfenntartáshoz szükséges élelmiszerek beszerzése korántsem volt könnyű feladat.

Az ötvenes évek végén az alapvető élelmiszerek hiánya még a politikailag frekventált ipari területeken is a hétköznapi élet természetes velejárója volt. Nógrád megye például egy 1959 márciusában készült beszámoló szerint „sütőipari termékek szempontjából országosan is az egyik legrosszabbul ellátott terület”, különösen a salgótarjáni iparmedence. „Évek óta megoldatlan probléma a lakosság kenyérral és péksüteménnyel való megfelelő ellátása. [...] Az ipari területekre teljesen rendszertelen a kenyér kiszállítása. Vannak bányászlakta helyek, ahova gyakran csak boltzáráskor vagy utána érkezik meg a kenyér. [...] Nem egyszer előfordult, hogy péntek délutántól hétfő délig nem volt kenyér. [...] A kenyér minősége is súlyosan kifogásolható, keletlen, ragacsos, idegen anyagot tartalmaz.”⁴⁶

Az ötvenes évek második felében a jövedelmi viszonyok függvényében az élelmiszer-fogyasztás szerkezete is igen eltérő volt.⁴⁷ Az alacsony jövedelmű családok érthető módon a kisebb összegből nagyobb mennyiségben beszerezhető élelmiszerekből igyekeztek fedezni szükségleteiket. A 600 forintnál kisebb egy főre eső havi jövedelemmel rendelkező családok napi tápanyagfogyasztása a fogyasztási statisztikák szerint az átlagosnak tekintett 1000 Ft/fő/hónak a kétharmadát sem érte el.

Az 1957-es háztartás-statisztikai felvétel során igyekeztek felmérni az egyes foglalkozási csoportok élelmiszer-fogyasztási szokásait is. „A parasztszaládok átlagosan magasabb élelmiszer-fogyasztásán belül az egyes élelmiszereknél eltérő a különbség. Azonos jövedelmek mellett a cukor kivételével a legtöbb alapvető élelmiszereből magasabb a paraszti, mint a városi fogyasztás. Az, hogy a parasztság a városi családoknál több lisztes ételt, lényegesen több hüvelyest és szalonnát fogyaszt, az életmódbeli különbségekből és a fogyasztói szokásokból adódik. Ugyanakkor azonban a parasztszaládok lényegesen több húst, baromfit, zöldséget, gyümölcsöt és tejterméket is fogyasztanak, mint a városi családok. [...] Az egyénileg gazdálkodó parasztszaládok és a munkás- és alkalmazotti családok életmódbeli különbségei a jövedelem növekedésével éleződnek: a magasabb jövedelmek mellett nagyobb az eltérés mindkét irányban:

46 BkM. 002/15/1959. Tük. Nógrád megye kereskedelmi munkája. Jelentés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1959. március 26. MOL XIX-G-4-zs. 3. d.

47 *Munkás, alkalmazotti és parasztszaládok...* (1959) 45. p.

a munkás- és alkalmazotti családok élelmezési kiadásai még jobban elmaradnak a paraszti élelmiszer-fogyasztás mögött...⁴⁸

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a paraszti háztartások fogyasztásán belül érhető módon magas volt a saját termelésű cikkek hányada. A parasztság élelmiszer-fogyasztásának a háromnegyede, teljes fogyasztásának pedig a fele származott ebből a forrásból. A korabeli magyar társadalom egészét tekintve ez utóbbi mutató 30 százalék volt. Voltak természetesen olyan cikkek – elsősorban az élelmiszerek, ezek közül is a húsfélék – amelyek esetében az önellátás tartósabb maradt. Az élelmiszer-fogyasztási szokásokkal foglalkozó felmérés szerint „1960-ban a parasztcsaládok döntő részében a saját termelésből fedezték húsfogyasztásuk 90%-át [...] a parasztság éven belüli húsfogyasztása igen nagy ingadozást mutat. Míg éves átlagban egy fő hetenként 63, a felvétel időszakában – május harmadik hetében – csupán 39 dkg húst fogyasztott (saját termelésből). Az adatfelvételtől feltűnő arányú baromfi, főleg tyúkféle fogyasztása derült ki. Az adatok szerint a megfigyelés időszakában – májusban – a családok húsfogyasztásának 67%-a ebből adódott. A baromfifogyasztásnak ez a magas aránya messze túlhaladja a bérből és fizetésből élők fogyasztását. 1960-ban 2,2-szeresét tette ki. (A parasztcsaládok a felvétel időpontjában és jelenleg [1961-ben] is – viszonylag ritkán vásárolnak tőkehúst. A kapott válaszok szerint a családok 23%-a vásárolt »néhány napon belül«, 18%-a pedig a megkérdezés előtti 1-2 hétben vásárolt utójára tőkehúst.)⁴⁹ 1960–61 telén a községi háztartások 69 százaléka vágott sertést legalább egy alkalommal. „Az élősertés piaci ára – különösen az 1960. évben – olyan színvonalat ért el, hogy a zsír, hús és húskészítmények bolti árával szemben kifizetődő volt a házi vágás, ugyanakkor a néha tartósan fellépő húshiány is hatással volt a vágások számának emelkedésére.”⁵⁰

Az élelmiszer-fogyasztásban a hatvanas évek végétől általános és jelentős változást jelentett az elkészített és fogyasztott étel mennyiségének a jelentős növekedése. Az aktív vallásgyakorlás visszaszorulása, illetve az elvilágiasodás következtében a különböző vallások étkezésekkel kapcsolatos előírásai veszítettek jelentőségükből, így például csökkent a böjti napok étkezésre gyakorolt hatása is, bár ez a folyamat a paraszti/falusi háztartásokban kétségtelenül lassúbb volt, mint a városokban. Lényeges változás a falusi étkezésben, hogy a háború előtt még meglévő rétegenkénti különbség az élelmiszerek fogyasztásban elmosódott. A generációs különbségek viszont gyakran megfigyelhetők: a hagyományos étrendhez az idősebb generáció tagjai ragaszkodtak. A különböző étkezések között a családi ünnepekhez kötődő alkalmak étrendje – lényegében a társadalmi helyzettől függetlenül – továbbra is kiemelt jelentőségű maradt. Az ünnepi étkezésnek tükröznie kellett a nap hétköznapoktól eltérő jellegét, másrészt pedig presztízfunkciót töltött be még a legrosszabb jövedelmi viszonyok között élők körében is.

Az egyéni gazdálkodás utolsó éveiben a megfigyelések szerint a földterület növekedésével párhuzamosan az élelmiszer-fogyasztás aránya is emelkedett „A személyes fogyasztást tekintve még egy vonatkozásban van nagyobb eltérés a különböző földterületen gazdálkodó családok között, éspedig a saját termelésű és a vásárolt fogyasztás egymás közötti arányát tekintve. A nagyobb gazdaságokban nagyobb a saját termelésből származó fogyasztás súlya [...] A birtoknagyság szerint csoportosított adatok azt mutatták, hogy az élelmiszer-fogyasztás aránya – a jövedelem bizonyos növekedése mellett is – emelkedik. Ez csak azzal magya-

48 Uo. 80. p.

49 Molnár (1962).

50 Makay (1962).

rázható, hogy a nagyobb gazdaságban több termék áll rendelkezésre saját termelésből, és a meglévő mennyiségekből természetesen többet fogyasztanak. A saját termelésből származó fogyasztás arányának növekedése az egyes élelmiszereknél különböző mértékű: így például a zöldségfogyasztás túlnyomó része minden gazdaság-nagyságcsoporthoz saját termelésből származik [...] Hasonló a helyzet a burgonyánál. Ugyanakkor az elfogyasztott tej és tejtermék mennyisége igen nagy mértékben emelkedik, úgy, hogy eközben a vásárolt mennyiség erőteljesen csökken.”⁵¹ Egy 1961-es elemzés szerint megállapítható, „hogy a munkások és alkalmazottak (egyébként mintegy tizedét kitevő) legalacsonyabb jövedelmű rétegének táplálkozási színvonala nagyon hasonlatos a felszabadulás előtti országos átlaghoz. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a legalacsonyabb jövedelműek táplálkozási színvonala megfelelő.”⁵² Hasonló volt a helyzet a szegényparaszti rétegek esetében. A hatvanas évek végétől fokozatosan mérséklődtek az élelmiszer-fogyasztás társadalmi és területi különbségei, a városi és a falusi háztartások ételmezési szokásai számos vonatkozásban egységesedtek. De az ötvenes évek végén ennek még kevés jele volt. „Az egyénileg gazdálkodó parasztság kalória- és tápanyagfogyasztása [...] magasabb, mint a munkás- és alkalmazotti családoké, és összetétele is kedvezőbb, amennyiben az értékesebb fehérje- és zsírfogyasztás színvonala jobban meghaladja a munkás- és alkalmazotti családok fogyasztásának a színvonalát, mint a szénhidrát-fogyasztásé. A magasabb fogyasztási színvonal részben összefügg a mezőgazdasági munka nagyobb kalóriaszükségletével, részben azzal, [...] hogy a parasztság maga termeli az élelmiszereket, melyeknek elsősorban fogyasztója saját maga, minthogy gazdasági körülményei általános javulásának eredményeképpen nem kényszerül eladni a termékek jelentős részét. Ugyancsak a paraszti fogyasztás gyökeres változására utal, hogy az összes elfogyasztott kalóriamennyiség források szerinti megoszlásában nincs jelentős eltérés, a parasztság lényegében a városi családokhoz hasonló arányban fogyasztja a legértékesebb védőélelmiszereket is.”⁵³

A mezőgazdaság kollektivizálása sokrétűen befolyásolta az élelmiszer-fogyasztási szokásokat és az ország közellátási helyzetét, mert egyfelől csökkentette azok számát, akik élelmiszer-szükségletüket képesek voltak saját termelésből fedezni, másrészt a termelés rendszerének átalakítása tartósította az egyes élelmiszerek hiányát. 1963-ban a hús, a baromfi, a tojás és a tejtermékek terén volt a legnagyobb mértékű az áruhiány. A korabeli hivatalos megfogalmazás szerint „a mezőgazdasági termelés alacsony színvonala nem tette lehetővé egyes állati eredetű termékek iránt jelentkező belföldi szükségletek kielégítését”.⁵⁴ Más élelmiszerek – kenyér, péksütemény – esetében a gyártókapacitás szűkössége, a szállítóeszközök hiánya és a technikai elmaradottság okozott ellátási nehézségeket. A dokumentum tanúsága szerint ezek a problémák továbbra is megoldásra várnak. Így például a „hús-húskészítmények esetében a kereslet és a kínálat közötti ellentét éleződésével is számolni kell”. Ennek következtében a lakosság húsfogyasztása 1964-ben sem növekszik, sőt a két évvel korábbi szintre süllyed vissza. A hiány mértékét a különböző minisztériumi elemzések 1500-2000 vagonra becsülték.

Ugyancsak a kollektivizálás és a vele járó életmódváltás hatására változott meg a hatvanas évek közepén a kenyérfogyasztás, elsősorban a falusiak körében, akik fokozatosan fel-

51 *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme...* (1959) 63–67. p.

52 Pálos–Zafir (1961).

53 *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme...* (1959) 84–85. p.

54 Jelentés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1964. március 24. MOL XIX-G-4-yy. 83. d.

hagytak az otthoni kenyérsütéssel, és áttértek a bolti kenyér vásárlására.⁵⁵ (Az élelmiszerek-nél a házi és a bolti rendszerint minőségi különbséget is jelentő jelző volt és maradt hosszú időn keresztül. A házi kenyér, sütemény, tejföl a vásárlók gondolkodásában egyértelműen a jobb minőséget is jelentette.) Az állami tulajdonú élelmiszer-kiskereskedelem azonban még hosszú ideig nem volt képes a növekvő falusi kenyérvásárlási igényeknek megfelelni. A falvak többségébe a sütőipar általában hetente egy-két alkalommal szállított friss kenyeret. De a városok nagy részében is általában csak késő délelőtt érkeztek meg a kenyér- és péksütemény-szállítmányok. Országosan megoldatlan volt ebben az időszakban a hétfégi kenyérellátás, sok helyen előre sült termékeket forgalmaztak, amit érthetően nem szívesen vásároltak meg, ezért szombat délutánonként a friss kenyeret forgalmazó üzletek előtt rendszeres volt a sorban állás. Igen gyakoriak voltak a minőségi és a mennyiségi kifogások. A „kétkilós” kenyér valóságos súlya gyakran alig haladta meg a másfél kilót, a kenyér és péksütemény nem ritkán sületlen vagy égett volt, rendszerint hiányzott a boltokban a csomagolóanyag, ezért a kenyeret csomagolatlanul vagy a vágott felületen papírral letakarva forgalmazták. A tej és a tejtermékek esetében hasonló volt a helyzet. A hatvanas évek elejétől az önellátásra képes családok száma fokozatosan csökkent, hiszen a magántulajdonban levő tehénállomány is töredékére zsugorodott a kollektivizálás következtében. A vidéki tej- és tejtermékellátás a magántermelés erős visszaesése miatt a hatvanas években gyakorlatilag megoldatlan maradt. Az ország községeinek közel a felében még a tejcsarnokok sem működtek.

A hatvanas évek Magyarországon az élelmiszer-fogyasztás mennyiségi bővülése jegyében teltek. „Az 1950–1967 között eltelt 17 év alatt az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás 70 százalékos növekedésén belül a kétharmad részt kitevő élelmiszer-alapanyag fogyasztása csak 35 százalékkal emelkedett, viszont az élelmiszerekre ráakodott vendéglátói tevékenység, továbbfeldolgozás stb. négyeszeresére, a déligyümölcs, kakaó stb. fogyasztása a hétszeresére, a kávé- és a tea fogyasztás pedig a tizennégyeszeresére emelkedett. [...] Valamennyi húsféleséget együttvéve az egy lakosra jutó húsfogyasztás mennyisége 1967-ben – az 1966. évi csökkenés után – visszaállt az 1965. évi szintre, a zsiradékfogyasztás pedig, a vaját is beleértve, mintegy 3 kilóval nőtt 1965-höz képest. [...] A paraszti háztartások 1967. évi fejenkénti összes élelmiszer-fogyasztása – értékben számítva – 11 százalékkal volt több, mint a munkásoké, és ez értelemszerűen kifejezésre jut az egyes élelmiszerek fogyasztási mennyiségében is. A fontosabb élelmiszerek közül a parasztság fogyasztása tejből, vajból és tőkehúsból marad el a munkásokétól, ez utóbbit azonban bőven pótolja a munkásokénál kétszer több baromfi-fogyasztásuk. Az összes többi fontos élelmiszerből a parasztság többet fogyaszt, mint a munkások. A kettős jövedelműek összes élelmiszer-fogyasztása értékben csak valamivel több, mint a munkásoké, a cikkenkénti összetétel azonban számottevően különbözik a munkásokétól, és érthetően erősen hasonlít a paraszti élelmiszer-fogyasztás struktúrájához, mert a kettős jövedelműek fogyasztásuk nagyobb részét szintén saját termelésből fedezik. Az alkalmazotti háztartások csupán kenyér- és lisztfélékből, burgonyából és zsiradékból, vagyis a kevésbé értékes élelmiszerekből fogyasztanak kevesebbet, mint a többi réteg.”⁵⁶

1968 végén az élelmiszer-kereskedelemmel foglalkozó előterjesztés a mennyiségi élelmiszer-ellátás kérdései mellett már a táplálkozás minőségi átalakulásának szükségességét is hangsúlyozta. A belkereskedelem alapvető feladata, „hogy a lakosság élelmiszer-ellátása ki-

55 A kenyér- és péksütemény-, továbbá a tej- és tejtermékellátás alakulása a mezőgazdaság szocialista átszervezése után. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium kollégiuma részére. 1963. szeptember 11. MOL XIX-G-4-yy. 83. d.

56 Mód-Baranyai-Láng (1968) 57–61. p.

egyensúlyozottan, zavartalanul fejlődjön. Ugyanakkor erősítjük azokat a tendenciákat, amelyek a korszerű fogyasztási szerkezet kialakítását célozzák. Az állati termékek, továbbá a zöldség és gyümölcs értékesítése ebben az esztendőben is jobban növekedett, mint más élelmiszereké. Törekvéseinknek megfelelően tovább emelkedett az iparilag feldolgozott, tartósított és fogyasztásra előkészített élelmiszerek hányada. Az életszínvonal gyarapodásának megfelelően jobban nőtt az élvezeti cikkek eladása is. Csak a vendéglátásban nem tudtuk a kívánatos mértékben növelni az ételek forgalmát, főképpen a kialakult magasabb árszínvonal, s ennek következtében a lakosság tartózkodása miatt.⁵⁷ A legmagasabb jövedelmű csoportoktól eltekintve a magyar társadalom különböző csoportjai általában árérzékenyek voltak, s ez különösen igaz volt az élelmiszerek vonatkozásában. Az önellátás viszonylag magas aránya, a kistermelés kiterjedtsége részben erre is visszavezethető. Hiszen a háztájiban, a ház körüli konyhakertekben, a „hétvégi telkeken” viszonylag sok zöldség- és gyümölcsféle megtermelhető volt. S ezek már csak azért is olcsóbbak voltak, mert a ráfordítások között a saját munkaerő költségét rendszerint nem vették figyelembe.

A hatvanas évek végén a lakossági fogyasztás 50 százalékát az élelmiszerek és élvezeti cikkek tették ki. A különböző társadalmi csoportok pénzjüvedelmüknek átlagosan 40 százalékát fordították erre. „A kielégítő és zavartalan élelmiszer-ellátás, az élelmiszerek belföldi piacának egyensúlya fontos gazdasági, s egyben elsőrendű politikai kérdés is.”⁵⁸ A különböző elemzések egybehangzó megállapításai szerint a magyarországi élelmiszer-fogyasztásban továbbra is meghatározó a magas kalóriatartalmú ételek szerepe, az állati fehérjében és vitaminokban gazdag táplálékok aránya ellenben viszonylag alacsony. „Az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének lassúbb átalakulását befolyásolja a saját termelésből származó fogyasztás még mindig jelentékeny volta. 1966. évben a munkás és alkalmazotti háztartások élelmiszer-fogyasztásának 23%-a, a paraszti és kettős jövedelmű családokénak 66%-a jutott a saját termelésű és a piacon vásárolt élelmiszerekre.”⁵⁹ A hatvanas évek második felében az élelmiszerek közül a sertéshús, a marhahús, a zsírszalonna, egyes tejtermékek, a déligyümölcsök, a mélyhűtött áruk tartoztak a krónikus, a rizs, a burgonya, a bor, a sör, a zöldség- és gyümölcsfélék pedig az időszakos hiánycikkek közé. Az élelmiszerek fogyasztói ára – tekintve, hogy e cikkek szinte kivétel nélkül kötött árasak voltak – a hatvanas évtizedben lényegében nem emelkedett, ezért aztán a hetvenes évek második felében, amikor ez a helyzet megváltozott, az áremelés gyakorlatilag mindig kisebbsajta politikai és társadalmi krízist jelentett. A kötött árrendszer sajátosságaként az árak nem fedezték az előállítási költségeket sem, ezért az élelmiszer-termelés állandó állami támogatást igényelt.

1969 szeptemberében a Gazdasági Bizottság számára készített, a lakosság áruellátásának tapasztalatairól és várható alakulásáról szóló jelentés megállapította, hogy „élelmiszerekben a fennálló feszültségek az évek óta meglévő húsellátási problémán kívül főleg a zöldség-gyümölcs kínálatban jelentkeztek. A központilag tárolt zöldség- és gyümölcskészletek lényegében már az első negyedév végére elfogytak, hasonlóképpen kimerültek a magánháztartások, a mezőgazdasági termelők készletei is. Így tehát az 1968. évi rossz terméseredményeknek az idén jelentkező következményei, párosulva a kedvezőtlen tavaszi időjárással, komoly ellátási nehézséget okoztak. A húsellátásban szembetűnő hiányok voltak, különösen az 1968. évi – korábbi időszakhoz képest is viszonylag jó – színvonallal összehasonlítva. A múlt évi nagyobb

57 Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megvalósításáért – tézisek. MOL XXXVI-G-4. 2. d.

58 Az élelmiszer-fogyasztás helyzete és fejlődése. A Belkereskedelmi Kutató Intézetben készült elemzés összefoglalója. MOL XXVI-G-4. 1. d.

59 Uo.

állatkivágás, a száj- és körömfájás következtében jelentősen lecsökkent állatállomány azonban nem tette lehetővé a húskínálat kedvezőbb szintjének fenntartását.”⁶⁰

Az ellátási nehézségek a hetvenes években fokozatosan enyhültek, ebben egyaránt részre volt a kereskedelem lassú átalakulásának, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek működőképessé válásának, s nem utolsósorban a családi munkaszervezetre épülő és meglehetősen gyorsan fejlődő mezőgazdasági kistermelésnek.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Az 1956-os forradalmat követő bő két évtized fogyasztástörténeti szempontból lényegében két szakaszra osztható. A hatvanas évek közepéig tartó első szakaszban a magyar társadalom többsége számára egyre kisebb nehézséget jelentett a napi létfenntartáshoz szükséges cikkek – élelmiszer, ruha – beszerzése, noha továbbra is voltak olyan csoportok, amelyek csak a létfenntartás legminimálisabb szintjének biztosítására voltak képesek. A második szakaszban megkezdődött a civilizációs feltételek, elsősorban a lakáskörülmények javítása is, amiben a magántőke és -erőfeszítés meghatározó szerephez jutott, fokozatosan kibontakozott az újragyonyosodás, s kialakult egyfajta, a gazdasági racionalitás szempontjait fokozottabban érvényesítő „kvázi-fogyasztói magatartás” is, amelynek valószínűleg figyelmen kívül nem hagyható szerepe volt a nyolcvanas és kilencvenes évek társadalmi folyamataiban is.

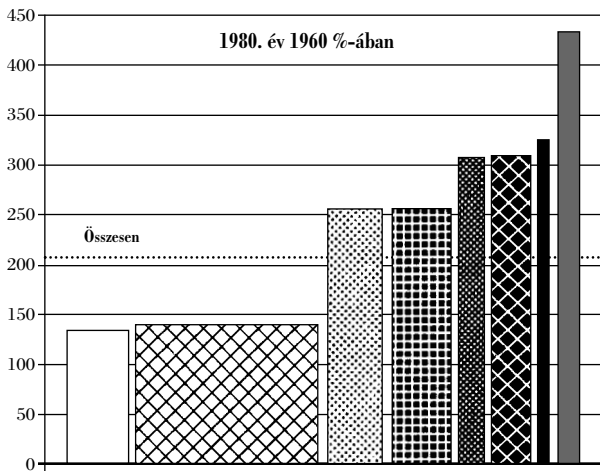
IRODALOM

- ANDORKA Rudolf–KOLOSI Tamás–VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi riport, 1990*. Budapest, 1990, TÁRKI.
- BALOGH Ferenc: Az életszínvonal növekedése és a ruházati forgalom. *Kereskedelmi Szemle*, 1976/11. sz. 15–18. p.
- BÓC Imre: Hozzászólás a „néhány gondolat az irracionális fogyasztásról” című cikkhez. *Kereskedelmi Szemle*, 1976/2. sz. 41–42. p.
- DESSEWFFY Tibor: *Kedélyes labirintus*. Budapest, 1997, Új Mandátum.
- FÖRDŐS István–LACZA Gábor: A tartós fogyasztási cikkek forgalma a számok tükrében. *Kereskedelmi Szemle*, 1975/9. sz. 26–29. p.
- GYARMATI György: A társadalom közérzete a fordulat éveiben. In Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon*. Budapest, 2000, Napvilág, 118–137. p.
- HOCH Róbert–JOHN Ede: A fogyasztás szerkezetének változása és a társadalmi preferencia-rendszer II. *Kereskedelmi Szemle*, 1975/5. sz. 5–9. p.
- KÁDÁR János felszólalása a KISZ VII. kongresszusán [1967]. In Kádár János: *Hazafiság és internacionalizmus*. Budapest, 1968, Kossuth.
- KENEDI János: „Tied az ország, magadnak építed.” Párizs, 1981, Magyar Füzetek.
- KOLTAI Iván: A lakossági rétegek szabad rendelkezésű jövedelme és felhasználása. *Kereskedelmi Szemle*, 1976/7. sz. 23–27. p.
- KORNAI János: *A szocialista rendszer*. Budapest, 1993, HVG Rt.
- MAJTÉNYI György: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története 1920–1960. *Korall*, 2000/1. sz. 101–118. p.

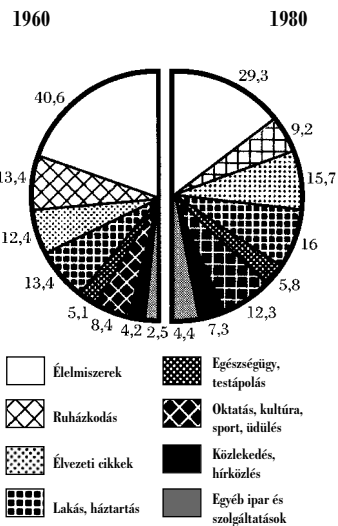
60 Jelentés a Gazdasági Bizottság részére a lakosság áruellátásának eddigi tapasztalatairól és várható alakulásáról. 1969. szeptember 11. MOL XXVI-G-4. 4. d.

- MAKAY István: *A bérből és fizetésből élő családok néhány élelmiszerfogyasztási szokása*. Budapest, 1962, BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei 53./
- MÁRTONFFY Sándor–MARCZELL Gyula: *Ruházati cikkekkel és lakástextíliákkal való ellátottság*. Budapest, 1965, BKI.
- Ina MERKEL: *Utopie und Bedürfnis: Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Köln–Weimar–Wien–Böhlau, 1999, Böhlau Verlag.
- Ina MERKEL et al. (hrsg.): *Wunderwirtschaft. DDR-Konsumkultur in der 60er Jahren*. Köln–Weimar–Wien–Böhlau, 1996, Böhlau Verlag.
- MÓD Aladárné–BARANYAI István–LÁNG GYÖRGY (összeáll.): *A lakosság jövedelme és fogyasztása 1966–1967*. Bp. 1968. KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények. 130./
- MOLNÁR László (szerk.): *A parasztság keresletváltozásainak elemei és irányzata összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával*. Budapest, 1962, BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei 71./
- Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben (4000 család háztartási feljegyzései alapján)*. Budapest, 1959, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 22./
- PÁLÓS István–ZAFÍR Mihály: Az élelmiszer-fogyasztás természetes mutatói. *Kereskedelmi Szemle*, 1961/3. sz. 124–128. p.
- PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. Budapest, 1986, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- SZABÓ László: A ruházati forgalom szenzibilitása. *Kereskedelmi Szemle*, 1978/1. sz. 7–10. p.
- SZAKÁCS Sándor: *Gazdaságtörténet II*. Budapest, 2000, Számalk.
- TYEKVICSKA Árpád: Frizsiderszocializmus. In Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek – a Kádár-korszak története I. rész*. Budapest, 2000, Beszélő, 260–263. p.
- VALUCH Tibor: A „gulyáskommunizmus”. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák. Tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 2002, Osiris, 361–391. p.
- VALUCH Tibor: Változó idők – változó szokások. A tevékenység szerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 2003, Osiris. 311–323. p.
- VERSZTOVSEK Radmilla: A ruházati fogyasztás rétegenkénti differenciáltságának egyes jellemzői. *Kereskedelmi Szemle*, 1976/9. sz. 13–17. p.
- ZAFÍR Mihály (szerk.): *A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960–1975*. Budapest, 1976, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 391./
- ZAFÍR Mihály (szerk.): *A lakosság jövedelme 1960–1980*. Budapest, 1981, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 454./

**A FOGYASZTÁS EGY FŐRE JUTÓ VOLUMENÉNEK ALAKULÁSA
FŐBB CSOPORTONKÉNT**

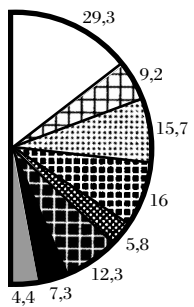
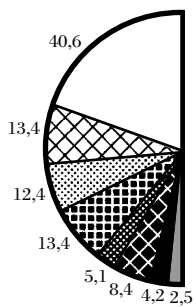
A FOGYASZTÁS SZERKEZETE %

A BŐSÉGÉS ÍNSÉGTŐL AZ ÍNSÉGES BŐSÉGIG

80 HATVANAS ÉVEK

VALUCH TIBOR

GERMUSKA PÁL

A KÖZEL-KELETI MAGYAR HADITECHNIKAI EXPORT KEZDETEI*

Az 1958–1959 utáni másfél évtizedben a magyar ipar rendkívül dinamikusan növekedett. A szocialista blokkon belüli gazdasági együttműködés és további új, főként fejlődő világbeli piacok meghódítása révén a növekedés egyik legfőbb hajtóereje az export lett. Az ipart jellemző általános tendenciák alól a haditechnikai cikket gyártó vállalatok (az egyszerűség kedvéért: a hadiipar¹) sem vonhatták ki magukat, már csak azért sem, mert termelésük tekintélyes részét polgári termékek tették ki. Az 1968-as mechanizmusreformot követően ráadásul a hadiipari vállalatok is mindinkább rákényszerültek a gazdaságossági szempontok figyelembevételére,² és messzemenően érdekeltek voltak az új piacok felkutatásában. Ezért volt különösen nagy jelentősége a hatvanas évek második felétől a közel-keleti arab országokkal kiépülő gazdasági és katonai kapcsolatoknak, amelyekből a későbbiekben jól jövedelmező, hosszú távú együttműködés alakult ki.

Az alábbi tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy az újonnan ismertté vált levéltári források alapján felvázoljam az exportkényszer okait, bemutassam a magyar külkereskedelemnek a haditechnikai export fellendítése érdekében tett erőfeszítéseit, és feltárjam a szocialista blokkon kívüli piacok „megdolgozásának” első lépéseit. A további kutatómunkát nehezíti, hogy a hadiipari termékek behozatalának és kivitelének (korabeli fedőnéven a „speciális” import-exportnak) legfontosabb iratanyagai egyelőre nem hozzáférhetők: a Külkereskedelmi Minisztérium (KKM) illetékes főosztályának iratai eltűntek, az ügyleteket lebonyolító Technika Külkereskedelmi Vállalat (TKV)³ iratai pedig csak a közelmúltban kerültek a felszámolótól a Honvédelmi Minisztérium (HM) Központi Irattárba, jelenleg a felülvizsgálatuk folyik. Ennek ellenére más gyűjteményekből előkerültek olyan külkereskedelmi, illetve tervhivatali iratanyagok, amelyekből, ha töredékesen is, de rekonstruálhatók az első arab–magyar kapcsolatfelvételek és szállítások.

Az eddig megtalált hazai iratok alapján bizonyosan állítható, hogy Magyarország – és a többi szocialista ország – a szovjet kezdeményezéseknek köszönhetően tudott bekapcsolódni a közel-keleti hadiszállításokba. Így lehetett – szovjet engedéllyel – elhelyezni a szovjet li-

* A tanulmánnyal kapcsolatos kutatásokat a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával végeztem.

1 A hadiipar fogalmáról lásd részletesen Germuska (2003) 90–91. p.

2 A problémáról részletesen uő: *A magyar haditechnikai termelés és az új gazdasági mechanizmus* (kiadás alatt).

3 A TKV jogelődjét, a Technika Készletező Vállalatot még 1953-ban alapították. A TKV az 1960-as évek elejétől foglalkozott fegyverkereskedelemmel, ám hivatalos cégbírósági bejegyzésére csak 1987-ben (!) került sor Tömöry (1997).

cenc alapján gyártott régebbi haditechnikai eszközöket, valamint további új megrendeléseket szerezni a magyar konstrukciójú termékekre (páncélozott szállító harcjármű – PSZH, felderítő-úszó gépjármű – FUG, rádiófelderítési eszközök stb.). A témakör teljes mélységű feldolgozásához fontos lenne tudni azt is, hogy a Szovjetunió pontosan milyen (katonai) eszközökkel és milyen nagyságrendben támogatta az arab országokat. Továbbá nem mellékes kérdés, hogy a szatellit-országok szovjet utasításra szálltak-e be a fegyverszállításokba, vagy „szabad akaratukból” kötöttek kétoldalú külkereskedelmi kontraktusokat a térségbeli államokkal. Megfelelő szovjet (orosz) források hiányában azonban jelenleg még sem a szovjet (katona)politika közel-keleti szerepvállalásának részletei, sem pedig a szállításokra vonatkozó nemzetközi egyeztetések nem tárhatók fel.

A MAGYAR HADITECHNIKAI EXPORT

A hazai ipar – az ötvenes évek elején végrehajtott nagyarányú fejlesztések ellenére is – csak bizonyos fegyverekből, lőszerből, egyes járműfajtákból és híradástechnikai eszközökből tudta kielégíteni a Magyar Néphadsereg igényeit. Magyarország a korszerű és igen drága harcjármű-, páncélos-, repülő-, lokátor- és rakétatechnikából alapvetően szovjet importra volt utalva. A fizetési mérleg egyensúlyának megőrzése érdekében különösen fontos volt a tetemes haditechnikai import ellentételezése. A Varsói Szerződés (VSZ) és a KGST keretei között kiépített, a KGST Hadiipari Együtműködési Állandó Bizottsága (HEÁB) által koordinált munkamegosztás és specializáció ráadásul lényegesen egyszerűbb volt a haditechnikai cikkek esetében, mint a civil termékeknél, hiszen a tagországok hadseregei egységes – szovjet – fegyverzettel voltak felszerelve. A VSZ tanácskozásain egyeztetett és megállapodásokban rögzített hadsereg-fejlesztési programok megvalósítását kölcsönös (kétoldalú) haditechnikai szállítási szerződések garantálták, amelyeket gyakorlatilag lehetetlen volt módosítani.⁴ Az öt-éves, illetve éves egyezmények és jegyzőkönyvek rögzítették a kölcsönösen ki- és beszállítandó termékek és anyagok listáját, mennyiségét, az ellentételezést, valamint a fizetési és hitelkonstrukciókat. A tagországok tehát – elvileg – biztos és távlatilag is tervezhető felvevőpiacot jelentettek.

A KGST-n belüli szakosítás és kooperáció a hatvanas évek végére kezdett működni. A magyar ipar néhány kedvező területre koncentrálhatott a haditechnikai cikkeknel (járműgyártás, műszergyártás, híradástechnika stb.), s ezek – éppen a nagy szériaszámoknak köszönhetően – általában nyereséggel értékesíthető termékek voltak. Így a haditechnikai export és import egyenlege a hetvenes évek közepére nullszaldót mutatott, sőt egyes tagországokkal szemben még kiviteli aktívumot is sikerült elérni.

Az akkori szóhasználatnál tőkésnek nevezett dollárelszámolású viszonylatban, azaz a szocialista blokkon kívül inkább az eseti szállítások voltak jellemzők. Az ilyen ügyleteket az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) és/vagy a Honvédelmi Bizottság (HB) engedélyezte. Magyarország Nyugatról már a COCOM-lista bevezetése előtt is legfeljebb csak licenceket vásárolt, illetve elektronikai, híradástechnikai alkatrészeket, részegységeket importált. Az, hogy magyar vállalatok a fejlett országokba haditechnikát exportáljanak, ideológiai és technológiai okokból fel sem merült. Ám a fejlődő országok szovjet vagy szocialista orientációjú csoportja jelentős felvevőpiac lett éppen a hatvanas évek végétől.

A Magyarországon előállított hadiipari termékek értékesítésében az ötvenes–hatvanas évek fordulójától növekedett az export részaránya. (1. táblázat.)

⁴ Jávor (1993) 43. p.

AZ ÖSSZES HADITECHNIKAI TERMELÉS = 100				
EBBŐL	1950–1957	1958–1970	1971–1975	1976–1980
EXPORTÁLVA (%)	10,4	37,0	47,0	66,0

1. táblázat. AZ EXPORT RÉSZARÁNYÁNAK VÁLTOZÁSA 1950 ÉS 1980 KÖZÖTT A MAGYAR HADITECHNIKAI TERMELÉSEN BELÜL⁵

A hatvanas évek második felében jelentősen emelkedett a Magyarországról exportált hadiipari termékek mennyisége: 1970-ben már 60 százalékkal több haditechnikai cikket szállítottak magyar vállalatok külföldre, mint 1966-ban. A jelzett öt évben (a III. ötéves terv időszakában) gyártott katonai híradástechnikai berendezések 58 százalékát, a lőszer 46 százalékát, illetve a katonai műszerek 48 százalékát külhonban értékesítették.⁶ A látványos exportbővülés motorja elsősorban a táboron belüli termelési együttműködés és munkamegosztás volt, s ezt erősítette az új (fegyver)piacokra való betörés is. (Az 1966 és 1970 között létrejött ügyletekről lásd a 2. táblázatot.)

ORSZÁG	EXPORTÁLT TERMÉKEK ÉRTÉKE		
	MILLIÓ £	MILLIÓ USD	MILLIÓ RUBEL
Egyesült Arab Köztársaság	4,2	–	–
SzírIA	2,9	–	–
Nigéria	–	0,6	–
Irak	–	0,1	–
Jugoszlávia	–	0,5	–
Korea	–	–	0,7
Összesen	7,1	1,2	0,7

2. táblázat. A FEJLŐDŐ ÉS EGYÉB ORSZÁGOKBA 1966 ÉS 1970 KÖZÖTT SZÁLLÍTOTT MAGYAR HADITECHNIKAI CIKKEK ÉRTÉKE ORSZÁGONKÉNT⁷

Az iparirányítás arra törekedett, hogy a magyar hadiipar a nyersanyagigényes termékek helyett inkább fejlesztés- és munkaiigényes cikkeket gyártson. Ennek megfelelően 1966 és 1972 között kisebb ingadozásokkal, mégis tendenciaszerűen emelkedett a magyar exportban a híradástechnikai és műszeripari termékek, illetve csökkent a kézfegyverek és lőszer aránya. (1. ábra.)

1970-ben a fejlődő országokba irányuló – korábban jelentéktelen mértékű – haditechnikai exportot ugrásszerűen, tizenhatszorosára növelte az Egyesült Arab Köztársaságnak (EAK) és Szíriának eladott 102 db SZ–60-as légvédelmi ágyú, E–2-es lőelemképző és 100 db R–401-es URH rádiórelé-állomás. Ezzel az ügylettel a korábbi 1,6–2,4 százalékról hirtelen 25 százalékra ugrott a harmadik világ részesedése a magyar hadiipari kivitelből.⁸ A hetvenes évek első felében aztán a közel-keleti térség a magyar hadiipari kivitel stabil piacává vált: az összes „speciális” exportnak 1971-ben a 18,5 százaléka, 1972-ben a 14,7 százaléka irányult ebbe a régióba,⁹ 1973-ban az összes haditechnikai export 11,9 százalékát, 1974-ben pedig 15,6 százalékát tették ki az Irakba és Szíriába szállított katonai termékek.¹⁰

5 Jávör (1986) 45. p.

6 *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971) 5., 9. p.

7 KKM: Jelentés a Honvédelmi Bizottság részére az 1966–1970. évi speciális áruforgalmi terv teljesítéséről. HL OT 118. d.

8 *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971) 10–11. p.

9 *A hadiipari tevékenység 1972. évben* (1973) 10. p.

10 *A hadiipari tevékenység 1974. évben* (1975) 9. p.

1. ábra. AZ EXPORTÁLT HADITECHNIKAI CIKKEK TERMÉKCSOPORTONKÉNTI MEGOSZLÁSA 1966 ÉS 1972 KÖZÖTT¹¹

A hetvenes évek elején kialakított kapcsolatok alapozták meg az évtized második felében tapasztalható dinamikus exportbővülést. 1976–1980 között ugyanis az összes magyar hadiipari termelésből már 140 millió USD értékű árut szállítottak a fejlődő országokba. A reexportot (az importtermék harmadik felének történő továbbadását), a hadsereg raktárkészleteiből történő kiszállítást és a katonai szolgáltatásokat is beleértve pedig több mint 200 millió USD-nyi forgalmat sikerült megvalósítani a térségben. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a rubel, illetve dollárviszonylatú haditechnikai export szerkezete gyökeresen eltért egymástól. A VSZ-tagországokba irányuló kiszállítások háromnegyedét híradástechnikai és műszeripari termékek tették ki, a fejlődő országoknak viszont (az összes „speciális” export mintegy 84 százalékában) fegyvert és lőszert adott el Magyarország.¹²

A haditechnikai külkereskedelmet az államigazgatásban a KKM úgynevezett Műszaki Főosztálya felügyelte, és főként a TKV bonyolította. A haditechnikai termeléshez kötődően más külkereskedő vállalatok is szerephez jutottak (híradástechnikai alkatrészeknél az Elektrompex, szerszámgépek esetében a Technoimpex, komplex rendszereknél pedig a Gépepi stb.), kifejezetten fegyverzetnél azonban kizárólag a TKV kereskedhetett. A TKV a legjelentősebb kereskedelmi partnernek számító országokban kirendeltségeket is létesített (Moszkvában például 3-6 fős irodát működtetett), illetve más ígéretes piacokon (Szíria, Egyiptom, Irak stb.) állandó megbízottakat foglalkoztatott, akik a magyar (nagy)követségek helyi kereskedelmi részlegéhez kapcsolódva dolgoztak.

A haditechnikai exportban alapvetően a (nép)gazdaság más területén is érvényes exportelszámolási rendszer és devizaszorók voltak érvényesek. A Hadiipari Ármegállapító Bizottság szabta meg az exportálandó termék limitárát, amely az állami szubvenció kiszámításának alapját is képezte.¹³ Az exporttámogatások eredetileg a szövetséges szocialista országokba szállított lőszerrel előállításánál keletkező veszteségek pótlására szolgáltak. 1970-ben

11 A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában (1971) 9. p.; A hadiipari tevékenység 1972. évben (1973) 9. p.

12 OT Általános Szervezési Főosztálya. Előterjesztés-tervezet az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága részére: Javaslat a hadiipari termelés fejlesztési koncepciója irányelveire. 1979. július. MOL XIX-A-2-ma 31. d. 4–6. p.

13 Lásd részletesen Csobay (1998) 77–79. p.

HB-határozat szögezte le, hogy tőkés exportra csak olyan hadiipari termék szállítható, amely támogatást nem igényel. Így ilyen célra nem is irányoztak elő pénzügyi keretet. A termelővállalatok azonban kifogásolták, hogy civil exportjukkal ellentétben a haditechnikait nem támogatja az állam. A Mátravidéki Fémművek például tubusok és dobozok tőkés exportja esetén dolláronként 12–15 forint visszatérítésben részesült,¹⁴ lőszer kiviteléhez viszont nem kaphatott támogatást. Sőt, a szubvenció függött az exportórtól is: a TKV támogatás hiányában egyáltalán nem tudott külföldön PSZH-kat eladni, viszont ha a MOCÜRT szállította volna ki, akkor – a dolláronkénti 17-18 forint visszatérítéssel – már nyereségesen lehetett volna értékesíteni a páncélozott járműveket.

Ráadásul, ha a polgári termelésre nem konvertálható hadikapacitást nem lehetett kihasználni, annak „hideg-kapacitásként” való konzerválása jelentős összegekkel terhelte az állami költségvetést. Akkor már olesóbbnak tűnt visszatérítéssel ösztönözni a dollár-elszámolású hadiipari exportot, hiszen így a kapacitás is leköthető volt, s a szakemberállományt is meg lehetett őrizni. 1972 márciusában ezért a Honvédelmi Bizottság külön határozattal írta elő, hogy „amennyiben a hadiipari export a Magyar Néphadsereg korszerűsítését, vagy más fontos jelentős érdeket szolgál, a polgári tőkés exporthoz hasonlóan preferálható”.¹⁵ Ekkortól tehát a haditechnikai export ugyanolyan szubvenciókban részesült, mint a civil termékeké.

A haditechnikai termékek ki- és beszállítása szintén speciális szabályok szerint történt. A VSZ-tagállamok 1960. március 1-jén Varsóban egyezményt írtak alá a hadianyagok „tranzitálásáról”, amely vám- és szemlementes kezelést biztosított a katonai szállítmányoknak: „A hadianyagok tranzit szállításai nem esnek vámvizsgálat alá és nem terhelhetők vámokkal és illetékekkel. A hadianyagok tranzitálásaira vonatkozó adatok hadititkot képeznek” – szölte a verdikt. Magyarországon a különleges áruk illetően forgalma három vasúti határállomáson keresztül bonyolódott eleinte: Csapnál, Biharkeresztesnél és Párkánynál. A magánjogi szerződések (azaz nem államközi egyezmények) alapján exportált hadiipari termékeket a termelőüzem telephelyéről vagy a fegyveres erők raktáraiból karhatalmi őrizet mellett szállították a határállomásra. Ott a fuvarlevélen rögzítették a vám- és szemlementes kezelés tényét. A határállomástól a rendeltetési helyig aztán a magyar külkereskedelmi vállalat (általában a TKV) megbízottja kísérte az árut, aki vitte magával a bevagonírozott hadianyagok tételes listáját is.

Aztán a hatvanas évek végén, éppen a megnövekedett harmadik világbeli szállítások miatt, új határátkelőhelyeket is kijelöltek a katonai szállítmányok vám- és szemlementes átengedésére: a közúti forgalomnál Záhonyt, Komáromot, Biharkeresztest és Röszkét; a folyami forgalomnál Csepel-Szabadtűt és Mohácsot; a légi forgalomnál pedig a Ferihegyi reptéri átkelőt.¹⁶ Ezek bevonásával immár minden relációban és minden szállítási lehetőségre felkészülten bonyolíthaták a haditechnikai külkereskedelmet.

14 Tehát például 100 USD értékű tőkés export esetén 1200-1500 forint szubvenciót kapott a vállalat.

15 TKV: Jelentés Bíró József külkereskedelmi miniszter elvtárs részére a Honvédelmi Bizottság 1972. március 23-i ülésén dr. Jávor Ervin elvtárs által tett észrevétellel kapcsolatban. 1972. március 31. BM KI Miniszteri közvetlen iratok. 1972/99. 5. p.

16 KKM: Előterjesztés-tervezet a Honvédelmi Bizottság részére a haditechnikai anyagok vám- és szemlementes kezelésének eljárásáról az új gazdasági mechanizmus körülményei között.; Melléklet a 001145/69. sz. HB-előterjesztéshez. 1969. október. BM KI Miniszteri közvetlen iratok. 4706.

A KÖZEL-KELETI FEGYVEREXPORT MEGINDULÁSA

Felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen a Közel-Kelet vált Magyarországot, illetve a többi KGST–VSZ-tagország fegyverszállításainak elsődleges célpontjává. A Szovjetunió és szövetségesei más válságrégiókban – Délkelet-Ázsiában, Fekete-Afrikában stb. – is szubvencionáltak különféle marxista–kommunista mozgalmakat és fegyveres csoportokat, a Közel-Kelet azonban az olajmezők és a Szezei-csatorna stratégiai jelentősége miatt kitüntetett területnek számított. Ráadásul az expanzív szovjet világpolitikai célkitűzések a térségben nemcsak fogadókézségre, hanem fizetőképes keresletre is találtak.

A hatvanas években – a kiújuló és egyre forróbbá váló konfliktusok miatt – a Közel-Kelet minden országa jelentősen növelte, átlagosan megduplázta katonai kiadását, az olajbevételekben mindinkább dúskáló Szaúd-Arábia megötszörözte, a miniállam, Kuvait pedig tizennégyeszeresére emelte. A régió egymással háborúba is keveredő államai erőteljesen fegyverkeztek: Izrael meghatszorozta, az EAK négyszeresére, Szíria két és félszeresére növelte katonai kiadásait tíz év alatt. (3. táblázat.)¹⁷

ORSZÁG	KATONAI KIADÁS (MILLIÓ USD)	
	1960	1969
EAK	225,9	890,0
Irak	118,7	245,7
Irán	182,9	457,7
Izrael	163,1	950,0
Jemen	7,0	11,0
Jordánia	53,5	110,2
Kuvait	5,0	70,3
Libanon	15,2	41,5
Szaúd-Arábia	50,0	263,1
Szíria	70,1	179,0

3. táblázat. A KÖZEL-KELETI ORSZÁGOK KATONAI KIADÁSAI 1960-BAN, ILLETVE 1969-BEN MILLIÓ USD-BAN, 1960-AS ÁRON ÉS 1960. ÉVI ÁRFOLYAMON

A Szovjetunió a térség legégetőbb konfliktusában, az arab–izraeli viszályban a negyvenes évek végétől az előbbieket oldalára állt. Jelentős katonai és gazdasági pozíciókat épített ki Egyiptomban és Szíriában, Irakkal is igyekezett minél szorosabb együttműködést létrehozni. Az 1967. júniusi, „hatnapos” arab–izraeli háború idején a Szovjetunió és Románia kivételével az összes KGST- és VSZ-tagország megszakította a diplomáciai kapcsolatot Izraellel. A jelentős területi veszteség miatt (Egyiptom – Sínai-félsziget, Szíria – Golán-fennsík, Jordánia – Cisjordánia) visszavágni készülő arab országok nagyszabású hadsereg-fejlesztési programokba kezdtek, megvalósításukhoz a szocialista bloktól kaptak fegyvereket és hiteleket. Óriási felvevőképességű és a növekvő olajbevételek miatt folyamatosan fizetőképes piac nyílt meg ezzel a VSZ hadiipara előtt. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az araboknak nem a legújabb szovjet haditechnikát adták el, hanem a VSZ-ben már régóta rendszerben lévő, többnyire a tagországok által licenc alapján gyártott fegyvereket és felszereléseket. A bevételek tekintélyes része így a kelet-európai szocialista országokat gazdagította.

A közel-keleti megrendelések megszerzése részben a KGST HEÁB keretében kidolgozott szakosítás alapján, részben szabad versenyben dőlt el. Az egy-két országra specializált hadi-

¹⁷ SIPRI Yearbook 1969/70. (1970) 270–271. p.

technikai termékeket (mint például a légvédelmi lövegeket) a kizárólagos gyártó szállíthatta az arab félnek. A több országban is gyártott cikkeknel viszont egymás alá kínálva versenyeztek a tagországok az üzletért. (A löszereket, a harcokocsikat és alkatrészeiket, a könnyűfegyvereket például a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia vagy Lengyelország 30-50 százalékkal alacsonyabb áron kínálta, mint Magyarország, sőt, 8–12 éves, 2,5 százalékos kamatú hitelt ajánlottak fel az araboknak.¹⁸)

Magyarország bizonyos légvédelmi eszközökből, híradástechnikai cikkekből és speciális járművekből számíthatott megrendelésekre. Figyelembe véve, hogy a „hatnapos” háború kezdetén az izraeli légierő rajtaütésszerű bombázással még a földön megsemmisítette szinte a teljes egyiptomi légiflottát,¹⁹ csak idő kérdése volt, hogy az EAK hatékonyabb légvédelmének kiépítése érdekében mikor fut be az első kérés. E téren hazánk az 1950-ben rendszerbe állított, ekkor már nem a legkorszerűbbek közé tartozó 57 mm-es űrméretű légvédelmi gépágyút, az SZ–60-ast kínálta. (2. ábra.)

2. ábra. AZ SZ–60-AS 57 MM-ES LÉGVEDELMI GÉPÁGYÚ VÁZLATRAJZA²⁰

A szovjet fejlesztésű fegyvert (eredeti nevén S–60) licenc alapján – Kínán kívül – csak Diósgyőrben gyártották. Termelését itthon 1963-ban ugyan leállították, de a megújuló közel-keleti érdeklődés hatására újraindították. A gépágyú főként alacsonyan szálló repülőgépek megsemmisítésére volt alkalmas, így az arab országok is a korszerűbb, föld-levegő rakétás légharóító rendszerek (V–75, S–125, S–200²¹) kiegészítése céljából vásárolták.

Az első közel-keleti haditechnikai üzletet mégis híradástechnikai cikkek szállítására sikerült megkötni. Magyarország a „hatnapos” háború évében, 1967-ben az egyik harcoló félnek, Szíriának adott el kb. 40 millió forint értékben rádióállomásokat és löszereket. 1968-ban Szíria újabb rádióállomásokat vásárolt közel 100 millió forintért,²² és ekkor írták alá az első szerződést az SZ–60-as légvédelmi komplexumok (ágyúk, lokátorok, löelemképzők együtt) szállítására is.

1968-ban újabb kapcsolatfelvétel történt: Bagdadban bemutattak egy (reklám)filmet a magyar fejlesztésű FUG-ról. Az iraki hadsereg különösen a harcjármű vegyvédelmi változata

18 A TKV damaszkuszi állandó megbízottjának 1969. évi jelentése. 1970. február 20. MOL XIX–G–3–p 2. d.

19 A háború első hatvan órájában az izraeli légierő 451 egyiptomi gépet semmisített meg: 58-at légi harcban, a többi viszont tíz egyiptomi katonai repülőter szinte egyidejű bombázásával. Izrael a háború során mindössze 45 repülőgépet veszített, amelyeknek egyharmada vált az arab légvédelem áldozatává. Lásd részletesen Hughes (1998) 10–11. p.

20 *Worldwide Equipment Guide* (1999).

21 A rakétarendszerek manapság általánosabban használt amerikai kódnevei SA–2, SA–3, illetve SA–6.

22 *A hadiipar helyzetének és szerkezetének alakulása 1963–1967 évek között* (1968) 15. p.; *A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben* (1969) 7., 10. p.

íránt érdeklődött, ám még egy évvel később is csak egy magyar ajánlati lista átadásáig jutottak a tapogatózó tárgyalások.²³

Szíriában a következő évben a külkereskedők erőfeszítései ellenére is alig sikerült eredményt elérni. 1968–69 fordulóján a TKV előrehaladott tárgyalásokat folytatott a „Gyulafehérvár” fedőnevű, gépkocsira szerelhető rádió-adókészülékek eladásáról. 1969 februárjában azonban kormányválság robbant ki Damaszkuszban, és az új szír kormány, valamint annak hadügyi bizottsága a költségvetés felülvizsgálata során úgy döntött, hogy csak a hadrafoghatóságot biztosító legszükségesebb harceszközök vásárlását engedélyezi a hadsereg számára. Így végül – a magyarok helyett – a Siemens, a Telefunken és a CSF szállíthatott mintegy 2-300 ezer USD értékben kis hatósugarú hordozható rádiókészülékeket. 1969 elején viszont a szír hadsereg újabb igényt jelentett be légvédelmi eszközökre. A magyar gyártók csak SZON–9-es lokátor nélkül és csupán 1971. évi szállítással tudták volna a megrendelést teljesíteni, ami nem felelt meg a szíriaiaknak.²⁴

A legkiszolgáltatottabb helyzetben lévő EAK 1969 áprilisában ugyancsak jelezte a magyar félnek, hogy jelentős mennyiségű léghárító eszközt és járművet kíván vásárolni: 400 db SZ–60-as légvédelmi üteget, 200 db 57 mm-es ikercsövű önjáró légvédelmi löveget, valamint 100 db páncélozott felderítő gépkocsit. A hazai kapacitásokat azonban már 1970–71-re is lekötötték a Szíriának szállítandó légvédelmi rendszerek előállításával, az ikercsövű löveget pedig nem is gyártották Magyarországon. Czinege Lajos így kénytelen volt elhárítani az egyiptomi kérést, amivel kisebb diplomáciai bonyodalmakat váltott ki: Kairóban ugyanis a „segítségnyújtás” megtagadását az államközi kapcsolatokat is negatívan befolyásoló tényezőként értékelték.²⁵

Hamarosan pozitív választ kapott Kairó, még ha nem is a kifogásolt ügyben. 1969 júniusában a HB – egy 1967-ben nyitott 15 millió angol fontos hitelkeret terhére – engedélyezte hatmillió dollárnyi katonai termék eladását az EAK-nak: 1969–70-ben 0,6 millió USD értékben különféle rádióállomások és repülőgép-alkatrészek, 1971-ben, 1972-ben és 1973-ban évenként 1,8 millió (összesen 5,4 millió) USD értékben (lokátor nélküli) légvédelmi lövegkomplexumok és PSZH-k szállítását.²⁶

A magyar külkereskedőknek 1969 nyarán – szíriai viszonylatban – a „testvéri” szocialista országok támasztotta konkurenciával is meg kellett már küzdeniük. A szíriaiak ugyanis használt T–34-es harkocsikat kívántak vásárolni, ám a TKV már az ajánlatot sem állította össze, megtudván, hogy a tankok máshonnan kb. félmillió forintért beszerezhetők.²⁷ A nehézségek ellenére végül mégis sikerült néhány tízmillió forint értékben üzletet kötni: Szíria R–403-as rádiórelé-állomásokat vásárolt.²⁸

Az egyiptomiak eközben minden lehetséges úton-módon próbálták nyomást gyakorolni a magyar vezetésre fegyverigényük – akár részleges – kielégítése érdekében. Előbb az EAK

23 TKV levele Külkereskedelmi Minisztérium Műszaki Főosztálya vezetőjéhez, Baki Ferenc ezredeshez: szállítási lehetőségek megvizsgálása Irakba. 1970. augusztus 17.; KKM Műszaki Főosztálya: Jelentés Dr. Szalai Béla külkereskedelmi Miniszterhelyettes Elvtársnak Iraki Fél [sic!] meghívása tárgyában. 1970. szeptember 1. MOL XIX-G–3–p 2. d.

24 A TKV damaszkuszi állandó megbízottjának 1969. évi jelentése. 1970. február 20. MOL XIX-G–3–p 2. d.

25 Czinege Lajos: Jelentés az MSZMP Politikai Bizottságnak. 1969. október 20. MOL M–KS 288. f. 5. cs. 501. 6. e. 172–174. p.

26 HB 4/204/1969. határozat. HL OT 115. d.

27 TKV állandó megbízott 1969. évi jelentése. 1970. február 20. MOL XIX-G–3–p 2. d.

28 *A hadiipar tevékenysége 1969. évben* (1970) 8., 10. p.

külgyminisztere ismételte meg a kérést a magyar diplomácia vezetőjénél, Péter Jánosnál, majd az Arab Szocialista Unió idelátogató küldöttsége Fehér Lajosnál, illetve magánál Kádár Jánosnál interveniált ugyanebben az ügyben. Erre már megtört a jég: Czinege Lajos levélben értesítette egyiptomi kollégáját, hogy a probléma mégis megoldható. Szeptember végén már Budapesten tárgyalt az EAK katonai delegációja arról, hogy még 1969 végéig négy teljes SZ–60-as üteget kapnak, illetve 1970-től megkezdődnek a folyamatos szállítások. Az ütegekhez tartozó lokátorokat azonban csak a Szovjetuniótól lehetett beszerezni: október 18-án értesítették a HM-et, hogy 1970–71-ben 22 db használt, de nagyjavításon átesett lokátort ad át a szovjet hadsereg. Czinege ezt követően terjesztette az MSZMP PB elé az EAK-nak nyújtandó katonai segélyről szóló jelentését, s a testület 1969. október 21-i ülésén engedélyezte a fegyvereladást.²⁹

Magyarország komoly átszervezésekkel és a HM készleteinek áruba bocsátásával is mindösszesen 22 üteg (1969-ben négy, 1970-ben hat és 1971-ben tizenkét üteg) szállítását tudta vállalni. Az 1971 utáni további export megvalósításához ráadásul meg kellett szervezni az RPK–1 lokátorkomplexum (SZON–9/A lokátor, E–2-es löelemképző és DJA–6-os távmérő) hazai gyártását is. A szállítási szerződés megkötése érdekében 1969 decemberében szakmai – a HM, a KKM, a DIMÁVAG, a TKV és PM képviselőiből álló – delegáció utazását tervezték az EAK-ba. Az Egyiptomban folytatandó tárgyalásokon a „legnagyobb kedvezmény elvét” kívánták alkalmazni az árakat illetően, azaz ugyanannyiért adni a berendezéseket, mint bármely szövetséges VSZ-tagországnak.³⁰ Az 1969. decemberi tárgyalásokról egyelőre nincsenek információink, a szerződést viszont csak 1970 késő őszen kötötték meg.

Az exportálandó cikkek – pontosabban hiányzó fődarabok (22 készlet SZON–9/A rádiolokátor, 22 db SZPO–30 ütegggregátor és 22 db APG–15 lokátoraggregátor) – témája a KGST Hadiipari Együttműködési Állandó Bizottság 1969. november 11–14. közötti ülésén megtartott magyar–szovjet konzultációkon is hangsúlyos napirendi pont volt. A szovjet fél a lokátorok és aggregátorok szállítását hitelbe nem, csak klíringelszámolással³¹ vállalta. Az egyre szaporodó közel-keleti ajánlatkérések hatására a szovjet és a magyar delegáció – nyilván a tagországok közötti rivalizálás elkerülése érdekében – javaslatot terjesztett a HEÁB elé, hogy a fejlődő országokba irányuló szállításokat előzetesen egyeztessék (különös tekintettel a szállítandó eszközök nomenklatúrájára, az exportárakra és a hitelfeltételekre). A HEÁB többi tagja azonban nem fogadta el a javaslatot, így ez a pont nem került be a bizottság intézkedési tervébe.³² Az ígéretes új piacon tehát a tagországok többsége egyénileg, a szabad versenyt is vállalva akart jelen lenni.

A következő év elején az EAK kormánya látogatásra hívta Czinege Lajos magyar honvédelmi minisztert, aki 1970. április végén tett eleget a felkérésnek.³³ Bár látogatásának programja és a tárgyalások részletei még nem ismeretesek, bizonyosan szóba került a légelhárító ütegek összeszerelése és beüzemelése, valamint feltehetőleg újabb magyar termékek felajánlása is megtörtént.

29 Az MSZMP PB 1969. október 21-i ülésének jegyzőkönyve; Czinege Lajos: Jelentés a Politikai Bizottságnak. 1969. október 20. MOL M–KS 288. f. 5. cs. 501. ő. e. 7., 172–174. p.

30 OT Általános Szervezési Főosztálya szóbeli jelentése a HB-nak. 1969. november 21., Tárgyalási irányelvek az Sz–60-as légvédelmi berendezések eladására az Egyesült Arab Köztársaság részére. HL OT 116. d.

31 A követelések és tartozások készpénzfizetés nélküli rendezése bankátutalások útján.

32 HL MN 1969/T 68/014/267.

33 HB Titkársága: Előterjesztés a HB-hoz. Hadiipari kapcsolatok a KGST-n kívüli szocialista országokkal, az arab és egyéb fejlődő országokkal. 1971. május 4. HL OT 118. d.

1970 júniusában – a különféle szíriai és egyiptomi ajánlatkérések, valamint Czinege közel-keleti útjának tapasztalatai alapján – az érdekelt magyar minisztériumok (HM, KGM és KKM), valamint a TKV képviselői együttesen próbálták számba venni a közel-keleti országoknak ajánlható termékeket és az alkalmas konstrukciókat. Szíria továbbra is légvédelme erősítésére törekedett, ám a magyar fél korlátozott mennyiségben (1971-ben ötöt, 1972-ben tizenhatot) és csak lokátor nélkül tudott volna szállítani az SZ-60-as légvédelmi ütegből. Helyette pisztolyokat, AK-47-es gépkarabélyokat, álcázóhálót, valamint különféle űrméretű tüzérségi lőszeret kínáltak eladásra. Szíria ráadásul a számára megnyitott hatmillió angol fontos hitelkeretből már 1,7 milliót felhasznált, de az újonnan rendelni kívánt katonai eszközök kb. 4,4 millió fontot tettek volna ki.

Az EAK vonatkozásában – a magyar ipar kapacitásait és az egyiptomi igényeket is mérlegelve – a D-566-os terepjáró tehergépkocsi és a páncélozott felderítő, illetve szállító gépjárművek (FUG, illetve PSZH) jöhettek elsősorban számításba. A megbeszélésen döntés született arról, hogy ezekből a katonai járművekből mintapéldányokat küldenek az arab köztársaságba. Ugyanakkor már előre látszott, hogy nem lesz könnyű üzletet kötni, ugyanis a terepjáró teherautó ára 10 ezer dollárral volt a világszintű ár (20 ezer USD) felett, ráadásul a FUG-okból kizárólag a Magyar Néphadsereg járműveinek felújított példányait kínálhatták fel, a PSZH-kból pedig csak 1973-tól kezdődően tudtak volna szállítani.³⁴

1970 nyarán azonban újabb, ezúttal iraki szállítási lehetőség merült fel. M. T. Al-Windawi (korábbi bukaresti iraki nagykövét) rendkívüli és meghatalmazott miniszteri minőségében augusztusban hosszú igénylistát nyújtott át a TKV-nak: azonnali szállításra különböző haditechnikai anyagokat kért az iraki hadsereg számára. A TKV – az iraki magyar nagykövetség információira támaszkodva – maga is összeállított egy listát a kiejánlható hazai katonai termékekből,³⁵ ám 1970. évi szállításra csak a Kalasnyikov gépkarabélyokból és lőszerből, valamint harcocsielhárító kézigránátokból voltak eladható készletek. Távlatilag a TKV – az iraki igények nagyságrendjéről előzetesen tájékozódva – évente egy- és ötmillió USD közötti értékű katonai exportot látott megvalósíthatónak.³⁶ A már szerződésben vállalt többi közel-keleti szállítási kötelezettség – és az, hogy a hazai hadiipar a kurrens termékekből immár teljes kapacitását lekötötte – végül nem tette lehetővé az üzletkötést az irakiakkal.

Szeptemberben – valószínűleg tengeri úton – megérkezett az EAK-ba a magyar FUG, PSZH, illetve D-566-os egy-egy mintapéldánya, amelyekkel helyszíni bemutatót tartottak az egyiptomi hadseregnek. Az EAK képviselői elismeréssel nyilatkoztak a magyar katonai termékekről, és négyezer db D-566-os megrendelését helyezték kilátásba az 1971–1975 közötti időszakra. A szállítási és hitelfeltételek részleteinek megtárgyalása során azonban nem sikerült olyan megállapodást kimunkálni, amely alapján nagyobb tételt vehettek volna

34 KKM Műszaki Főosztálya: Emlékeztető feljegyzés Dr. Szalai Béla miniszterhelyettes elvtársnál 1970. június 13-án megtartott értekezletről a Szíriába és EAK-ba tervezett speciális szállításokkal kapcsolatban. MOL XIX-G-3-p 2. d.

35 A listán PSZH, D-566-os terepjáró teherautó, SZ-60 légvédelmi komplexum (lokátor nélkül), híradástechnikai berendezések, AK-47-es és AK-47D típusú gépkarabélyok, pisztolyok, 57 és 100 mm-es tüzérségi lőszer, gyalogsági lőszer, páncélelhárító kézigránátok és aknák, valamint álcázóhálók szerepeltek.

36 TKV levele Külkereskedelmi Minisztérium Műszaki Főosztálya vezetőjéhez, Baki Ferenc ezredeshez: szállítási lehetőségek megvizsgálása Irakba. 1970. augusztus 17., KKM Műszaki Főosztálya: Jelentés Dr. Szalai Béla külkereskedelmi Miniszterhelyettes Elvtársnak Iraki Fél [sic!] meghívása tárgyában. 1970. szeptember 1. MOL XIX-G-3-p 2. d.

az egyiptomiak.³⁷ A három mintajárművet a *Szeged* nevű magyar tengerjáró 1970. október elején hozta el az alexandriai katonai kikötőből.³⁸

Nem sokkal később, 1970. október utolsó napjaiban futott be ugyanebbe a kikötőbe a *Hungária* nevű magyar tengerjáró hajó, fedélzetén két üteg SZ–60-as légvédelmi komplexum, valamint két db rádiórelé-állomás érkezett az EAK hadserege számára. November 6-án újabb 33 db rádióberendezést indítottak útnak Budapestről, 10-étől pedig a Finommechanikai Vállalat szakértői segítettek Egyiptomban az R–401-es és R–405-ös rádiórelé-állomások összeszerelését, valamint az arab kezelőszemélyzet betanítását. Az egyiptomi hadsereg képviselője mindezekén túl újabb (kb. egymillió angol font értékű) hírközlési berendezésre (kábelek, telefonok, rádiók, hordozható adó-vevők stb.) jelentett be igényt.³⁹

1970 októberében szír katonai delegáció tett látogatást Magyarországon, és összesen hárommillió USD értékben kívánt volna kiképzési eszközöket, valamint felújított harci repülőgépeket (MIG–15-ösöket, MIG–17-eseket és L–29-eseket) rendelni – ismét hitelre. A KKM azonban a kimerített hitelkontingensre hivatkozva még az ügylet megfontolásától is elzárkózott.⁴⁰

1970. december közepén a HB – utólag – jóváhagyta az EAK-kal kötött kormányegyezményt, amely SZ–60-as légvédelmi rendszerek és más haditechnikai cikkek hitelbe történő szállításáról szólt. A bizottság hozzájárult ahhoz is, hogy az EAK és Szíria 25 millió USD-s hitelkeret erejéig hadiipari termékeket rendeljen hazánktól. Szorgalmazandónak tartotta ugyanakkor a „szabad devizás”, azaz készpénzes eladások volumenének növelését a hitelezéssel szemben.⁴¹

1971–72-ben újabb nagyszabású szerződéskötésre nem került sor, csak a korábbi kontraktusok teljesítésére: leszállították az EAK-nak és Szíriának a légvédelmi lövegeket, illetve azok tartozékait. Az arabok fizetési fegyelmevel sem lehetett különösebb baj, mert későbbi dokumentumokban sem bukkan fel ilyen jellegű panasz, kifogás.

1972-ben – a fentiekben részben bemutatott hosszas tárgyalások és előkészületek eredményeként – egy újabb közel-keleti arab országgal sikerült haditechnikai üzletet kötni: Irakkal, amely a térség országai közül a következő években a magyar hadiipari termékek legjelentősebb vásárlójává vált. A kezdeti kétmillió USD-t meghaladó értékű üzletkötést 1975-re megtűszerezték a magyar szállítók (23,6 millió USD), s 1974-től készpénzért is sikerült katonai cikkeket eladni az irakiaknak. A legkurrensebb cikk itt is az SZ–60-as légvédelmi rendszer volt, de ennek tartozékain (lőszereken) túl páncélozott járműveket, különféle gyalogsági fegyvereket és lőszereket, valamint rádióállomásokat is vásárolt az arab ország.⁴²

37 HB Titkársága: Előterjesztés a HB-hoz. Hadiipari kapcsolatok a KGST-n kívüli szocialista országokkal, az arab és egyéb fejlődő országokkal. 1971. május 4. HL OT 118. d.

38 TKV cairói [sic!] irodájának jelentése Mácsay Tivadar ezredes vezérigazgató elvtársnak. 1970. november 23. MOL XIX–G–3–p 2. d.

39 Uo.

40 HB Titkársága: Előterjesztés a HB-hoz. Hadiipari kapcsolatok a KGST-n kívüli szocialista országokkal, az arab és egyéb fejlődő országokkal. 1971. május 4. HL OT 118. d.

41 HB 6/217/1970. HL OT 117. d.

42 KGM Általános Szervezési Főosztálya: Feljegyzés Nemeslaki Tivadar kohó- és gépipari miniszter elvtárs részére: a haditechnikai exportforgalom alakulása iraki relációban. 1976. október 27. MOL XIX–F–6–ae 34. d.

GERMUSKA PÁL
EPILOGUS

A bemutatott ügyletek során a közel-keleti országoknak eladott légvédelmi eszközök igen hamar éles helyzetben is bizonyíthatnak. 1973. október 6-án (jóm kippur ünnepnapján) egyiptomi és szír csapatok meglepetésszerű támadást intéztek anektált területeik visszaszerzése érdekében Izrael ellen. Közel háromhetes harcban végül alulmaradtak a még mindig sokkal jobban felszerelt izraeli hadsereggel szemben.⁴³

Abban azonban, hogy az arabok mégsem szenvedtek katasztrofális vereséget, döntő szerepe volt a VSZ-tagországok által szállított fegyvereknek (köztük a légvédelmi eszközöknek), valamint a szovjet tanácsadók iránymutatása alapján végrehajtott szervezeti reformoknak (például különálló parancsnoksággá szervezték az EAK légvédelmét). Az egyiptomi, illetve a szíriai léghárítás az 1300 ütegnyi légvédelmi tüzérség (57 mm-es SZ-60-as, 100 mm-es KS-19-es, ZSU-23 és ZU-23 gépágyúk), valamint a különféle föld-levegő rakéták (40 db V-75-ös, 85 db S-125-ös, 40 db S-200-as rakétaüteg, továbbá a vállról indítható Sztrella-2-es rakéták) kombinált alkalmazásával a korábbiakat messze meghaladó hatásfokkal működött.⁴⁴ A háború ideje alatt Izrael összesen elveszített 115 harci repülőgépből 52-t lövegekkel, 48-at pedig föld-levegő rakétával semmisítettek meg. (A harcoló felek között továbbra is fennálló felszereltség- és tapasztalatbeli különbségeket ugyanakkor jól jellemezte, hogy 40 helikopterrel túl 370 egyiptomi, szíriai és iraki repülőgép semmisült meg a háború idején.)⁴⁵

A szovjet blokk és a közel-keleti államok kapcsolata a következő két évtizedben – hosszabb-rövidebb „mosolyszünetektől” eltekintve – mindvégig szoros maradt. A VSZ-tagországok a fejlődő világ jelentős részének rendszeres fegyverszállítóivá váltak, amivel igen tekintélyes – nemegyszer extraprofitot hozó – exportbevételekre tettek szert. Magyarország esetében ezek a fegyverügyletek nemcsak hogy javították a dollárelszámolású kereskedelmi mérleget, hanem jelentősen hozzájárultak ahhoz is, hogy a haditechnikai cikket gyártó vállalatok a gazdaság ballasztjából a hazai ipar húzóerejévé váljanak. Az araboknak eladott fegyverek pedig, annak ellenére, hogy azok már megvásárlásuk pillanatában sem a csúcstechnológiát képviselték, számos regionális konfliktusban és helyi háborúban szolgálták egészen a kilencvenes évekig a közel-keleti országok haderőit.⁴⁶

43 Az arabokon már az sem segített, hogy – egy magyarországi leszállás közbeiktatásával – An-12-esek fedélzetén megérkeztek a Szovjetuniótól újonnan vásárolt, korszerű MIG-23MS gépek (becenevükön: Floggerek). Ugyanis mire üzembe helyezték őket, már befejeződtek a harcok. L. S. (2002). Magyarországtól – mondhatni gyorssegélyként – 90 db közepes harcokocsit, 12 db repülőgépet, valamint különféle fegyvereket és lőszerket kapott Szíria a háború napjaiban, mintegy 12,7 millió rubel értékben. Honvédelmi Bizottság Titkársága: Tájékoztató jelentés a Honvédelmi Bizottság 1973. évben esedékes jelentősebb határozatait végrehajtásáról. 1974. március 13. BM KI Miniszteri közvetlen iratok. 1974/74. 16. p.

44 Musella (1985) 9–10. p. A szovjet gyártmányú S-200-asok első bevetésére itt Egyiptomban és Szíriában került sor. A földközeli és kis repülési magassági tartományban ez a rakétarendszer bizonyult a leghatékonyabbnak az izraeli gépekkel szemben. Az izraeli hadsereg a háború későbbi szakaszában több ilyen rakétaüteget zsákmányolt, amely hozzásegítette őket a rakéták elleni harcok kidolgozásához. Nagy-Helfrih (2001) 185. p.

45 Hughes (1998) 10–11. p.

46 Elég csak az egyik legkeresettebb termékre emlékeztetni: a szovjetek, illetve magyarok által gyártott és Iraknak szállított SZ-60-as légvédelmi lövegek még az 1991-es öbölháború idején is rendszerben szolgáltak az iraki hadseregben. Uo. Appendix E: Desert Storm Iraqi Antiaircraft Weapons.

IRODALOM

- CSOBAY József: A magyar hadiipar virágzása, 1968–1988. *Haditechnika*, 1998. 2. sz. 76–82. p.
- GERMUSKA Pál: A magyar hadiipar a hatvanas évek elején. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet. 90–128. p.
- A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben*. Budapest, 1969, KSH.
- A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában*. Budapest, 1971, KSH.
- A hadiipar helyzetének és szerkezetének alakulása 1963–1967 évek között*. Budapest, 1968, KSH Középgépipari Osztály.
- A hadiipar tevékenysége 1969. évben*. Budapest, 1970, KSH.
- A hadiipari tevékenység 1972. évben*. Budapest, 1973, KSH.
- Craig A. HUGHES: *Achieving and Ensuring Air Dominance*. A Research Report Submitted to the Faculty In Partial Fulfillment of the Graduation Requirements. Alabama, 1998, Air Command and Staff Collage, Air University. Maxwell Air Force Base. (www.fas.org/man/dod-101/sys/ac/docs/98-128.pdf)
- JÁVOR Ervin: *A magyar honvédelmi gazdaságpolitika és a hadiipar fejlődéstörténete 1945–1980*. Kézirat. 1986. /HL Tanulmánygyűjtemény II./
- JÁVOR Ervin: *A magyar honvédelmi gazdaságpolitika és a hadiipar fejlődéstörténete (1945–1990), valamint következtetések és elgondolások a rekonstrukciójához*. Kézirat. 1993. /HL Tanulmánygyűjtemény II./
- L. S.: Bevetésen – A MIG–23. *Aranysas*, 2002. (I. évf.) február.
- Martin L. MUSELLA: *Air Operations During the 1973 Arab-Israeli War and the Implications for Marine Aviation*. 1 April 1985. Marine Corps Command and Staff College Marine Corps Development and Education Command, Quantico, Virginia. www.globalsecurity.org/military/library/report/1985/MML.htm
- NÁGY Éva–HELFRICH Viktor (átdolg. és szerk.): *A modern haditechnika enciklopédiája: 1945-től napjainkig*. Budapest, 2001, Gulliver.
- SIPRI Yearbook of World Armaments and Disarmament 1969/70*. Stockholm, 1970, Stockholm International Peace Research Institute SIPRI.
- TÖMÖRY Ákos: Eltévedt golyók. Kalasnyikov-fejlemények. *Heti Világgazdaság*, 1997. 42. sz. (október 18.).
- Worldwide Equipment Guide*. leav-www.army.mil/threats/products/weg/Chap-07.PDF

KOZÁK GYULA

AZ IDENTITÁS NÉLKÜLI EMBER

2002 szeptemberében meghalt Farkas Vladimir. Végakarátának megfelelően halálhírét a család mindaddig nem hozta nyilvánosságra, amíg a temetés meg nem történt. Farkas Vladimir egyike volt azoknak, akiknek a neve magát az ördögi terrort jelentette. Péter Gábor mellett ő volt a legismertebb az ÁVO-ÁVH rettegett vezérkarából.

Az egykori főtiszt volt az egyetlen a „cég” vezetői közül, aki a nyilvános bűnbánatot vállalta. Tudatos élete második, hosszabb korszakában arra a kérdésre is kereste a választ, hogyan történhetett meg mindaz, ami vele megtörtént, mi az, amiért őt terheli a felelősség, s miért tehető felelőssé a történelem. Ezt nem fogalmazta meg így, de mindazok a kérdések, amelyeket önmagának és beszélgetőpartnereinek (így nekem is) feltett, végül is ezt sugallták.

A nyolcvanas években sokan éltek még a „cég” alapítói közül, de csak kevesen vállalták az interjút. 1986 végén tudtam meg, hogy Farkas Vladimir Budapest egyik külső kerületében, egy budafoki panelházban él. Akkor már évek óta készítettem egykori ávós-ávénás főtisztekkel életútinterjút, s nem volt kétséges számomra, hogy Farkas Vladimirt is meg kell keresnem. Felhívtam telefonon, s elmondtam neki, hogy szeretnék vele hosszabb, magnetofonos beszélgetést folytatni. Rideg volt és elutasító, hogy miért, azt később értettem meg. „Hívjon fel két hét múlva!” – mondta, és letette a kagylót. Három hetet vártam, és újra hívtam. Mintha kicserélték volna. Már a telefonban felajánlotta, hogy tegeződjünk, és sürgette a találkozást. Egy belvárosi eszpresszót ajánlott, én azonban ragaszkodtam ahhoz, hogy a lakásán látogathassam meg. Sokáig szabódott, elmonda, hogy nagyon szerény körülmények között él, ne lepődjek meg, ha a szokásos lakótelepi nyomorszintet tapasztalom. Azt tapasztaltam. Azzal a nem látható különbséggel, hogy lakásának bejárati ajtaja vaslemezzel volt kibélelve, mert korábban rá akarták gyűjtani a lakást, s azzal a látható különbséggel, hogy szobájában a könyvektől, folyóiratoktól még leülni is alig lehetett.

Első látogatásomkor elnézést kért korábbi elutasító magatartásáért, s magyarázatként elmonda, hogy sok provokatív hívást kap, s amíg nem „priorált le” (sic!), addig gyanakvó volt, de a prioritálás nyomán bizalmába fogadott. Hogy kiknél érdeklődött utánam, s milyen szempontok vezérelték, máig sem tudom. Háromszor-négyszer magnó nélkül látogattam meg, hogy „szoktassam a jelenlétemhez”, felkészítsem az interjúra, szimmetrikussá tegyem a kapcsolatunkat, majd belevágtunk a másfél éves munkába: életútinterjút készítettem vele.¹ Keresztnéven szólítottuk egymást, s egyre több beszélgetés zajlott magnó nélkül. Korábban, a hozzá hasonló beosztású és rangú ávósokkal készített interjúk során megtanultam érzelmeim és indulataim kikapcsolását az interjúszituációban.

¹ Az interjú 1988-ban készült. 1956-os Intézet OHA, 200. sz. Az idézetek innen valók.

Életútja tetemes részére semmiféle forrás nem állt rendelkezésre – csak ő maga. Amit elmondott – egy nyolcvanas évek végére „letisztult”, felépített és megszilárdult konstrukció, amely meglehet, hogy a valóság tégláiból épült, de ő építette.

A Farkas Vladimírral való találkozásig a következőket tapasztaltam az ávósinterjúkban. Minden olyan információ pontos volt, amely az interjúalanyra vonatkozóan nem tartalmazott „terhelő” adatot, s minden információ torz, hamis – vagy nem is került terítékre –, amelynek alapján morálisan elmarasztaló ítéletet lehetett volna róla alkotni. A hangsúly a morális jelzőn van, hiszen néhányuk büntetőjogi felelősségre vonása már megtörtént, mások esetében a bíróság nem talált értékelhető bűncselekményt korábbi ávós-ávánhás tevékenységük idejére vonatkozóan (hogy egyáltalán akart-e, azt most tegyük zárójelbe). A legtöbb egykori ávós-ávánhás azonban nem került bíróság elé, az 1956-os forradalom után a Kádár-rendszer a szolgálatába fogadta, s csak a piszkos munka, a megtorlások befejezése után eresztette szélnek őket. Sokan azok közül, akik az 1956 előtti korai korszakban nem túl súlyosan, vagy egyáltalán nem kompromittálódtak, aktív életük végéig vagy a „cég” szolgálatában maradhattak, vagy a civil életben kerültek jobb állásokba. Ám még azok is, akik a „cégnél” folytatott tevékenységük miatt hosszabb-rövidebb időt börtönben töltöttek (ilyen nagyon kevés volt!), az interjúban azt bizonygatták, hogy ártatlanok, hogy elítélésük jogtalan volt, minden alapot nélkülözött, csupán politikai célokat szolgált. Ugyanakkor egykori kollégáikkal kapcsolatban nem mutattak szolidaritást, a legtöbbben gátlástalanul megnevezték azokat, akik – szerintük – törvénytelen (embertelen) eszközöket alkalmaztak.

Farkas Vladimirtől sem vártam mást. Főleg mert neve (Farkas Mihálynak, a hírhedt moszkvai trojka egyik tagjának fia volt) különlegesen negatív konnotációkkal volt terhes. Óriási meglepetés ért, amikor még az interjú megkezdése előtt azt kezdte feszegetni, vajon az ő bűneihez milyen út vezetett, s életének különböző fordulópontjain mi lett volna a helyes döntés, mi vihette volna más irányba a sorsát. Az interjú rövidített, de a folyóiratközléshez mégis rendkívül hosszú változata a *Mozgó Világ*ban jelent meg, 1988-ban. Később, 1990-ben Farkas Vladimír megírta az „életrajzát” is,² és haláláig annak a kérdésnek a megfejtésén dolgozott, hogy apja, Farkas Mihály miért vált a magyar történelem egyik leggyűlöletesebb figurájává.

Nem kívánok abban a régi vitában állást foglalni, hogy milyen mértékben befolyásolja egy ember személyiségét a genetikai determináció, illetve a szocializáció. Ám a különböző nézeteket vallók abban egyet fognak érteni velem, hogy Farkas Vladimírből nem lett volna az ÁVO-ÁVH emblematisz figurája, ha gyermek- és ifjúkora másként alakul, s ha nem Farkas Mihály az apja.

Farkas Vladimír halmozottan hátrányos helyzetű családba született 1925-ben a Felvidéken, Kassán. A trianoni sokk után ott magyar, zsidó, kommunista családba születni még akkor is komoly megpróbáltatásokkal járt, ha a család szilárd egzisztenciával rendelkezett, ha az apanélküliség és a szegénység nem jutott a gyerekek osztályrészül. Farkas Mihály fia születése évében kezdte meg az illegális kommunista tevékenységéért rá kirótt hat és fél éves börtönbüntetését, majd 1929-es szabadulása után a Kommunista Ifjúsági Internacionálé funkcionáriusaként járta a világot, hogy végül 1937-ben Moszkvában, a Lux Szállóban kössön ki.

„1925. augusztus 12-én születtem Kassán, a Csehszlovák Köztársaságban. A születési bizonyítványom ugyan nincs meg, de az elemi iskolai leckekönyvem szerint az eredeti nevem Lówy Vladimír volt. A Vladimír nevet Lenin emlékére kaptam, mint kassai magyar kommunista családba született gyermek. ... Nagyszüleim közül csak az apai nagyanyámat, Lówy Jankát ismertem, aki e tájban szakított egy életre a zsidó vallással. Akkor azt mondta: nincs Isten, ha

² Farkas (1990).

az én fiamat, aki a szegények és a dolgozók érdekeit védi, börtönbe csukták. Így az én életemben a zsidó vallásnak – bár nagymamám nevelt 14 éves koromig – nincs szerepe.”

Farkas Vladimir magyarnak született, szlovák közegben telt a gyermekkora. Az elszakított Felvidéken sem magyarnak, sem zsidónak lenni nem volt könnyű, s még nehezebb volt egy börtöntöltelék kommunista gyermekeként feneketlen nyomorban egy fászpincében élni.

„Kassán, egy bérház pincelakásában laktunk tízéves koromig. Ez egy pesti TÜKER-pincyszerű helyiség volt. Volt egy bejárat, amely egyszerre volt ablak és ajtó, utána néhány lépcsőn kellett lemenni. Ha esett az eső, beömlött hozzánk a víz. Egy helyiség volt, alig lehetett 12 négyzetméter. A pince végében volt egy ajtó, ahol ki lehetett menni a mosókonyhába és a WC-be. Ebben a pincelakásban anyámon és a nagyanyámon kívül még ott lakott apám húga is.

Beleszülettem a munkásmozgalomba.”

Mi volt az anyanyelve Farkas Vladimirkak? Magyar. Milyen közegben élt gyermekkorában? Magyar és szlovák közegben, s mindkét nyelvet használta, használnia kellett. De el kellett viselnie a triumfáló szlovák környezet ellenszenvét is magyarsága, zsidósága, kommunista apja, szegénysége miatt. Az anyja egy ízben – belefáradva a kilátástalanságba – gyermekével együtt a megáradt Hernádba vetette magát, de kimentették.

„Szlovák nyelvű iskolába jártam, de otthon csak magyarul beszélünk. Azért jártam szlovák iskolába, mert az volt a nagymamám véleménye, hogy másként nem fogok tudni boldogulni.”

Az apja 14 évre eltűnt Farkas Vladimir életéből, és 1929-ben édesanyja is a nemzetközi munkásmozgalmat választotta gyermeke helyett, hogy majd csak 1945-ben találkozzanak legközelebb.

„Édesanyámmal kapcsolatos gyerekkori emlékeim nincsenek ... Anyámnak tanult mesterisége nem volt, munkásnőként, varrónőként dolgozott. Lőwy Sándor volt a fivére, akit mint a KIMSZ KB titkárát a börtönben mesterséges táplálással gyilkoltak meg. Négyéves voltam, amikor anyám Magyarországra jött illegális pártmunkára, de lebukott, és kitoloncolták. Ebben az évben halt meg a fivére is. Anyám Bécsen át került Franciaországba, ahol tagja lett a Francia Kommunista Pártnak, és részt vett az ellenállási mozgalomban Kara Simonné (Kara Anna) névre szóló hamis iratokkal. Elmenetele után nagyanyám nevelt. Apa és anya nélkül nőttek fel.”

Farkas Vladimir primer szocializációja, amely az ember életének egészére meghatározó jelentőségű, a nagyanyjához kötődik. Teljesen hiányzott az apakép, két nő mellett élt (anyja fontosabbnak tartotta a nemzetközi munkásmozgalmat, mint gyermeke felnevelését, bár az öngyilkossági kísérlet nem illik bele egy osztályharcos asszonyról alkotott képbe). Az iskolázatlan nagyanya csak egy rendkívül leegyszerűsített világgépet tudott közvetíteni. Ahhoz, hogy Farkas Vladimir annak a társadalomnak, amelybe beleszületett, teljes értékű tagjává válhassék, keveset kapott. Annál is inkább, mert az a társadalom, amelyben Farkas Vladimir élt, nem tartott igényt a hozzá hasonló *paraméterekkel* rendelkező személyekre. Ez a kép egy dichotomikus világot közvetített, amelyben csak jó és rossz emberek vannak. A *mifélék* a jók, a *többiek* a rosszak. Farkas Vladimir nárcisztikus deficittel nőtt fel, s ez az egyik kulcs élete későbbi alakulásának értelmezéséhez.

A legfontosabb referenciaszemély, a szignifikáns másik nyilvánvalóan a nagyanyja volt, aki – elvesztvén a fiát – a menyé távozása után immár teljesen rá maradt unokájának adta minden szeretetét. De Lőwy Janka nagyon féltődös és a későbbiekben nehezen vagy egyáltalán nem használható értékcsomagot közvetített. S az anya eltűnése egy kisgyerek életéből, különösen ha az apa sincs jelen, szükségképpen traumatizáló. A kisgyerek számára a nagymama élethelyzete jelentette azt az objektív valóságot, amelyből később fel kellett építenie a saját világát. Ez a szűrő azonban – mivel a primer szocializáció elsősorban nem a kognitív

tanulást jelenti! – olyan értékeket engedett csak be a fáspercébe, amelyek (ha Farkas Vladimir Kassán marad is) használhatatlanok voltak, szükségképpen deviáns magatartás kialakulását eredményezték volna. Hiszen az ember azzá válik, amit a szignifikáns másikkal (Peter L. Berger és Thomas Luckmann szóhasználatával) „beletápláltak”.³ A kisgyermek azonosul a szignifikáns másikkal, s amikor identitását kialakítja, dialektikus viszony jön létre önmaga és az „én” visszatükröződése között. Ha ez a viszonyrendszer szűk keretek között marad, a szocializáció nem tölti be funkcióját. Kevés szerepminta, kevés értéktípus, a világ szűk választéka – ezek jellemezték Farkas Vladimir életének első éveit.

Természetesen az illegális kommunisták közül sokan megfordultak Lőwy Janka *fáspercéjében*, de ezek az emberek nem játszottak döntő szerepet a primer szocializációban, kivéve Schönherz Zoltánt, aki anyagilag is támogatta az apa és anya nélkül maradt gyereket és nagyanyját. Az egyetlen releváns férfiszerepet Schönherz közvetítette. Schönherz elegáns volt, jómódú, és tele szeretettel s persze osztálya elleni gyűlölettel. Amikor Farkas Vladimir azt mondja, hogy beleszületett a munkásmozgalomba, azzal azt juttatja kifejezésre, hogy mindazok az értékek, amelyeket kisgyermekként elsajátított, az illegális kommunista mozgalom értékei voltak, ám ezekből, ezek internalizálásából nem jöhetett létre valószínű világ.

Nem kapta meg azokat a sémákat, amelyek később hasznosan alkalmazhatók lettek volna felnőtt életében. Nem kapta meg azokat a viselkedési mintákat, amelyek egy stabil, deficitmentes identitás kialakulását lehetővé tették volna. Jelen volt viszont mind nagyanyja, mind a velük kapcsolatban lévő személyek esetében az osztályharcos gyűlölet a gazdagok iránt és a szolidaritás a *mifélénkkel*, a szegényekkel, a munkásosztállyal. Nem kapta meg a kisgyerekek számára legfontosabb „minden rendben van körülöttem” érzést. Ezt a rendezetlen, szeretettől és a gyűlölettel vibráló otthoni világot Farkas Vladimir egy életen át hurcolta magával.

A szintén kassai, burzsoá származású (likörgyáros családból származó) Schönherz Zoltán (Farkas Mihály kortársa, társa az illegális kommunista ifjúsági mozgalomban) Farkas Vladimirt hamis útlevéllel Prágán keresztül Moszkvába juttatta.

„Apámnak velem kapcsolatban egy pozitív cselekedete volt egész életében, de bár ne tette volna: az, amikor 1939-ben kivetített Moszkvába. S most szörnyű dolgot fogok mondani. Nem a későbbiekben tárgyaltakkal kapcsolatos felelősségemet akarom minősíteni, de oda jutottam, hogy bár mint egy zsidó gyerek pusztultam volna el 1944-ben Auschwitzban! Ezt nagyon őszintén mondom. Ami Moszkvába kerülésem után következett, azt nem tekintem ugyan végzetnek, de több mint harminc éve nem adok semmiért magamnak felmentést.”

Farkas Mihály még a börtönben elvált első feleségétől, s 1939-ben már második, német feleségével élt a moszkvai Lux Szálló „felsőbb régióiban”, vagyis az alacsonyabb *kasztba* tartozóknak járó egyik felső emeletén, két kicsiny szobában, az új házasságából született kislánnyal és az analfabéta orosz háztartási alkalmazottal. Ide érkezett meg Farkas Vladimir. Az apa hamar belátta, hogy tévedés volt fiát kivetetni Moszkvába, a két kis szoba négy embernek is szűkös volt, s a kiskamasz minden vonatkozásban csak nehezítette a moszkvai létet.

Farkas Vladimir számára már a megérkezésekor nyilvánvalóvá vált, hogy Moszkvában nemkívánatos személy, de apja *kénytelen* volt befogadni a gyermekét, és beírni egy közönséges orosz iskolába, ha már meghozta helytelen döntését.

Farkas Mihály iskolázatlan, életét a kommunista eszmére feltevő, becsvágyó pártkatona volt. Amilyen gátlástalanul hagyta magára gyermekét – s nem segítette még a nyugati emigrációból sem –, olyannyira nem titkolta, hogy fia Moszkvában is csak púp a hátán.

3 Berger–Luckmann (1998).

„Natasa, ez az analfabéta orosz parasztasszony állt hozzám Moszkvában a legközelebb, őt szerettem a legjobban, és azt hiszem, ő is engem szeretett Renata húgom mellett a legjobban a családból. Natasa a pótnagymamám volt. Ilyeneket mondott: »Jaj, Vologya, ha te egy évvel előbb jössz, miket tapasztaltál volna?«”

Natasa pótolta a Kassán hagyott nagymamát. Ettől a parasztasszonytól és a Lux Szállóban lakó magyar emigránsoktól sokkal több jó szót, emberi gesztust kapott Farkas Vladimir, mint az apjától. De a Lux Szálló nem az a hely volt, ahol az emberi érzelmek kinyilvánítása jellemezte volna az ott lakókat. A már nagykaszasz Farkas Vladimir számára a következő szignifikáns másik egy analfabéta orosz parasztasszony, apja cselédje volt. Természetesen elképzelhetetlen, hogy a 14 éves fiú ne értette volna meg, hogy a csornüj voron, a fekete varjú által elhurcolt személyek valamilyen definiálhatatlan, ám mindenképpen rossz erő áldozataivá váltak. Miként Natasa is biztosan tudta, miről is szól a Szovjetunió e legsötétebb korszaka, de ő iskolázatlanságára hivatkozhatott, s különben sem kívánta gondolatait megosztani a *gazdája* gyermekével. S abban sem lehetünk biztosak, hogy Natasa érzelmei a frissen érkezett jövevény iránt őszinték voltak. Persze számunkra az a fontos, hogy Farkas Vladimir *akkor* úgy érezte, hogy kapott egy pótnagymamát, ha már az apjától és annak német feleségétől nem várhatott az életkorának megfelelő emberi megnyilvánulást.

A primer szocializáció során elsajátított (nem csak és nem elsősorban kognitív) tudás csak igen szerény mértékben volt alkalmazható egy másik kultúrában, a moszkvai emigránsokéban, amely a kassainál is zártabb volt, még inkább befelé forduló, s mindezek mellett rendkívül hierarchikus is. Hogy Farkas Vladimir mikor és milyen mértékben ismerte fel a Lux Szálló sajátos lakói között létező erőteret, s ebben milyen mélységig, illetve magasságig jutott, arról nincsenek ismereteink. Valószínűleg a magyar emigránsokon kívül a nemzetközi munkásmozgalom többi ott lakó harcosával nem, legfeljebb azok vele nagyjából azonos korú gyerekeivel találkozhatott.

Farkas Vladimir harmadik anyanyelve – a magyar és a szlovák után – az orosz lett. Orosz iskolába járt, s egy amúgy jó képességű gyerek hamar elsajátít egy idegen nyelvet. A háború kitörése megváltoztatta a Lux Szálló és Moszkva hangulatát. Farkas Vladimir 1941-ben még csak 16 éves, tele önértékelési zavarokkal, amelyekből egyenesen következik, hogy identitása is válságban van. Hiányoznak a valóság azon döntő elemei, amelyek biztosítanák az állandó visszajelzést, hogy ő az, aki. Hogy biztos legyen abban, hogy az, akinek hiszi magát. A visszajelzések ellentmondásossága kakofóniába torkollott, s nem volt olyan személy, akihez bizalommal fordulhatott volna, nem létezett egyetlen releváns másik sem, akitől megerősítést kaphatott volna. Rendkívül magányos volt, mint egyébként a Lux Szálló szinte minden gyermek és felnőtt lakója.

„Idősebb iskolatársaim zöme önként jelentkezett a frontra, a legtöbbjük el is pusztult. Sem én, sem az apám nem voltunk szovjet állampolgárok, és a korom miatt sem lehettem volna katoná. Azt azonban beláttam, hogy nem a tanulás ideje van, ezért jelentkeztem honvédelmi munkára, Szmolenszk és Vjazma között tankelhárító árkokat ásni. Engem is teljesen sokkolt a hír, hogy a németek milyen sikereket értek el a háborúban. Persze nem tudtam, hogy a szovjet hadsereg parancsnoki karával korábban mi történt. De hát én akkor még alig voltam 16 éves. Visszakerültem Moszkvába, ahonnan október 16-án evakuáltak bennünket.”

A háborút a Szovjetunióban élte végig, szilárd antifasiszta meggyőződéssel és tenni akarással. A tankelhárító árok ásása nyilvánvalóan jelentős identitáserősítő tényező volt, hiszen itt érezhette saját hasznosságát, s a korábban megszerzett (ideológiai és politikai) értékek materializálódását. Boldogan vállalta volna a fegyveres harcot is a németek ellen, de erre nem volt lehetősége.

„1944 elején [ekkor már 19 éves!] – Rákosi által tolmácsolt pártmegbízás alapján – elküldtek Mamontovkába egy gyorstalpaló rádiósiskolába, hogy elvégzése után majd átdobnak Magyarországra illegális munkára. ... Bár műszaki antitalentum voltam, megtanultam morézni, és azt is, hogyan lehet adót készíteni egy rádiókészülékből. Végül mindannyian kaptunk egy *Majak* típusú kofferrádiót, amellyel adni-venni lehetett, és megtanultuk telepíteni és dolgozni rajta.”

A tanultak gyakorlati felhasználására már nem került sor, mert a háború befejeződött. Mamontovkának azonban nagy jelentősége volt Farkas Vladimir életében. Itt ismerkedett meg az iskolán történelmet tanító Andics Erzsébet és a közgazdász Berei Andor lányával, későbbi feleségével, Berei Verával. Andics és Berei a Rákosi-, de még a Kádár-korszaknak is emblemikus (negatív) figurái voltak, mindketten a munkásmozgalom régi, súlyos büntetésre ítélt harcosai, akiket a Szovjetunió az 1920-as fogolycsere alkalmával menekített ki az országból. S mindketten a kommunista értelmiségiek doktriner figurái, akik hazatértük után Magyarországon az intellektuális világ különböző területeit uralták.

Farkas Vladimir élete minden epizódjáról részletesen beszélt a vele készült interjúban, azonban első házasságáról, annak felbomlásáról, Berei Verához fűződő érzelmeinek alakulásáról a csupasz tényeken kívül soha semmit nem mondott – még magnón kívül sem. Csak kikövetkeztethető, hogy Berei Vera volt az a generációs társ, akivel a közös asszociációs bázis okán könnyen szót érthetett. Annál is inkább, mert Berei Andor a Kommunista Ifjúsági Internacionálénál Farkas Mihállyal azonos időben is tevékenykedett Belgiumban, s joggal feltételezhetjük, hogy Berei Vera számára azok a nyelvi formák, amelyekben Farkas Vladimir kifejezte magát, több mint ismerősek, evidensek voltak.

Farkas Vladimir közel húszévesen érkezett meg Budapestre, azzal az ismeretségi körrel, amelyet összefoglalóan moszkovitáknak szokás nevezni. Amikor 1945-ben apjával együtt Budapestre került, egyikük sem „hazaérkezett”, hanem annak az (anya)országnak a fővárosába, amelytől szűkebb pátriájukat, a Felvidéket elszakították. Farkas Mihály húsz évig nem járt magyarul a területen, Farkas Vladimir pedig *soha korábban* nem járt az anyaországban. Húszévesen, megkopott magyar nyelv-tudással érkezett *haza*, de súlyos tapasztalatokkal a Nagy Honvédő Háborúról, s őszinte gyűlölettel a fasiszmus iránt. A Szovjetunió és a kommunizmus iránti feltétlen elkötelezettsége evidencia volt, ugyanakkor szembe kellett néznie az a tényvel, hogy ő a Farkas Mihály fia. Két konvertálható „*vagyonnal*” rendelkezett: a megkérdőjelezhetetlen megbízhatósággal és a Mamontovkában szerzett rádiós ismeretekkel. Valamint a Berei Verához fűződő érzelmekkel.

Múltja, s hogy apja a hírhedt trojka egyike, szinte lehetetlenné tette, hogy közember módjára illeszkedjék be a „társadalmi mátrixba”. Az önértékelési zavarokkal küzdő, éretlen személyiség elfogadta az egyébként már akkor sem kedvelt apa (és a többi moszkovita, köztük Rákosi) *gondoskodását*.

Az Akadémia utcai pártközpont toronyszobájába került.

„Négy vidéki helyen volt telepítve a *Majak* adó-vevő, a budapesti, Akadémia utcai pártközpontban ketten tartottunk ügyeletet, felváltva vettük a vidéki adásokat, illetve küldtük a rejtjelezett anyagokat. A pártközpontban a tető alatt, egy padlásszobában dolgoztunk. ... Ott ültem a kalickában, és rengeteget olvastam. A Rákosi- és Farkas-titkárságon kívül senkivel nem volt kapcsolatom, annyira titkosnak minősült ez a tevékenység.”

A pártközpont épületén belül mindenhová szabad bejárása volt, ő volt a *Vladi*, aki Rákosihoz is bejelentés nélkül bemehetett, de csak mint egy lakáj, aki leteszi a frissen érkezett üzenetet, és csak éppen nem kap barackot a fejére, hogy jól van öcskös, mehetsz a dolgozdra. Jelen volt a legmagasabb körökben, magánéletében pedig a hozzá hasonló múltú káderek jelentették a társaságát. Nyelvi problémái csak lassan oldódtak, hiszen a Moszkvában töltött

évek miatt magyarja nagyon megkopott, oroszul viszont tökéletesen beszélt. Azon a nárcisztikus deficiten, amiről korábban már szó esett, talán csak a Berei Vera iránt érzett vonzalom enyhített valamit. Önértékelési problémáin egyáltalán nem segített, hogy a hatalom csúcsán lévő, legfontosabb emberek között volt, mert ennek az „ottlétnek” kifelé semmilyen jelét nem adhatta, s ezért nem is kaphatott megerősítő visszajelzéseket, amelyek segíthették volna önértékelésének fejlődését, teljessé tehetnék volna a személyiségét.

Ehhez az elzárt állapothoz képest szinte megváltást jelentett, amikor az Államvédelmi Osztályra (a hírhedt ÁVO-ra) került.

„Szőnyi Tibor, a párt káderosztályának a vezetője, majd Szebenyi Endre belügyi államtitkár hívatott, hogy a politikai rendőrségnek szüksége van ilyen képzettségű szakemberekre, mint én vagyok. A magyar politikai rendőrségről nem sokat tudtam, Péter Gábort személyesen nem is ismertem. Lelkesen vállaltam a munkát, de *apámnak semmi köze nem volt ahhoz, hogy a politikai rendőrségre kerültem* [Kiemelés – K. Gy.]. El volt döntve, hogy Száberszky József alosztályán fogok dolgozni, mert az foglalkozott a technikai jellegű szolgáltatásokkal. Olyasmivel, mint telefonlehallgatás, levélcenzúra, hamis igazolványok előállítására.”

Ez az interjúrészlet olyan, akár egy jegyzőkönyvbe mondott vallomás. Megváltozik a hang, az intonáció. S külön érdemes felfigyelni arra a momentumra, milyen fontosnak tartja annak közlését, hogy az apjának nem volt köze az ÁVO-hoz kerüléshez.

A PRO-t (Politikai Rendészeti Osztály, az ÁVO elődje) tudatosan úgy hozták létre, hogy abban a zsidók legyenek többségben. A kommunista hatalom a korábban üldözöttek révén kívánta meggátolni a Horthy-korszakból átigazolni kívánó figurák megjelenését. Farkas Vladimir minden vonatkozásban megfelelt az ÁVO kritériumainak.

Az ÁVO-n emberszámba vették, olyanok közé került, akik hasonlóak voltak hozzá, sőt, respektálták is, leginkább azért, mert ő volt Farkas Mihály fia. Kezdetben technikai (azaz lehallgatási) ügyekkel foglalkozott, s csak később és alkalmanként került *érdemi* munkakörbe.

Volt-e ekkor már identitása Farkas Vladimirnek? S ha igen, milyen? A válasz egyértelmű. Természetesen volt személyes identitása is, de egy természetvár katonájaként értelmezte magát, aki a pártért, a kommunista eszméért él, mint individuum csak korlátozottan létezik. Az egyenruha, a katonai szervezethez tartozás mindig ad bizonyos tartást, önazonosság-tudatot viselőjének, az igazi, belülről felépített, a saját értékek ismeretén és megbecsülésén alapuló identitást viszont még a legerősebb embereknél is gyengíti. A csoporthoz tartozás az egyén arcát maszk mögé rejti, az identitás a csoport identitása, kváziidentitás. Ugyanakkor az egyenruha kényszeríti az önértékelési hiány felszámolására, és teljesítési kényszerbe hajszolja viselőjét. Az ÁVO esetében a teljesítési kényszer, a sokszoros, erőn túli megfelelés mindenki számára kötelező volt. Ugyanakkor a nárcisztikus deficitet nem csökkentette a korszak legbrutálisabb erőszak-szervezetéhez való tartozás, miként a „normális” hétköznapi „plauzibilitás-strukturáján belül” sem adott semmiféle kapaszkodót. Kérdés persze, hogy Farkas Vladimirnek voltak-e kételyei az őt közvetlenül és közvetve körülvevő világgal szemben. Az ÁVO olyannyira „üvegházként” működött, hogy a valóságos világhoz az ott dolgozókat lényegében semmi nem kötötte, kivéve a letartóztatottakkal kiépített kapcsolatukat. Sem kétely nem volt, sem a kétely elutasítása, maradt a szervezet, a „cég” értékeinek kritikátlan interiorizálása. Az identitás pótszere a „cég” maga volt.

A „cég” pedig a brutalitás, a szadizmus osztályharccá eufemizált megtestesítője volt. Egy idő után még a legjámborabb ávósok számára is elfogadhatóvá váltak az ÁVO-nál mindennapos módszerek. Az öngerjesztő folyamat még az érett, e módszereket normális körülmények között elutasító személyiségeket is „bedarálta”, az érzékenyebbeket viszont egy idő elteltével súlyos depresszióba vagy egyéb pszichés betegségbe kergette. A diktatúra erőszak-szerve a

kellő ideológiai lózungokkal (s nem kis mértékben a közelmúlt borzalmaira való hivatkozással) elérte hatását: dolgozói, a „cég” emberei azonosultak a nagypolitika céljaival, s ehhez – a szent cél érdekében – megtalálták az adekvát módszert: a kíméletlenséget.

Farkas Vladimir az ÁVO-ÁVH-nál sikeres karriert futott be. A karrierhez nyilvánvalóan kellett az odaadás, az azonosulás, a megfelelés. No meg a végig a legfelsőbb régiókban regnáló apa. S egy olyan személyiségnek, aki fiatal éveiben állandóan feleslegesnek, kitesztottnak érezte magát (tegyük hozzá: joggal), megváltást jelentett a „közösség” (már amennyiben az ÁVO-t, illetve az ÁVH-t közösségnek lehet nevezni), amely honorálta megfelelni akarását.

Rendre olyan feladatokkal is megbízták, amelyek messze meghaladták a korábban felajánlott technikai tevékenységet. Nyilvánvaló, hogy ezek a feladatok a másodlagos szocializáció részeként a jelent úgy értelmezték, hogy a múltból az adott jelenhez jól illeszthető elemek váltak fontossá. S ráadásul arra sem maradt sem idő, sem ok, hogy elgondolkozzon azon, ki is ő valójában, s amit tesz, azt ő teszi-e, vagy a nevét viselő, egyenruhába bújtatott ember. S ott hon sem kellett egy más értékrendű közzel szembenéznie, hiszen felesége is moszkovita és munkásmozgalmi szülők gyermeke volt, így mind magán-, mind hivatali világa azonos értékrend szerint szerveződött.

„*Én akkor azt a szót, hogy törvényesség, a mi sorainkban nem hallottam* [Kiemelés – K. Gy.], de hallottam és el is fogadtam a *forradalmi kérlelhetlenséget*. Ez volt az egyik alapmotívuma az állambiztonsági munkának. Így bennem akkor az a nézet alakult ki, hogy itt, Magyarországon legalább polgárháború nélkül, kevesebb áldozattal jöhet létre az élcsapat által vezetett proletárdiktatúra, a régi reakciós rendszer gyökeres megsemmisítése.”

Ebben az interjúrészletben világosan megfogalmazódik, hogy a cég céljaival képes volt tökéletesen azonosulni. A *gyökeres megsemmisítés* kifejezést 1988-ban használja, visszatekintve akkori énjére. Ám ezekhez a célokhoz igen kemény, törvénytelen eszközök társultak, s aki e célokkal azonosult, annak el kellett fogadnia az alkalmazott módszereket is. Meglehet, hogy a közel egy évtizednyi ávós tevékenység alatt ébredt ugyan kétely Farkas Vladimírban, ám erre semmilyen bizonyítékunk nincs. A cég nem tűrte volna el egyetlen tagjától sem, hogy meginogjon. Még akkor sem, ha az látta, hogy gyakran azokra is lecsapnak, akik korábban a legmegbízhatóbb, leghűségesebb elvtársaknak tűntek.

„Mint hithű kommunista – ma szégyenkezve azt mondom: sztálinista – természetesnek tartottam, ami történik.”

Ugyanakkor a szervezet teljesen szétzúzta a maradék személyiségét is Farkas Vladimírnak. Első „komoly” munkájáról így emlékezik meg:

„A Rajk-ügy kezdetén egyszer azt mondták nekem, hogy én hallgassam ki Cseresnyés Sándort Rajk Lászlóra vonatkozóan. Én addig soha, senkit nem hallgattam ki, nem is tudtam, hogy ez a munka hogyan folyik. [Ez nyilvánvalóan nem igaz, hiszen aki a kihallgatások hangrögzítését, illetve kihangosítását végezte, annak tudnia kellett, hogyan zajlottak a kihallgatások!] Az volt Péter Gábor véleménye, hogy ideje nekem is bekapcsolódnom a nyomozati munkába, és ne csak technikai kérdésekkel foglalkozzak. Megkérdeztem: hogy kell ezt csinálni? Amikor a kérdésemet feltettem, ott volt Péter Gábor és Szűcs Ernő, de egy jogász és egy orvos is, és azt a választ kaptam, hogy úgy kell kezdeni a kihallgatást, hogy lekenek egy pofont. Én soha életemben senkit nem ütöttem meg, és iszonyú zavarban voltam. Azt mondtam magamban, ha Cseresnyés Sándornak nem kenek le egy pofont, akkor az bizonyíték arra, hogy nem vagyok alkalmas a munkára. Ha le kell kenni, akkor lekenek egy pofont. Én úgy emlékszem, hogy lekevertem ezt a pofont. Cseresnyés azonban, aki az 1957-es peremben tanú volt, tagadta, hogy őt akár egyetlenegyszer is megütöttem volna. Azt mondta, hogy őt megverték előtte is, utána is, de Farkas Vladimírtól nem kapott pofont.”

Ez a történet szinte tankönyvi szinten bizonyítja, hogy hogyan válhat teljesen kívülről irányítottá, identitását feladóvá egy ember, hogyan szívhatja magába egy szervezet olyan mértékig, hogy az amúgy is labilis, állandó értékválságban lévő személyiség teljesen elvesszen, s csak a paroliján lévő csillagok definiálta katona maradjon meg.

Farkas Vladimir fontos ügyekbe keveredett bele – olyanokba, mint a Rajk-per, a szocdemek elleni ávós hadjárat, a Kádár-per –, s bár tényleges szerepe nem túl jelentős, mégis egészen az alezredességig vitte.

„Számomra az a legszörnyűbb, hogy akkor nem ismertem fel: *ennek a hatalmi rendszernek semmi köze azokhoz a szocialista eszmékhez, amelyeket én magamba szívtam a gyermekkoromban, és amelyekről úgy éreztem, hogy elméletileg megismertem a kusnarenkovói iskolán. Én bármikor büntetlenül elmehettem volna az ÁVO-ról. De fel kell tennem azt a kérdést, hogy népellenes bűncselekmények csak az ÁVO-n voltak? A magyar társadalom többi területét sem a jogállamiság jellemezte. Az MDP KEB hány ezer ember tragédiáját okozta? Hány ember pusztult bele a begyűjtési rendszerbe, a kitelepítésekbe? Azt kívánom csak érzékeltetni, hogy ma mindenki öngazolást keres, aki azt mondja, hogy csak akkor döbbsen rá, mi történt az országban, amikor megismerte, hogy mi történt Rajkkal, Szakasitscsal, Marosánnal, Kádárral. Nem igaz! Akik ezt mondják, öncsalók, vagy ugyanolyan vakok és hívők voltak, mint én.*”

Ez az interjúrészlet egy 35 évvel későbbi konstrukció, Farkas több évtizednyi gondolkodás után kikristályosodott öncsalása. Valóban, aki szembe akart nézni a múltjával, annak a múlt minden elemével kapcsolatban magyarázatot kellett keresnie. Természetesen az 1988-as Farkas Vladimirtól elfogadhatjuk azt a magyarázatot, hogy amikor a „cégnél” dolgozott, vak volt. De elképzelhetetlen, hogy az ötvenes évek pártkatonája egyszerre rádöbbenjen: amit csinál, annak valójában nincs köze a szocializmus eszméihez. Egyáltalán, milyen szocialista eszméről gondolkodhatott volna az ötvenes évek első felében Farkas Vladimir?

Majd később így folytatja:

„1953-ra sok mindent láttam, amit megkérdőjeleztem, amivel nem értettem egyet, de nem szálltam ki, nem hagytam ott. Gyávaság volt ez? Én nem azt mondom, hogy félelemből maradtam a helyemen.”

Természetesen elhíhetjük, hogy nem félelemből maradt a „cégnél”, hanem azért, mert az egyenruha jelentette számára a biztonságot, s lényegében egyet is értett mindazzal, ami ezt a testületet mozgatta. Elképzelhetetlen, hogy ne tudott volna a körülötte zajló borzalmakról, s maga is ne vett volna részt bennük. De a törvénytelenéseket úgy ítélte meg, hogy azok nem magából a rendszerből következnek, hanem annak olyan hibái, amelyeket jóvá kell tenni, meg kell szüntetni, illetve hogy az „ügy” van olyan jelentős, hogy megengedhető a törvénytelen módszer is. Ha Farkas Vladimir kilépett volna a testülettől, nyilván nem kerül vissza fogolyként, de a polgári világban elesett lett volna, életképtelen, mint azok az afrikai nők, akik gyűrűkkel nyújtják a nyakukat, ám amikor ezeket a gyűrűket leveszik (ha megcsalták a férjüket), a nyak megbicsaklik, és az ember meghal. A tartást ugyanis a gyűrűk adják, s nem az emberi izmok. Ott maradt tehát a cégnél mindaddig, amíg el nem *kell*ett mennie. Láta, s egyre inkább értette is, hogy milyen törvénytelenések történnek körülötte, látta, hogy a korábban favorizált Szűcs testvéreket hogyan verték halálra, látta, hogy a súlyosan beteg Ries Istvánt hogyan kergették a halálba, de az egyenruha, a szervezet markolása olyan erős volt, hogy abból kitörni nem volt képes.

Ha a szadizmus-mazochizmus skálán kísérreljük meg Farkas Vladimir életét rendezni, akkor a fiatalkori frusztrációk sora után következett az egyenruhás pótidentitás, amely a szadizmus nélkül nem működhetett volna. Amikor szadizmust írok, nem feltétlenül arra gondolok, hogy ő maga kínzott embereket (elvégre volt annyira jelentős figurája a testületnek, hogy a

verőemberek elvégezzék helyette a piszkos munkát), sőt, még azt is megengedem, hogy ő maga nem preferálta a fizikai erőszakot, de szentnek tartotta az osztályharcot, az osztályellenség likvidálását, s ilyen esetekben mellékesnek az alkalmazott módszert.

Péter Gábor letartóztatása azonban igen erős figyelmeztetés volt Farkas Vladimirkak, s az 1953-as fordulat, Nagy Imre miniszterelnöksége, majd a bár lassan, de megkezdődő rehabilitálások a lappangó kételyeket erősíthették benne. Mégis a „cég” szolgálatában maradt 1955-ig, nem volt ereje kilépni, új életet kezdeni. Farkas Vladimirt is meghallgatták Péter Gáborral kapcsolatban, s ekkor talán már nyilvánvalóvá vált számára, hogy a „cégnél” töltött évtized tele volt embertelenséggel, hazugsággal, amelyet *az eszmével, az osztályharc*cal álcáztak.

„Elkezdtem gondolkodni, hogy uramisten, miben vettem én részt?! Hogyan történhetett meg mindaz, ami megtörtént?”

Hogy valóban akkor kezdett-e el ezen gondolkodni, vagy csak később, s az interjú idején építette be a magáról létrehozott konstrukcióba ezt az elemet, arra nem tudunk választ adni. 1955-ös távozásakor az immár a BM keretei között működő Államvédelmi Hatóság Hírszerzési Osztályának helyettes vezetője. Szinte kilöki a civil életbe, de egyidejűleg hadjárat is indul ellene.

„... elkezdődött ellenem a rágalomhadjárat, aztán egyre inkább erősödött és pogrommá fajult. A rágalmak ellen legfeljebb úgy tudtam volna védekezni, ha mindenkit külön megkeresek, és elmondom, hogy mi nem igaz, de ez több okból teljesen lehetetlen lett volna. Rehabilitációs tárgyalásra is csak egyszer idéztek meg tanúként, Justus Pál esetében. ... Még szabadról voltam, amikor a politikai vezetésben már kialakult a Farkas Mihály–Farkas Vladimir bűnbakkoncepció.”

Farkas Mihály kelően gyűlölt figura volt ahhoz, hogy a hatalmába ismét visszakerült Rákosi a bosszúját, amiért Farkas átállt Nagy Imréhez, kiterjessze az ávós Vladimirkára, és – Péter Gábor mellett – az apával együtt a fiút is pellengérré állítsa. Farkas Vladimir ekkor *kezdet*t gondolkodó emberré válni, természetesen még csak az elmúlt életének határvonalait kijelölő ideológiai kereteken belül. Apjával kapcsolatban nem voltak illúziói, mind személyes, családi, mind közéleti szereplését jól ismerte, tudta, hogy funkcionáriusként milyen, s Nagy Imre mellé állásával, majd elpártolásával annak is tanújelét adta, hogy a korábbi elvhű, börtönt is vállaló illegális kommunisztól hatalmi helyzetben a karrierizmus nem idegen. Hogy feleségével és annak családjával, a magas pozíciókat betöltő Berei házaspárral beszélgetett-e egyáltalán – s ha igen, miről és mit –, nincsenek információink. De ismerve a korszakot, s ismerve ezeket az elszánt és sok szenvedést átélő, s akkor e szenvedésekért éppen elégtételt vevő bolsevikokat, joggal feltételezhetjük, hogy Berei Andor és Andics Erzsébet nem folytatott politikai tartalmú beszélgetést vejevel. Ha nagy néha voltak is „családi beszélgetések”, azok nyilván kimerültek a felületes formalitásokban, a két kislány (Farkas Vladimir és Berei Vera gyermekei) körüli problémákban.

Farkas Vladimir, amikor (nem saját akaratából!) megvált a „cégtől”, eljutott odáig, hogy eszmeileg már nem menthette fel magát korábbi cselekedeteiért. Felettes énje csak addig működött, amíg az egyenruhát viselte. Amikor attól megszabadult, újra kellett kezdenie a másodlagos szocializációt, ugyanis mindaz, ami odáig történt, érvényét veszítette, s a civil életben nem volt konvertálható. S ha hiszünk Farkas Vladimirkának, bizonyos dolgok nemcsak érvényüket veszítették, hanem a „rossz”, az elutasítandó kategóriájába is sorolódtak. Ekkori gondolkodásának legkarakteresebb megnyilvánulása az alábbiakban foglalható össze:

„Elvben minden olyan [partizánszövetségi] tag ellen eljárást kellett volna indítani, akik az ÁVH-n a koholt perekben részt vettek, de ez nem történt meg. Még Janikovszky ellen – aki Szőnyinek volt a kihallgatója, és a tábormokok ügyében egy ideig a vizsgálatot vezette – sem

indult eljárás. Csak ellenem indult vizsgálat! Ekkor már világos volt a számomra, hogy senkit nem érdekel az igazság. Csak a kommunisták ellen lefolytatott pereknek 700 áldozatuk volt, hát hogyan lehetett ezt mind az én nyakamba varrni? Végül egy sor rágalom alapján és megengedhetetlen módon kizártak a Partizánszövetségből. Ez azért volt fontos és megalázó szakasza a folyamatnak, mert Rákosit nem merték közvetlenül támadni, és rajtam keresztül Farkas Mihályt egyre mélyebben bele lehetett rántani az ügyekbe. Ezt nem az apám védelmében mondom, akit Rákosi után a legfőbb felelősnek tartok a Rajk- és Kádár-ügyért, valamint a tábornokok elleni koholt vádakért és perekért, tehát a kivégzésekért, a börtönévekért ugyanúgy, mint az ezzel okozott iszonyatos erkölcsi és politikai károkért.

Anyósom, Andics Erzsébet 1956 tavaszán elment Rákosihoz, és azt mondta neki, hogy a közhangulat elsősorban nem Farkas Vladimir fejét kívánja, hanem a Rákosiét. Rákosi magabiztosan és cinikusan azt válaszolta, hogy majd gondoskodik róla, hogy ennek a döglött kis oroszlánkölyöknek a fejével megelégedjenek.”

Rákosinak a *mi Vladinkból* döglött oroszlánkölyök lett! Az természetes tulajdonság, hogy az ember a személyesen átéltek nyomán könnyebben általánosít, mintha csak általában szerzett volna (szerzett is!) tudomást. Természetesen – a konkrét ügyet illetően – Farkas Vladimirnek igaza volt! Hány perben volt ő benne? S kik csinálták a többi koncepciók pert? Hol maradt a többiek felelősségre vonása? Miért csak néhány ávós, köztük Farkas Vladimir került a bűnösök listájára? Csupa önazonosságot erősítő kérdés. Megválaszolatlan és megválaszolhatatlan kérdések, amelyek a még mindig fiatal (35 éves) ember önértékelési hiányának felszámolását, megszüntetését segíthetik. Megszűnt a túlteljesítési, sőt a teljesítési kényszer is, a partra vetett hal már nem a halak hierarchiájában akarja magát elhelyezni, hanem életben akar maradni, vissza akar kerülni a közegébe, de legalább egy ócska medence vize után vágyik.

Hamarosan fontos szakaszhatár következett be Farkas Vladimir életében. A Rajk László újratemetése előtti napon (1956. október 5-én) őrizetbe vették, a letartóztatás híre október 11-én jelent meg az újságokban, amiből még a politikailag iskolázatlan olvasó is azt a következtetést vonhatta le, hogy összefüggés, mégpedig jelentős összefüggés van Rajkék újratemetése és a letartóztatás között. Igaz, ekkor már nem Rákosi, hanem Gerő az MDP első titkára, de Rákosi még mindig képes úgy keverni a lapokat, hogy a felelősség gyanúja se terelődjék rá. S itt érkezünk el ahhoz a fordulóponthoz, amikor az egyenruha identitásától megfosztott ember – végleg kiszakadva első felnőtt közegéből – két út között választhatott. Az afrikai, nyakukat nyújtó nők példájánál maradva: vagy megbicsaklik a nyak, és meghal a tulajdonosa, vagy új támasztékot keres. Visszafordítva témánkra: elindult egy intenzív átértékelési folyamat Farkas Vladimirban. Durván fogalmazva: a szadizmus-mazochizmus dichotómiában vége a szadista korszaknak, szükségképpen a mazochista korszak következik.

A korábbi, az egyenruha és „cég” által biztosított (csoport)identitás akkor vált a személyiségből fakadó identitássá, amikor letartóztatták, s a bíróságon már nem mint egy csoport névtelen és személytelen tagját (termeszkatonát) vonták felelősségre, hanem önálló személyként, akinek akár egyénisége is lehet, akinek van szabad akarata, akinek módja, joga, sőt kötelessége elgondolkodni azon, hogy mit tett, s amit tett, azt nem a „cég” cselekedte, azért nem a „cég” a felelős, hanem ő, Farkas Vladimir. Egy intézmény ugyanis a munkatársain keresztül fejt ki tevékenységét, s mint intézmény, mint szervezet csak a történelem előtt, „elvontan” tehető felelőssé. Farkas Vladimir a bírósági ítéletig a „cég” által adományozott identitással élt, ami egyébként korábbi korszakainak értékeivel összhangban volt, s a személyéhez köthető cselekedetek, egy janicsár, egy társadalomból kitaszított ember cselekedetei voltak. A titkos szervezetek, az erőszakszervek azért biztosítanak tagjaiknak rendkívüli előnyöket, mert működtetői tudják, hogy az ott dolgozók a normális társadalom

életében nem vehetnek részt, illetve csak a személyiséget rendkívüli módon megterhelő mimikri árán élhetnek polgári életet (vagy annak látszatát).

„Rákosi kezdte meg ellenem a koncpolitikát, de ez folytatódott 1956. november 4-e után is. Ennek egyik kiemelkedő állomása a Népszabadság egy 1956. december 18-i cikke, amelyet én csak januárban olvashattam [a börtönben]. Az a címe, hogy *Soha többé önkényt*, és mint szerkesztőségi cikk jelent meg, de tudom, hogy Szabó László a szerzője. Az elvi mondanójával messzemenően egyetértettem, de van benne egy bekezdés, amely így hangzik: »megszervezték [az ÁVO-n] a különleges főosztályt, amelynek vezetőjéül Farkas Vladimirt nevezték ki. A különleges főosztály első nagyobb szabású bűnös akciója a Rajk-per előkészítése volt, és ennek során százakat vetettek ártatlanul börtönbe.« Ennél aljasabb hazugságot keveset olvastam! Ezzel csak azt kívántam illusztrálni, hogy nem változott körülöttem a hangulat. Ezt a cikket tekintem az ÁVH anonimitását mind a mai napig védelmező álláspont születési pillanatának, s ugyancsak innen eredeztetem azt a koncepciót, hogy nevem mint az ÁVH szinonimája él a köztudatban. Az ÁVO-n ugyanis nem volt különleges főosztály, és én nem voltam a Rajk-ügynek a vezetője. Erre a cikkre írásban reagáltam, de semmi esélyem nem volt a helyreigazításra, viszont világossá vált, hogy ebben a szellemben dolgozik az ügyemben a Legfőbb Ügyészség és majd a Legfelsőbb Bíróság is.”

A korai Kádár-korszak különleges aljasságát mutatja, hogy az a Kádár, aki maga is megjárta az Andrássy út 60.-at, hajlandó volt megelégedni néhány szinte véletlenül kiválasztott „fejfel”, a „cég” többi emberét viszont futni hagyta, illetve saját megtorló akciói során használta fel. Kádárnak – részben saját tapasztalatból, részben, mert minden irathoz hozzáfért – tudnia kellett, hogy a „cég” emberei közül kit milyen felelősség terhel. Az ávósperек száma mégis csekély volt, alig ítélték el néhány embert, de közöttük Farkas Vladimir kiemelt helyet kapott.

„Volt egy egyszemélyes Farkas Mihály-per. Volt a Farkas Vladimir–Faludi Ervin kétszemélyes per. És később volt a Péter Gábor, Décsi Gyula, Károlyi Márton pere.”

Korábban már voltak ávósperек (Princz, Bauer, Károlyi, Szendi, Bálint stb.), de az elítéltek száma az elkövetett bűnökhöz viszonyítva elenyésző. Farkas Vladimirként igazán van abban, hogy ha csak a kommunisták elleni perek közreműködőit citálták volna bíróság elé, akkor is börtönbe kerül az Andrássy út 60. szinte teljes személyzete. S azt már én kérdelem: kik hajtották végre az „ellenforradalmárok” elleni akciókat?

Farkas Vladimirt 11 rendbeli hamis vádban való bűnrészességgel ítélték el. (A hamis vádban való bűnrészesség azt jelenti, hogy mint kihallgató tiszt a valóságnak meg nem felelő vallomást íratott alá a gyanúsítottal.)

Akkor, amikor a per zajlott, s ott, ahol a koreográfia legalább olyan pontosan volt megtervezve, mint korábban például a Rajk-per esetében, ha bármi egyéb terhelő bizonyítékot találtak volna Farkas Vladimir ellen, azt a vádiratba felvették volna. A bíró – *a régi jó szokásoknak* megfelelően – hozott anyagból dolgozott. Azon érdemes elgondolkozni, hogy a 11 rendbeli hamis tanúzásra való rábírásnak hány év letöltött börtön volt az eredménye. S az eufemisztikus (jogilag precíz) megfogalmazás valójában mit is fed. Különösen, ha mindezt egyenruhában (akár szimbolikusan is, de mindenképpen a „cég” főtisztjeként) követik el. Nem lehetnek kétegyeink: Farkas Vladimir felelősségre vonása jogos volt. A kutató számára az az igazi kérdés, hogy miért éppen azt a néhány embert választották ki, s miért velük csinálták meg az ávós kirakatpereket, amelyek lényegüket tekintve semmiben sem különböztek azoktól a perekétől, amelyeknek az előkészítői Kádár bírósága előtt álltak.

„... engem 12 évre ítélték, ami persze nálam is csak – csak? – 6 évet jelentett [eljárási kegyelem miatt eleve feleződött a kiszabott ítélet]. Az ügyész megmondta, hogy ez válasz a Farkas Mihály elleni [korábbi] enyhe ítéletre.”

Farkas Vladimirt az adott kontextusban aránytalanul magas ítélettel sújtották, de ez az ítélet meggyorsította személyiségének fejlődését, a múltjával való szembenézést. Szükségesnek tartom leszögezni, hogy Farkas Vladimir bűnösnek tartotta magát, s a börtönévek alatti szembenézés nem menti fel egyetlen bűne alól sem, legfeljebb értelmezi magatartását, s előrevetíti életének azt a korszakát, amely már az identitás keresése mellett több évtizedes mazochisztikus önvizsgálattal telt el. A bírósági tárgyaláson *rémlett* fel számára, hogy ő egy önmagában, apjától és az egyenruhájától függetlenül is létező lény, öntudattal és felelősséggel, de az identitás megelégedése nem egyetlen pillanat alatt történt.

Ismét Peter L. Bergert és Thomas Luckmannt idézem, most egy kicsit hosszabban. „Valószínűleg minden ember, miután szocializálódott, »önmaga látens árulója«. Ennek az árulásnak a pszichikai nehézsége azonban annál nagyobb, ha dönteni kell, hogy egy-egy esetben melyik »én« -t kell elárulni. Ilyen döntés előtt áll az ember, ha különböző szignifikáns másikkal való identifikációja különböző generalizált másokat tartalmaz. [...] Az »átalakulás« bizonyára minden szubjektív valóság életfogytig tartó veszélye ...”⁴

Farkas Vladimir egész addigi élete értelmetlenné vált, amikor kiszabták rá az ítéletet. Még Lőwy Janka, az imádott nagymama is átlényegült, hiszen ő is eltávolodott istenétől a fia börtönbüntetése miatt, akiből később igen kevésbé népszerű pártfunkcionárius lett.

A börtön évei kellettek az önmagával való szembenézéshez, s azok a sajátos börtönkörülmények, amelyek között a volt ávósokat tartották: a börtönön belül is egymás között, a többi rabnál viszonylag jobb körülményeket biztosítva számukra. De Farkas Vladimirként tapasztalnia kellett, hogy apja és Péter Gábor, akivel a börtönben együtt voltak, meg sem kísérelte az ő útját járni. A börtönben töltött időszak nem erősítette meg apa és fiú kapcsolatát. Péter Gáborral sem került közelebbi, emberibb viszonyba, talán azért, mert Péter, miként Farkas Mihály is, erre eleve alkalmatlan volt. A börtönben is kitaszított, senkinek nem kellő személy maradt, holott az összezártságban az lett volna a normális, ha legalább apa és fia kibeszélik a múltat, esetleg egymásra találhatnak. Ez azonban nem történt meg, ezért Farkas Vladimir elkezdett sorsáról, élete alakulásáról, elkövetett tetteiről gondolkodni, azokat saját maga számára önértékükön megjeleníteni. De még sok időnek kellett eltelnie, hogy a külső (nagypolitikai) és belső (személyiségfejlődési) körülmények együttállásának köszönhetően megtalálja, ha nem is a felmentést, de a penitencia formáját: az önsanyargatást. Rendkívüli jelentőségű, amit az interjú idején, 1988-ban mondott.

„Végeredményben törvénysértő perben 11 személyre vonatkozóan tudtak összetákolni ellenem egy ítéletet. Büntetőjogi értelemben 8 emberrel kapcsolatban a hamis vádban való bűnrészeségem nem állt fenn. Mai értelmezésem szerint azonban valóban lehetett volna ellenem is eljárást indítani, mégpedig népellenes büntettért. Akkor természetesen a felelősség tartalma más, és azért vállaltam volna és ma is vállalnám a magam tényleges felelősségét. De akkor a pernek nem két résztvevője lett volna, illetve kellene legyen, hanem a felelősség elkezdődne valahol Rákosinál, és előttem igen sokan lennének. Jogosnak tartanám, ha megtörténne a perújrafelvétel. Határozott véleményem, hogy az 1945 utáni jog- és törvénysértések kivizsgálását haladéktalanul el kell végezni. Lehet, hogy ez a feladat a történészekre, szociológusokra, pszichológusokra és természetesen jogászokra vár.”

Van ebben az okfejtésben valami *rémسégesen komikus*. Perét törvénysértőnek nevezi, vagyis megleli a kiutat a privát bűnök nyomasztó súlya alól. Más részről viszont ennél messzebbre nehezen lehetne eljutni a felelősség vállalásában. Gondoljunk csak bele, hogy a polgári világban egyetlen ember elleni hamis tanúzásért is súlyos börtönbüntetést szabnak ki, s akkor

4 Berger–Luckmann (1998) 187. p.

még a hivatali hatalommal való visszaélés tényálladéka nem is került szóba. Természetesen ez a jogi csúrés-csavarás már az új személyiség, az önsanyargató Farkas Vladimir logikája szerinti. Azé a Farkas Vladimire, aki rádöbbenve élete szörnyűségére, új pszichológiai eszközöket keresett (és talált is!), hogy el tudja viselni hátralévő éveit. Nyilvánvaló, hogy minden egykori ávós-ávéhás tiszt, főtiszt kialakította a maga hátrító mechanizmusát. Nagyon sokan depresszióba menekültek, mások a hallgatás burkával vették körül magukat, megint mások szinte aszketikus visszavonultságban éltek. De olyanok is voltak, akik túltették magukat múltjukon, s beilleszkedtek a Kádár-rendszerbe.

A börtönben töltött évek (1960-ban amnesztiával szabadult) csak elindították a tisztulás folyamatát. Amikor szabadult, felesége – gyerekeivel együtt – elhagyta, így valóban nulláról indulva kellett új életét elkezdenie. A válás olyannyira megviselte, hogy hosszú időre az önmagával való érdemi foglalkozásra is képtelenné vált.

A börtön után (ne feledjük: már a Kádár-rendszerben vagyunk, annak az elején, a forradalom megtorlásának befejező szakaszában) a párt nem nyújtott felé segítő kezecskét. A nála súlyosabb bűnök elkövetői a Kádár-rendszert szolgálták a korábbihoz hasonló vagy magasabb beosztásban, Farkas Vladimirt viszont ejtették. Ebben nyilván közrejátszott, hogy szerepe volt a Kádár-perben, függetlenül attól, hogy ezzel nem vádolták. És szemben a „cég” többi vezető káderével, akik a kultúra, a külkereskedelem, a szövetkezeti ipar területén kaptak azilumot, Farkas Vladimirtől tudatosan nem gondoskodtak. (Décsi Gyula az Akadémiai Kiadó igazgatója lett, Kardos György a Magvetőt kapta *végkielégítésül*, de a Magyar Televízió és a Magyar Rádió is tele volt a „cég” embereivel, azokkal, akik nem igazoltak át az új rezsim erőszakos szervezéséhez a korábbihoz hasonló munkakörben. A SZÖVOSZ-ban és a különböző impexekben pedig nyüzsgöttek a volt ávósok.) Farkas Vladimirnak nem volt semmilyen, a polgári életben konvertálható szaktudása, orosznyelv-ismerete révén azonban egy külkereskedelmi vállalatba kerülhetett volna, a Szovjetunióban töltött évek miatt pedig ez a megoldás különösen racionális lett volna. De nem ez történt. Mint a rossz megtestesült szinonimája, kistsztviselőként élte le az életét. Munkahelyein összesűgtek mögötte: ő „a Farkas Vladimir”. De ehhez is hozzá lehetett szokni, mazochizmusát ráadásul táplálta is ez az állandó megvetettség. Igyekezett jól végezni a munkáját, s intellektusa, valamint állandó bizonyítási kényszere, amelyet az élet rótt ki rá, ezt csak segítette.

Életkora előrehaladtával egyre jobban kezdte érdekelni a politika. Rendszeresen olvasta a szovjet lapokat, amivel egyrészt nyelvtudását tartotta karban, másrészt autodidakta politológussá képezte magát. Amíg ugyanis a „cégnél” dolgozott, nem politizált, illetve csak annyiban, amennyiben ezt ott kötelezővé tették.

Civil élete három nagy korszakra osztható. Az egyik Gorbacsov hatalomra jutásáig terjedt, a másik 1985–86-ban kezdődött – ekkortól már látta a Szovjetunió összeomlásának elkerülhetetlenségét –, és a Szovjetunió széteséséig tartott, a harmadik a rendszerváltás utáni 12–13 év, lényegében a kilencvenes évtized, amelyben a már egyre betegebb Farkas Vladimir – miután hite szerint saját életét megfejtette – apja, Farkas Mihály életét kezdte kutatni.

Már 1987 előtt is szórványosan hozzájutott különböző szamizdat kiadványokhoz, s a *Beszélő* különszámát, a *Társadalmi szerződést* rendkívüli érdeklődéssel fogadta. Minden energiáját lekötötte egyrészt a hazai és kelet-európai helyzet elemzése, másrészt saját szerepének kíméletlen boncolása.

Még a legiskolázottabb ávós főtisztok, tisztok között is sokan voltak, akik korábbi cselekedeteikre a klasszikus *parancsra tettem* paradigma alapján adtak maguknak felmentést. Mások viszont azzal védekeztek, hogy az adott történelmi körülmények között nem rendelkeztek kellő ismerettel. Farkas Vladimir abban tért el volt tisztársaitól, hogy mindannyiszor föltette a

kérdést, milyen módon juthatott volna több és hitelesebb információhoz, milyen módon kerülhette volna el a sorsát. És mindannyiszor hibáztatta magát, hogy nem élt azokkal a lehetőségekkel, amelyek adottak voltak számára.

Farkas Vladimir hosszú évekig küzdött azért, hogy önértékelése és társadalmi megítélése szinkronba kerüljön. Tudta, hogy ezt csak megbocsáthatatlan bűnösségének teljes beismerésével érheti el. Arra vágyott, hogy az őt megvetők enyhülő gyűlölete és saját egyre növekvő mazochizmusa találkozik, s akkor – talán – megbékélhet önmagával. Amikor a *Mozgó Világ*-ban megjelent a vele készült interjú erősen rövidített változata, Farkas Vladimir az eseményt azzal kommentálta: ez a bizonyítéka annak, hogy megszűnt a kommunista rendszer.

Az interjú nyomán a volt ávós főtiszt mind az elektronikus, mind a nyomtatott sajtó egyik *sztarja* lett. Ennek két oka volt: egyrészt az, hogy rajta kívül ebből a körből senki nem állt ki a nyilvánosság elé, másrészt, hogy a közbeszédben rendkívüli súlyt kaptak a Rákosi- (és Kádár-) korszak bűnei és bűnösei. Farkas Vladimir rendre vállalta az interjúkat, a legdurvább, legmegalázóbb kérdéseket sem utasította vissza. Elment fővárosi és vidéki egyetemi klubokba, kiállt több száz fiatal elé, és nemcsak vállalta évtizedekkel korábbi cselekedeteit, hanem mindig újabb és részletesebb, analitikusabb magyarázatokat próbált adni rájuk. A rendszerváltásig kialakította azt az énképet, amelynek közvetítése és vitára bocsátása révén létrejöhett egy valóban szokatlan diskurzus, amelyben a bűnös bűnösnek vallja magát, s a közönség, illetve a közönséget képviselő riporter borzongva tehet fel eddig föltehetetlen kérdéseket. S ezekre a kérdésekre a kialakított konstrukciónak megfelelő válasz mindig meg is érkezett. Ami sajtós volt Farkas Vladimir közszerepléseiben, az részben az egyedisége (a bűnösség beismerése), részben maga a nyilvánosság előtti mazochisztikus kiállítás.

Farkas Vladimir emberi kapcsolatai szegényesek voltak, talán egyetlen igazi barátja sem volt. Megélhetési gondokkal küszködött, de ez is hozzátartozott és jól illeszkedett a kialakított énképhez. Társadalmi kapcsolatai azonban – éppen a rendszerváltás utáni közszereplései miatt – jelentősen megszapordtak. Korábbi magánya oldódott, s talán azért is vetette alá magát többször az élveboncolásnak, mert olyankor azt érezte, hogy foglalkoznak vele, hogy ő áll az érdeklődés középpontjában, még ha teljesen aszimmetrikus, átmeneti ideig tartó kapcsolatban is.

A „cég” egykori tisztjei, vezetői, prominensei, akik nem kerültek közép- vagy felsővezetői posztra, rendre elmagányosodtak, s akik e posztokról mentek nyugdíjba, saját egykori kollégáik körében találtak maguknak barátokat. Sokan álltak pszichiátriai kezelés alatt, többnyire depresszióval, szorongásos neurózissal. Farkas Vladimir esetében is bekövetkezett a pszichikai károsodás, mert amikor az interjú megjelenésekor véglegesen rátalált arra a szerepre, amelyben életében először otthonosan érezhette magát, és meg tudta nevezni, hogy kicsoda is ő valójában (pszichiátriai értelemben!), mániásan kezdte keresni az okokat. Előbb saját életrajzának megírásával gondolta megoldani problémáit, ám amikor rájött, hogy ez kevés, mélyebbre kezdett ásni. A Rákosi-rendszer mechanizmusát kezdte kutatni, mégpedig annak kulcsfigurája, saját apja sorsának minél teljesebb megismerésével. Ezért szentelte élete utolsó tíz évét a Farkas Mihállyal kapcsolatos dokumentumok gyűjtésének, rendezésének, értelmezésének.

Érdemes elgondolkodni azon, hogy ki járt jobban. Az-e, aki meg sem kísérelte, hogy múltjával szembenézzen, s haláláig „büszkén” vállalta tetteit, netán az, aki mindent elfojtott, s viselte ennek pszichológiai terheit, vagy az, aki felismerte, hogy egy embertelen korszakban a legsötétebb erők eszköze volt, s e felismerését másokkal megosztani is hajlandó volt? A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy az egykori ávósok közül sokan felismerték korábbi tetteik megbocsáthatatlanságát, de bűnbocsánatért egyedül Farkas Vladimir fordult a nyilvánossághoz. Könyvének címében nem kertel, nyíltan kimondja: *Nincs mentség!* Titokban azonban élete vé-

gégéig reménykedett benne, hogy őszinte beismeréséért, múltjának vállalásáért, szenvedéseinek nyilvánosság elé tárásáért elnyeri a társadalom bocsánatát. Persze ez a reménye teljesen alaptalan volt. Az identitását részben sikerült visszanyernie – ami önmagában sem kevés! –, de penitenciát senki nem szabott ki rá, s ő nem nyert bűnbocsánatot.

IRODALOM

Peter L. BERGER–Thomas LUCKMANN: *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest, 1998, József Műhely.

FARKAS Vladimír: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest, 1990, Interart Stúdió.

UDVARNOKY VIRÁG

„VAN MÁR NEKEM ANNYI ÉLETTÖRTÉNETEM...!”¹

BEVEZETÉS

A mai napig ismeretlenek és felderítetlenek azok az irányelvek és kritériumok, amelyek alapján az Államvédelmi Hatóság, illetve elődszervezetei kiválasztották a maguk embereit. Bizonyosak lehetünk pedig benne, hogy minden utasítást, irányelvet, szabályt a legapróbb részletekbe menően, parancs formájában, írásban rögzítettek, hiszen az Államvédelmi Hatóság katonai szervezet volt.

Minden diktatórikus rendszer működési mechanizmusa azonos: korlátlan hatalomra törekszik, ezért megalkotja a maga erőszakszervezetét. Fontos, hogy megismerjük, hogyan és kiből alakulhatott meg a hírhedt és rettegett Államvédelmi Hatóság erőszakszervezete 1949-ben. Elgondolkodtató, hogy kik voltak a névtelen beosztottai, és milyen szempontok szerint választhatták ki őket. Kik voltak az ismeretlen végrehajtók: az ÁVH börtönőrei, a kényszermunkatáborok külső és belső őrei, a zárt táborok őrei, a kémelhárítók és hírszerzők, a lehallgatók és felderítők? Kik voltak valójában azok az emberek, akik félelemben és bizonytalanságban tartották az egész magyar társadalmat.

Ebben az elemzésben az Államvédelmi Hatóság egy különös csoportját vizsgáltuk: olyan embereket, akik a Rákosi-korszak valamelyik kényszermunkatáborában teljesítettek szolgálatot.² A hajdani ávósok megismerésével újabb nézőpontból tanulmányozhatjuk az adott történelmi korszakot. Az egyéni élettörténet és a történelmi pillanat komplex együttmozgását vizsgálva az ávósok mai szemmel szinte értelmezhetetlen cselekedeteinek mozgatórugóit jobban átláthatjuk.

Úgy gondoljuk, a kényszermunkatáborok őrzése elég speciális feladatnak számított az Államvédelmi Hatóság tevékenységi körén belül is. A táborok szigorúan zártak voltak a fogva tartottak – és minden valószínűséggel a fogva tartók – számára is. Más törvények uralkodtak itt, mint a külvilágban. Az alapvető emberi jogok leértékelődtek, netán teljesen megszűntek. Hiányzott mindenféle társadalmi kontroll, a szolgálatot teljesítő ávósok élet és halál urai voltak. Vajon kik ezek az emberek? Viselkedésük mennyiben magyarázható az aktuális politikai ideológiával és mennyiben a személyiségükkel, mitől függ, hogy egy ilyen kiélezett helyzetben az ember a körülményekhez képest humánusabban, vagy különösen agresszíven, szadiszztikusan viselkedik? Hogyan élték át ezt a korszakot? Hogyan kerültek az Államvédelmi Ha-

1 Idézet az egyik ávóssal készült interjú szövegéből.

2 Újabb vizsgálódási terület lehetne az Államvédelmi Hatóság hierarchiájának csúcsán lévő, legfelsőbb vezetői helyzetének, szerepének, személyiségének megismerése, amihez nagy segítséget adhatna Farkas Vladimir: *Nincsenek mentesség. Az ÁVH alezredese voltam* (Budapest, 1990, Interart Stúdió) című könyve, illetve Kozák Gyula interjúja az 1956-os Intézet Oral History Archívumának zárt anyagában.

tóságához? Milyen családokból érkeztek? Hogyan torzította személyiségüket ávós létük? Mi történt velük a kényszermunkatáborok feloszlása után?

Valószínűleg a társadalom perifériáján lévő és elégedetlen embereket emeltek ki a kommunista diktatúra működtetői, hogy létrehozzák a totális államot, ahol az élet minden szférájába behatolhat a politikum. A perifériára kerülésnek több oka lehetett: az érintettek rossz anyagi körülmények között éltek, elmaradott térségekben laktak, csonka családból származtak, iskolázatlanok, képzetlenek, az előző rendszer kiszolgálói (pl.: csendőrök) voltak.

Az írásos történelmi dokumentumok – részben a személyiségi jogok védelme miatt – nem hozzáférhetők. A vizsgálódás így tehát a szóbeli források segítségével lehetséges, amelyek az írásos dokumentumokhoz képest másfajta, de mindenképpen nagyon értékes szempontokat adhatnak a megismerés folyamatához: egyszerre láttatják az individuumot és az egyén helyét, szerepét, reakcióit a társadalomban. Így nemcsak tényeket közölnek, hanem megmutatják az embert, a társadalmat és a kettő viszonyát is.

Többféle szóbeli forrással foglalkozhatunk. Vizsgálhatjuk az internáltak visszaemlékezéseit,³ amelyek alapján valamelyest rekonstruálható az ávósok viselkedése és szerepe a kényszermunkatáborokban, az internáltak szemszögéből. Elemezhetjük továbbá a korszakról készült dokumentumfilmeket.⁴ Minden dokumentumfilm-rendező más-más aspektusból, különböző előfeltevésekkel közelíti meg a problémát: tárgyilagosan elemezve, kíméletlenül faggatva, etikátlanul szembesítve. Ezek a források megszerkesztettek, vagy bizonyos szempontból áttételesek. A szereplők megszólalásainak sorba rendezése esetleges, a rendező saját látásmódját, művészi, emberi igényességét tükrözi.

Az internáltak visszaemlékezései csak áttételesen, egy bizonyos időszakhoz kötve, az ő nézőpontjukból foglalkoznak egykori óreikkel. Megismerhetjük az egykori ávósok kegyetlenkedéseit, de nem láthatjuk meg a kegyetlen ember mögött rejlő élettörténetet. Nyilvánvaló, hogy mindegyik forrás szubjektív. Terheli szereplőinek szubjektivitása, másfelől pedig annak a látásmódja is, aki a forrást valamilyen szempontból feldolgozta. Ha dokumentumfilmekkel vagy visszaemlékezésekkel foglalkoznánk, elemzésünk magán viselné a rendező vagy író saját látásmódját, illetve a pontosabb megértés érdekében annak az elemzésével is foglalkoznunk kellene.

Úgy gondoljuk, a szubjektum megismeréséhez, cselekedeteihez, szociokulturális háttéréhez, viselkedéséhez úgy közelíthetünk, ha az érintett, az egykori ávós mondja el élettörténetét, mellőzve mindenféle külső áttételt. Ha az elbeszélő önmaga szerkeszti és válogatja elbeszélését. Célunk eléréséhez a narratív interjú módszerét választottuk, amely az interjúalany teljes megismerésére törekszik. A narratív interjú módszerének célja nem a puszta tényfeltárás, sokkal inkább a megélt és elbeszélte élettörténet viszonyának kibontása az egyén elbeszélésstruktúrájának vizsgálatán, az egyén önmagának tulajdonított szerepeinek megismerésén és az egyén személyiségének megértésén keresztül.⁵

A megélt életút elemzésének célja, hogy a lehető legteljesebb mértékben rekonstruálja az elbeszélő „tényleges” életrajzi adatait, az eseménysort és annak időrendi menetét. Az így létrejövő biográfiai adatsorból különböző hipotéziseket állíthatunk fel. A hipotézisek arra vonatkozhatnak, hogy vajon mit jelentettek az interjúalany életében a különböző események, és ezek hogyan következnek egymásból. Az elbeszélte élettörténet elemzésekor az előfeltevéseinket

3 Például Bíró (1998); Erdey (2002); Fehérváry (1991); Földváry (1991); Michnay (2001); Nyeste (1989); Sztáray (1997).

4 Almási (1991); Böszörményi–Gyarmathy (1984–1988); Gulyás–Gulyás (1982–1988); Sággy (2000–2001).

5 Kovács–Vajda (2002).

aztán megerősíthetjük vagy elvethetjük. A rendelkezésünkre álló biográfiai adatok összekapcsolásából és összerendezéséből képet kapunk az interjúalanyunkról, azokról a lehetőségekről, amelyek élete különböző szakaszaiban előtte álltak.

Az elbeszélt élettörténet elemzése az egykori események jelenlegi értelmezéseit kutatja, az elbeszélő szelekciója és történetképzése mögött meghúzódó mechanizmusokat igyekszik feltárni. A válogatás ugyanis semmiképpen sem önkényes és véletlenszerű. Az elbeszélés a nyitó kérdésre születik meg válaszként, az elbeszélő a nyitó kérdés függvényében válogat.

Így tehát az elbeszélt élettörténet az alany múltjáról és várható életéről alkotott saját átfogó konstrukcióját jelenti, mely az időrendileg és tematikailag releváns tapasztalatokból következetes struktúrává áll össze. Ez a szerkezet nem feltétlenül időrendben szerveződik, sokkal inkább a szubjektív idő szemléletének felel meg. Az emlékező elbeszélő élettörténetét a jelen perspektívájából meghatározó történések köré szervezi, a többi esemény ezek előtt és után történik meg vele.⁶

Fontos megemlíteni, hogy szemben a hagyományos életútinterjúkkal, ez a módszer nem feltétlenül tartja szükségesnek – sőt, az interjú közben kifejezetten zavarónak ítéli – az úgynevezett „alapkérdésekre” (Hol? Mikor? Kivel? Miért?) való rákérdezést. Kizökkenheti, megzavarhatja az elbeszélés szövegét, ami az elbeszélés egészének sokkal többet árthat, mint használ. Megtöri az interjúalany által konstruált történetmesélést, új jelentéstartalmakkal ruházhatja fel az éppen elbeszélt történetet, új irányultságokat adhat, megváltoztathatja a történetek és események elmesélési sorrendjét, esetleg bántó is lehet. A hiányzó alapinformációk pótlására legfeljebb az interjú végén kerülhet sor.⁷

A megélt és az elbeszélt életút elemzése során is kialakul egy-egy hipotézisrendszer és összkép az elbeszélőről. A következőkben e két elemzési eredményt kell összevetni, és a ketből együttesen kialakuló megállapításokat a szöveg egyes „jellemző” részeinek finomelemzésével ellenőrizni.⁸

A kvalitatív kutatások körébe tartozó narratív interjú esetében a szociológus élettörténeti narratívákat értelmez. Az elemzés folyamatában a szöveg mindenféle feldaraboláson, kiemelésen esik át, de sohasem olyan módon, hogy azzal megsértenénk az integritását. Ellentétben a kvalitatív módszertani eljárásokkal, a kvantitatív módszertani kutatások során nem a szöveg szövetét alkotó szálakat követik nyomon, ezáltal látva s látatva meg struktúráját, hanem csak az eredeti szöveg emléknymait őrző patchworköt alkotnak. Éppen ezért ezek az elemzések sosem lehetnek valódi értelmezések.⁹

A narratíva elemzésekor a statisztikai következtetések lehetőségének hiányában a mikro-történetekben megmutakozó cselekvési és viselkedési mintázatok alapján általánosíthatunk. Hiszen az érintett szereplők elbeszéléseinek megértésekor nemcsak az elbeszélőkről, hanem az adott társadalomban lehetséges válaszmechanizmusokról is képet kaphatunk.

A narratív interjú az egyedit, a különbözőt, a szubjektumot igyekszik megragadni, ugyanakkor a különböző szituációkban adott egyéni válaszok a társadalom egészéről is tanúskodnak. Társadalmi és történeti meghatározottságú emlékezetstruktúrákat képes feltárni, fontos tehát egyszerre látnunk az egyéni élettörténetek egyéni és társadalmi aspektusát egyaránt.

Mit várhatunk a szubjektum tanulmányozásától? Összefüggéseket és kapcsolatokat állapíthatunk meg az egyéni élettörténetek és a megértés tágabb keretei között. Az élettörténetek

6 Ansel (1995).

7 Rosenthal (1995).

8 Uo.

9 Vajda (2003).

sajátosságai és különbségei mellett feltétlenül észre kell vennünk a tipikust is, ami a társadalmi folyamatok megértéséhez szükséges, ilyen értelemben tehát sajátos értelmű reprezentativitásról beszélhetünk.

Az interjúelemző feladata, hogy megmutassa azt az értelmet, amelyhez az elemzése révén jutott el, mely vállaltan és szükségszerűen az elemző saját nézőpontját, attitűdjeit, gondolkodásmódját, értékrendjét is tükrözi. Éppen ezért minden interjúelemzés sajátos értelemadás, de semmiképpen sem ténymegállapítások közlése. Az elemzések valószínűsítenek, gondolkodási irányokat, problémákat vetnek fel, a megértésre törekednek. Ugyanakkor a megértés csak abban az esetben jöhet létre, ha az értelmező előfeltevései nem tetszőlegesen, azok legitimitását, vagyis eredetét és érvényességét megvizsgálja.¹⁰

Felmerülhet a kérdés, miben különbözik egymástól az oral history¹¹ és a narratív interjú technikája. Mindkettő szóbeli, kvalitatív módszertani forrás. Az interjúalany valódi megismerésére törekszik, nem a történetek tényszerű feltárása foglalkoztatja elsődlegesen, fontosabbnak tartja az elbeszélések struktúráját elemezni, megismerni az elbeszélő személyiségét, helyét és magának tulajdonított szerepét az eseménysorban.¹²

Vannak azonban olyan mozzanatok is, amelyekben különbözik egymástól a két módszer. Az oral history technikája ugyan vállalja a szubjektivitásnak, az egyéni történetzövésnek, strukturálásnak jelentőségét és kivételes voltát, de ezt mégsem akarja teljes mértékben érvényesíteni az interjú során, nem hagyja az élettörténet mesélését egyedül az interjúalanyra. Mintha végig kettős megfelelési vágy szorongatná: a történeti hitelességre törő információszerzés igénye és az események mögé látásnak, a szubjektív én megismerésének az igénye. Úgy gondoljuk, e két megfelelési szféra egy ponton túl összeegyeztethetetlen és egymást kizáró lehet.

Természetesen a szóbeli források alkalmazhatóságát illetően sok a vita. Egyesek szerint a szóbeli források önmagukban elégtelenek a történelem átfogó fogalmának kialakításához. Mások a hagyományos, írott történeti források kiegészítéséül használják őket.¹³ Kétségtelen, hogy önmagukban a szóbeli történeti források nem alkotnak átfogó történelmi képet (nem is ez a feladatuk), mindazonáltal az adott korszak megismeréséhez, átlátásához, teljességéhez jelentős mértékben hozzájárulnak. Az élettörténet elbeszélése együtt és egymástól elválaszthatatlanul hordozza az elbeszélő individualitását és társadalmiságát, pszichológiai és szociológiai lényét.¹⁴ Ilyenformán ezek a források figyelemre méltóak, pótolhatatlanok és megismételhetetlenek.

A következőkben két interjúelemzésből¹⁵ emelünk ki néhány meghatározó mozzanatot. Az interjúalanyok¹⁶ az Államvédelmi Hatóságnál teljesítettek katonai szolgálatot 1949 és 1953

10 Gadamer (1984).

11 Thomson (1989).

12 Kovács (1992).

13 Gyáni (2000).

14 Vajda (2003).

15 Az interjúk 2002-ben készültek.

16 Ahogyan az eddig már nyilvánosságra került interjúkból, visszaemlékezésekből és történelmi dokumentumokból kiderült, a munkatáborokba felügyelőként került ávósok túlnyomó többsége nagyon fiatalon, 18-20 évesen teljesített ott szolgálatot. Ezek az emberek tehát ma 70-80 évesek, vagyis elvileg nem lehetetlen a felkutatásuk. A keresés azonban a gyakorlatban mégis nagyon nehéz feladatnak bizonyult. A legtöbb esetben az illetők teljes nevét sem lehet tudni, az egykori internáltak is csak gúnyneveken ismerik őket. Hosszas nyomozás után végül 10-15 lehetséges név merült fel. A megkérdezettek kétharmada határozottan visszautasította az interjút.

között, és az ebben az időben működő kényszermunkatáborok valamelyikében jelen voltak.¹⁷ Tekintettel az interjúk erősen személyes voltára, az interjúalanyok védelmében az interjúk minden esetben anonimizáltak (nevek, helyszínek, évek megváltoztatása), illetve szövegüket semmi esetre sem tárjuk a szélesebb nyilvánosság elé.

1. INTERJÚELEMLÉS

G. 1924-ben Nyírbogdányban született, kisparaszti család gyermekeként. 1942–43-ban vincellérnek tanult, de az utolsó évet már nem végezte el. 1949-ben elvették tizenkét hold földjüket. G. ebben az időszakban töltötte katonai szolgálatát Nagykanizsán. 1949 decemberében részt vett egy táncmulatságon, ahol barátnőjét sorozatosan lekérte valaki. G. felpofozta a férfit. Amikor a katonai rendészet G.-t elvitte a táncmulatságról, megtudta, hogy egy ávós tisztet ütött meg. Először az Andrassy útra vitték kihallgatásra, ahol „népellenes magatartása” miatt az internálásáról döntöttek. 1949 karácsonyának estéjén G. a kistarcsai internálótáborba került. 1950 augusztusában már a szabadulását várta, de rövidesen kiderült, hogy egy másik táborba viszik. 1950 augusztusától 1953 áprilisáig a recski kényszermunkatáborban volt. Majd nővéréhez költözött Budapestre, ahonnan gyakran meglátogatta vidéken élő szüleit. Eközben munkát keresett, de sehol sem akarták alkalmazni, amikor megtudták, hogy Recskén töltött harminckét hónapot. Végül talált magának munkát, de alig egy év után eljött onnan. Egy szállítótársaságnál helyezkedett el segédmunkásként. 1956-ban a forradalom ideje alatt találkozott régi internálttársaival, hívták dolgozni a rendőrséghez, de visszautasította. Ebben az időben az ő családjában is felvetődött a disszidálás gondolata. Felesége is menni akart, de G. lebeszélte róla, itthon maradtak. 1960 körül kitanulta a fémgorgácsoló szakmát, és nyugdíjas koráig a Ganz Villamossági Műveknél maradt. A hatvanas években jól keresett, feleségével külföldre (Jalta) is el tudtak menni nyaralni.

A biográfiai adatokon végigtekintve többek között kiderül, hogy G. 1949-ben Nagykanizsán töltötte katonai szolgálatát. Elképzelhető tehát, hogy a BM ÁVH Határőrségében szolgált. Szolgálati ideje alatt egy táncmulatságon összeverekedett egy ávós tiszttel, aminek egyenes következményeként Kistarcsára, majd Recskre internálták. Az internálási időszak után nehezen tudott elhelyezkedni, de végül mégis sikerült, olyannyira, hogy 1956-ban ugyan felmerült a disszidálás gondolata, de nem ment külföldre.

Habár az életrajzi adataiból egyáltalán nem következik, G.-vel hajdani ávós múltja miatt készült az interjú. Nézzük tehát, hogyan beszél el G. az élettörténetét, hogyan lehetséges e kettőség G. élettörténetében – vajon ávósként vagy internáltként reprezentálja-e önmagát.

„Akkor kezdjük is a recski táborral!...”

Tulajdonképpen én 1949 decemberében buktam le a Sztálin születésnapján, katona voltam én akkor, Nagykanizsán őőőő és kérem szépen hát mulattunk, jó volt a hangulat s leszerelés előtt is álltam és kérem szépen volt egy őőő nagyon jó kis barátnőm, akivel szeretünk táncolni és akkor kérem szépen őőő egy fiatal ember, akit én nem ismertem, folyton lekérte tőlem a hölgyet, és már mikor harmadszor is lekérte, azt mondtam neki, hogy uram, tessék kijönni, meg akarom beszélni ezt a témát, deee elfutotta az agyamat a vér és kérem szépen olyan fán verem ezt az illetőt, úgyhogy a mentők vitték el.”

17 Az interjú nyitó kérdése minden esetben ugyanaz volt: „Az 1949 és 1953 közötti korszakról frünk egy dolgozatot. Olyan emberekkel szeretnénk interjút készíteni, akik felnőttként éltek meg ezt az időszakot, akik valamilyen módon, felnőttként részt vállaltak ebben a korszakban. Arra kérjük, mesélje el az élettörténetét!”

A recski kényszermunkatáborban G. harminckét hónapot töltött, ezt nem lehet teljesen szó nélkül hagyni az elbeszélésben. Tudta, hogy ennek kapcsán készül vele az interjú, hogy a recski időszakot nem hallgathatja el, nem hagyhatja ki az élettörténetéből, ugyanakkor nagyon nehezebbé eshetett erről beszélni, minél előbb túl akart rajta lenni, ezért rögtön a közepébe vágott, és 1949-től kezdte mesélni az élettörténetét.

Elsőként a már említett táncmulatság estéjén történeteket meséli el. Lényeges megfigyelni ezt az interjúkezdést. Rögtön az események közepébe vág, első története így indul: „Tulajdonképpen én 1949 decemberében buktam le...” Vajon miért pont a lebukni igét használja? Ez arra utalhat, hogy valami tiltott vagy titkos tevékenységben vesz részt, ami ekkor lelepleződik. A tiltott tevékenység kapcsolódhat G. magánéletéhez vagy a katonai szolgálatához is. Elképzelhető, hogy valójában nem is az ő barátjánője az a lány, hanem az ávós tiszté, és G. udvarlása a tiltott tevékenység, amire ezen a táncmulatságon derül fény. Valószínűbb azonban az, hogy G. korábbi tiltott cselekedeteit és a táncmulatságon történeteket szinte tudattalanul összekapcsolja a „lebukni” szóval, és a táncmulatság ürügyén a korábban történt szolgálati lebukására utal.

Ebben az egyetlen szóban („lebukni”) már az interjú legelején összefoglalja az internálási időszakhoz való hozzáállását: a múltban elkövetett valamit, amit nem lett volna szabad, ezért internálták. Ennek az állásfoglalásnak viszont egyenes következménye, hogy „jogos” büntetését töltötte a különböző kényszermunkatáborokban.

A következőkben részletesen elmeséli a táncmulatság estéjét és annak következményeit. Először a kistarcsai táborról beszél:

„És, kérem szépen őőő, karácsony szent estéjén vittek ki Kistarcsára, ott volt egy nagy internálótábor, biztos hallott róla... És hát ott annyian voltunk, hogy, hogy kérem szépen, mint az ujjam körülbelül. Ottan egy háromszintes épület volt, annak minden szintje dugig volt, őőő fogvatartottakkal... Lényeg az, hogy őőő khmmm nem bántott ott engem senki, az ÁVH-n sem bántott senki, úgyhogy... Ott voltam 50. augusztus 18. vagy 20-ig...”

Alig mond erről az időszakról néhány mondatot, pedig nyolc hónapig volt ott. Igyekszik távolítani magától ezt az emléket, kizsól („biztos hallott róla”) az interjúból. Azt mondja, „annyian voltunk... mint az ujjam”. Ez a kifejezés azonban olyan, mintha kettőből lenne összerakva: az „annyian voltunk, mint az oroszok” és az „egyedül vagyok, mint az ujjam” kifejezésekből. Az ujjakhoz kötődik a számolás művelete, hiszen az ujjaink segítségével tanulunk meg számolni. Az ujjaink segítségével tudjuk összeszámolni, hányan vagyunk. Azonban úgy tűnik, ebben az esetben hiába voltak sokan Kistarcsán, G. egyedül volt, mint az ujj, vagyis nagyon is magányosnak érezte magát. Mindössze ennyi, amit meg lehet tudni G. érzéseiről a kistarcsai internálás időszakából.

A másik figyelemre méltó mozzanat: „lényegként”, kicsit zavartan (köhögés, őzés) azt jegyzi meg, hogy nem bántották őt az ávósok. Miért olyan fontos ez a számára? Miért mentegeti őket? Szokatlan, hogy egy internált az ávósok „tisztára mosását” tartja fontosnak. Nem beszél a körülményekről, a saját boldogulásáról, a tábori eseményekről, a lelkiállapotáról, a félelmeiről, magáról a táborról semmit, csak azt az egy mozzanatot emeli ki, hogy az ávósok nem bántották.

G. elbeszélésében a kistarcsai tábort a „nyűg” szóval azonosítja. Ilyen értelemben a kistarcsai tábor egy önhibájából következő kellemetlenség, amit nem könnyen, de el lehet viselni. Nyűg, kolonc, de túl lehet rajta jutni.

A következőkben G. hosszasan beszél a recski táborról. Mesél a megérkezésről, a barakkok felépítéséről, a vízellátásról, a vécéhasználatról, az étkezésről, a rabmunkáltatásról (azt különösen hosszán részletezi), a munkabékekről, a normáról, a spejzolásról, a „tedd ide-tedd oda emberekről” (a „vamzerokról”), a tábor lakóinak összetételéről, a sötétzárkáról és a gúzs-

bakötésről. Végül előkerül a két híres, nagy szökés története is. Csupa tudósítás a tábori életre vonatkozó elbeszélés. Személytelen, technikai részleteket feszegető, néhol feleslegesen aprólékos elbeszélés, hiányoznak belőle a saját érzések, érzelmek, ítéletek, történetek. Látszólag a táborról beszél, hosszú oldalak telnek meg az interjú leírásakor ezzel a témával, mégis érezzük, nem jutunk igazán előbbre. Talán szeretne beszélni a recski táborról, ugyanakkor túl is akarna esni rajta. Látszólag minden tábori életre vonatkozó momentumot megemlít, de végül mégis valami egész más kép rajzolódik ki belőle, mint egy „tipikus” rab-visszaemlékezésből. Ebből a szempontból talán a legfigyelemreméltóbb része a Recskkel kapcsolatos mesélésnek az első szökés története:

„És akkor még mindig nem került elő a szökött rab, semmi hír nem volt felőle, hát körülbelül három napig őő tartott ez az úgynevezett zárva tartás, munkanélküliség éés három nap után behozták a rabnak az öreg szüleit büntetésből, mert nem találták a rabot. Ez a Horthy-rendszerben csendőr volt. Éés kérem szépen, hát jól ismerte a környéket, meg hát őő gondolom, a szabályokat is ismerte többé-kevésbé, de elég az hozzá, hogy a szüleit behozták ennek a rabnak, két nap múlva őt is előkerítették, megtalálták, nahát ezt mondanom sem kell, hogy ... hogy milyen dühösek voltak a rabtársak, hogy kérem szépen, őőő ezt az embert úgy végigvezették, illetve engedték, hogy menjen a közülünk felállított sorok között, és hagyták, hogy verjék ezt a rabot. Hát a végén annyira összeverték ottan, hogy hát összeesett a pasas, és aztán elvitték, szerintem az orvosi rendelőbe...”

Elég sajátos megvilágításból ismerhetjük meg ezt a történetet. Vajon tényleg majdnem agyonverték a rabok felháborodásukban az egyik rabtársukat? Elképzelhető, hogy egy ilyen szélsőséges helyzetben sok rabtárs érezhetett tehetetlen, keserű haragot a szökevény iránt, mert még lehetetlenebb helyzetbe hozta őket is, habár ezért nem verték volna meg ennyire. Mindezek ellenére túlzó a történet mesélése, ha csak ez az aspektus van kiemelve. Valószínűnek tűnik, hogy az ávosok egy újabb szadisztikus ötlete lehetett, hogy a szökött rabot saját társaival veretik agyon, hogy őket is megalázzák és megfélemlítsék.¹⁸

G. szövegében fontos megfigyelni, hogy váltogatja az alanyokat: „...*dühösek voltak a rabtársak, engedték (az ávosok), hogy menjen a közülünk felállított sorok között és hagyták, hogy verjék (a rabok) ezt a rabot.*” Úgy mondja el ezt a történetet, mintha nem rab lenne, mintha ott állna ugyan rabtársai között, de csak mint szemtanú, tudósító. Talán ezért beszél így, mert annyira mély nyomot hagyott benne ez az esemény, hogy feldolgozhatatlan a számára. Nem tudja megmagyarázni, beleilleszteni abba a keretbe, amelyet – valószínűleg önvédelemből – kialakított magának. Mindent „elnéz és megért” a tábori hétköznapiakban, mindenre talál „logikus magyarázatot”, mindig kimagyarázza a tábor őrjönek viselkedését, nemcsak a szökés történetének elmondásakor, hanem még számtalan helyen az interjúban.

18 Érdemes összevetni ezt a történetet más rabok által írt visszaemlékezésekkel ugyanerről az esetről: „15-15 ÁVH-s egymással szemben felsorakozott, gumibotokkal és nadrágszíjjakkal a kezükben. Irtózatosan megrémültünk, mi fog most következni. De amit láttunk, az minden elképzelésünket felülmúlta. Négy ÁVH-s kéz- és lábbilincsben vonszolt a földön egy vértől csöpögő embert, akiben Dobó bajtársunkat ismertük fel.

Makaróni egy beszédet tartott arról, hogy az államhatalom milyen erős, úgy próbáljon bárki is megszökni, hogy úgylis visszahozzák. Szavaival igyekezett sorainkat megbontani és mindannyiunkat Dobó bajtársunk ellen hangolni. Uszító szavaival bejelentette, hogy a szökés miatt az ígért kedvezmények, valamint a szabadulási felülvizsgálatok elmaradnak, és mindezt Dobónak lehet köszönni. Ezután felszólított minket, hogy mi is vegyünk elégtételt magunknak a várható következményekért. Egypár hitvány áruló, besúgó, különösen a köztünk lévő volt párttagok közül, beállt a vesszőfutásra felsorakozott ÁVO-sok sorába.” Erdey (2002) 164–165. p. Egészen más nézőpontot sugall a másik visszaemlékezés, mintha a két ember helyzete nem is lenne azonos.

G. az egész interjú során folyamatosan változtatja az alanyokat. Háromféle személyt változtat a ragozásban: egyes szám első személyben, többes szám első és harmadik személyben beszél, ami a teljes összezavarodottságát bizonyítja. Többes szám első személyben mesélve, úgy tűnik, aktív cselekvőként a rabokkal vállal sorsközösséget. Ha egyes szám első személyben beszél, olyan mintha saját személyes történetét mondaná el. Ezek az elbeszélések rendszerint nem tudnak történeté fejlődni, már az elején megszakadnak. Ha többes szám harmadik személyben idézi fel az eseményeket, akkor a lehető legleíróbban, legeltávolítóbban tudósít. Olyan, mintha nem is rabként lett volna ott jelen.

Amikor már az első, általa megszerkesztett történetesoron túl van, részletesen bemutatta a táborát az általa „fontosnak” és „elmondhatónak” vélt szempontok szerint, lassanként előkerülnek G. életének más mozzanatai is:

„Éés kérem szépen, hát nagyon sok katonatársam megbukott így, mert hát ugye ő elengedte a határsértőket, a másik oldalon föltartották, elkapták őket, és akkor visszaadták és akkor kérem szépen itt kivallatták, persze, hogy megkeresték az illető határőrt, aki hát kérem szépen megbukott, vagy hát elengedte őket. Szóval kriminális helyzet volt ez.”

Ez az egyetlen kis szövegrészlet utal arra az egész interjú során, hogy G. a határőrségnél teljesített katonai szolgálatot. A határőrség pedig ebben az időben már a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságához tartozott.¹⁹ G. elmondásából egyértelmű, hogy mennyire szorongott helyzetben érezte magát a katonai szolgálata idején. Vagy ő lövi le a határsértőt, vagy őt vonják felelősségre. Újra előjön a „bukni” szó, ezúttal nem „lebukik”, hanem „*megbukik*”. Most tehát már szinte biztosak lehetünk abban, hogy G. nem magánéleti értelemben használta az interjú legelején sem a „lebukik” szót, hanem a katonai szolgálata alatt elkövetett mulasztásra. Talán elengedett egy határsértőt, és észrevették, felelősségre vonták, megbüntették.

G. elbeszélésében minduntalan visszatér a recski témához. Lépten-nyomon mentegeti az ávósok cselekedeteit, sokszor úgy tűnik, az ő szemszögükből magyaráz bizonyos eseményeket, rab léteire olykor a rabtartókkal vállal sorsközösséget. Szenttelenül, bagatellizálva beszél a kistarcsai és a recski táborról, a rabtartók kegyetlenkedéseiről:

„... fiatal emberként, hát valamennyien fiatalok voltunk, dee ilyen szervezkedésbe vett részt és, hogy úgy mondjam, dolgozni nem is akart, meg nem is szeretett. És ott nem volt, azt az embert nem becsülték, aki nem akart dolgozni, vagy nem szeretett dolgozni. Éés hát ilyen akaratos viselkedése miatt, kérem szépen, gúzsba kötötték, mert ilyen is volt. Úgy, hogy a két kezét ide kötötték a lábához, a két lábához, és akkor a keze meg a lába közé dugtak egy ásó-vagy egy lapátnyelet. És akkor hát, az nem volt egy kellemes állapot éés téli időszakban volt, amikor fűtés volt ugye éés, hát ugye az őt, mit törődött vele. Már amikor elzsibbadt mindene, elborult és ő ráborult a kályhára. A kályha melegebbik részére, és hát elégett a, ez a, most nem tudom, jobb vagy bal keze feje. Nagyon megégett ott, úgyhogy kérem szépen a kulcs... a mutatóujja, illetve a hüvelykujja maradt meg. És khmm hát kérem szépen, ilyen kudarcok, hogy úgy mondjam, előfordultak.”

Úgy tűnik, G. a legképtelenebb cselekedetekre is tud „feloldozást” adni. De vajon miért fontos ez ennyire? Talán úgy gondolja, bűnösökön van itt, elkövetett valamit, és most vezekelnie kell érte, le kell tölteni a büntetését. Az örök tehát jogosan büntetnek, és csak a feladatokat végzik, „bevasalják” a bűnösökön a büntetésüket. A kognitív disszonancia érzését G. láthatóan nem tudja elviselni, tiszta helyzetet akar látni, az nem lehet, hogy a rabtartók különleges kegyetlenséggel viselkedjenek egyes helyzetekben, hiszen a rabok és a rabtartók világában a rabok a bűnösök, rabtartóik pedig csak jogos őrzőik.

19 Cseh (1999) 75. p.

A Recskkel kapcsolatos történetek egy másik aspektusa az, ahogyan elhatárolódik a többi rabtársától a mai napig is: hívásukra 1956-ban nem megy a rendőrséghez dolgozni, nem nézi meg a kényszermunkatáborról készült dokumentumfilmeket, nem olvassa el a rabtársak visszaemlékező írásainak egyikét sem, nem jár el az évenként megrendezésre kerülő megemlékezésre, melyet a Recski Szövetség szervez.

Az elhatárolódásnak több oka is lehetséges: talán a máig tartó félelem, rossz érzés, talán mert nem akarja újraélni az ott történt eseményeket, vagy talán mert élete olyan fordulatot vett annak idején (esetleg politikai funkciót vállalt valamelyik munkahelyén), amelyben nem kívánatos egy ilyen közösséggel a kapcsolattartás. Elképzelhető az is, hogy egyszerűen nem vállal sorsközösséget ezekkel az emberekkel, mert bűnösnek érzi magát, mint ez már a tábori életről szóló elbeszéléseiből is kitetszik.

Néhány magánéleti mozzanat, mint például hogy 1956-ban nem akar külföldre menni, vagy, hogy a hatvanas évek végén Jaltába megy nyaralni, arra enged következtetni, hogy a recski internálása ellenére viszonylag rövid idő alatt kimagaslóan jó egzisztenciális körülmények közé kerül (habár ez nem elképzelhetetlen az egykori recski rabok számára sem abban az időszakban). Feltételezhető, de nem szükségszerű, hogy ezért cserébe valamit tennie is kellett az akkori hatalom szolgálatában. Talán éppen ekkor, az internálási időszak után vált besúgóvá, beépített emberré.

G. elbeszélése inkább a recski internálási időszak alatti besúgólétre vagy beépített ávós-
létre enged következtetni, de a másik két hipotézis sem kizárható.

Netán besúgó volt a recski táborban, vagy a rabok közé beépített ávós? Felmerülhet ez a lehetőség is. Ezt bizonyíthatja a szenttelen előadásmód, az alanyváltások, a történetek más szemzőgű elmesélése, az ávósok mentetegetése, a többi rabtól való állandó elhatárolódás is. Egyetlen olyan momentum sincs azonban az interjúban, amely ezt a teóriát egyértelműen bizonyítaná. Mégsem lehetetlen, hogy G. beépített ávósként került a recski kényszermunkatáborba. Ekkor az interjú kezdő története „legenda”, meg sem történt valójában. Talán csak alibitörténet, a tábor többi tagjának jól elmesélhető, G.-t pedig rabként legitimálja.

Sajátos és nagyon különös interjúról van szó ebben az esetben. Mindvégig jól érzékelhető és különböző szövegrészletekkel is alátámasztható, hogy egyáltalán nem tipikus internált-narratíva ez, ugyanakkor az interjúalany ávós léte sem bizonyítható egyértelműen. A meggyőző erejű tények hiányában csak az elbeszélés minőségére, módjára, struktúrájára támaszkodhatunk. Olyan ember rajzolódik ki az interjúból, aki a rabok és rabtartók világában az egyik oldalhoz sem tartozik igazán. Recski rabként beszél el élettörténetét, amelyből kiderül, hogy életének bizonyos periódusában kapcsolatban állt az Államvédelmi Hatósággal. Semmilyen tekintetben sem definiálja ávósnak magát, ugyanakkor valódi rabidentitása sincs. Zavaros, érzelemmentes, olykor kegyetlen elbeszéléseiben nem magyarázódik, nem akarja felmenteni magát, nem köt negatívumokat az Államvédelmi Hatósághoz. Mintha maga előtt sem vállalná múltbeli cselekedeteit, magatartását. Nem határozza meg igazán a fogva tartók és fogva tartottak kétpólusú világának egyik oldalán sem magát, nem oldja fel az összeegyeztethetlenségeket.

2. INTERJÚELEMLÉS

M. 1932-ben született Nagyhalászbán. 17 éves korában bekapcsolódott a helyi ifjúsági mozgalomba, majd Budapestre ment dolgozni, ahol ugyancsak a különböző mozgalmi szervezetekhez csatlakozott, először a DISZ-hez. 1950-ben kiközvetítették a Posta Átviteltechnikához (valószínűleg a posta telefonlehallgatással foglalkozó részlegéről van szó), majd

beléptették a szakszervezetbe. Ugyanebben az évben felvételt nyert a Budapesti Szállító Vállalathoz, ahol segédmunkásként dolgozott. 1951-ben behívták a Jászai Mari téri ÁVH-központba, majd az ÁVH fegyveres alakulatához osztották be. Szülei aggódni kezdtek, vajon miért hívatta fiukat az ÁVH, betegségre hivatkozva táviratot küldtek neki, hogy jöjjön haza, ő haza is tért. 1951 márciusában az ÁVH tagjai felkeresték és azonnal vonatra ültették, a cél Budapest volt. Megérkezése után esküt tett az ÁVH-központban. Ettől kezdve Budapesten teljesített szolgálatot, pártmunkásnak titulálták, de nem volt párttag, csak az ifjúsági szervezet tagja. Káderképző szemináriumok vezetőjének nevezték ki. Eközben a szolgálat mellett speciális kiképzésben részesült. 1952 januárjában Vácra helyezték. 1952 júniusában Recskre vezényelték, majd 1953-ban Ormosbányára, ahol törzsparancsnok lett. 1955-ben tiszti iskolába küldték, ahonnan öt nap után visszajött, polgári életpályát szeretett volna választani. 1955-ben szolgálatos őrnök állították, eközben beiratkozott a nyíregyházi gimnáziumba, így Nyíregyházára helyezték. 1956 januárjában önkényeskedés vádjával kitiltották a városból. Nem sokkal ezután megnősült, egy jehovista nőt vett feleségül. Az 1956 utáni években gondnok lett, a hajdani zárt táborok egyikét őrizte. Közben megismerkedett a jehovista tanokkal. 1962-ben még egyszer felelősségre vonták, a recski rendőrörsre vitték, a vád ekkor a népköztársaság megdöntésére irányuló összeesküvés volt.

A biográfiai adatok egy tipikus ávós életpálya képét mutatják. Egy kis, elmaradt faluból származó, a két világháború között született fiú, akinek eszmélő évei az ötvenes évek elejére esnek. Ebben az időszakban a Rákosi-rendszernek olyan emberekre volt szüksége, akik még keveset tudtak, láttak a világból, akik képesek voltak naiv, elszánt, erős hittel szolgálni egy ideológiát, akik nem kérdeztek, hanem végrehajtottak, akiket meg lehetett félemlíteni. Ebben a történelmi pillanatban M. bekapcsolódott a kommunista párt mozgalmi életébe, először helyi DISZ-tagként. M. végigjárta az ávóssá válás lépcsőfokait. Speciális kiképzést kapott, közben részt vett a pártmunkában, káderképző szemináriumokat tartott. Ávósként megjárta Vácot, Recsket és Ormosbányát, az ÁVH különböző büntető intézményeit. Sokat láthatott és tapasztalhatott, és biztosan részt kellett vállalnia a feladatok végrehajtásában is. Az ÁVH intézményi hierarchiájában is lassanként feljebb került, törzsparancsnok lett. 1955-ben azonban mégis megpróbált kilépni az ÁVH fegyveres alakulatából, sikertelenül. A kilépési kísérlet és az önkényeskedés vádja (valószínűleg a tiszti iskola otthagására vonatkozhatott) mindenképpen kegyvesztetté tette és rosszabb helyzetbe sodorta M.-et az Államvédelmi Hatóságnál. Mellőzötté vált, megbízhatatlannak tekintették, már csak apróbb feladatokat kapott, mint a zárt tábor őrzése is.

M. élettörténetének elbeszélését a következő mondatokkal kezdi:

„Nagyhalász községben születtem 1932-ben... és hát ott nevelkedtem 17 éves koromig. Úgy annak idején... én bekapcsolódtam az ifjúsági mozgalomba, én minden politikai rendezvényen ott voltam, ahol oktató jellegű előadásokat lehetett ugye meghallgatni és én... rágás nélkül mellre szívtam az egészet és... állítom azt, hogy nálamnál hűségesebb ifjú abban az időben nem volt, mint amilyen én voltam.”

Születési idejének és helyének meghatározásával kezdi az elbeszélést, aztán egy kis szünet után az „és hát ott nevelkedtem 17 éves koromig” félmondattal hirtelen átugorja egész gyermekkorát. Nem is tér többet vissza rá. „Úgy annak idején...” kezdene el M. egy történetet talán gyermek- vagy ifjúkoráról, de a történetmesélés nem születik meg, „legátlódik”, M. szünetet tart, és elkezd ifjú mozgalmár életéről mesélni. Nem tudunk meg semmit családtagjairól (szülők, testvérek, rokonok), egyetlen barátról sem esik szó. Úgy hangzik, mintha M. teljesen egyedül lenne a nagyvilágban.

Tulajdonképpen ifjúkorától indítja a történetmesélést, 17 éves korától. Tanulmányairól egyetlen szó sem esik. Úgy beszél magáról, mint felelős felnőttől, akinek szinte semmilyen más dologból nem áll az élete, csak az ifjúsági mozgalomból, az oktató és a politikai jellegű előadásokból. Abban az időben a mozgalom egy fiatal, rossz körülmények közül jövő falusi fiú számára társaságot, közösségi életet, szórakozást jelenthetett, szinte egyedüli szabadidős tevékenységként a szürke mindennapokban.

„Rágás nélkül mellre szívtam az egészszet” – mondja M. Nem gondolkozott rajta, vajon igaz, vagy sem, kritika nélkül elfogadott mindent. Ehhez a szóképhez kapcsolódik valami émelyítő, kellemetlen rossz érzés. Amikor valaki olyasvalami befogadására kényszerül, ami nincs ínyére, akkor a befogadás nem változik elfogadássá. Az „emészthetetlen”, feldolgozhatatlan góc megmarad mindörökké. Ebben az egyetlen mondatban talán M. tudattalanul is összefoglalja, illetve a jelenből értelmezi saját viszonyát az ÁVH-hoz. Megfontolás nélkül elfogad és követ egy ideológiát, ugyanakkor egy idő után elege lesz belőle, megbántódik, mert törekvéseit nem ismerik el, és szakítani próbál az ideológiával.

M. az Államvédelmi Hatósághoz kerüléséről így beszél:

„Hát kérem szépen, behívtak engem a Jászai Mari téren az ÁVO-központba. Hát még először, amikor a levelet megkaptam, ez a valóság, ugyan hol szólhattam el magam. Hát azt közlik velem, hogy itten, én ezt nem mondtam ott, először kérdeztek, kérdeztek, kérdeztek, de körülbelül egy olyan négy óra hosszán keresztül csak kérdeztek, semmi szándékot nem jelentettek be, hogy tulajdonképpen miről van szó...”

Elég zavaros történet. Sok kihagyás, eseményszál-megszakítás figyelhető meg benne. Az első megjegyzés azt sugallja, M. valójában a levél kézhezvételekor nincs tisztában azzal, hogy majdani kihallgatóként vagy kihallgatottként hívják-e őt, annak ellenére, hogy ekkorra már minden bizonnyal túl van több pártfeladat elvégzésén. Ez az érzés feltehetően nem csak M. sajátja volt, sokak érezhették ugyanezt a kétséget. Valószínű, hogy a párt szüntelen felügyelete, saját embeire is kiterjedő megfigyelése elbizonytalanította és rettegésben tartotta a híveit is.

M. akkori lelkiállapota látszik körvonalazódni a szövegből: bizonytalanság, szorongás, értetlenség, feszültség, félelem.

Feltehetően kellemetlen erről az időszakról beszélnie, M. mindent megtesz annak érdekében, hogy elszemélytelenítse, eltávolítsa az elbeszélését, az arra haladó falubelinek kiköszön az interjúból. Életének ezt a mozzanatát talán még a mai napig sem tisztázta magában, és nem dolgozta fel. Háromszor is megismétli a „kérdeztek” szót, mintha vissza akarna adni valamit abból a feszült várakozásból, amelyben része volt abban a pillanatban.

A következő történet megint az ÁVH-központoz kapcsolódik, ezúttal már az eskütételhez, illetve a pozíció elfoglalásához. Elég hosszan mesél olyan lényegtelen elemekről, amelyek az élettörténete szempontjából, a megadott téma szempontjából nem visznek előbbre. Inkább időhúzásnak tűnik, és ebben az összefüggésben elképzelhető, hogy tudatos időhúzásról van szó. Van valami, amiről nem akar beszélni M. Az elmesélhetetlen történet helyett más, könnyebben elbeszélhető eseményekről beszél. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy ki akarja beszélni magából, ami elmesélhetetlen, megpróbálja elmondani, sokáig időzik itt, mégis úgy tűnik, a „lényeg” elmarad. Azért e történetből is érezhető némiképp M. akkori tájékozatlansága, sodródása, bizonytalansága, tanácstalansága, tudatlansága, félelme.

A hosszadalmasan előadott bekerülési történethez képest ávós szolgálati helyeiről szinte semmit nem beszél, csak felsorolja őket.

„Kihelyeztek Vácra, úgy néz ki a helyzet, hogy Vácon nemigen... voltam annyira bennfentes gyerek, mint amennyire kellett volna. Hat hónap után innen Vácról kihelyeztek ide Recskre, 1952. február 16-án helyeztek engem ide ki Recskre. És körülbelül másfél hónapig

nem szólt ott hozzám senki. Majd másfél hónap után, sokakat helyeztek ide, nemcsak engem, úgyhogy énfeltem elsiklott a figyelem. Kihelyeztek Recskre... és itt voltam Recskben 11 hónapig. Majd 1953-ban, amikor a tábor kezdett feloszlani, visszahelyeztek Kistarcsára. Kistarcsáról elhelyeztek Ormosbányára, hát Ormosbányán tevékenykedtem ottan kettő esztendőig.”

A különböző szolgálati helyeken történeteket más-más módon próbálja eltávolítani, elszemélyteleníteni. Váci szolgálatát rögtön bagatellizálja azzal, hogy mivel „nemigen volt bennfentes gyerek” nem került olyan közel a bizalmi ügyekhez, úgy beszél, mintha őt nem is bízták volna meg semmilyen különösebb feladat elvégzésével. Érdekes megfigyelni, hogy önmagát a „gyerek” szóval azonosítja többször is az interjú során.

A recski szolgálatot másként próbálja távolítani magától. Azt mondja, az első időben nem is foglalkoztak vele, aztán meg annyi más ember is ugyanilyen feladatra érkezett oda, hogy ő ebből a sokból csak egy elhanyagolható láncszem. Nem ezt bizonyítja viszont az, hogy a recski szolgálat kezdetét teljesen pontosan, dátum szerint meghatározza. Ha megfigyeljük, még a születési évszámához sem köt hónapot, napot, az egész interjú során ez az egyetlen pontosan megadott időpont.

„Kihelyeztek Recskre” – próbál újfent nekirugaszkodni a történetmesélésnek, de hiába. Olyan dolgok történhettek ott, amelyekről nem tud beszélni. Talán vállalhatatlannak érzi cselekedeteit, társai cselekedeteit, az ott történeteket. Egy pillanatra meginog, de rövid szünet után mégis marad a biztos talajon, a kronologikus, felszínes, vázlatos történetfolyamánál. Az „és itt voltam Recskben 11 hónapig” kijelentéssel lezártnak tekinti ezt az időszakot az elbeszélésben.

A recski tábor feloszlását időrendi ürügyként használja a kistarcsai szolgálatához, majd rögtön ormosbányai szolgálatára csap át, de arról sem mond semmit.

Szóba hozza, hogy 1955-ben tiszti iskolára akarták küldeni, ahonnan öt nap után visszajött: „Megmondtam, hogy én ezt már mint életpályát, ez 55-ben volt, én ezt mint életpályát nem választottam, és én becsapni nem akarom a magyar államot...”

Kilépési kísérlet ez M. részéről, ott akarja hagyni az ÁVH-t. Ráadásul kijelenti, hogy nem választotta ezt a „hivatást”. Ezzel az álbecsületességgel tulajdonképpen mintha visszamenőlegesen felmentené magát egész ávós szolgálata alól. Ha nem választotta ezt a pályát, akkor belesodródott vagy kényszeríthették erre. Talán úgy gondolja, ez némiképp enyhítő körülményt jelenthet. Mintha megpróbálná felmenteni magát az ávós szolgálati évek miatt ránehezedő lelki teher alól.

A kiugrás azonban nem sikerül, Nyíregyházára helyezik szolgálatos őrnek, ahonnan 1956-ban önkényeskedés vádjával kitiltják.

Elképzeltető az is, hogy ez az egész ÁVH-ból való kilépési kísérlet nem is így merült fel annak idején, csak a mából visszatekintve szeretné M. így láttatni a múltat. Talán fegyelmi eljárást indítanak ellene (erre utal az önkényeskedés vádja), és ennek során kap valami büntetést, melynek következtében mellőzötté válik.

Itt következik el az interjú érzelmi csúcspontja:

„Nyíregyházáról elhelyeztek, de még a városból is kitiltottak... Azt mondták, hogy renitenskedő, összeférhetetlen, tiszteket szurkáló ember vagyok [enyhén meghatódva mondja], pedig soha az életbe nem jelentettem fel senkit se a rabok között..., lehet, hogy egyszer-egyszer keményebben szólítottam, de azt, hogy én valakiről akár papíron, akár szóban valakinek én valamit továbbadjak...”

Itt hirtelen, a kitiltás ürügyén kitör belőle egy megjegyzés. Nem tudja kontrollálni magát, az összes eddig titkolni próbált fájdalma, sérelme, csalódottsága előtör ebben a pillanatban, az elbeszélés hatása alá kerül, és elérzékenyül.

Egyébként az egész interjú érzelemmentes, oktató-tanító jellegű példabeszéd. Az elbeszélés „tanmese” jellegét csak erősítették az „ugye”, „satöbbi”, „biztos tetszik ismerni”, „már nagyon rövid leszek ezzel a dologgal kapcsolatban” kiszólások.

Sok az interjúban a távolítást, személytelenséget, általánosítást célzó rész. Személytelen a helyszín is, amit választott, a pályaudvar. Érezhetően mindent elkövetett annak érdekében, hogy a lehető legkevesebbet kelljen magából megmutatnia. M. nem utasította vissza az interjú elkészítését, csak igyekezett minél személytelenebbül, minél tárgyilagosabban mesélni. Nem akart elutasító lenni, talán beszélni akart a múlttól. E két véget között küzdött végig az interjú során.

Ennél a pontnál azonban nem bírja tovább, szakít addigi elbeszélő módjával, és kikel magából.

Az eddigi szövegekből úgy tűnik, mintha M. egész életében egyes-egyedül próbált volna megfelelni a különböző elvárásoknak, de törekvéseit, hűségét, jó szándékát sosem méltányolták volna igazán. Sosem tudott teljességgel megfelelni. Hiába próbált hűségesnek, megbízhatónak, becsületesnek lenni, mindig számkivetett, korlátozott, őrzött, megfigyelt ember maradt. Ez az érzés az egész interjút átszötte, de csak az elbeszélés végén tudott szavakban megfogalmazódni.

Miközben M. igyekszik minél távolabb kerülni az ÁVH-tól, magánéletében is változás történik. Megnősül, egy jehovista nőt vesz feleségül, akinek egész családja jehovista. M. a családon keresztül belesodródik egy másik erős ideológiai rendszerbe, Jehova Tanúja lesz.

Vajon mit jelenthet M. számára jehovistának lenni? Igazodási pontot, értékrendet, biztonságot, közösséget, feladatot, életformát, talán éppen segítséget az ÁVH-ból való kilépéshez.

Talán új életet akar kezdeni. Talán újra szüksége van valami erős ideológiára, amely megvéd, irányt mutat, elfogad – és nem kérdez a múlttól. A politikai ideológiát M. hitbéli meggyőződésre váltja. Nem tud megenni ideológia nélkül. Úgy látszik, mindegy, mi az ideológia alapja, a lényeg, hogy kapcsolódni lehessen hozzá, hogy határozottan állást foglaljon bizonyos kérdésekben, hogy egy bizonytalan, összekeveredett embernek új alternatívát nyújtson.

Láthatóan tanulatlan emberről van szó, aki hordoz egyfajta – falun erősebben jelen lévő – értékrendet (hűség, alázat, becsület). Nem tisztázott okokból adódóan (családi háttéréről nem tudunk) egészen fiatalon részint szimpatizál egy erős ideológiával, részint viszont sodródik felé, keres valamit, ami biztonságot, viszonyítási pontot, életstílust, újfajta értékrendet nyújt. Nagyon elgondolkodtató ez az egyáltalán nem szokványos helyzet: egy falusi környezetben élő fiatal fiúnak az átlagnál jóval nagyobb szüksége van a biztonságra, a viszonyítási pontra, holott elvileg ezt otthonról is megkaphatná. Sorsa alakulásának egyik legalapvetőbb meghatározóját valószínűleg a családi környezetben kutatva lehetne megtalálni (nem véletlenül nem mesél erről egyáltalán, valami van, amiről nem lehet beszélni).

Hamar visszafordíthatatlanul részévé válik egy gépezetnek, olyan dolgokkal találkozik „munkája” során, amelyeket egyre kevésbé tud összeegyeztetni alapszemélyiségének értékrendjével. Talán a legnagyobb tragédiája az lehet, hogy az összeegyeztethetőség vágyát nem tudja feladni sohasem.

Egyre nagyobb lesz lelkében a disszonancia, így persze nem lehet „sikerés ávós”, de boldog, kiegyensúlyozott magánember sem. Állandó számkivetettségben és félelemben élhet, félhet a rendszer fenntartóitól, akiknek sosem tud megfelelni igazán, és a rendszer elszenvetőitől, hiszen szemükben a kommunista diktatúra egy gyűlöletet ébresztő eszköze csupán.

ÖSSZEGRZÉS

„A szerepet az emberek teremtik, de ha már egyszer megteremtették, akkor kiszolgáltatottjainvá lesznek, s mozgási szabadságuknak határt szab a másik szerep betöltője.”²⁰ Az ÁVH kötelékébe kerülés pillanatában az ávóslét nem több vonzó, sokat ígérő szerepnél, amelyet bizonyos emberekre kiosztanak, akik ezt részint elfogadják és vállalják, részint pedig elviselik és túlélnek. A kiosztott szerep további alakulása, „testreszabása”, átélése, értelmezése, megjátszása vagy megélése már az egyének személyiségén, társadalmi helyzetén, szocializációján és környezetén múlik. Alapvetően azonban mindnyájunkban ott lakozik a rab és az ör szerepének lehetősége is.

Habár a kutatás során elkészített interjúk – amelyek közül kettővel az előzőekben foglalkoztunk – távolról sem jelentenek reprezentatív mintát, mégis megállapíthatók az élettörténetekből bizonyos általános tendenciák.

Az interjúalanyok mindegyike falusi, kisparaszti család gyermeke. Rossz életkörülmények között töltötték gyerekkorukat, felnőtté válásuk folyamata többszörösen hátrányos helyzetben kezdődött el. Elmaradott, rossz infrastruktúrájú településeken éltek, szinte napról napra tengődtek, iskolázatlanok voltak, a városi emberhez képest a napi közélet eseményeit alig-alig ismerték. A társadalmi, politikai, ideológiai, gyakorlati változások lassabban jutottak el hozzájuk, összefüggések megismerésére nem volt lehetőségük.

A vidék nem önállóan, organikusan fejlődött, a változások mindig politikai eredetűek voltak. A kisparaszti családok gyermekei a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején nyilvánvalóan keresték a mobilitási csatornákat, a felemelkedés lehetőségeit. Szakmát tanultak, hogy a mezőgazdaságból az ipari szférába kerülhessenek. Abban az időben az egyik előrelépési lehetőséget az Államvédelmi Hatóság szervezete jelentette: hatalommal, presztízzsel, jobb fizetéssel, különböző kiváltságokkal járt együtt, ami vonzó lehetett egy tapasztalatlan fiatal számára.

A jelenből visszatekintve egyik interjúalany sem tudatos mozzanatként, saját választásaként emlékezett vissza az Államvédelmi Hatósághoz kerülésére. Egyikük meg sem említette, hogy valaha ávós lett volna, másikuk sorozott ávós voltát hangsúlyozva elutasított mindenféle felelősséget és sorsközösséget a recski tábor őreivel. Mások – itt be nem mutatott interjúkban – annak ellenére, hogy úgy tűnik, önként lettek a szervezet tagjai, sodródásként, észrevétlen belekeveredésként beszélték el az Államvédelmi Hatósághoz kerülésüket.

Minden interjúban többször előkerült a kényszermunkatáborok idősza – az interjú nyitó kérdése is ezt célozta –, mégsem születtek erről az idősokról igazán személyes történetek egyik esetben sem. Tisztázatlan nézőpontú sablontörténetek emlegetése, technikai részletek feszegetése, a saját részvétel tisztázatlansága jellemezte az elbeszéléseket. Úgy tűnik, mintha a kényszermunkatáborral kapcsolatban képtelenek lennének érzéseikből, tapasztalásukból fakadó élményt, történetet, benyomást elmesélni. Hiába az interjúk más részeiben érezhető bizalom, ezen a ponton nem jön létre személyes elbeszélés.

Bár eltelt ötven év, mégsem tudnak tábori élményeikről, személyes benyomásaikról, munkájukról beszélni, az egész témakört távolítják és hátrítják maguktól. Többféle oka is lehet ennek a jelenségnek. Az interjúalanyok ávósként maguk is részesei voltak az eseményeknek, emiatt büntudatot, szégyent, lelki furdalást érezhetnek. Lehetséges, hogy szolgálati titoktartási kötelezettségük a mai napig érvényes, és bizonyos dolgokról nem is beszélhetnek. Elképzelhető, hogy számukra a táborban történtek feldolgozhatatlanok: azóta sem tudták ezzel kapcsolatos félelmeiket, szorongásaikat feloldani, viselkedésüket, tetteiket megfejteni. A jelenből

egyszerűen elmesélhetetlennek tűnik a múlt. Az életrajzi adatokból ugyan kiderül, hogy a recski vagy a kistarcsai kényszermunkatáborban jelen voltak, őrként teljesítettek szolgálatot, azonban nem mondanak többet erről a tényről, amely így adatszinten marad. E ponton szemben áll egymással megélt és elbeszélte élettörténetük. Mából értelmezett, koherens élettörténeti elbeszéléseinkbe beilleszthetetlen a személyes tapasztalás élménye az 1949 és 1953 közötti időszakról.

Mindegyik interjúalany (aki elmondja, hogy ávos volt korábban) megpróbált valamilyen módon kilépni az Államvédelmi Hatóság (vagy utódja) kötelékéből, vagy elbizonytalanodott annak céljait, értékrendjét, eszközeit illetően.

A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a sokszor még csak „félíg kész”, fiatal emberek egyszerre olyan helyzetbe kerültek, hogy ők, akik a háború előtti társadalmi hierarchia alján tengődtek, váratlanul az ország legfontosabb embereinek hívására teljesíthettek szolgálatot. Hirtelen minden elérhetőnek, megszerezhetőnek és megváltoztathatónak tűnt számukra. Naiv hívók voltak ők, akik ennek a hitnek köszönhetően identitásukat, s ezért kezdetben vakon engedelmessé váltak a „hit” előírásainak, teljesítették a rájuk ruházott feladatot. Mára pedig ugyanők végletekig gyanakvó, szorongó, bűntudattal, sérelmekkel és értetlenségekkel teli idős embereké váltak, akik a cselekedeteik miatt érzett felelősségben senkivel sem osztozhatnak, örökre magányosak maradnak.

Nem feladatunk, hogy ítélkezzünk interjúalanyaink, illetve az Államvédelmi Hatóság többi beosztottja felett, azonban óhatatlanul felmerül a hétköznapi észjárás rutinkérdése: vajon bűnösök vagy áldozatok ők? Valamilyen módon belesodródtak annak idején az Államvédelmi Hatóság szervezetébe, majd részt vettek a feladatok végrehajtásában, akár parancsra, akár parancs nélkül, akár szóval, akár tettel, akár különös kegyetlenséggel, akár a körülményekhez képest humánusabb módon. Azóta sok idő eltelt, átgondolhatták, átdolgozhatták, ártékelhették szerepüket és tetteiket. Elkövetkezett a fordulat, a rendszerváltás időszaka. A kommunista diktatúra rettegett intézményének és embereinek szerepe, felelőssége, bűnössége a mai napig nem tisztázódott. Interjúalanyaink nem tudnak emlékezni a kényszermunkatáborokban töltött éveikre, talán mert senki nem kéri számon tőlük a múltat, talán mert saját maguk csak így képesek a lelki teherrel együtt élni. Kik ők valójában? A kommunista diktatúra bűnös végrehajtói, vagy áldozataik, vagy egyszerre mindkettő? Nyilvánvaló, hogy egyetlen diktatúra sem létezhet végrehajtók nélkül, de vajon a diktatúra büntettei milyen mértékben terhelik a névtelen végrehajtókat?

Az Államvédelmi Hatóság embereiben egyszerre kell látnunk a mai napig elmaradt felelősségre vonás szereplőit – akik sokszor kegyetlenkedő, kíméletlen, kritikátlan ávosok voltak – és az esendő, hibákkal teli, magányos, megkeseredett magánembereket, személyes életük szomorú hőseit. E kettősség feloldhatatlan és megmásíthatatlan.

IRODALOM

- ALMÁSI Tamás: *Ítéletlenül*. Dokumentumfilm, 1991.
- ANCSEL Éva: *Az élet mint ismeretlen történet*. Budapest, 1995, Atlantisz.
- BÍRÓ Sándor: *A mátrai lovagrend*. Budapest, 1998, Püski.
- BÖSZÖRMÉNYI Géza–GYARMATHY Livia: *Recsk I–III*. Dokumentumfilm, 1984–1988.
- CSEH Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. a Történeti Hivatal évkönyve*. Budapest, 1999, Történeti Hivatal. 73–91. p.
- CSEPELI György: *Szociálpszichológia*. Budapest, 1997, Osiris.

- ERDEY Sándor: *A recski tábor rabjai*. Budapest, 2002, Püski.
- FEHÉRVÁRY István: *Börtönvilág Magyarországon 1945–1956*. Budapest, 1991, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége.
- FÖLDEVÁRY Boér Elemér: *Kiszolgáltatottak*. Budapest, 1991, Keresztény Értelmiségiek Szövetsége.
- Hans-Georg GADAMER: *Igazság és módszer*. Budapest, 1984, Gondolat.
- GULYÁS Gyula–GULYÁS János: *Törvénysértés nélkül*. Dokumentumfilm, 1982–1988.
- GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág.
- KOVÁCS András: Szóról szóra. Az oral history és a történelmi igazság. *BUKSZ*, 1992/1. 88–94. p.
- KOVÁCS Éva–VAJDA Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Budapest, 2002, Múlt és Jövő.
- MICHNAY Gyula: *Mint Mohamed koporsója*. Szeged, 2001, Belvedere Meriodionale.
- NYESTE Zoltán: *Recsk, emberek az embertelenségben*, Budapest, 1989, Püski.
- Gabriele ROSENTHAL: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte, Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt–New York, 1995, Campus. 6. fejezet, fordította Sajó Tamás (kézirat).
- SÁGHY Gyula: *Recski rabok a kövek árnyékában I–IV*. Dokumentumfilm, 2000–2001.
- SZTÁRAY Zoltán: *Csákánykő*. Budapest, 1997, Püski.
- Paul THOMSON: *Interview. The Voice of the Past*. Budapest, 1989, Oxford University Press.
- VAJDA Júlia: Az élettörténet szövegének szöveve. *Jel-Kép*, 2003/1. 89–96. p.
- VAJDA Júlia: *Élettörténeti szövegek – de mi végre? Társadalmi folyamatok pszichoanalitikusan értelmezett életrajzi narratívák tükrében*. Előadás a Pécsi Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskolája elméleti pszichoanalízis programjának „Pszichoanalízis és narratívum” című műhelykonferenciáján. Pécs, 2003. március 12–13.

SZAKOLCZAI ATTILA

MÁRTON ENDRE ÉS A MAGYAR ÁLLAMVÉDELEM

2000-ben jelentette meg a Kairosz 2000 Marton (Márton) Endre *Tiltott égbolt* című könyvét.¹ Márton 1970-ben az Egyesült Államokban egy kiadó felkérésére írta meg emlékeit az 1956-os magyar forradalomról, illetve saját pereréről, elítéltetéséről. A magyar kiadás elé nem készült bevezető tanulmány, amelyből többet tudhatnánk meg a szerzőről, és nincsenek jegyzetek, amelyek kiigazítanák tévedéseit, vagy a szövegben közölnél bővebb információkat adnának egy-egy eseményről, személyről. A XX. Század Intézet támogatta kötet névtelenségbe burkolózó közreadója mákszemnyivel sem kínál többet annál, mint amennyit Márton 1970-ben leírt, azt sugallva ezzel, hogy a szöveg minden állítása igaz, illetve hogy nem rendelkezünk olyan többlettudással, amelynek segítségével korrigálni, pontosítani lehetne az abban foglaltakat. Pedig ma már vannak adataink a forradalom embervesztéséről, a leverést követő menekülthullámról stb., így nem szerencsés jegyzeteletlenül közreadni az emigrációban elterjedt bizonytalan becsléseket. Kár nem helyreigazítani az olyan tárgyi tévedéseket, mint hogy Farkas Mihály belügyminiszterként részt vett 1953 júniusában a moszkvai tárgyaláson, vagy hogy 1954. december 24-én az ország felszabadulásának tizedik évfordulóját ünnepelték Debrecenben stb.²

Márton könyve színes, izgalmas tudósítás, ezelőtt harminc évvel az Egyesült Államokban nagy érdeklődést kelthetett, de a rendszerváltozás után tíz évvel a magyar olvasóval érdemi újdonságot nem közöl sem 1956-ról, sem az ötvenes évekről. A (nem létező) szerkesztőnek pedig 2000-ben már választ kellett volna keresnie azokra a kérdésekre, amelyeket éppen a könyv vetett fel, és nem elsősorban a forradalommal, hanem Márton Endrével kapcsolatban. Mert róla is sokkal többet tudunk, tudhatunk. Az ő személyes sorsa azért is különösen fontos (könyvének közel fele nem ötvenhatról szól, hanem saját pereréről), mert Márton élettörténete igen érdekes paradigma: az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelhető dokumentumokból egyszerre bontakozik ki egy különös életút és egy generáció sorsa, miközben sok részinformációt szerezhetünk az államvédelem módszereiről. Márton Endre ugyanis 1955-ös letartóztatásáig úgy élt Magyarországon, mintha nem vett volna tudomást a kommunista diktatúráról. Nyugati lapok és hírügynökségek budapesti tudósítójaként rendszeres kapcsolatot tartott számos nyugati diplomatával, bejárt a követségekre, olyan lapokat látott el magyar vonatkozású hírekkel, amelyeket itthon olvasni sem szabad, sem lehetséges nem volt. Miközben egy amerikai rokonnal fenntartott kapcsolat sokszor elegendő volt az állásvesztéshez vagy a letartóztatáshoz, Márton 1955 elejéig elkerülte a börtönt. És érdekes az ellene ekkor kémkedés és hazaárulás vádjával

1 Márton Endre távozása után külföldön Andrew Marton néven jegyezte írásait.

2 Marton (2000) 19., 25. p.

lefolytatott büntetőeljárás, amelynek végén hatévi börtönbüntetésre ítélték ugyan, de nem sokkal több mint fél esztendő után szabadon engedték. A hazai szakirodalomban találhatunk írásokat a nagy politikai perekről (Imrédy-, Mindszenty-, Rajk-, Kádár-per stb.), Kahler Frigyes pedig az egri bíróság anyagát vizsgálva adott képet a magyar társadalom névtelen százezreinek meghurcolásáról, de jószérivel feltáratlanok még az olyan börtönbe torkolló életutak, amelyek szereplői nem tartoztak a politikacsinálók közé, de karakterisztikusan kiemelkednek a névtelen tömegből. Ilyen volt Márton Endre.

Márton 1910-ben, Budapesten született jómódú zsidó családban, a gimnáziumi érettségi után Angliában kezdett közgazdaságtant tanulni, ám mivel apja a gazdasági világválság idején tönkrement, tanulmányait Budapesten kellett befejeznie. Versenyszerűen sportolt, vívott, 1936-ban a magyar zsűri tagjaként saját költségén részt vett a berlini olimpián. Ez évtől a pozsonyi székhelyű Magnezit Rt. exportosztályán dolgozott 1942 végéig, amikor származása miatt elbocsátották a hadiüzemnek minősített gyárból. 1940-től többször behívták munkaszolgálatra, de mindig viszonylag hamar hazakerült, majd 1943-ban betegségére hivatkozva végleg mentesítették. 1943 elejétől apja tőzsdeirodájában dolgozott, jövedelmét nyelvtanítással egészítette ki. Ugyanebben az évben megnősült, házasságából hamarosan két lánya született.

A német megszállást követően bujkálni kényszerült, eközben Desseffy Gyulán keresztül kapcsolatba került az ellenállási mozgalommal, számos későbbi vezető politikust megismert a kommunistáktól a kisgazdáig. Az 1955-ös vizsgálat idején Ságvári Endréről, Rajk Lászlóról, Sólyom Lászlóról, Szakasits Árpádról, Dobi Istvánról, Pfeiffer Zoltánról, Tildy Zoltánról és Futó Dezsőről tett vallomást. Közülük Dobiról könyvében is írt, egészen más képet rajzolva róla, mint amilyen az Elnöki Tanács tehetetlen és iszákos elnökéről a köztudatban él.³ Két alkalommal merült fel, hogy komolyabb akcióban vesz részt. 1944-ben a szlovák felkelés kért szakképzett katonatisztek a magyar ellenállástól. Magyarországról itt bujkáló francia katonatisztek terveztek Besztercebányára küldeni, Mártonnak kellett volna őket Szlovákiába vezetnie. Ő a küldetést elvállalta, ám az akcióra – ismeretlen okból – nem került sor. Másodízben akkor volt Mártonra nyelvtudása miatt szükség, amikor Titóval akarták felvenni a kapcsolatot, de Márton tudomása szerint ebből sem lett semmi.⁴

1945 tavaszán Desseffy Gyula ajánlására a *Kis Újság* kiadóhivatalában kezdett dolgozni. A kiadóhivatal vezetője Hallósy Béla volt, akinek rózsadombi villájában, az ellenállás egyik találkozóhelyén Márton is többször megfordult a német megszállás idején. Hallósy – és Márton, aki hamarosan a helyettese lett – sokkal inkább a kisgazdapártnak a kommunistákkal való együttműködést elutasító jobbszárnyával, semmint a centrum vagy a baloldal politikusaival tartotta a kapcsolatot. Hivatalukat 1949 nyaráig meg tudták őrizni annak ellenére, hogy sajátos küzdelmet folytattak a lapnál a kommunista nyomulás ellen. Anyagi nehézségekre hivatkozva felmondtak olyan újságíróknak, akiket kommunista kapcsolattal gyanúsítottak, és lehallgatókészüléket szereltek fel annak érdekében, hogy megtudják, ki adja ki a kisgazdapárttól érkező bizalmas információkat.⁵ 1945 végén Mártont mint nyelveket jól beszélő, a kisgazdapártban ismert személyt tolmácsnak hívták Tildy Zoltán nemzetközi sajtótájékoztatójára. Itt ismerkedett meg John Wallisszal, a *Daily Telegraph* tudósítójával, aki felkérte a lap budapesti tudósítójának. A kisgazdapárt választási győzelmét követően Márton nem is sejtette, hogy hamar veszedelmessé váló útra lépett.

3 Uo. 20. p.

4 Márton Endre jkv. 1955. május 14. ÁSZTL Márton Endre és társainak vizsgálati dossziéja V-129283 (a továbbiakban V-129283.), V-129283/5.

5 Hallósy Béláné jkv. 1955. május 27. ÁSZTL V-129283.

A *Kis Újságnál* betöltött állása és viszonylag magas kigazda kapcsolatai révén az átlagnál több információhoz jutott, így tudósításaival csakhamar nemzetközi ismertséget szerzett. 1946 júliusában elsőként adott hírt Szviridov tábornoknak, a SZEB elnökhelyettesének ultimátumáról – amelyben egyebek mellett több ifjúsági szervezet, így a cserkészszövetség feloszlását, valamint Pfeiffer Zoltán igazságügyi államtitkár elmozdítását követelte –, nem mulasztva el megállapítani, hogy ez volt az első eset, amikor egy külső hatalom magyar belügybe avatkozott bele.⁶ Munkája során kapcsolatba került a többi nyugati lap és hírügynökség munkatársaival, így már 1947-ben tudósítást küldött az AP részére is. 1947 végén megismerkedett Daniel de Luce-szal, az AP novemberben Budapestre küldött tudósítójával, akinek fordításokkal, tolmácsolással is segítségére volt. De Luce nem sokáig maradhatott az országban, noha az AP azt tervezte, hogy nemcsak Magyarországról, hanem Délkelet-Európából is ő fog tudósítani, a szükséges vízumokat már meg sem kapta, 1948 januárjában kiutasították Magyarországról. De Luce ugyanis 1947 decemberében tudósításban számolt be a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatokról. Megírta, hogy a békeszerződés ratifikálása után is jelentős létszámú és erejű szovjet haderő maradt az országban (25 ezer harcos, négyszáz vadászgép és ötven harckocsi⁷), amely jóval meghaladja a szovjetek Ausztriában állomásozó kontingensének utánpótlásához szükséges volument. A Külügyminisztérium sajtófőnökétől és személyesen (telefonon) Rákosi Mátyástól kapta az első (és egyben utolsó) figyelmeztetést, hogy írásával ártott Magyarországnak, és ha ez még egyszer előfordul, kiutasítják, munkatársa és fordítója, Márton Endre ellen pedig kémkedés és hazaárulás vádjával eljárást indítanak.⁸ A fenyegetés komolyságát alátámasztotta, hogy az AP előző tudósítóját, Jack Guinnt is kiutasították az országból. De Luce ezt nem akarta megvárni, 1947 végén levélben kérte elhelyezését, arra hivatkozva, hogy munkáját nyugati színvonalon itt már úgysem folytathatná. Azt javasolta az igazgatóságnak, hogy miként a többi hírügynökség, az AP is elégedjen meg azzal a híryanaggal, amit a magyaroktól kaphat, és csak alkalmanként utazzanak az országba nyugati újságírók. Arra az esetre, ha az AP mégis ragaszkodna helyszíni tudósítóhoz, úgy maga helyett Márton Endrét ajánlotta, de jelezte, hogy Mártont tájékoztatja a feladat veszélyeiről.

De Luce-t az AP Németországba helyezte, és ajánlása alapján Mártont kérték fel budapesti tudósítónak, aki elvállalta a munkát, így ekkortól három állást töltött be. Feltehetően a korábbi amerikai tudósítók sorsa és de Luce vészjelzése is közrejátszott abban, hogy – különösen a magyar viszonyokhoz képest – rendkívül magas fizetést kapott az AP-től: 1953-tól itthon havi 2500 forintot és egy angolai bankszámlára átutalva 200 dollárt. Az AP vezetői ezzel nemcsak a tudósítói munkát, hanem a kockázatot is honorálni próbálták. A munka érdekességén túl az anyagi ösztönzés döntő lehetett Márton elhatározásában, hiszen a korábban jómódú családot tönkretették a háborús években elfogadott zsidótörvények, a háború utáni általános szegénységben pedig nagyon csábító lehetőség volt az amerikai színvonalú jövedelem. A nyugati hírügynökségeknél és lapoknál vállalt munka olyan életszínvonalat tett lehetővé, amilyen az ötvenes évek Magyarországon csak a politikai elit egy egészen szűk körének jutott osztályrészül. Egy négyszobás budai lakásban laktak, cselédet tartottak, Márton 1953-ban megvásárolta az egyik hazautazó amerikai diplomata Studebaker gépkocsiját, és azt tervezte,

6 Márton Endre tudósítása a *Daily Telegraph*nak, d. n. ÁSZTL V-129283/4.

7 Daniel de Luce levele Alan J. Gouldnak, az Associated Press New York-i igazgatójának. Budapest, 1947. december 29. ÁSZTL K-1924.

8 Feljegyzés Márton Endre saját kezű vallomásáról. 1955. szeptember 13. ÁSZTL Márton Endre ügye K-1924 (a továbbiakban K-1924.).

hogy jachtot hozat be külföldről. Ruhát, háztartási eszközöket, kozmetikumokat angol bank-számlája terhére diplomata ismerőseivel hozatott be.

Noha Márton tisztában volt azzal, hogy munkája nem veszélytelen, a kommunisták további térnyerése után sem változtatott tudósításainak élességén. 1947. december 1-jén beszámolt a szociáldemokrata párt beolvasztásának előrehaladott folyamatáról, a Magyar Függetlenségi Párt feloszlataásáról, a hadseregben folyó tisztogatásról, az országgyűlési választás során elkövetett visszaélésekről („tízezreket fosztottak meg különböző kifogásokkal választójoguktól”).⁹ 1948-ban Peyer Károly és társainak peréről tudósítva kiemelte, hogy a bíróság előtt a vádlottak közül többen visszavonták a vizsgálat idején tett vallomásukat azzal az indokkal, hogy azt fenyegetéssel kényszerítették ki.¹⁰ A perbe vontak ellen is fontos vádpont volt (miként majd 1955-ben ellene), hogy az Egyesült Államok részére kémtevékenységet folytattak, a tárgyalás során számos alkalommal kémként (CIC-ügynökként) aposztrofálták az AP még 1947 őszén kiutasított tudósítóját, Jack Guinnt, akit Márton személyesen ismert. Guinnt már nem tudta elítélni a magyar bíróság, titkárnójét azonban feljelentési kötelezettség elmulasztása címén hat hónap fogházbüntetéssel sújtották.¹¹

Márton levonta a következtetéseket, és 1948 elején lépéseket tett az ország elhagyása érdekében, miközben azzal próbálta egyik (ügynöknek beszervezett) ismerőst lebeszélni arról, hogy külföldi lapnál vállaljon tudósítói munkát, hogy „a külföldi laptudósítók fél lábbal a börtönben vannak”.¹² 1948-ban mint a magyar vívósövetség elnökségének tagja kijutott Angliába, s barátját, a *Daily Telegraph* tudósítóját, Christopher Buckleyt kérte meg, hogy tájékozódjon, milyen esélyei lennének ott, ha arra kényszerülne, hogy családjával együtt végleg elhagyja Magyarországot. Mivel Buckley arról tájékoztatta, hogy a gazdasági recesszióval sújtott Angliában legfőképpen nehéz fizikai segédmunkára lenne kilátása az iparban vagy a bányászatban, és sem a *Daily Telegraph*, sem a BBC nem tud állást ajánlani neki, Márton Magyarországon maradt.¹³

Pedig a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya, a katpol már 1947-ben felfigyelt rá, két ügynök is jelentett róla. (1955-ben, a Márton elleni vizsgálat során csak az egyik ügynököt sikerült az államvédelemnek – egy véletlen folytán – azonosítani, így a Mártonról adott korai jelentések közül mindössze kettőt tudtak csak használni, hasznosítani egyet sem.) Nyugati – akkor még elsősorban angol – kapcsolatai miatt Márton a szovjet államvédelem érdeklődését is felkeltette.¹⁴ E kitüntető figyelem ellenére (egyelőre) nem esett bántódása, elkerülte az egyre-másra megrendezett kémpereket, folytathatta munkáját is. A Mindszenty-perről küldött tudósításai nemzetközi elismerést hoztak, az AP mellett a másik nagy angol-szász hírügynökség, a UP is őt kérte föl budapesti tudósítónak, ezt Márton felesége vállalta el. Az AP 1949-ben tartott évi rendes közgyűlésén New Yorkban Allan Gould helyettes vezérigazgató méltatta a belső munkatárssá kinevezett Márton érdemeit, elsősorban a Mindszenty-perről küldött tudósításait. Ez azért is érdekes, mert Márton nem osztotta azt a Nyugaton elterjedt véleményt, miszerint a bíboros kábítószer vagy kényszerítő eszközök hatása alatt állt volna a tárgyalás során. Igazának tudatában összeveszett az amerikai követség magyar származású sajtóattaséjával, Reveyvel, és nem törődött azzal sem, hogy a *New York Times* szerkesztőségének küldött levelek kommunistának mondják.

9 Márton Endre tudósítása az AP-nek. 1947. december 1. ÁSZTL V-129283/4.

10 Az 1526 fedőnevű ügynök jelentése Márton Endrérről. 1948. február 10. ÁSZTL K-1924.

11 Peyer Károly és társainak pere. BFL, Népbírósi iratok, B. XV. 19225/1949.

12 Az 1526 fedőnevű ügynök jelentése Márton Endrérről. 1948. február 10. ÁSZTL K-1924.

13 Christopher Buckley levele Márton Endréhez. London, 1948. december 14., uo.

14 Feljegyzés dr. Márton Endre ügyéről. Budapest, 1962. november 10., uo.

1949-ben, amikor a katpol már megszervezte aktív ellenőrzését,¹⁵ beszámolt az első kommunista forgatókönyv alapján megrendezett választásról, arról, hogy meglehetősen hiányos a sajtó és a szavazók tájékoztatása, s hogy az embereket számos szavazókörben arra ösztönözték, hogy nyíltan szavazzanak. Beszámolója szerint Esztergomban délig a szavazók kétharmada, Dorogon szinte mindenki nyíltan szavazott. Megírta, hogy noha másra, mint a hivatalos listára szavazni nem lehetett, volt mód a lista ellen voksolni, ezzel a lehetőséggel azonban szinte senki sem élt.¹⁶ A hivatalos közlemények stílusát és szóhasználatát átvéve ironikus tudósításokban számolt be a Rajk-perről, ügynöknek nevezve Rajkot, aki „nem fogpasztát vagy borotvát árul, hanem milliók vérét és szabadságát”.¹⁷ 1951-ben hasonlóan ironikus tudósítást küldött a magyarországi békekampányról, elmondva, hogy az előző évben a tízmillió magyarból hétmilliónyian írták alá a stockholmi békefelhívást az „ambiciózus népnevelők” lelkes munkájának eredményeképpen.¹⁸

Márton tudósításaival elérte, hogy a magyar államvédelem kiemelten kezdett foglalkozni vele. 1950-ben megnyitott személyi dossziéja a kutatás során nem került elő, de a rendelkezésre álló dokumentumokból kitűnik, hogy az államvédelem informátora volt házmestere és albérlője (Márton 1955. februári őrizetbe vételekor ők voltak a házkutatásra elhívott „semleges” hatósági tanúk), sorra beszervezték Mártonék cselédeit, lehallgatták telefonját, felbontották leveleit.¹⁹ Már ekkor kihallgatták a *Kis Újság* egykori újságíróit. Számos alkalommal az utcán is követték, az amerikai követséget figyelő hálózat is jelentett róla. Az államvédelem korai ráépülése azonban nem hozott sok sikert. A cselédek sorra dekonspiráltak: felfedték, hogy mivel bírta meg őket vagy mit kényszerített rájuk az államvédelem, és Mártonék minden marasztalási kísérlete ellenére felmondtak.²⁰ Mártonról már ekkor, 1951-ben készült környezet-tanulmány. Hogy az ÁVH milyen erővel nyomozott igazi nyugati kémek után, azt jól mutatja, hogy szinte mindenkit beszervezték, aki valamiképpen kapcsolatba került Márton Endrével, még az ügyvédjét is.

1950 elején részletes tervet dolgozott ki az államvédelem „Márton Endre ügynökgyanús sajtótudósítóhoz való beépülés” céljából. Olyan személyt akartak Mártonra állítani („minőségi hálózatot” kiépíteni), aki közel áll hozzá, így érdemi információkat tud szállítani. Ez Hallósy Béla lett volna, őt azonban mozgáskorlátozottsága miatt nem tartották alkalmasnak a feladatra, ezért menyasszonya, hamarosan felesége, Melinda Marietta beszervezését határozták el. Melinda Mariettát, aki 1945 és 1949 között a *Kis Újság* szerkesztőségében titkárként dolgozott, behívták az ÁVH-ra, megfenyegették, hogy ha nem hajlandó együttműködni a hatósággal, Hallósy ellen köztörvényes vádak alapján eljárást indítanak (a hatóság később sem tudott érdemi bizonyítékokat beszerezni Hallósy ellen, fenyegetésük nem volt több üres blöffnél). Melinda Marietta és Hallósy Béla kapcsolatát más szempontból is kama-toztatni kívánta az ÁVH: „Fokozatosan rávezetjük arra, hogy Márton ellenséges tevékenységet folytat, meggyűlöltetjük, úgy állítjuk be, mint aki Hallósyt is veszélybe sodorja.”²¹ (1955 nyarán, Mártonné letartóztatását követően az volt a vizsgálótisztek célja, hogy egymás ellen fordítsák a házaspárt, elsősorban Mártonnét igyekeztek szembefordítani férjével, felelősnek,

15 Összefoglaló jelentés Márton Endre ügyében. 1962. november 9., uo.

16 Márton Endre tudósítása az AP-nek. 1955. május 16. ÁSZTL V-129283/4.

17 *New York Herald Tribune*, 1949. szeptember 19.

18 Márton Endre tudósítása az AP-nek. 1951. május 5. ÁSZTL V-129283/4.

19 Jelentés, 1951. február 26. ÁSZTL V-129283.

20 Márton Endréné jkv. 1955. július 18. ÁSZTL V-129283/1.

21 Didó fedőnevű ügynök foglalkoztatási terve. 1951. június 5. ÁSZTL V-129283.

pontosabban felelőtlennek állítva be, így remélték Mártonnétól terhelő vallomást a férje ellen. A zárkaügynök jelentése szerint ez eredményes volt: Mártonné „megtört, és sikerült őt férjével, sőt bizonyos értelemben az amerikaiakkal is szembeállítani. [...] a fogdában is [...] szidja a férjét, mert őt és gyerekeit romlásba döntötte.”²²) Melinda Marietta beszerzése azonban nem volt sikeres. Ő szinte azonnal felfedte Hallósy előtt, hogy mire kényszerítették, majd Mártont is értesítették. Ezt követően körülbelül egy évig kellett még Melinda Mariettának (ekkor már Hallósy Bélánének) jelentenie, de ezek a jelentések az ÁVH számára felhasználható információkat nem tartalmaztak, azokat leggyakrabban maga Márton írta.²³ (Előfordult, hogy Hallósynét taxin rendelték sürgős jelentéstételre, és mivel tartó tisztje nem térítette meg költségeit, a megfigyelt, Márton Endre fizette a taxiszámlát.²⁴) Így „Didó” (Hallósyné fedőneve) jelentései nem hoztak eredményt, nem segített az sem, hogy Hallósyék albérlőjét is beszervezték, és hogy lakásukba lehallgatókészüléket szereltek fel.²⁵ (Még egy ilyen eredménytelen vállalkozás is hozhatott profitot az államvédelemnek. A vizsgálati fogságban Márton Endre elmondta vamzer zárkatársának a Hallósynéval való esetét. Hallósynét őrizetbe vették, korábbi dekonspirációjával zsarolták, és próbálták felhasználni Márton ellen a vád tanújaként. Végül nem kellett tanúskodnia, és a tárgyalás másnapján szabadon engedték, dekonspirációját megbüntettetnek vették közel fél éves vizsgálati fogságával.)

Nehezen magyarázható, hogyan kerülhette el Márton a letartóztatást 1955 februárjáig. Része lehetett ebben annak, hogy a rá állított ügynökök motivációja nem volt elégséges, nem szolgáltatott olyan információkat, amelyek alapján a büntetőeljárás megindítható lett volna. Mártonnak elsősorban kiszegazda körökben voltak (korábban) jó kapcsolatai, így nem kellett attól tartani, hogy fontos, bizalmas információk birtokába jut, amelyeket kiadhat az amerikaiaknak. Feltehető az is, hogy az ÁVH, amelynek nyomozói meg voltak győződve arról, hogy Márton az Egyesült Államok kémje, nagyobb vadat akart rajta keresztül elejteni, ezért várt kedvező alkalomra. Ezt támasztja alá, hogy „1952 elején [...] az elhárító osztály őrizetbe vételüket [Mártonét és feleségéét] javasolta, de a felsőbb vezetők még nem tartották aktuálisnak”.²⁶ Az amerikai követségen is többeknek feltűnt, hogy a velük állandó kapcsolatot tartó tudósítót, Márton Endrét nem éri semmilyen retorzió a magyar hatóságok részéről. „O’Sheel elmondta nekünk, hogy Lafoon, a követ helyettese nem bízik bennünk, gyanakszik ránk, és úgy beszél rólunk a követségi beosztottak előtt, mintha mi a magyar hatóságok bizalmas szolgálatában állnánk”²⁷ – vallotta később Mártonné. 1953 nyarán, egy követségi fogadás végén az egyik amerikai diplomata egyenesen Mártonnak szegezte a kérdést: „Miért nincsen maga letartóztatva?”²⁸

1953-ban Márton Endre számára is megkönnyebbülést hozott az új szakasz. Felújította lakását, új gépkocsit vett: abban bízott, hogy jobb körülmények között folytathatja a munkáját, noha miként a Nyugat általában, kezdetben ő is erős fenntartásokkal fogadta az új politikai vonalat. 1953 decemberében a magyar sajtóról írva egy 1951. decemberi tudósítását ajánlotta

22 Jelentés Márton Endréné ügyében. 1955. július 14. ÁSZTL V-129283/1. A Márton Endréné kihallgatásairól felvett jegyzőkönyvek ezt nem támasztják alá.

23 Márton Endréné jkv. 1955. július 18., uo.

24 Tibor fedőnevű zárkaügynök jelentése Márton Endréről. 1955. augusztus 10. ÁSZTL V-129283/3.

25 Didó fedőnevű ügynök ellenőrzési terve. 1951. március 14. ÁSZTL V-129283.

26 Uo.

27 Márton Endréné jkv. 1955. július 18. ÁSZTL V-129283/1.

28 Feljegyzés Márton Endre saját kezű vallomásáról. 1955. szeptember 13. ÁSZTL K-1924.

a szerkesztőnek azzal, hogy „ma is szóról szóra ugyanazt írhatnám”.²⁹ Bizalmatlan volt, hiszen „ugyanazok a politikusok, bár más tisztségekben, hirtelen kijelentették, hogy előző politikájuk hibás volt, és új politikát hirdettek meg. Ez egy nyugati országban lehetetlen volna.” A szabadabb légkörben azonban majdnem végzetessé váló hibát követett el: 1954 júniusában az az évi és az előző évi költségvetést, amelyet a Parlamentben a tudósítók rendelkezésére bocsátottak, kihozta az épületből, és megmutatta az amerikai követségen. A magyar gazdaságról nemcsak százalékos adatokat tartalmazó nyomtatványt az amerikaiak néhány napra kölcsönkérték, lefényképezték, és Márton tudta nélkül futárpostával kiküldték Washingtonba.³⁰ Erről tudomást szerzett a magyar kémelhárítás, és Andrásí fedőnevű ügynökükön keresztül azt is megtudták, hogyan került az irat az amerikaiakhoz. Megvolt tehát a régen várt és keresett bizonyíték a kémtevékenységre, az ok a letartóztatásra, erre azonban mégsem került sor ekkor sem. Az elhárító osztály hasznosabbnak ítélte a terhelő adatok alapján történő beszerzését, illetve visszafordítását, de javaslatukat a felsőbb szervek nem hagyták jóvá.³¹ (Márton beszerzésének, illetve visszafordításának lehetőségét a letartóztatást követően sem adta fel az elhárítás. A Kucsera László államvédelmi alezredes által aláírt jelentés felvetette, hogy „amennyiben kihallgatása során a budapesti USA követség tagjaira és saját személyére vonatkozóan súlyosan kompromittáló adatokat közölne, és alkalmasnak találjuk visszafordítására, javaslatot teszünk nevezett ügynöki beszerzésére”.³²) Augusztusban a vizsgálati főosztály javasolta őrizetbe vételét, de megint nem kapták meg az engedélyt.³³

Amikor 1955 februárjában mégis engedélyezték Márton őrizetbe vételét, azt a vizsgálati főosztály maximális körültekintéssel igyekezett előkészíteni. A letartóztatást péntekre időzítették, hogy az amerikai követség arról csak néhány nappal később értesüljön. Ennek abban az esetben lett volna érdemi hozadéka, ha ez idő alatt Mártont sikerül beismerő vallomásra bírni, amivel megválaszolhatók lettek volna a várható amerikai megkeresések. Az államvédelem azonban ettől a néhány napos haladéktól is megfosztotta magát. Márton őrizetbe vétele után ugyanis messziről is jól látható „Rendőrség” pecséttel lepecsételték garázsbejáráját, így a nyugati követségek közelben lakó tagjai azonnal megtudták, hogy Mártonnal történt valami. De eredménytelen volt a körültekintő előkészítés azért is, mert az amerikai követség egyik tanácsadója esti kutyasétáltatás közben figyelmes lett a leselkedő civil ruhás nyomozókra. Figyelni kezdte a figyelőket, így amerikai szemtanúja is volt az őrizetbe vételnek.³⁴

Hosszasan latolgatta a Márton elleni vizsgálat lefolytatásával megbízott Babics Zoltán államvédelmi százados azt is, hogy mi lenne a vizsgálat szempontjából legelőnyösebb eljárás Márton feleségével szemben. Ellene ekkor még nem merült fel a kémkedés vádja (noha 1949 óta a UP hírügynökség budapesti tudósítója volt), Babics mégis felvetette a lehetőséget, hogy Márton presszionálása érdekében 72 órára őt is őrizetbe veszik. Mártonné természetesen nem Babics jóindulatának köszönhetően, vagy netán két kiskorú gyermekére való tekintettel került el (ekkor még) a fogságot, hanem mert sokkal hasznosabbnak tűnt szabadlábban hagyni. Így azzal lehetett fenyegetni Mártont (Babics ezt számos alkalommal meg is tette), hogy amennyiben nem ismeri el bűnösségét, feleségét is őrizetbe veszik, hogy belőle csikarják ki

29 Jelentés a cenzúráról. Márton Endre tudósítása az AP-nek. 1953. december 11. ÁSZTL V-129283/4. A további idézetek ugyaninnen valók.

30 Összefoglaló jelentés Márton Endre ügyében. 1962. november 9. ÁSZTL K-1924.

31 Uo.

32 Összefoglaló jelentés Márton Endre ügyében. 1955. február 10., uo.

33 Feljegyzés Márton Endre ügyében. 1954. augusztus 27. ÁSZTL V-129283/6.

34 Marton (2000) 27. p.

a szükséges vallomást. Mártonnétól addig is hasznos, ámbár öntudatlan segítséget várt az államvédelem: megszervezték operatív figyelését, tudni akarták, hogy (elsősorban az amerikai követségről) kikkel lép kapcsolatba, milyen lépéseket tesz férje kiszabadítása érdekében. (Már a Márton letartóztatására készített operatív tervre feljegyezte Balácsi Béla államvédelmi alezredez, hogy „az asszonyt [Márton Endrénét] és az am[erika]i sajtóattasét szoros figyelés alá kell vonni”.³⁵) Ezzel három beépített embert bízta meg: az amerikai követségre telepített emberüket, a Mártonékat megfigyelő informatort, Gáspár Máriát, valamint a költségvetés megszerzését jelentő András fedőnevű ügynököt.³⁵

Az államvédelem döntése helyesnek bizonyult. Az amerikai külügyminisztérium hosszú ideig tartózkodott minden nyomásgyakorlástól, részint mert előbb meg akarták tudni, hogy pontosan mivel vádolják Márton Endrét, részint pedig azért, mert – ahogy Mártonné mondta – „miattam is nagyon aggódtak, és nem akartak valami elhamarkodott lépést tenni, bár az amerikaiak majdnem kizárták tartották azt, hogy engem is lezárjanak”.³⁶

Gondosan előkészítették Márton számára a helyet a vizsgálati főosztály Fő utcai börtönében: lehallgató technikával felszerelt cellát jelöltek ki neki, amelybe „előzetesen megfelelő képzettséggel rendelkező, gyakorlott fogdaügynököt” költöztettek.³⁷ Az ötvenes évek pereinek és vizsgálatainak a feltárása ma még nem áll olyan szinten, hogy magabiztosan tehetnénk általános érvényű megállapításokat, az azonban feltétlenül rendkívülinek tűnik, hogy Márton Endre hosszú, tíz hónapos vizsgálati fogsága idején csak nagy ritkán volt egyedül a cellájában. Szinte csak olyankor, amikor a korábbi fogdaügynök „elhasználódott”, vagy alkalmatlannak bizonyult a számára kitűzött feladat elvégzésére.

A vamzereknek viszonylag csekély azonnali fizetségért (napi tíz szál cigaretta, jobb koszt) sokrétű feladatot kellett ellátniuk. Mivel a Márton-ügy valamennyi gyanúsítottját hasonlóan folyamatos fogdaügynöki megfigyelés alatt tartották, általánosnak lehet tekinteni, hogy a fogdaügynöknek mindig jelentenie kellett a megfigyelt hangulatát, kondícióját: mennyit eszik, mennyit alszik, hogy bírja a fogságot. A zárkaügynök is felelős volt azért, hogy az (ő gondjaira is bízott) őrizettest bíróság elé lehessen állítani. Amikor Márton átmenetileg nem látott más kiutat, öngyilkosságot tervezett. Álmatlanságra panaszkodva altatót kért a börtönorvostól, a tablettákat azonban nem vette be, hanem felöltöje ujjában gyűjtötte. Zárvatársa ezt titokban jelezte az őrségnek, akik alapos motozásnak vetve alá mindkettejüket, hatvan darab altatót találtak.³⁸ Márton – egyébként meglehetősen pontos – visszaemlékezésében nem ír arról, hogy vamzereket helyeztek mellé, sőt többször megemlíti, hogy a fogság nagyobb részét magánzárkán töltötte. Könyve szerint, ha mégis zárkatársat kapott, azok „folyton nőkről, borról, ételről és cigarettáról beszéltek”.³⁹ Megengedve, hogy a felsoroltak valóban gyakori témái a férfibe-szélgetéseknek, mégis feltehető, hogy a felsorolt tárgyak nemcsak tétova beszélgetéskezdeményezéseket, az idő elűtését célozták, hanem részei voltak a rab megtörésére irányuló pszichikai hadviselésnek, azokat a dolgokat idézve a fogoly eszébe, amelyek a leginkább hiányozhatnak neki. A vamzerek a személyen kívül informálódni és jelentenie kellett az ügyről: általa is ellenőrizték, hogy a vizsgált személy vallomásai mennyire voltak őszinték, neki kellett további információkhoz juttatnia a vizsgálótisztet. A zárkaügynökök általában jelentettek a vizsgálótiszt és az őrizetes kapcsolatáról, és mivel több esetben nem a kihallgatást végző tisztnek,

35 Operatív terv. 1955. február 16. ÁSZTL V-129283/6.

36 Jakab Ilona fedőnevű fogdaügynök jelentése Márton Endrénéről. 1955. július 4. ÁSZTL V-129283/1.

37 Operatív terv Márton Endre őrizetbe vételére. 1955. február 15. ÁSZTL V-129283/6.

38 Tibor fedőnevű zárkaügynök jelentése Márton Endréről. Budapest, 1955. szeptember 19. ÁSZTL V-129283/3.

39 Marton (2000) 33. p.

hanem a főosztály egy másik beosztottjának jelentettek, feltehető, hogy a vamzeren keresztül a kihallgatókat is ellenőrizték.⁴⁰ A fogdaügynök sok esetben külön feladatot kapott: így például amikor az államvédelem elhatározta Mártonné letartóztatását, az ügynöknek kellett előzetesen tájékozódnia, hogy ez várhatóan milyen hatást fog gyakorolni Mártonra,⁴¹ vagy az ügynököknek kellett kipuhatolniuk, hogy milyen magatartás várható a vádlottaktól egy nyilvános tárgyaláson.⁴² A fogdaügynökök több alkalommal kezdeményezően léptek fel, javasolták Mártonné letartóztatását, hivatkozva arra, hogy leginkább ezzel lehetne Mártont megtörni, és előfordult, hogy felülbírálták a kapott utasítást.⁴³

Az államvédelem „tülkonspirálta” Márton őrizetbe vételét. Az akciót színleg nem az államvédelem, hanem a rendőrség hajtotta végre, köztörvényes indokkal, vámbűntett címén (ezt a vádat az eljárás folyamán mindvégig fenntartották). Az őrizetbe vételt és a házkutatást vezető Fekete Zsigmond államvédelmi százados Fehér Zsigmond rendőr századosként mutatkozott be, a házkutatásról felvett és Mártonnénak (utasításra) átadott rendőrségi jegyzőkönyvet is ezzel a névvel és beosztással írta alá, jóllehet sem az idő (hajnali két óra), sem az alapos, elsősorban Márton tudósításaira irányuló házkutatás nem látszott ezt a verziót egy pillanattal sem hihetően alátámasztani. A rendőrségi fedésben végrehajtott akció akkor vált igazán abszurdá, amikor néhány nap múltán Mártonné megpróbálta kideríteni, mi van a férjével. Egyetlen biztosnak tűnő információja a házkutatáskor felvett jegyzőkönyv volt, ezért felhívta a Budapesti Rendőr-főkapitányságot, és ott Fehér Zsigmond rendőr századosot kereste – hiába.⁴⁴ Másnap levélben fordult Piros László belügyminiszterhez, kérve, „hogymint szíveskedjék nekem a nyomozás során – főként a hírügynökségekkel szemben – követendő magatartásom tekintetében útmutatást adni”.⁴⁵ (Mártonné nem is sejtette, hogy az államvédelem speciális szóhasználata szerint milyen főbenjáró bünt ismert el rövid levelében, amikor azt írta, hogy „külföldi megbízóink megbízásait lelkiismeretesen és szakszerűen teljesítettük”.) A Belügyminisztériumból nem érkezett válasz.

Ugyanezen a napon Márton Endre is levelet írt a börtönből, ami ha nem is a belügyminiszterhez, de a helyetteséhez eljutott. Letartóztatásának hatodik napján Márton üzletet ajánlott: saját maga és a családja szabadon, sőt külföldre engedése fejében lakását, autóját, sőt több ezer dollárt.⁴⁶ Márton ajánlata nem volt minden alap nélküli, az előző években több alkalommal is pénzen váltotta ki az Egyesült Államok Magyarországon élített polgárait (de minden esetben amerikai állampolgárokat, és az üzletet „magasabb szinten” ajánlották). Dékán István belügyminiszter-helyettes felháborodva utasította vissza a javaslatot, az államvédelmi tiszteket is megróttá, amiért Mártonnal leírátták azt, és átvették tőle, valamint utasította

40 Tibor fedőnevű zárkaügynök jelentései Gerő Tamás államvédelmi őrnagynak Márton Endréről. ÁSZTL V-129283/3. Gerő őrnagy Mártonné kihallgatását vezette.

41 A vamzer jelentései alapján Kretschmer őrnagy elrendelte Márton szigorú őrizetét, nehogy elkeseredésében öngyilkosságot kövessen el. Szolgálati jegy. Budapest, 1955. július 11. ÁSZTL V-129283/6.

42 Jakab Ilona fedőnevű zárkaügynök jelentése Márton Endréről. 1955. július 14. ÁSZTL V-129283/1.

43 „Miatán ilyen hangulatban volt, nem akartam az utasítás szerinti dolgokat fölvetni, gondolván arra is, hogy a vádközlés után, amint eddig is tapasztaltam, maga fog beszélgetést kezdeményezni, ami alkalmasabb lesz megbízásom teljesítésére.” Tibor fedőnevű zárkaügynök jelentése. 1955. november 1. ÁSZTL V-129283/3.

44 Márton Endre telefonvonalának lehallgatásáról felvett jegyzőkönyv. 1955. március 1. ÁSZTL V-129283/6.

45 Márton Endréné levele Piros László belügyminiszterhez. 1955. március 2. ÁSZTL V-129283/6. A következő idézet is innen.

46 „Cégemnek, az Associated Pressnek bizonyos összeget, néhány ezer dollárt, megérme kiszabadulásom.” Márton Endre kérelme. 1955. március 2. ÁSZTL K-1924.

Balázsi Béla alezredest, hogy fenyítse meg Mártont.⁴⁷ (Balázsi ezt annál is szívesebben tette meg, mert a fogdaügynök aznapi jelentésében azt olvashatta, hogy Márton „nagy parasztnak” nevezte őt a cellában.) Márton nem viselte meg a büntetés, az eset legnagyobb kárvallottja egy fegyőr lett. Az ügyeletes tiszt ugyanis attól tartott, hogy az alig egy hete letartóztatásban lévő Márton kárt tesz magában a sötétzárkában, ezért utasította az őrt, hogy gyakran ellenőrizze. „Az utasítás érdekében az őrizettest sűrűn ellenőriztem, nehogy testi épségében kárt tegyen. Arról nincs tudomásom, hogy a sötétzárkában a villany égett volna. Valóban megtörtént az, hogy a sűrű ellenőrzés folytán, ami kb. ötpercenként történt, a villanyt felgyújtottuk.”⁴⁸ Márton „reményét a [szovjet] tanácsadó e[lvtárss]al való megbeszélés értelmében”⁴⁹ a vizsgálótisztek nem oszlatták el. A fogoly bizakodott, és mint szabadulási lehetőséget ajánlta saját maga megvásárlását egy későbbi fogdaügynök-zárkatársának is,⁵⁰ egy közvetlenül elítéltetése előtt a vizsgálótiszthöz írt levelében pedig visszatért az ajánlatra, sőt az elsőfokú tárgyalást követő napon a kormánynak címzett beadványában is megismételte javaslatát.⁵¹

Noha a Márton Endre elleni vádat a vizsgálat vezetésével megbízott államvédelmi tiszt, Babics Zoltán százados már a letartóztatást megelőzően megalapozottnak tekintette – „kétséget kizáró bizonyítékaink vannak Márton Endre kémtvékenységéről” –, a kihallgatások nem hozták meg a várt eredményt. „Kétséget kizáró bizonyítékok” hiányában Babics százados megpróbálta Mártont beismerő vallomásra bírni, ő azonban nem volt hajlandó elismerni, hogy kémkedett, és különösen nem volt hajlandó arra, hogy vallomást tegyen kémkapcsolatairól, és ezzel másokat is bajba rántsion. Az első, „megfelelő képzettséggel rendelkező, gyakorlott fogdaügynök” nem sok segítséget tudott nyújtani. Fülöp Sándor ugyan minden nap adott Mártonról jelentést, ezek azonban semmi hasznos információt nem tartalmaztak, az ügynöknek nem sikerült Márton bizalmába férkőznie.

Egy hónapos eredménytelenség után Babicsék beugratással, az államvédelmi szakzsargon szerint *kombinációval* próbálták meg lépre csalni Mártont. Április 12-én új fogdaügynököt ültettek mellé, „Krassói Ferencet”, aki azonnal elnyerte bizalmát, miután elmondta magáról, hogy zsidó származású, és „találtak” több közös ismerőst. „Krassói Ferenc” az államvédelem instrukciójának megfelelően előadta, hogy egyéni amnesztiával napokon belül szabadulni fog, és felajánlotta Mártonnak, hogy ha akar, írjon levelet a feleségének és az amerikai követnek, ő elviszi a címzettekhez. Márton óvatoskodott, nem akarta bajba keverni zárkatársát, majd mégis engedett az unszolásnak, és szétbontott cigaretták papírára megírta az üzenetét,⁵² sőt azok tartalmát szóban is elmondta arra az esetre, ha a leveleket mégsem sikerül célba juttatni.

A levelek azonban csak igen kis részben váltották be az államvédelmi tiszték számításait, mert azokban semmi olyan nem szerepelt, amely egyértelműen bizonyította volna Márton és a követ kémkapcsolatát. A feleségének írottakban Márton arra figyelmeztette az asszonyt,

47 Márton Endre levele. 1955. március 2. ÁSZTL K-1924.

48 Morvai András bv. szakaszvezető igazoló jelentése. 1955. március 3. ÁSZTL V-129283/4.

49 Kretschmer Árpád államvédelmi őrnagy feljegyzése. 1955. szeptember 7. ÁSZTL V-129283/6.

50 „Hosszas gondolkodás után, miközben többször megkérdezte tőlem, nem vagyok-e agent provocateur, megnyugodva abban, hogy nem lehetek az, elmondotta nekem, hogy ezekkel (mármost a Hatósággal) lehet esetleg üzleti alapon is beszélni.” Tibor fedőnevű zárkaügynök összefoglaló jelentése Márton Endréről. 1955. május 13. ÁSZTL K-1924.

51 Márton Endre levele Kretschmer Árpád államvédelmi őrnagyhoz. 1955. szeptember 2., uo; Dr. Márton Endre kérelme a Magyar Népköztársaság kormányához. 1955. november 19. ÁSZTL V-129283/6.

52 Márton Endre cigarettapapírra írt levelei. 1955. április 14. ÁSZTL K-1924.

hogy őt is letartóztatás fenyegeti, hogy őt is főbenjáró bűncselekménnyel vádolhatják, ezért mindent kövessen el szabadságának megőrzése érdekében. Javasolta, hogy váljon el tőle, kérjen menedékjogot valamelyik nyugati követségen, sürgősen menjen feleségül valakihez, aki az amerikai vagy angol követségen dolgozik, akár valamelyik biztonsági őrhöz. Csak ha már ő biztonságban van, tegyen lépéseket kiszabadítása vagy ügyének enyhébb elbírálása érdekében. Ravndal nagykövetnek írt levelében március 2-i üzleti ajánlathoz kérte közreműködését. Javasolta, hogy amennyiben ez az út nem járható, az Egyesült Államokban tartóztassanak le egy kint dolgozó magyar vagy szovjet állampolgárt, és azt cseréljék ki vele, hiszen „gengszterek ellen csak gengszter módszereket lehet alkalmazni”.

Babicsék részletes operatív tervet dolgoztak ki „Krassói Ferenc” és a beugratás fedésére, részint, hogy a leveleket felhasználhassák a majdani bírósági tárgyaláson,⁵³ részint, hogy Márton ne fogadja eleve bizalmatlanul a következő fogdaügynököt.⁵⁴ Eszerint „Krassói Ferenc” lebukik, amikor szabadulásakor átnézik a holmiját, és megtalálják a leveleket, de ő csak azt ismeri el, hogy a levelek kicsempészésére vállalkozott. Ezt követően a levelek megmutatásával vallomásra bírják Mártont, majd szembesítést rendelnek el, amelyen Márton – beismerő vallomását követően – kénytelen lesz lebuktatni az ügynököt, szemébe mondva, hogy szóbeli üzenetet is kivitt volna. Az államvédelem ezzel kellemetlen helyzetbe hozta volna Mártont, akit okkal bánthatott volna, hogy miatta bukott le, miatta nem szabadult egy rabtársa, akit a védekezés lehetőségétől is megfosztott, amikor hiteltelenítette annak verzióját. Az államvédelmi források használatakor kötelező, kiemelt óvatosság szükségességét mutatja, hogy – feltehetően az akció fedése érdekében – ez ügyben több iratot is gyártott az államvédelem, amelyeket lefűztek Márton dossziéjába. Így jegyzőkönyvet vettek fel a „szabadítani kívánt őrizetes” holmijainak átvizsgálásáról, a levelek megtalálásáról, majd jegyzőkönyveket „Krassói Ferenc” kihallgatásairól, aki kezdetben „valóban” tagadni igyekezett.⁵⁵

Az államvédelem ekkor még nem döntötte el, miként használják fel a leveleket, és mi legyen a zárkaügynök további feladata. Tervezték, hogy megszervezik találkozását Mártonnéval, akit akkor tartóztatnak le, amikor átveszi a levelet. A zárkaügynök is azt javasolta, hogy – tekintettel arra, hogy amúgy is az elhárító osztály szolgálatába tervezték állítani – a levelek célba juttatásával növeljék hitelét az amerikaiak előtt.⁵⁶

„Krassói Ferenc” szabadulása után felkereste egy Mártonnal közös ismerősét, hogy az segítségével jusson be az amerikai követségre. Az illető azonban, aki korábban katpol ügynök volt, gyanút fogott, és azonnal feljelentette az államvédelemnél a börtönből „üzenetet hozó” ügynököt. (Az államvédelem haszna: így sikerült azonosítani az egyik, 1948-ban Mártonról jelentő katpol ügynököt.⁵⁷)

A levél-kombináció az államvédelemnek több zavart okozott, mint amennyi hasznot hozott (a bírósági tárgyaláson nem is használták fel). Márton ugyan átmeneti zavarában beismerete, hogy kémkapcsolatban állt Ravndal követtel,⁵⁸ ám vallomását hamar visszavonta. Babics szá-

53 A levelet a bírósági tárgyaláson mégsem használták fel, mert a Tibor fedőnevű zárkaügynök azt jelentette, hogy Márton a bíróságon beszélni akar a levélről, el akarja mondani, hogy ezzel őt az államvédelem provokálta. ÁSZTL V-129283/3.

54 Javaslat Márton Endre ügyében. Budapest, 1955. április 19. ÁSZTL V-129283/6.

55 Jkv. 1955. április 14. ÁSZTL V-129283/4. 107. p.; jkv. 1955. április 15. ÁSZTL V-129283/5.

56 Krassói Ferenc fedőnevű fogdaügynök jelentése Márton Endréről. 1955. április 19. ÁSZTL V-129283/3.

57 Kimutatás Márton Endre ügyében a BM I-es Osztály által foganatosított és még folyamatban lévő intézkedésekről. Budapest, 1955. június 16. ÁSZTL V-129283/6.

58 Márton Endre jkv. 1955. április 25. ÁSZTL V-129283/5.

zados azonban elvesztette a fogoly bizalmát élvező fogdaügynökét, akit egyelőre nem tudott pótolni. Addig pedig, amíg Márton mellé nem tudtak újabb vamzert ültetni (aki jelent az előzetesen jóváhagyott terv szerint napi két-három intenzív kihallgatásnak alávetett őrizetesről), szó sem lehetett a levél felhasználásáról. Márton cellája ugyan alkalmas volt lehallgatásra, ennek azonban nem sok hasznát vette az államvédelem.⁵⁹ Egyébként is meg kellett várni a fordítást („értelmét elolvasni nem tudtuk”), s az általában hosszú időt vett igénybe (a vizsgálat végéig mindössze huszonnégy tudósítást tudtak lefordíttatni).

Ebben a helyzetben a vizsgálati főosztály arra kényszerült, hogy kölcsönkérjen egy ügynököt a kémelhárító vagy a belső reakció elleni osztálytól. Olyan zsidó származásúnak mondható emberre volt szükségük, aki megfelelően iskolázott, jártas a nemzetközi eseményekben, és feltehető, hogy Mártonnal talál közös ismerősöket. Az új vamzer speciális feladata volt meggyőzni a foglyot arról, hogy az amerikaiak nem foglalkoznak az ügyével, tőlük nem várhat segítséget, mert arra gondoltak, hogy ez a remény ad erőt Mártonnak a tagadáshoz.⁶⁰ A kölcsönügynök álörizetes letartóztatásáról a szabvány adatlapot töltötték ki, az őrizetbe vétel okaként természetesen nem fogdahálózati munka, hanem a Márton-ügyhöz illően hűtlenség szerepelt. Mivel a vamzernek feladatai ellátása érdekében új őrizetesként kellett viselkednie, a neki járó kiemelt kosztot a fogdairodán kellett elfogyasztania.⁶¹

Babics százados három hónap leforgása alatt semmilyen kézzel fogható eredményt nem tudott felmutatni. A vizsgálat egyre kapkodóbbá vált, miközben Babics magabiztosan jelentette a nem létező eredményeket a szovjet tanácsadónak. Egyre szélesedett a vizsgálatba bevontak köre: kihallgatták a *Kis Újság* korábbi újságíróit, felkutatták Márton szinte minden ismerősét, és környezettanulmányokat készítettek róluk (közülük többről kiderült, hogy ügynökként segítették a hatóság munkáját) – hiába. Babics elrendelte Márton fejadagjának csökkentését, eltiltotta a dohányzástól, olvasástól – eredménytelenül.⁶² Június 13-án Kretschmer Árpád államvédelmi őrnagy vette át az ügyet.

Kretschmer, aki ismerte a korábbi kihallgatásokon felvett jegyzőkönyveket, feloldotta Márton büntetéseit, és egy hónap múltán már arra szólította fel a negyedik, egyben utolsó zárkaügynököt, hogy tájékozódjon, milyen magatartás várható Mártontól egy nyilvános tárgyaláson, illetve hogy tartható-e nyilvános tárgyalás. Mártonék ügyét elkülönítették a többi, Egyesült Államokkal kapcsolatos vizsgálattól. Kretschmer szerencsésebb volt Babicsnál. Márton ekkorra annyira kifáradt, hogy öngyilkosságot tervezett, és Babics sorozatos kérelmei is eredményt hoztak: megérkezett az engedély Mártonné letartóztatására.⁶³ A fogdaügynök jelentéséből ek-

59 „Míg hallgattam, a legtöbb idő szó nélkül ment el. Időnként valamelyikük le s fel sétált, illetve vizet kért. Kevés szó esett köztük.” Jelentés dr. Márton Endre sajtótudósító ügyében. 1955. április 22. ÁSZTL V-129283/4.

60 Javaslat Márton Endre és társai amerikai kémek ügyében. Budapest, 1955. április 19. ÁSZTL V-129283/6. Valójában az Egyesült Államok tett lépéseket Márton kiszabadítása érdekében: útlevél-korlátozást vezetett be Magyarországgal szemben. Zádor Tibor ideiglenes ügyvivő jelentése Sík Endre külügyminiszternek az amerikai külügyminisztériumban tett látogatásáról. Washington, 1958. március 22. In Borhi (2002) 100. p.; Washington a magyar követségen is tiltakozott Márton Endre letartóztatása miatt. Bánhegyi Gyuláné fedőnevű zárkaügynök jelentése. 1955. június 9. ÁSZTL V-129283/2.

61 Szolgálati jegy. 1955. április 27. ÁSZTL V-129283/4.

62 Szolgálati jegy. 1955. június 8., uo.

63 Mártonné letartóztatásának várható hatását megpróbálták kideríteni a zárkaügynök segítségével is: „Utasítás szerint most délben feltettem a kérdést Márton előtt, milyen viselkedést tanúsítana, ha feleségét letartóztatnák, és együtt szerepelnének egy nyilvános tárgyaláson.” Tibor fedőnevű zárkaügynök jelentése Márton Endréről, d. n. ÁSZTL V-129283/3.

koriban derült ki Hallósy Béláné dekonspirációja, őt is letartóztatták, így erőteljesen presszionálható tanút nyertek Márton ellen. Nyár közepére elkészült számos tudósítás fordítása is. Ezeket a Vizsgálati Főosztály megküldte a Külügyminisztérium Tájékoztatási Főosztályának azzal a kérdéssel, hogy állapítsák meg, van-e a cikkekben olyan kitétel, amely sértheti Magyarország külpolitikai érdekeit, vagy olyan, amelyről feltehető, hogy Mártonék nem a hivatalos út betartásával szereztek meg.⁶⁴ A Külügyminisztérium munkatársa igyekezett kezére játszani az államvédelemnek, és noha semmi konkrét bizonyítékkal nem tudott szolgálni, a jelentés végén megállapította: „Mártonékkal kapcsolatos illegális hírközlésre vonatkozó gyanú tárgyi bizonyítékokkal nem támasztható alá, azonban véleményem szerint feltehető, hogy ilyen tevékenységet folytattak.”⁶⁵

Döntő lehetett Márton sorsa szempontjából, hogy 1955 kora nyarára megszűnt az a kényszerítő körülmény, ami Babicsot gyors siker elérésére sarkallta. Az iratokból nem derül ki egyértelműen, hogy mi volt (amennyiben volt) az államvédelem célja, feladata a Márton(ék) elleni eljárással, de Márton már a vizsgálati fogságban arra gyanakodott, hogy ügye valamilyen politikai célt szolgál, és ezt hangoztatta 1970-ben írt visszaemlékezésében is.

Márton legtöbbször ismételt verziója szerint ügye Nagy Imre félreállításához kapcsolódott. „Nagy Imre valószínűleg megbukott, gondoltam. Talán éppen itt van, ebben az épületben, és most készítik elő a tárgyalását. Ha még élnek a késő 40-es évek módszerei, akkor nyilván hosszú bűnlajstromot állítanak össze a számára, s az egyik elem talán az lesz, hogy a CIA ügynöke. Ez megmagyarázza, miért vagyok itt: szükségük van valakire, akinek közismerten jók az amerikai kapcsolatai, hogy vallomásával megerősítse: Nagy Imre amerikai kém.”⁶⁶ Mártonnak volt egy másik változata arról, miként segítette volna az államvédelem az ellene lefolytatott eljárással Rákosi Nagy Imre elleni küzdelmét. E szerint Nagy Imrét azzal kívánják vádolni, hogy eltért a szovjet modelltől, rajta keresztül pedig azt akarták bizonyítani, hogy az amerikai kormány miként segítette, támogatta Nagy Imre nemzeti politikáját.⁶⁷ A dokumentumok nem támasztják alá egyértelműen a Márton-ügy kapcsolatát Nagy Imre megbuktatásával, de több tényező mégis ezt valószínűsíti. Először is feltűnő az időbeli egybeesés. Mártont 1955 elején tartóztatták le, napokkal azt követően, hogy a sajtóban közlemény jelent meg Nagy Imre betegségről. Ügyében késő tavaszig, május–júniusig erőltették a vizsgálatot, erőltették a budapesti amerikai követséget denunciáló, minél grandiózusabb beismerő vallomást.⁶⁸ Ekkor Márton számára is jól érzékelhetően enyhült a rá nehezedő nyomás, új vizsgálótisztje megelégedett annyival, amennyit korábban is hajlandó volt beismerni, így 1955 végén, amikor Nagy Imrét kizárták a pártból, bíróság elé kerülhetett.

Számos jel mutat arra, hogy Rákosi számításba vette Nagy Imre bíróság elé állítását, és ahhoz buzgó partnerként számíthatott az államvédelemre, hiszen a szervezetnek bőven volt törleszteni valója az elmozdított miniszterelnökkel szemben, aki 1953-ban véget vetett mindenhatóságának, megnyirbálta jogait, és még 1955 elején is a szervezet elleni lépéseket (a szervezet megtisztítását) tervezte.⁶⁹

64 Felterjesztés a Külügyminisztérium Tájékoztatási Főosztálya részére. 1955. július 28. ÁSZTL V-129283/4.

65 A Külügyminisztérium Tájékoztatási Főosztályának jelentése Márton Endre és Márton Endréné tudósítói tevékenységéről, d. n. ÁSZTL K-1924.

66 Marton (2000) 33. p.

67 Tibor fedőnevű zárkaügynök összefoglaló jelentése Márton Endréről. 1955. május 13. ÁSZTL K-1924.

68 „elsősorban az itt lévő diplomatákat kell kompromittálni [...] a követ lekompromittálását [sic!] kell elsősorban alapul venni.” Balázs Béla alezredes megjegyzései. 1955. március 23. ÁSZTL V-129283/6.

69 Rainer (1999) 120. p.

Ezt valószínűsíti a Nagy Imrével kapcsolatos szóhasználat. Gerő 1955. január 1-jén arról beszélt Andropovnak, hogy „ha Nagy továbbra is kitart hibái mellett [...], akkor a pártegység megőrzése érdekében kemény intézkedéseket kell hozni Naggyal kapcsolatban”.⁷⁰ Rákosi 1955. március 17-én arról tájékoztatta Andropovot, hogy „Nagy olyan kijelentést tett, hogy az MDP KV elleni nyílt harc útjára lép, ami valódi pártellenes szándékaira mutat”.⁷¹ Két nappal korábban Rákosi arról beszélt, hogy szükséges pontosabb információk gyűjtése Nagy Imréről, ezért „magához hívatta a belügyminisztert, Pirost, és kiadja neki a megfelelő utasításokat”.⁷²

Az, hogy Rákosi értesült Nagy Imre és Dobi István beszélgetéséről (és állítása szerint nem Dobitól),⁷³ arra mutat, hogy Nagy Imrét valóban megfigyelték 1955 elején. Ezt Nagy is észlelte, aki elpanaszolta Andropovnak, hogy „lehallgatják a telefonját, és felbontják a leveleit”.⁷⁴ Rainer M. János Nagy Imréről írt életrajzában – ha nem is állítja, de – nem zárja ki, hogy 1955 első felében felmerült egy Nagy Imre-per lehetősége, hogy tavasszal „Rákosi csupán a kedvező pillanatot várta, amikor újabb »bűnök« miatt előveheti a »Nagy Imre-ügyet«”.⁷⁵ Egy készülő büntetőjogi eljárás lehetőségét mutatják az olyan, Nagy Imre nevének említések mind gyakrabban előbukkanó jelzők, mint antimarxista, antileninista, pártellenes, szovjetellenes, frakciós stb. (ezek a Nagy Imrét a pártból kizáró KEB-határozatba is belekerültek). Rainer szerint 1955 nyár végén, kora ősszel nyilvánvalóan volt Rákosiban szándék egy Nagy Imre-per megrendezésére (ettől maga a leváltott miniszterelnök is tartott).⁷⁶

Egy ilyen nagyszabású pert természetesen minden szempontból gondosan elő kellett készíteni, és ehhez az előkészítéshez tartozhatott a Márton Endre elleni eljárás. Márton elképzelése mindenképpen túlzás, két évvel Sztálin halála után Rákosi nem is álmodhatott olyan koncepció per megrendezéséről, amely az Egyesült Államok ügynökeként bélyegezte volna meg Nagy Imrét, az viszont igencsak előnyös lett volna a számára, ha politikai ellenfelének bűnlajstromát megnövelhette volna egy olyan perrel, amely megmutatja, hogy Nagy Imre miniszterelnöksége idején hogyan használta ki a legfőbb ellenség, az imperialista nagyhatalom, az Egyesült Államok a kötelező éberség magyarországi lazulását. (Az 1955. március 2-i KV-ülésem is azt tekintette Rákosi az egyik legfőbb veszélynek, hogy Nagy Imre idején elaludt az éberség, és ezt kihasználva támadásba lendült az ellenség.)

Azt, hogy az ÁVH célja nem pusztán Márton Endre elítélése volt, megerősíti, hogy vele egy időben tartóztatták le az amerikai követség sajtóosztályán fordítóként dolgozó Kapotsy Bélát, hogy ügyüket sokáig együtt vizsgálták, és megpróbálták összevonni egy az államvédelem szerint fegyveres diverzáns akciókra készülő csoport ügyével.⁷⁷ A Márton elleni eljárás során nem sok szó esett Márton angol kapcsolatairól, noha ő tudósításainak egy példányát mindig megküldte a szigetországba (1948-ban még mint angol ügynök került a szovjet állambiztonság látómezejébe). Ha valóban Márton tevékenységének feltárása lett volna a cél, az angol vonalat ugyanolyan alaposan kellett volna vizsgálni, mint az amerikai, az előbbi negligálása a külföldnek is feltűnt. Egy olasz lap, melynek tudósítását az MTI-től kapta meg a

70 Baráth (2002) 212. p.

71 Uo. 228. p.

72 Uo. 227. p.

73 Uo. 226. p.

74 Uo. 219. p.

75 Rainer (1999) 156. p.

76 Uo. 158–164. p.

77 Javaslát a budapesti amerikai követség ellen irányuló nyilvános tárgyalás előkészítésére. 1955. március 23. ÁSZTL V-129283/4.

Vizsgálati Főosztály, arról írt június végén, hogy Mártonék letartóztatása „valószínűleg előjátéka egy nagy »propaganda-pernek« az Egyesült Államok ellen [...] ha valóban sor kerül a »propaganda-perre« az Egyesült Államok ellen, abba nem vonják bele Nagy-Britanniát”.⁷⁸ Az eljárás tehát minden valószínűség szerint sokkal inkább irányult az amerikai nagykövetség (és azon keresztül esetleg Nagy Imre), mint Márton ellen, és az sem zárható ki, hogy amennyiben Márton hajlandó lett volna az Egyesült Államok vádlójaként fellépni egy nyílt eljárásban, akkor el sem ítélték volna, mint ezt Kucsera László alezredes 1955 eleji jelentése is felvetette. A Márton elleni jelentések tárgya mindig „Márton Endre amerikai kém” vagy pusztán „amerikai kémek ügye” volt. Ezért volt szükség arra, hogy a magyar államvédelem szovjet tanácsadóját a vizsgálat minden fontos részletéről tájékoztassák, sőt akkor is küldjenek neki jelentést, ha nem tudtak vele semmi újat közölni. (Nem zárható ki teljesen Márton másik magyaráztatás kísérlete, miszerint a szovjet állambiztonság által kezdeményezett perével a genfi csúcsértekezleten akarta Hruscsov helyzetbe hozni magát, de ez sokkal kevésbé valószínű.)⁷⁹

Márton ügyében végül nem mertek nyilvános tárgyalást tartani, mert a zárkaügynök tájékoztatásai alapján nem lehetett biztosan felmérni, hogy ott milyen magatartást tanúsítana. Márton ugyanis az államvédelmisek minden akciója ellenére szilárdan hitt abban, hogy az amerikaiak nem hagyják cserben, és ha addig nem, akkor elítélését követően hathatós lépéseket tesznek kiszabadítása érdekében.

Még a házaspár bíróság elé állítása előtt foglalkozott az államvédelem két kiskorú gyermekük sorsával. Márton Endréné vizsgálótisztje, Gerő Tamás államvédelmi őrnagy három megoldási javaslatot dolgozott ki, de már csak kettőt terjesztettek fel jóváhagyásra. visszavont javaslatuk azt tartalmazta, hogy Mártonnét az ítélet után gyermekeire való tekintettel azonnal helyezték szabadlábba, egyrészt mert bűncselekményének csekély mértéke ezt lehetővé teszi, másrészt mert ebben az esetben lehetőséget láttak arra, hogy őt operatív céllal felhasználják. Ennek érdekében Gerőék már tettek lépéseket, tervükkel a kémelhárító osztály vezetője egyetértett.⁸⁰ A közel egy hét múlva tisztázott javaslatban már csak a gyermekek állami gondozásba vétele, illetve a Mártonék rokonainál való elhelyezésük merült fel.⁸¹ Mártonéknak azonban csak egy közeli hozzátartozójuk volt, aki férjével egy albérleti szobában lakott, így a gyermekeket csak abban az esetben tudta volna vállalni, ha a hatóság nagyobb lakáshoz juttatja őket, illetve ha a gyermekek eltartásához kap valamennyi hozzájárulást Mártonék zár alá vett vagyonából. Az ügyben Piros László belügyminiszter személyesen döntött: a lányokat a rokonoknál kell elhelyezni. Az államvédelem támogatásával Márton sógornője számára kiutaltak egy nagyobb lakást, ám időközben Mártonné szabadlábba került, így a rokonok segítségére nem volt szükség.⁸²

Az 1955. november 18-án megtartott zárt tárgyaláson Márton Endrét tizenhárom, feleségét hatévi börtönbüntetésre ítélte a Fővárosi Bíróság Jónás Béla vezette tanácsa, a vádat Sarkadi István ügyész képviselte.⁸³ A bíróság arra helyezte a hangsúlyt, hogy Mártonék rendszeresen eljárak az amerikai követségen keddenként tartott sajtókonferenciákra, ahol tájé-

78 Amerika-ellenes per készül Magyarországon? Az MTI tudósítása az *Il Popolo* 1955. június 28-i írásáról. ÁSZTL V-129283/4.

79 Márton Endre vallomása az amerikai szenátus belbiztonsági albizottsága előtt. 1957. május. ÁSZTL K-1924.

80 Javaslat dr. Márton Endre gyermekeinek ügyében. Budapest, 1955. szeptember 8. ÁSZTL V-129283/6.

81 Javaslat dr. Márton Endre gyermekeinek ügyében. Budapest, 1955. szeptember 17. ÁSZTL V-129283/1.

82 Marton (2000) 101. p.

83 B. I. 005200/1955. ÁSZTL K-1924. Az 1956-os forradalom idején mindketten életüket veszítették.

koztatást adtak a magyarországi eseményekről, így olyan információkhoz juttatták az Egyesült Államokat, amelyeket az fel tudott használni Magyarország ellen. Márton két súlyosabb cselekményben találták bűnösnek: az egyik az volt, hogy beszámolt a Pécs környéki szerzetesrendek feloszlásáról, a másik, hogy az 1954. évi költségvetést átadta az amerikai követ-ségnek. Az ítéletet az ügyész tudomásul vette, a vádlottak és védőik enyhítésért fellebbeztek. Az 1955. december 28-án megtartott másodfokú tárgyaláson⁸⁴ mindkettejük ítéletét mérsékel-ték, Mártont hatévi, feleségét pedig jogerősen háromévi börtönbüntetésre ítélte a Nagy Károly vezette tanács. A kiszabott büntetést egyiküknek sem kellett letöltenie, Mártonnét már 1956. április 4-én szabadon engedték,⁸⁵ Márton pedig 1956. augusztus 15-én kapott kegyelmet, annak ellenére, hogy az elhárító osztály augusztus 13-án kelt felterjesztésében – arra hivatkozva, hogy a bíróság Mártonra amúgy is nagyon enyhe, „nevelő fokú” büntetést szabott ki, amiből még alig töltött le valamennyit – nem javasolta büntetése hátralevő idejének elenge-dését, „amennyiben fontos államérdek másként nem kívánja”.⁸⁶

Márton Endre története azt mutatja, hogy az államvédelem mindenkor a pártvezetés által elé állított feladatokat teljesítette. Természetesen törekedett arra, hogy érvényesítse saját szempont-jait, hogy minél több „ellenség aknamunkájának” leleplezésével igazolja létjogosultságát, privilégiumait, de felsőbb politikai cél, jóváhagyás nélkül csak az ügyek előkészítésének stá-diumáig jutott. Hiába rendelkeztek Márton ellen használható (rész)információkkal már 1953 előtt, amíg a pártvezetés nem látta indokoltnak, nem indult eljárás az amerikai tudósítója ellen. 1955-ben pedig, amikor eljött az idő, az államvédelem nem tudta teljesíteni kapott fel-adatát, nem sikerült a Márton elleni eljárásban bebizonyítani, hogy az amerikai nagykövetség vezetésével vagy fedésében kémrezidentúra dolgozik a Magyar Népköztársaság ellen. Márton felmentése a nyilvánvaló kudarc beismerése lett volna, ennek szégyenét azonban az államvéde-lemnek nem kellett elszenvednie. A viszonylag enyhe büntetés azt sejteti, hogy az ügyet az íté-lettel nem zárták le, csak félretették, várva a megfelelő alkalmat, amikor ismét elő lehet venni. Ezt valószínűsíti, hogy Márton az ítélet után is az államvédelem börtönében maradt. 1956 késő nyarán két következtetést enged meg a történet folytatódása.

Az egyik szerint Mártont mégis megtörte az ítélet vagy a fogság, és mégis vállalta, hogy valamilyen formában együttműködik az államvédelemmel. Ennek azonban – túl azon, hogy a dokumentumokban a beszerzésének nincs nyoma – ellentmond Márton egész korábbi ma-gatartása, legfőképpen az, hogy akkor sem mutatott hajlandóságot az ügynöki munkára, ami-kor főbenjáró bűncselekmény elkövetésével gyanúsították. Sokkal valószínűbb, hogy miként letartóztatásának, úgy szabadításának is politikai üzenete volt. Letartóztatása a Nagy Imre-féle új szakasz végét jelezte, szabadítása pedig azt, hogy Gerő országglásával visszaállt a jog rendje, az ártatlanul elítéltek előtt megnyílnak a börtönök kapui. Márton szabadon engedésével ezt üzenték a nagyvilágnak.

Márton Endre esete azt is példázza, hogy a kommunista rendszerben az egyén tettei csak kevésbé határozták meg sorsát. Hiába tájékoztatta Márton a magyar politikai élet eseményeiről folyamatosan az amerikai követséget, nem esett bántódása addig, amíg ezzel, vele nem voltak további céljai a hatalomnak. Másfelől hiába nem volt hajlandó együttműködésre, hiába volt kész igazának tudatában vállalni a börtönbüntetést is, amikor a hatalomnak az volt az érdeke, hogy szabadlábra kerüljön, egy év letelte előtt elfelejtették jogerősen hatéves börtönbüntetését. Szabadon vagy elítéltként egyaránt eszköz volt a hatalmasok kezében.

84 MNK LB B. IV. 001589/1955. ÁSZTL K-1924. 127130.

85 Marton (2000) 75–76. p.

86 Javaslát Márton Endre elítélt ügyében. 1956. augusztus 13. ÁSZTL K-1924.

Márton Endre mint külföldi tudósító vett részt az 1956-os forradalomban, igyekezve tájékoztatni a világot a Magyarországon történekről. November 4-én reggel az amerikai nagykövetségen kért és kapott menedékjogot,⁸⁷ de a harcok elültével elhagyta az épületet. Tudósított az ellenállásról, sőt némi részt is vállalt a munkástanácsok mozgalmából, feleségével ő fordította le Nehru levelének egy részét a Nagy-budapesti Központi Munkástanács számára,⁸⁸ és bekapcsolódtak a decemberi 48 órás sztrájk megszervezésébe is. Mártonék szenzáció reményében felkeresték Noel Fieldet, aki hajlandó volt nekik interjút adni, de sem peréről, sem a forradalomhoz való viszonyáról nem közölt információt.

Az év végén Mártonék jobbnak látták elhagyni az országot. Kérésükre az AP átmenetileg Bécsbe helyezte át őket, ahova a magyar kormány engedélyével, hivatalosan utazhattak ki. Utolsó Magyarországon töltött napjukon telefonon felhívta Mártont az államvédelem egy volt alezredese, és azt kérte: „Vigye magával Mindszentyt [...] és vörös szőnyeget terítünk a lába elé egész a határig.”⁸⁹

1957. január 16-án a Márton család az amerikai követség kereskedelmi attaséjának gépkocsiján elhagyta az országot, Mindszenty bíboros az amerikai követségen maradt még tizenöt évig.

IRODALOM

BARÁTH Magdolna (összeáll. és bev.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról. Kiszeljov és Andropov jelentései.* Budapest, 2002, Napvilág.

BORHI László: *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez, 1957–1967.* Budapest, 2002, Ister.

John P. GLENNON (ed. in chief): *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Vol. XXV. Eastern Europe.* Washington, 1990, United States Government Printing Office.

MARTON Endre: *Tiltott égbolt.* H. n., 2000, Kairosz 2000.

RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. II. 1953–1958.* Budapest, 1999, 1956-os Intézet.

87 Az Egyesült Államok budapesti nagykövetsége és az amerikai külügyminisztérium közötti telefonbeszélgetés jegyzőkönyve. 1956. november 3–4. In Glennon (1990) 382–383. p.

88 Mester Endre saját kezű vallomása. Budapest, 1957. február 7. ÁSZTL, Rácz Sándor vizsgálati iratai, V-141797/1.

89 Marton (2000) 171. p.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

EGY MAGYAR INTÉZMÉNY: A „ZSIDÓKÉRDÉSKUTATÓ MAGYAR INTÉZET” KELETKEZÉSÉHEZ

1944 tavaszán a német hadsereg megszállta Magyarországot. Napokon belül ezreket tartóztattak le, betiltottak pártokat és újságokat. 1944 májusától azonban egy új lap színesítette a magyar sajtótermékek palettáját. Fejlécén a *Harc* cím szerepelt, mellette pedig egy üstökösként alázuhanó, repedező Dávid-csillag. Impresszumában a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet hivatalos lapjaként definiálta magát. Főszerkesztője Bosnyák Zoltán,¹ felelős szerkesztője Levatic László² volt.

Abból a tényből, hogy a lap csak a német megszállás után indult, sokan arra következtetnek, hogy a mögötte álló intézet is csak ekkor kezdte meg működését.³ Gyurgyák János monográfiájában egy évvel korábbra, 1943-ra helyezi az intézet megalakulását. Valójában az intézet gyökerei hét évvel korábbra nyúlnak vissza. Megalapítói bizonyíthatóan legkésőbb 1936-tól már széles körű szervezkedésbe kezdtek eszméik terjesztése érdekében.

A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet és a köréje csoportosuló szellemi alvilág jelentőségét a szakirodalom eddig alábecsülte. A pártállami rendszerben érhető okokból nem volt népszerű annak feltárása, hogy milyen széles tömegbázisra támaszkodhattak a magyar antiszemiták. Karsai Elek csak nagy nehézségek árán folytathatta kutatásait, és az általa összegyűjtött levéltári anyag jelentős része mind a mai napig feltáratlan maradt.⁴ Jellemző az is, hogy a magyar

1 Bosnyák Zoltán (1905–1952) apja szűcssegéd, majd kocsmáros, anyja háztartásbeli volt. Kereskedelmi iskolát, majd tanárképzőt végzett. Tanulmányai alatt megismerkedett Szabó Dezső és Bajcsy-Zsilinszky Endre rasszista írásaival. 1927-ben Tápiószelén volt tanár, itt ismerte meg a magyar falusi viszonyokat. 1928–1931 között munkanélküli, ekkor lépett be Friedrich István pártjába, és kezdett el előadásokat tartani a nagybankok államosításáról, az általános és titkos választójog bevezetéséről, a földbirtokreformról és más gazdasági kérdésekről. 1938-tól az *Egyedül Vagyunk* című folyóirat szerzője, 1941-től az *A Cél* felelős szerkesztője, 1941–1942 között belépett a Magyar Megújulás Pártjába. Cikkeit kötetben is kiadták, 1942-től Kolosváry-Borcsa Mihály révén a *Függetlenség*, majd Levatic útján a *Magyarság* című lapokba írt tanulmányokat.

2 Nagykálnai Levatic László (1901–?) magánzó, bérházjövedelemről tartotta fenn magát. Feltehetően közgazdasági egyetemet végzett. Antiszemita és antibolsevista nyomtatványait elsősorban a Held nyomdában adta ki. Az SD (Sicherheitsdienst, biztonsági szolgálat) egyik magyarországi informátora, a Magyar Nemzetiszocialista Párt (Baky László és Pálffy Fidél pártja) vezetőségi tagja 1939-ig. Személyére lásd ÁSZTL P-429, P-1754, I/3-f, Gestapo volt kapcsolatai.

3 Az adatot feltehetően Lévai Jenő terjesztette el. Lévai (1948) 135. p.

4 Karsai Elek éveken át gyűjtötte össze különböző vidéki levéltárakból a zsidóság 1944-es deportálására vonatkozó eredeti iratokat, amelyeket mikrofilmleztek, és a Magyar Országos Levéltár budai részlegében helyeztek el „I-sorozat” név alatt. Karsai e dokumentumoknak csak egy töredékét tudta forráspublikációiban kiadni, és ezek megjelenése is éveken át húzódtott.

holokauszt történetét egy nem Magyarországon élő szerző, Randolph R. Braham professzor írta meg.⁵ Források hiányában azonban ő sem vállalkozhatott az intézet keletkezéstörténetének rekonstruálására. A magyarországi antiszemitizmus vezéralakjáról és az intézet igazgatójáról, Bosnyák Zoltánról a legutóbbi évekig azt sem lehetett tudni, hogy él-e még, vagy meghalt már. Egyes nyomok arra utaltak, hogy a Rákosi-rendszer a tervezett antiszemita perekhez maga is felhasználta Bosnyák munkásságát.

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy az intézet történetének rekonstruálásával és megalakulásának előzményeivel érzékeltessük a magyar antiszemitizmus elterjedtségét és hatását a magyar középosztályban. Az intézet ebből a szempontból csak a jéghegy csúcsát jelenti. Hasonló társaságok az 1920-as évektől kezdve tucatjával léteztek. Bosnyák intézetének baráti köre nemcsak azért emelkedik ki az ilyen antiszemita körök közül, mert publicisztikai tevékenységével százezreket befolyásolt, hanem azért is, mert a mögötte csoportosuló „hálózat” működése döntően meghatározta a magyar bürokratikus antiszemitizmus⁶ gyakorlatát, és előkészítette több százezer ember kifosztását és deportálását.

A FAJI ALAPÚ SZOCIÁLPOLITIKA KEZDETEI

A tulajdonviszonyok újrendezése Magyarországon számos politikust és közgazdászt foglalkoztatott. Szakemberek között egyetértés volt abban, hogy a félféudális és egyenlőtlen vagyoneelosztás a magyar társadalom modernizálásának féke. Az egyre növekvő szociális feszültségek termékeny táptalajt biztosítottak az erőszakos megoldásokat hirdetőknél. Magyarországon húsz évvel a kiegyezés után bukkant fel először az antikapitalista érvekkel operáló politikai antiszemitizmus, mely a XX. század elején új erővel lángolt fel.⁷ A *Huszádik Század* 1917-es körkérdésére adott reakciók ékes bizonyítékkal szolgálnak arra, hogy a társadalmat komolyan foglalkoztatta ez a kérdés. 1918 augusztusában a képviselőházban is elhangzottak a zsidók vagyoni helyzetét érintő megjegyzések,⁸ decemberben pedig Huss Richárd egyetemi tanár szellemi pogromot javasolt hallgatóságának egy egyetemistagyűlésen.⁹

A zsidóság vagyoni felülreprezentáltsága éppúgy közismert volt, mint a magyar főnemesség és egyházak vagyoni helyzete. Ez és a hihetetlenül nagy társadalmi feszültségek számos demokrata meggyőződésű politikust is az újraosztás megtervezésére sarkalltak. Más erők azonban az „újraosztás” direkt és öncélú, rablásszerű módját támogatták, ezért már a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt több helyen kisebb, elsősorban szociális okú pogromra került sor. A háború okozta élelmiszerhiány, a rekvirálások, a bevonulások mind a legszegényebbeket érintették a legsúlyosabban. Az elkeseredés ennek megfelelően a vagyonosabbak ellen irányult, a falusi zavargások és fosztogatások áldozata a kocsmáros, a szatócs vagy a helyi boltos volt. A magyar társadalom szociális szerkezetéből adódóan köztük arányszámukhoz képest rendkívül felülreprezentáltak voltak a zsidó származásúak.

A népköztársaság politikai tehetetlensége és a Tanácsköztársaság politikája diszkreditálta a baloldali vagyoneelosztási javaslatokat. A keresztényszocialista elvek közül a békés és konszenzuális jellegűek (pl. Giesswein Sándor nézetei) nem tudtak versenyre kelni a faji alapú szociálpolitikát hirdető demagógiájával. Az a gondolat, hogy a magyar szociális problé-

⁵ Braham (1988).

⁶ Vági (2002).

⁷ Gyurgyák (2001).

⁸ *A Nép*, 1918. augusztus 15.

⁹ Gyurgyák (2001) 763. p.

mákat vallási, pontosabban „faji” alapon, a zsidóság háttérbe szorításával kell megoldani, 1919-től uralta a magyarországi közbeszédet – ezalatt ekkor még természetesen nem megsemmisítést, hanem a legradikálisabbak is legfeljebb kivándoroltatást értettek.

A faji alapú szociálpolitika népszerűségét jellemzi a numerus clausus-törvény visszhangja a magyar társadalomban. A törvényjavaslatban ugyan nem is szerepelt a zsidó szó, mivel az ország vezetésében kezdettől fogva jelen voltak azok az erők, amelyek figyelembe vették a konszolidáció és a külpolitika érdekeit. A parlamenti vita és a civil társadalom reakciói azonban nyilvánvalóvá tették, hogy a közéletet antiszemita hullám öntötte el. Fangler Béla törvényjavaslatában zsidókataszter felállítását és a numerus clausus szellemében történő gazdasági árszabályozást követelt.¹⁰ Gömbös Gyula javasolta, hogy a zsidóság aránya egyetlen foglalkozási ágban se haladja meg az öt százalékot,¹¹ és ezzel mintegy megelőlegezte a két évtized múlva bevezetett zsidótörvényt. A bajtársi szövetségeknek zsidó kezdettől, azaz 1920-tól fogva nem lehetett tagja, a Hungáriában pl. nagyszülőikig kellett bizonyítani a keresztény származást. A Turul Szövetség vezetői tagságukhoz képest mérsékeltébb, ámde hatásosabb álláspontot foglaltak el, amennyiben meghirdették „a zsidókérdés józan, tárgyilagos megközelítését azáltal, hogy ne bunkóval harcoljanak a zsidók ellen, hanem gazdasági téren szorítsák ki. A Turul Szövetség ugyanazt a numerus clausust követeli a bankok, gyárak, sőt a közúti villamosvezetők szervezetében, mint a főiskolákon.”¹²

Az 1919–1920-as év szemesztereinek kilengései, a később is rendszeresen előforduló egyetemi randalírozások és az ezek miatt elrendelt kényszerszünetek bizonyították, hogy a törvényjavaslat komoly tömegigényt fogalmazott meg. E tömegigény csak részben magyarázható a konkurenciától való félelemmel. Fontos motiváció volt a történelmi traumák okozta ellenségkép-keresés, a gyűlölködés is. Figyelemre méltó, hogy e hároméves parlamenti ciklus elején sor került radikális antiszemita törvényjavaslatok előterjesztésére. Az a körülmény, hogy a képviselők közül egyszerre csak ritkán voltak többen 80-90 főnél az ülésteremben, egyáltalán nem mérsékelte a parlamentben uralkodó antiszemitizmust. Mérséklő közbeszólásokra csak a hat zsidó származású polgári demokrata képviselő, illetve egyes kormánytagok részéről volt példa. A zsidókérdést kódoló „népfajok, nemzetiségek” formulát Friedrich István¹³ használta először a parlamentben: 1920. április 21-i beadványában azt követelte, hogy a rotációs újságok között a papír kiosztása „az országban élő nemzetiségek számaránya szerint” történjék. Friedrich emellett követelte sajtókamara felállítását is, nyilván azért, hogy a kamara definiálja, ki számít nemzetiségnek. Nyilvánvaló, hogy a törvényjavaslat csak a zsidóságot sújtotta volna.¹⁴ Április 27-én Ereký Károly¹⁵ a numerus clausus bevezetését követelte a korlátozott forgalmú nyersanyagot és közfogyasztású árucikket (liszt, rézgálic stb.) terjesztők között, mert szerinte ezeket „legnagyobb részben nem keresztény hivatalnokok”

10 Ungvári (1999) 143. p.

11 *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója* (továbbiakban *Nemzetgyűlési napló*), 5. kötet, 371–375. p.

12 Zsolt (1992) 172. p.

13 Friedrich István (1883–1951) gépészmérnök, politikus, 1919. augusztus 7. és november 23. között miniszterelnök és belügyminiszter, 1920–1939 között nemzetgyűlési és országgyűlési képviselő, kereszténypárti, majd legitimista. 1945 után a népbíróság koncepciók eljárásban elítélte, börtönben pusztult el.

14 *Nemzetgyűlési irományok*, I. kötet, 40. sz. 264. p.

15 Ereký Károly (1878–1952) politikus, 1919-ben ellenforradalmár, a Friedrich-kormányban közlelmezési miniszter. 1920–1922 között nemzetgyűlési képviselő. 1945 után a népbíróságok koncepciók eljárás során elítélték, a váci börtönben halt meg.

osztják szét.¹⁶ Javaslatát – amelyet június 10-én válogatott antiszemita rágalmakat hangoztatva megismételt – a parlament tárgyalásra meg is szavazta.¹⁷ A fővárosi közlélemezésről szóló törvény vitájában a galíciai zsidók eltávolítását Magyarországról mind a bekiabáló Berki Gyula, mind az előterjesztő Bodor György is fontos intézkedésnek tartotta. Szmrecsányi György, az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) elnöke június 17-én a gazdasági élet árjásítását követelte („a magyar társadalom lássa be, hogy fiait a kereskedelmi pályára kell adnia”), és intézményes törvényalkotást sürgetett a furkósbetok és pogromok helyett.¹⁸ Ehhez csatlakozott Avarffy Elek, Budaváry László és Szabó Balázs. Az antiszemita javaslatokra a koronát azonban Budaváry László tette fel: 1920. augusztus 7-én (amikor a numerus clausus-törvény parlamenti tárgyalása még el sem kezdődött) terjesztette be tízpontos javaslatát, mely a következőket tartalmazta:

„Az összes zsidó tulajdonban lévő föld megváltandó azon az áron, amelyen azt korábban megvásárolták, de legfeljebb 10 millió koronáért. A földdel együtt a birtokhoz tartozó épületek, gépek és felszerelések szintén kisajátítás alá esnek. Minden zsidóval kötött bérleti szerződés hatályát veszti.

Zsidó legfeljebb egy házat tarthat, a többi ingatlana az építés idején érvényes áron megváltandó. A nagy méretű lakások rekvirálendók.

Zsidó Magyarországon többé letelepedési engedélyt nem kaphat, az 1914 után bevándorlókat azonnal ki kell utasítani.

Minden iskolában, hivatalban, közintézményben, gyárban, bankban, üzemben és egyéb vállalkozásban be kell vezetni a numerus clausust. Zsidó iskola nem tartható fenn, tanítóképző intézménybe zsidó nem vehető fel. A mozik államosítandók.

Állami építkezés, szállítás csak keresztényekkel végezhető. A gyári részvények 60%-a állami támogatással a munkások és más keresztények kezére juttatandó. Nyersanyagot zsidó iparos és kereskedő nem kaphat. Zsidó keresztényt személyes szolgálatra nem alkalmazhat.

Sajtóban a lapok három legfontosabb irányítója között zsidó nem lehet.

Minden állami engedély (dohány, bélyeg, gyufa, ital stb.) revízió alá veendő és keresztényeknek adandó.

Zsidó nem lehet vezető állami alkalmazott, politikai jogokat nem gyakorolhat.

Minden nem nemzeti alapon álló szervezet feloszlatandó.

Akik a kommunizmusért és a trianoni békekötésért felelősek, vagy a keresztény nemzeti érzést gúnyolják, halállal büntetendők.”

A javaslat előtt Budaváry kb. egyórás filippikát tartott a keresztényeket gyilkoló, liberális, szabadkőműves, bolsevista „zsidóság” ellen, és leszögezte, hogy a törvényjavaslat célja pogromok elkerülésével kihúzni „a zsidók lába alól a talajt”. Beszédében összefoglalta az összes 1945-ig antiszemita toposszá vált érvet: a zsidók nem vesznek részt a háborús véráldozatokban, megtagadják magyarságukat, ha a szomszédos államokba kerülnek, miattuk kényszerült kivándorolni sok százezer magyar Amerikába, miattuk nincs elosztható föld stb. Budaváry a parlament legaktívabb képviselői közé tartozott, interpellációi a leggyakrabban szociálpolitikai kérdéseket érintettek. E pontokat korábban rákospalotai választóival egyeztetette, és utólag megszerezte Nagyatádi Szabó István részleges támogatását is.¹⁹ Nagyatádi képviselőházi hozzászólásában ugyan kijelentette,

16 *Nemzetgyűlési irományok*, I. kötet, 46. sz. 281. p.

17 *Nemzetgyűlési napló*, III. kötet, 303. p.

18 Uo. 435. p.

19 BFL Nb. 778/1945. Budaváry László népbírói ügye, 125. p. és *Nemzetgyűlési napló* IV. kötet, 1920. augusztus 7. 80. ülés, 287. p., valamint *Nemzetgyűlési irományok* III. kötet, 338–339. p.

hogy Budaváryval számos kérdésben nem ért egyet, de maga is leszögezte: támogatja a javaslat napirendre tűzését, mivel „a nemzetgyűlési választások alatt mindenütt beígértetett az, hogy a zsidókérdést intézményesen oldjuk meg”.²⁰

Budaváry javaslata minden bizonnyal annak figyelembevételével készült, hogy a korona inflációja miatt a kártalanítás csak jelképes összeg lesz. (1920-ban az árindex 26-szorosa volt az 1914. évinek. 1914 előtt a korona és a svájci frank árfolyama megközelítően 1:1 volt, 1920-ban viszont 1 korona már csak 0,0129 svájci frankot ért. A javaslat tehát egyenértékű volt a vagyonrablással és a zsidóság magyarországi életfeltételeinek lehetetlenné tételével, illetve az államháztartás zsidók kárára történő szanálásával.) A javaslat szövegéről nyugati lapok is tudósítottak. Budaváry nemsokára köszöntő és üdvözlő táviratok százait kapta, és „minden valamire való keresztény és nemzeti egyesület” dísztaggá választotta.²¹ Gömbös Gyula a *Szózat*-ban A zsidókérdés címmel írt vezércikkében leszögezte, hogy Budaváry követelései csak a minimális megoldást jelentik, hiszen „Chamberlain szerint a lakosságnak csak ¼%-a lehet zsidó”.²²

Budaváry és társainak törvényjavaslatai azt bizonyítják, hogy az 1938 és 1944 közötti antiszemita törvénykezés eredendően magyar kútfőből fakadt, és komoly szellemi előkészítő és megalapozó munkára tekinthetett vissza. E törvényjavaslatok nem a Horthy-rendszer legfelső politikai vezetőitől, hanem elsősorban jobboldali ellenzékétől származtak, amelynek politikai jelentősége messze felülmúlta a szociáldemokráciáét, bizonyos alakjai állami funkciókat is elláttak, sőt Gömbös Gyula személyében államtitkárt, honvédelmi minisztert, majd miniszterelnököt is adtak. Az antiszemita javaslatokból érzékelhető politikai és társadalmi légkör magyarázatot ad arra is, hogy miért születhettek már 1920-tól titkos antiszemita társaságok, olyanok, mint a későbbi zsidókutató intézet köré tömörülő „szellemi műhely” is.

Utólag szinte érthetetlen, hogy a fajvédő parlamenti többség meglepte ellenére miért nem sikerült elérni az előterjesztőknek, hogy javaslataik (a numerus clausus kivételével) törvényerőre emelkedjenek. Hiszen a képviselők közül 1922-ben már hetvenen voltak pl. az EX (Etelközi Szövetség) tagjai, nem beszélve az egyéb titkos szervezetekről!²³ Budaváry javaslatának napirendre tűzését a ház többsége megszavazta, Nagyatádi pedig megígérte, hogy a nemzetgyűlés elnöke és a kormány a későbbiekben beterjeszti saját zsidótörvényét.

A közhangulattal való szembeszállásra csak a kor sajátos politikai struktúrája ad választ: Magyarországon nem a pártok delegáltak miniszterelnököt, hanem a miniszterelnök kreált magának pártot, és ezzel személyes függésben tarthatta képviselőit. Ennek és a kézi vezérlés más módszereinek köszönhetően Bethlen elsüllyesztette ezeket a javaslatokat. Az utca azonban egyre radikálisabb intézkedéseket követelt.

1922-től Bethlen István fokozatosan háttérbe szorította a fajvédő különítményeket, és fellépett a faji uszítás ellen. A túl messze merészkedőket az ügyészség felekezet elleni uszítás vádjával vonta felelősségre. A közismert szélsőjobboldaliak ellen eljárások indultak, lapjait elsorvasztották. Figyelmeztetésül rövid időre Héjjas Iván is börtönbe került. A hamu alatt azonban tovább izzott a parázs, rendszeresen zavargások törtek ki az egyetemeken, és egyes lapok, mint pl. *A Cél*, az *Új Nemzedék*, a *Szózat* folyamatosan napirenden tartották a „zsidókérdést”.

20 *Nemzetgyűlési napló*, IV. kötet, 289. p.

21 Budaváry szerint neve annyira közismert volt, hogy a zsidó anyák vele „ijesztgették síró porontyaikat”. Visszaemlékezését lásd nyilasok ellen írt pamfletjében. Budaváry (1941) 39. p.

22 *Szózat*, 1920. augusztus 7. 1. p. Gömbös *Die Juden in Ungarn* (Budapest, 1920) címmel könyvet is publikált.

Számos helyen utalnak erre, de sem az OSZK, sem német könyvtárak állományában nem sikerült fellelni.

23 Borsányi (1967) 137. p.

A zsidók kivándoroltatása és a zsidóvagyon statisztikai felmérése, elkobzása és újraosztása ennek megfelelően egymástól függetlenül többekben is felmerült. Közülük négyen (Méhely Lajos, Bosnyák Zoltán, Levatic László, Endre László) az 1930-as évek közepén önálló „szellemi műhely” is alakítottak.

A „SZELLEMI MŰHELY”

Magyarországon addig csak egyetlen folyóirat, a Méhely által szerkesztett *A Cél* áltudományos „fajbiológiai szemle” közölt folyamatosan a publicisztikán túlmutató rasszista és antiszemita írásokat. A lap nem fejtett ki jelentős hatást, példányszáma sokáig ötszáz és ezer között ingadozott, olvasói zömmel a Méhely által elnökölt Magyar Kultúrliga tagjai közül kerültek ki. Méhely hamar maga köré tömörítette azokat, akik tenni akartak a zsidókérdés „megoldásáért”.²⁴

Bosnyák Zoltán, a majdani Zsidókérdéskutató Magyar Intézet igazgatója itt indította el publicisztikai karrierjét. Méhelyt már egyetemi évei alatt megismerte, és 1931-ben írta első cikkét lapjába Kultúrpolitikai gondolatok címmel. A professzor felfigyelt rá, ellátta könyvekkel, brosrúrákkal és statisztikai művekkel. Bosnyák ettől kezdve évi három-négy cikket írt a zsidókérdésről, valamint fajbiológiai, népesedésügyi és pedagógiai témákról. 1935-ben jelent meg Budapest elzsidósodása és Magyarország elzsidósodása című cikke, amelyet hamarosan önálló brosrúraként is terjeszteni kezdtek. Egy évvel később már *A zsidókérdés törvényes rendezése* címmel adta ki új könyvét, melyben arányosítást követelt a gazdaság és a kultúra területén.²⁵ Munkáinak fő forrása Kovács Alajos statisztikai munkássága és az Illyefalvi Lajos által kiadott *Budapesti Statisztikai Évkönyv* volt. 1936-ban az ekkor még kormánypárti, majd imrédysta Oláh György²⁶ is felfigyelt Bosnyák munkáira, és ettől kezdve Bosnyák a jobboldali *Függetlenség* és a később nyilas *Magyarság* hasábjain is publikált.²⁷

A közgazdász végzettségű Levatic László már a húszas évektől kapcsolatban volt német antiszemita körökkel. A rendőrség 1936-ban figyelt fel tevékenységére, mivel Levatic nagy mennyiségű náci propagandaanyagot juttatott Németországból Budapestre.²⁸ 1935. január 26-án a *Budai Hírlapban*, majd kibővített formában Méhely lapjában publikálta Nemzeti jövedelem és jövedelemmegoszlás és Miért kell adórendszerünket átszervezni című tanulmányait, melyekben nyíltan a zsidóság ellen uszított. Ettől kezdve folyamatosan jelentek meg írásai a külföldi jobboldali lapokban, általában N. L. L. szignóval.

Levatic 1935-től Bosnyákot pártfogásába vette, külön kiadta munkáit. Az ő ajánlására lépett be 1936-ban Bosnyák az Etelközi Szövetségbe. Erre az időre datálható Endre László

24 Feltehető, hogy a Magyar Kultúrliga és a későbbiekben tárgyalt kártékonyrovar-ellenes egyesület tagsága között komoly személyi átfedés állapítható meg: a Kultúrliga tagja volt többek közt Jászóváry, Bosnyák, nagy-megyeri Nagy Károly, Pávai Vajna Ferenc (a Baross szövetség Gyári Csoportjának elnöke), Raiss Károly (a Nemzeti Figyelő igazgatója), Dorogi Farkas Ákos, Szörtsey József, Serly Antal. Lásd Serly Antal (1880–1945) népbírósi perének iratait, BFL Nb. 2280/45. A Magyar Kultúrligát Szemere Miklós 1906-ban alakította meg a szabadkőműves egyesületek ellensúlyozására.

25 Bosnyák terjedelmes antiszemita írásainak felsorolását lásd Kolosváry-Borcsa (1999) 106. p.

26 Oláh György (1902–?) az ÉME tagja volt a 20-as évek elején, a háború után az USA-ba emigrált. Endréhez hasonlóan az ő esetében is tetten érhető a szociális érdeklődés. Oláh első szociológiai töltetű és rendkívül kritikus könyvének címe: *Hárommillió koldus*, a kommunista szitokfrazeológia kedvelt fordulatává vált.

27 BFL L 2622/74, ill. B 001255/1955 Bosnyák Zoltán vizsgálati dossziéja, 18. p. Bosnyák Zoltán vallomása.

28 ÁSZTL P-1754, 92. p. BM osztályvezető átírata Bakách-Bessenyei György követnek, Levatic László címére küldött propagandaanyagok tárgyában, 1936. április 22.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei főszolgabíró (1939-től alispán, 1944 márciusa után belügyi államtitkár) feltűnése is, aki minden bizonnyal a Levatic által kiadott brosúrákból ismerte meg Bosnyákot, és 1936-ban szintén írt *A Célban*. Endre népbírói vallomásaiban ezt mondta: „Bosnyák Zoltánnal a húszas évek végén vagy a harmincas évek legelején ismerkedtem meg az úgynevezett »Kártékony Rovarokat Irtó Egyesület« vagy Kártékony Rovarok Ellen Küzdő Egyesület elnevezésű alakulatban, amely inkább egy kis baráti kör volt, [és ahol] egy-két ízben megjelentem. Itt találkoztam Bosnyákkal, N. Levatic Lászlóval, név szerint többre nem emlékszem.”²⁹

Endre saját jól felfogott érdekében a későbbiekben mélyen hallgatott a kártékonyrovar-ellenes egyesületben történekről. Holott az ő feltűnésével az „elnökkel” és „tagokkal” rendelkező „szellemi műhely” új erőre kapott. Míg 1935 előtt a műhely feltehetően csak Méhely professzorra és munkatársaira korlátozódott, Endre feltűnése után a tagság létszáma és aktivitása jelentősen kibővült, megszaporodtak a tagok publicisztikái. Sajnos nincs pontos adatunk arra, hogy a tagság pontosan hány fős volt, mert a „műhelyről” csupán véletlenszerűen maradtak fenn iratok. Az eddig azonosított személyek nevét lábjegyzetben közöljük.³⁰ Méhely professzor saját vallomása szerint az üléseken nem vett részt – ez elképzelhető, tekintettel Méhely antimodern nézeteire. A „műhely” kb. havonta ülésezett,³¹ a kiküldött meghívók mindegyike sajátos módon „kártékonyrovar-ellenes üdvözléssel” végződött. Tárgyként általában csak szűkszavúan egy találka helye és ideje volt megadva, egy esetben azonban a programot is közölték: az összejövetelen „a legújabb akciókról, a küzdelem külföldi állásáról, az új zsidótörvényekről, a rovarellenes akciók miatt elítéltekről stb.”³² lesz szó. Tekintettel arra, hogy antiszemita baráti társaságok üldözésétől aligha kellett tartani, a „kártékony rovar” csak a patológikus elméjű antiszemita fordulata lehetett. Arról, hogy még véletlenül se legyen félreérthető, kikre vonatkozik a „kártékony rovar” kifejezés, a levélpapír is gondoskodott: feltehetően Levatic fantáziájának köszönhetően³³ a társaság levélpapírjának fejlécén különböző visszataszító antiszemita gúnyrajzok szerepeltek. Az viszont kétségtelenül igaz, hogy a Bethlen-kormányzat alatt született antiszemita izgatás miatt elmarasztaló ítéletek, sőt magát Szálasi Ferencet is részben felekezeti elleni izgatás vádjával ítélték el 1937-ben. Minden jel szerint az összejöveteleken lefolyt megbeszélések nyomán születhettek Bosnyák és a Németországban is publikáló Levatic különféle újságcikkei, mint pl. utóbbi 1937-ben magyarul megjelent *Hová tegyük a zsidókat?* című madagaszkári kitelepítést javasoló brosúrája, illetve 1938-ban kiadott műve: *Milyen zsidótörvény kell a magyar népnek*. A cikk szerint a kivándoroltatás mellett a zsidó vagyon megszerzése a cél, amit 80 százalékos vagyondézmával kell elérni. Zsidónak számított volna mindenki, akinek legalább két dédszüloje vagy a házastársa zsidó.

29 Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv. 1945. október 5. Endre–Baky–Jaross-per, ÁSZTL V-79802. Az információért Vági Zoltánnak mondok köszönetet.

30 Bizonyíthatóan a „szellemi műhely” tagja volt Endre, Levatic, Serényi, Jászóváry, Bosnyák, Máté-Török Gyula testőrezredes, nagy-megyeri Nagy Károly, Pávai Vajna Ferenc, Raiss Károly, Réthy-Hasslinger Ferenc, Serly Antal, dr. Zimmer Mann (?) Lajos ügyvéd. Feltételezhetően tag volt Kolosváry-Borcsa Mihály, Oláh György és Dorogi Farkas Ákos (Budapest polgármestere a Sztójay-kormány idején). Becslésünk szerint a „műhely” teljes tagsága néhány tucatnyi személyt tehetett ki.

31 Lásd a 22. lábjegyzetet in Dósa (1972) 177. p.

32 ÁSZTL V-79/802/1 Endre László dossziéja. A levelek nem eredetiben, hanem csak címmel és kivonatolt tartalmukkal vannak felsorolva. Az adatra Vági Zoltán hívta fel figyelmemet.

33 Az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára és Budapest Főváros Levéltára Endre Lászlóval és Serly Antallal kapcsolatos iratai között fellelhető Levatic néhány magánlevele is ugyanezzel a fejléccel. Levatic tehát privát ügyeinek intézése közben is fontosnak tartotta az antiszemita propaganda terjesztését.

A németből fordított *Hová tegyük a zsidókat?* komoly botrányt is okozott. Levatic Endrét kereste meg, mert „a budapesti nyomdák túl drágák”. Endre azonnal cselekedett, és a propagandaanyagot a gödöllői hivatalával szemben lévő Kalántai Nyomdával nyomatta ki 6500 példányban – természetesen a vármegye költségére. A *Társadalmunk* című újság egyik munkatársa azonban kiszagolta az ügyet, és a nyomdába munkásnak jelentkezve négy hétig figyelte az eseményeket. Amikor a zsidók Madagaszkárra telepítését szorgalmazó, és az impresszum szerint Németországban készült broszúra megjelent, az újságíró nagy cikkben rántotta le a leplet a hamisításról.³⁴ Az ügyvel kapcsolatban Peyer Károly szociáldemokrata képviselő még az országgyűlésben is felszólalt, ez azonban sem Endrére, sem Levaticra nézve nem járt negatív következményekkel.

Levatic a müncheni kiadású *Der Weltkampf* című „tudományos” rasszista folyóiratban is ismertette a meghozott zsidótörvényt és hátrányait.³⁵ A „szellemi műhely” minden szempontból megelőzte korát: Levatic 1941. június 20-án már Teljes elkülönítést! A zsidó lakónegyedek szükségessége és előnyei címmel cikkezett. Írásában, mely olyan alcímekkel büszkélkedhetett, mint Az igazságos árueosztás és a gettó, javasolta szakemberek kiküldését Lengyelországba, az ottani gettók megvizsgálása céljából.³⁶ Az említettek mellett mások is részt vettek a tervezőmunkálatokban. Ez sejthető a „szellemi műhely” által preferált orgánumok, a *Magyarság*, illetve a *Pesti Újság* cikkeinek stílusából. Pl. 1940. május 29-én az előbbiben jelent meg Somogyi Ferenc MÉP- (Magyar Élet Pártja) képviselő cikke Zsidójogunk fejlődésének áttekintése címmel, és a következő, alcímbe rejtett javaslattal: „Egy új, de egyben nagyon is régi adó – mégis jó lenne bevezetni. Léptessék életbe a zsidóadót.”

Endre szerepe döntő fontosságú a magyar szélsőjobb történetében: háttéremberként szinte minden szervezkedésben részt vett, nem egy esetben az irányítást is ő vette át. Az EX, az ÉME, a Magyar Kultúrliga, a Szemere-lövészegylet is tagjai között tudhatta. Emellett a következő társadalmi funkciói is voltak: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának választott, rendes tagja, az Országos Gazdasági Szakoktatási Tanács rendes tagja, az Országos Közlekedési Bizottság egyénileg kinevezett tagja, a Budapest–Vác és Budapest–Gödöllő HÉV-vasutak alelnöke, a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) országos elnökhelyettese, ügyvezető igazgatósági tagja, a Csepel-szigeti Duna Egyesület társelnöke, a Magyar Szövetség Ereklés Országzászló Nagybizottsága társelnöke, a MOVE országos társelnöke, a Turáni Társaság választmányi tagja, a Vármegyék és Városok Országos Mentőegyesülete igazgatósági tagja.³⁷

Legjelentősebbnek Endre László alispáni posztja bizonyult, hiszen Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye az ország, de talán Közép-Európa legnagyobb önálló közigazgatási egysége volt. Endrének alispánként jelentős hatásköre volt: ő döntött a községi jegyzők, orvosok, patikusok kinevezéseiről, az iparendélyek kiadásáról. Jogait hivatali ideje alatt a zsidóság elleni fegyverként használta. Ő dönthetett arról is, hogy a vármegye területén milyen lapok kapjanak árusítási engedélyt. Nem meglepő, hogy a hungarista mozgalom lapját, az *Összetartást* 1938-ban csak ebben a vármegyében árusíthatták. Endre hatalmát mutatja, hogy az általa engedélyezett lapból átlagosan 50 ezer fogyott. Ez ijesztő szám annak fényében, hogy az *Összetartást*

34 ÁSZTL V-79/802/1 Endre László dossziéja. 206–207., 590–591. p.

35 Levatic László: Das zweite Judengesetz. *Der Weltkampf*, 1939. június, 291–297. p.

36 Levatic László: Teljes elkülönítést! A zsidó lakónegyedek szükségességei és előnyei. *Magyarság*, 1941. június 20. 7. p.

37 Endre Lászlóra vonatkozóan lásd Vági Zoltán említett publikációját és megjelenés alatt álló szakdolgozatát, amelyet önzetlenül rendelkezésemre bocsátott.

sehol másutt nem lehetett nyíltan árusítani.³⁸ Megkockáztatható a felvetés, hogy a kormány-sajtóból kevesebbet adtak el a vármegye területén, mint az *Összetartás*ból, ami arra utal, hogy az *Összetartás* által képviselt szociálforradalmár és antiszemita jelszavakat a politikailag érdeklődő közönség tetszéssel fogadta.

Endre Heinrich Himmlerhez hasonlóan erős szervezőképességével szolgabíróként, majd alispánként mindent megtett pl. a közegészségügy fejlesztéséért, ezen a téren meglehetősen sikereket is ért el. Integrálta a magyar szélsőjobb jelentős részét. Népfőiskolákat szervezett, ahol Bosnyák, Méhely és hozzájuk hasonló meghívottak tartottak előadásokat. Hivatali feladatai mellett részt vett a magyarországi antiszemita irodalom publikálásában, terjesztésében és különféle titkos társaságok vezetésében.

A „szellemi műhely” minden jel szerint egyre nagyobb feladatot rótt tagjaira. Erről tanúskodik az 1939. május 30-án keltezett, stencilezett meghívó is, melyet Levatic a következő programpontok felsorolásával küldött szét:

- „1. Elnök referátuma a Zsidó háború című francia könyvről, valamint a Rotary-perben hozott bírói ítéletnek a szabadkőművességre vonatkozó részének hírlapi közzétételéről.
2. A szabadkőműves névsor (Palatinus könyv II. kötet) kiadásának kérdése.
3. Dr. Karl Wiebe: Deutschland und die Judenfrage című könyvének lefordítása és kiadása magyar nyelven (kérem a német eredeti elolvasását!).
4. Egy magyarországi zsidó javaslata a zsidókérdés megoldására.³⁹
5. Információkérés a következőkről: Brückler Árpád, Zombok Zoltán, Antal István felesége. [Nyilván az érintettek esetleges zsidó felmenőit kutatták.]
6. Információkérés egy állítólag alakulóban levő antiszemita ligáról, amelynek tagjai pl. többek között v Eölbey Thilly L., Kövesligethy-Büben M, Pejtsik fotókereskedő.
7. Egy barátunk kényszerű elmaradásának bejelentése.
8. Komédia az arizálás [árjásítás] körül (Del-Ka, Magyar Divatcsarnok, Krausz-Moskovits, Palatinus stb.).
9. Új kártékony rovarellenes [sic!] kiadványok megjelentetése.
10. Fichte-Bund magyar nyelvű röplapjainak hazai terjesztése.
11. A Stürmer⁴⁰ rituális gyilkosság[okkal foglalkozó] száma.
12. Esetleges bejelentések, indítványok, javaslatok.”⁴¹

A programból tehát kiderül, hogy a „szellemi műhely” taglétszáma ebben az időben már túlment az alapítókön. A tagság pontos névsora sajnos nem állapítható meg, de a kérdéses időben Endre, Bosnyák és Levatic mellett gróf Serényi Miklós⁴² és Kolosváry-Borcsa Mihály már biz-

38 Az *Összetartás* 1938. június 5-i száma közli Sulyok Dezső a szerkesztőség ellen tett feljelentését, amelyben Sulyok a lap példányszámát 55 ezerben adja meg.

39 Minden bizonnyal Berend Béla, a cionista irányzathoz közel álló szigetvári rabbi kivándorlási ötletéről van szó.

40 Julius Streicher nürnbergi náci vezető lapjáról, a *Der Stürmer*ről van szó.

41 MOL P szekció 1434 Endre László iratai 8. cs, 222. p. idézi Pelle (2001) 131–132. p.

42 Gr. Serényi Miklós (1898–?) Teréziánomot végzett okleveles gazda. Az első világháborúban arany vitézségi éremmel tüntették ki. Saját bevallása szerint Bosnyák Zoltán *Fővárosunk elzsidósodása* című művének tanulmányozása indította el politikai pályafutását. Belépett Pálffy Fidél magyar nemzetiszocialista pártjába, ahol járás-, később észak-pesti megyevezető lett. 1938 elején belépett Szálasi pártjába, ahol szintén az északpesti megyevezetőséget, majd a pesti főkerület-vezetőséget látta el. Képviselővé választása után 1939 augusztusában Hubay Kálmán a zsidótanítási osztály élére nevezte ki. 1944 novemberétől a párt irodavezetője. Gatlástalan antiszemizmussal a magyar szélsőjobb egyik legprimitívebb reprezentánsa volt. A népbíróság első fokon halálra, másodfokon életfogytiglani börtönre ítélte, 1949-ben még életben volt.

tosan részt vett a „szellemi műhely” munkájában. A programból kiderül az is, hogy a műhely nemcsak elméleti, hanem gyakorlati javaslatokon is munkálkodott, illetve információkérés címén katasztert állított fel a magyar politikai elit és középosztály zsidó és félzsidó tagjairól.

A „szellemi műhely” „pártok feletti” intézmény volt: imrédysták, kormánypártiak és a különböző nyilas csoportok hívei egyaránt csatlakoztak hozzá. Bosnyák maga is belépett Imrédy Magyar Megújulás Pártjába.⁴³ Sajátos, hogy az együttműködésben semmi zavart sem okozott az a tény, hogy pl. Levatic Szálasit elmebetegnek tartotta – minden jel szerint a megoldandó feladat megteremtette az egyébként ellenséges politikusok között a szükséges konszenzust.

Serényi Miklós, a nyilaskeresztes párt zsidótanítási osztályának vezetője – amint elmondta – szoros kapcsolatban állt Méhely, Levatic és Bosnyák körével, és interpellációiban az ő publicisztikáikra hivatkozott.⁴⁴ Ötletét, mely szerint a zsidóság Palesztina helyett inkább Dél-Amerikában találja meg új hazáját, feltehetően a műhely egyik tagjától, Serly Antal ny. kincstári jogügyi aligazgatótól vette át.⁴⁵ Serényi az egyik fő publicista volt, aki szokatlanul nyíltan is fogalmazott: 1939. július 13-án pl. ezt a címet adta a *Magyarságban* megjelent cikkének: Kedvező-e a zsidóság halálózási arányszáma? Serényi az országban szórólapokat is köröztetett, Zsidó Kataszter Minta és Magyarázat. Csak valóságnak megfelelő adatokat kérünk címmel.⁴⁶

Széles körű átfedés állapítható meg a „szellemi műhely” és más szélsőjobboldali egyesületek tagsága között. Bosnyák és a köréje szerveződők szinte mindegyike tag volt a MOVE budapesti lövészligában és a Magyar Kultúrligában, sokan tagok voltak az EX-ben és az ÉME-ben, Endre László pedig egyszerre mindegyikben, a MOVE lövészcsapait nagyrészt ő is irányította. Endre gödöllői főszofigabírói, majd Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alispáni szerepe azért is fontos volt, mert egy esetleges budapesti baloldali forradalom leverésében az általa szervezett egységeknek is szerep juthatott.

Az alapítók közül Bosnyák publicisztikai munkássága volt a legnagyobb. Antiszemita uszításban minden addig felülmúlt. Tizennégy könyve összesen kb. 60 ezer példányban jelent meg, „csúcsevében”, 1938-ban hat művet adott ki. Rendszeresen megjelenő újságcikkei mellett számos előadást tartott, 1944. május–augusztus között hetenként a rádióban is szerepelt. Endre anyagilag Bosnyák hóna alá nyúlt, 1938-tól szerződéses megbízások keretében havi javadalmazást folyósított neki a vármegye költségvetése terhére. Több alkalommal felkérte előadónak a vármegyei népművelési előadók számára rendezett szentendrei, gödi és kiskunfélegyházi tanfolyamokon. Endre ötlete volt az is, hogy a vármegye népművelési szervezetén belül lehetne létesíteni egy fajbiológiai intézetet.⁴⁷

43 BFL L 2622/74., ill. B 001255/1955 Bosnyák Zoltán vizsgálati dossziéja, 18. p. Bosnyák Zoltán vallomása.

44 BFL Nb 495/45. Serényi Miklós periratai.

45 BFL Nb 2280/1945. Serly Antal periratai. Serly konzekvens volt: az argentinai kitelepítés ötletét még az államvédelmi rendőrség nyomozó osztályán is propagálta, feltehetően kevés sikerrel. 1939-ben könyvet is kiadott *A zsidóságra vonatkozó magyar törvények* címmel.

46 Emiatt mentelmi eljárás is indult ellene, mivel a rölapot aláírásával, sőt képviselői titulusával jegyezte. Az eljárás azonban Serényire nézve következmények nélkül zárult.

47 ÁSZTL V-120/779. Bosnyák Zoltán vizsgálati dossziéja, 85. p. Bosnyák vallomásában nem említ pontos évszámot, de feltételezhető, hogy 1941 előtt merült fel Endrében a fajbiológiai intézet felállításának terve. Ebben az esetben sem néhány örült rasszista fantazmagóriáiról volt szó, hiszen tartalmában ugyanazzal a programmal az Egészségpolitikai Társaság (EPOL) Németh László és Féja Géza hathatós együttműködésével 1940-ben megalakította a „Nemzetbiológiai Intézetet”. Lásd: *A húszmillió magyarországiért. A Magyar Nemzetbiológiai Intézet programja*. Budapest, 1940. május 31. Az EPOL kiadása. Az EPOL programját ismertette a Temesvári László szerkesztette *A Nép* is (1939. február 17. 6. p.).

A szakirodalomban az a nézet terjedt el, hogy Bosnyák csak a német megszállás után alakította meg a zsidókutató intézetet.⁴⁸ Valójában az intézet formálisan – mint említettük – már 1943 januárjában megalakult, de kezdetei még ennél is régebbi időre nyúlnak vissza. A harmincas évek elejétől létező „szellemi műhely” tulajdonképpen az intézet nem hivatalos jogelődjé volt. A „szellemi műhely” hatása gyakran törvénycikkkel volt mérhető. Ezt igazolja Bosnyáknak *A Cél*-ban megjelent azon cikkei, amelyekben 1939 januárjától folytatásokban felsorolta a még csak tervezetként létező, május 5-én elfogadott 1939. IV. tc. hiányosságait, és konkrét javaslatokat tett az új zsidótörvény paragrafusaira.⁴⁹ Javaslati megegyeztek az 1941. XV. tc.-vel elfogadott III. zsidótörvénnyel, mely fajgyalázásnak minősítette zsidó és nem zsidó nemű kapcsolatát. „A zsidókérdést biológiai vonatkozásban a fajvédelmi törvénnyel úgy ahogy megoldottnak tekinthetjük. Nem mondhatjuk el azonban ugyanezt a zsidóság társadalmi helyzetéről és a zsidó plutokrácia gazdasági hatalmáról. Figyelmünket most e kérdések felé kell irányítani”⁵⁰ – fejezte be Bosnyák eszmefuttatását. Ugyanezekben a számokban részletes tudósítások jelentek meg a külföldi zsidóellenes intézkedésekről. A szlovákiai zsidótörvények ismertetése kapcsán az intézkedés gazdasági jelentősége kiemelten szerepelt. A közgazdasági vénájú Levatic, aki Bosnyák mellett a másik fő publicista volt, megállapította, hogy a gettósítás és deportálás költségei bőségesen finanszírozhatóak a szlovákiai zsidók vagyonából.

Az informális „szellemi műhely” egyre kevésbé elégíthette ki tagjainak ambícióit. Bosnyák ezért 1942 februárjában Állítsuk fel a Zsidókérdéskutató Magyar Intézetet címmel hívta fel a figyelmet arra, hogy csak Magyarországról közel egymillió embert kell hamarosan eltávolítani (!), és hogy ennek az akciónak a megszervezése „egész sor jogi, közigazgatási, pénzügyi, társadalmi kérdést és teendőt vet fel. A zavaró jelenségek kiküszöbölése csak úgy érhető el, ha már évekkal előbb széles körű adat- és anyaggyűjtést folytatunk, és ezek alapján kellő körültekintéssel tervet készítünk a feladat megoldására.”⁵¹ Emellett fontos feladat az eddig életbe lépett törvények hatásvizsgálata, valamint a külföldi zsidóellenes intézkedések kiértékelése is.⁵² Bosnyák hivatkozott a nemrég megalakult német, francia és olasz zsidókutató intézetekre, és tekintettel a „nagy nemzeti érdekre”, követelte a magyar intézmény felállítását, melyhez rögtön programot és működési tervet is felvázolt. Állami részről azonban nem mutatkozott hajlandóság e munka támogatására. 1942. május 28-án a *Székelly Nép*, majdnem egy évvel később, 1943. január 10-én a *Függetlenség* tudósíthatott arról, hogy magánkezdeményezésből „megkezdte működését” a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet – minden jel szerint tehát csak a régóta létező „szellemi műhely” átkezeseléséről szóltak a tudósítások. 1943 februárjában *A tűzvonalból* címmel jelent meg az intézet első közleménye *A Cél* hasábjain. Helyet Jászóváry József nyugalmazott orvostábornok Otthon utca 19. számú villájában kaptak. Az év folyamán jelent meg Bosnyák *Szembe Judeával* című műve, melyben a gettósításra konkrét javaslatokat is tett. Az erre a célra kijelölendő városok nagyjából megegyeztek az 1944 folyamán ténylegesen kialakított gettók színhelyeivel. Bosnyák leszögezte: a gettók csak köztes állomások lehetnek, mert „a közeljövő, reméljük, meghozza a zsidókérdés végleges nemzetközi rendezését, és az embe-

48 Pl. Braham (1988) 513. p.

49 Bosnyák Zoltán: Nincs más út. *A Cél*, 1939. január–június.

50 Uő: Néhány szó a fajvédelmi törvényről. *A Cél*, 1941. augusztus.

51 Uő: Állítsuk fel a Zsidókérdéskutató Magyar Intézetet! *A Cél*, 1942. február.

52 Európa felszámolja a zsidókérdést címmel Bosnyák a *Függetlenség* 1943. február 28-i számában terjedelmes írást közölt.

riség végre örökre megszabadulhat egy sok ezer éves gyötrő gondtól”. De addig is szükséges kb. 200-250 ezer zsidó azonnali kitelepítése – mivel helyszínt Bosnyák nem árult el, ezért kizárásos alapon csak a „Főköormányzóság” (azaz Lengyelország) koncentrációs táborai jöhettek tekintetbe.⁵³

1943 végén Bosnyák akciót hirdetett: kérte a zsidó szépírók munkáinak kiselejtezését a köz- és magánkönyvtárakból. Bár kérését csak mint magánszemély fogalmazta meg, rövid idő alatt háromezer levél és több ezer kötet érkezett.⁵⁴ A villa szobája szűkké vált, ezért Endre a vármegyeháza alagsorában bocsátott Bosnyák rendelkezésére megfelelő helyiséget. Az intézet felhívására számos városból jelentkeztek levelező tagok. 1944 februárjában Bosnyák egy interjúban már arra panaszkodott, hogy néhány jelentősebb nagyvárosban még mindig nincs az intézetnek helyi megbízottja – ezek szerint viszont sok helyütt már kiépült a zsidókutató intézet vidéki képviselője. 1944 májusában az intézet megkapta a Park klub helyiségeit (Vörösmarty tér 4.). Szándékaikkal ellentétben 1944-ben embereket is mentettek, mivel szakértőként alkalmazták Hahn Istvánt, Telegdi Zsigmondot, Thuróczi-Frostler Józsefet és másokat, akik ennek köszönhetően elkerülték az auschwitzi deportálást és a szelekciót. A főváros a nyári szünetet felhasználva öt tanárt is az intézetbe vezényelt.

Bosnyák 1944 előtti „szellemi műhelyéhez” hasonló antiszemita asztaltársaság sok akadt Magyarországon. Titkos fajvédő társaságok tucatjai működtek 1919-től 1944-ig.⁵⁵ Olyan pártokból sem volt hiány, amelyek nevükben vagy programjukban a „fasiszta” vagy „nemzetiszocialista” jelzők variánsait viselték: az eddigi kutatások alapján 29 ilyen csoportosulás létezett.⁵⁶ Egyes esetekben magánszemélyek, mint pl. Fázsy Rezső állítottak össze céglistákat keresztény vállalatokról, és terjesztették antiszemita cikkekkel együtt mint

53 Nem bizonyítható, hogy Bosnyák ismerte a gázkamrákkal működő megsemmisítő táborokat. Sőt, úgy tűnik, hogy Bosnyák az 1944 előtt elkövetett megsemmisítő akciókról sem tudott, hiszen 1944 júniusában a *Harc* című lapjában Kijevet vagy Besszarabiát is mint zsidók által lakott városokat jelölte meg, pedig ott már évekkel korábban meggyilkolták a zsidókat.

54 *Harc*, 1944. augusztus 26. A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet közleményei.

55 Ezekről eddig csak két tanulmány született: Dósa (1972) vulgármarxista stílusa miatt alig használható, Zinner (1989) műve modernebb szemléletű, de csak a húszas évekig követi nyomon a jobboldali szervezeteket, és elsősorban az ÉME tagságára fókuszál. Néhány titkos és féltitkos társaság: Etelközi Szövetség, Sasok és Sölymök, Virrasztó Kopjások, Szamuráj Terrorszövetség, Kurucok Tábora.

56 Az alábbiakban az általunk eddig ismert pártalakulatokat és amennyiben ismert, zárójelben vezetőjük nevét közöljük: Egyesült Nemzeti Szocialista Párt (Pálffy Fidél), Fasiszta Irredenta Párt, Keresztény Nemzeti Szocialista Front–Kisgazdák, Iparosok, Munkások Pártja (Maróthy-Meizler Károly), Magyar Fascista Párt 1934 (br. Diószeghy), Magyar Fascista Tábor, Magyar Fascista Hungarista Tábor (Jatzkovits Iván), Magyar Fasizmus Irredenta Mozgalom, Magyar Fascista Munkások Országos Pártja 1928 (az ÉME munkáscsoportjából, a „Feketeinges Sasokból”), Magyar Fascista Munkáspárt, Magyar Nemzeti Szocialista Párt (ifj. Balogh István), Magyar Nemzeti Szocialista Párt (br. Festetich Sándor), Magyar Nemzeti Szocialista Párt (Szálasi Ferenc), Magyar Nemzeti Szocialista Mezőgazdasági Dolgozók és Munkások Pártja (Meskó Zoltán), Magyar Népnemzeti Rendpárt (Schmidt Imre), Magyar Országos Fasiszta Párt (Prónay Pál, Ostenburg-Moravek Gyula), Magyar Szocialista Párt (Herkey Ottó), Nemzeti Front–Magyar Szocialista Néppárt (Rajniss Ferenc, Salló János), Nemzeti Párt, Nemzet Akaratának Pártja (Szálasi Ferenc), Nemzeti Szocialista Magyar Dolgozók Pártja, Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt (Böszörmény Zoltán), Nemzeti Szocialista Magyar Párt–Hungarista Mozgalom (Szálasi Ferenc), Nemzeti Szocialista Párt (Szász Béla, Csomóss Miklós), Nemzeti Tábor (Szüts Iván), Nemzeti Védő Párt (Tanoss Dezső, Schmidt János), Nyilaskeresztes Párt–Hungarista Mozgalom (Szálasi Ferenc), Országos Magyar Szocialista Nemzeti Párt 1938 (Perkey), Országos Magyar Nemzeti Szocialista Párt (Pleyer Lajos).

röplapokat. Fázsy kiadványa *Gazdasági Önvédelem. Keresztény Közgazdasági Lap* címmel 1937–1939 között jelent meg.⁵⁷ Kolosváry-Borcsa Mihály *A zsidókérdés magyarországi irodalma* című munkája előszavában többször is utal arra, hogy mások tőle függetlenül is foglalkoztak a zsidókérdéssel: az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga mint testület, illetve dr. Varga Sándor, a Nemzeti Múzeum tisztviselője is elkezdte irodalomjegyzék összeállítását. Bosnyák intézetétől függetlenül Kassán is alakult zsidókutató intézet, melyről 1943 szeptemberében a *Magyar Zsidók Lapja* is tudósított.⁵⁸ A szélsőjobb oldali lapok 1939 elejétől újult erővel propagálták a zsidók kitelepítését. A *Magyarság* 1939. április 9-i számában pl. négy ezzel kapcsolatos írást is közölt: Izrael ősi földje Palesztina, Az új háza: Madagaszkár, Hány zsidó él a világon, Zsidó törvények a világtörténelem tükrében címmel. A Madagaszkárral foglalkozó cikk cinikusan így indít: „A zsidó nemzetköziség hatalmas szervei fáradhatatlanul kutatják azokat a helyeket, ahová az Európából kivándorló zsidókat, ha kell, millió tömegben is kitelepíthessék.”⁵⁹

Bosnyák társaságát az emeli ki a többi hasonló közül, hogy publikációi által százezreket tudott befolyásolni,⁶⁰ és a holdudvarába tartozó személyek közül többen szerepet játszottak a gettósítást lebonyolító közigazgatásban. Közülük elsősorban Endre Lászlót kell kiemelni. Endre kifogyhatatlan volt a zsidóságot ellehetetlenítő rendelkezések kiadásában. Ez irányú ötleteit feltehetően részben a „szellemi műhely” többi tagjától kapta, illetve velük vitatta meg. A „szellemi műhely” a bürokratikus antiszemitizmus legnagyobb magyar terjesztője volt, tagjai olyan kérdésekkel foglalkoztak, mint a zsidók iparjogosítványainak, választójogának, zsírjegyeinek, utazási kedvezményeinek árusítási jogának bevonása stb. Amennyiben az ötletek megvalósíthatónak tűntek, kidolgozásuk után ezeket Endre a vármegyei apparátust felhasználva az ország összes vármegyéjének szétküldte, és publikáltatta jobboldali újságokban. A „szellemi műhely” tehát nemcsak Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéjében, hanem az ország egész területén meghatározó hatást fejtett ki, terjesztette és radikalizálta a bürokratikus antiszemitizmus gyakorlatát.

Endre népbírói vallomásaiban beismerte, hogy a zsidók utazásának engedélyeztetéséről és illetékköteleesség tételéről, a rádióhallgatás tilalmáról és egyéb korlátozó intézkedésekről már 1941-ben (valójában részben már korábban) elkészítette rendelőtervezeteit, melyek azonban az asztalfőkönyvébe kerültek. Szemtanúik visszaemlékezés szerint 1944. március 27-én kezében ezeket lobogtatva érkezett a Belügyminisztériumba, és az aggodalmaskodó Jarost megnyugtatta közölte, hogy már minden elő van készítve.⁶¹ Endre népbírói tárgyalásán homályban maradtak németországi tanulmányútjai, különösen 1942. évi berlini utazása. Sem Endre, sem Veessenmayer nem nyilatkozott erről bővebben. Feltehető azonban, hogy nem Berlin idegenforgalmi nevezetességeire, hanem inkább a Birodalmi Biztonsági Főhivatal műkö-

57 Fázsy regiszterébe véletlenül egy zsidó cég is bekerült, a tulajdonost a későbbiekben Fázsy sikerrel zsarolta azzal, hogy leleplezi. 1945-ben vizsgálat indult ellene, de a vádat 1947-ben elévülésre és a szombathelyi kommunista pártszervezet igazolására hivatkozva elejtették (Fázsyt korábban keresztény munkaszolgálatosként a tisztek „erős szocialista modorú viselkedése” miatt feljelentették). BFL V 26098. Fázsy Rezső (Orsova 1898–?) népbírói ügye.

58 Pelle János a *Magyar Zsidók Lapja* 1943. szeptemberi számát adja meg forrásként, abban azonban az említett közlemény nem található.

59 *Magyarság*, 1939. április 9. 39. p. Az új háza: Madagaszkár.

60 Bosnyák könyvei és *A Cél* ugyan csak tízezres, ill. ezres nagyságrendben jelentek meg, de a Bosnyák és Levatic által a *Magyarságban*, illetve a *Függetlenségben* írt újságcikkek már több százezer példányban láttak napvilágot.

61 Karsai–Molnár (1994) 43. p.

désére, illetve a zsidókérdés német megoldási módjára volt kíváncsi.⁶² Endre a „szellemi műhely” tevékenységéről sem nyilatkozott, holott a fennmaradt iratok alapján nyilvánvaló, hogy ötleteit itt vitatták meg és csiszolták tovább.

A „szellemi műhelynek” igen komoly befolyása volt. Az 1940. december 5–6-i újságok idézték Endrét, aki felsorolta, hogy két rendeletét, amelyben a „keresztény üzlet” megjelölésről és a zsidó kegyeszerárusok keresztény temetők környékéről történő kitiltásáról rendelkezett, kik vezették be: Győr, Miskolc, Sopron, Szeged és Pécs városok polgármesterei, valamint Esztergom, Bars, Nyitra-Pozsony, Abaúj-Torna, Nógrád, Bihar, Borsod, Gömör, Kishont, Hajdú, Heves, Tolna, Vas, Fejér, Csanád, Szolnok, Somogy, Zala és Veszprém vármegyék alispánjai.⁶³

Buzgón antiszemita hivatalnokok tehát összesen az ország öt nagyvárosában és 19 megyéjében vezették be Endre jogsértő rendelkezéseit, melyek közül nem egy még az érvényben lévő jogszabályokkal is ellentétes, tehát törvénytelen volt.⁶⁴ Endre megnevezte azokat a városokat és vármegyéket is, ahol intézkedéseit kezdeményezése ellenére sem vették át – reménye szerint csak időlegesen: Makó, Székesfehérvár, Gyula, Debrecen, Nyíregyháza, Sátoraljaújhely és Baja városok, valamint Bács-Bodrog, Baranya, Békés, Csongrád, Győr, Moson, Jásznagykun-Szolnok, Komárom, Sopron, Szabolcs és Szatmár megyék.⁶⁵

Nem bizonyítható, hogy a Sztójay-kormány alatt Bosnyák vagy Levaticch bármilyen szerepet kapott volna a deportálások megszervezésében, illetve a vagyon felmérésében – a közigazgatás szakemberei közül többek rendelkeztek ezen a területen megfelelő gyakorlattal, részben a „szellemi műhely” korábbi tevékenységének köszönhetően. Bosnyák csupán a BM VII/b (egyesületi) alosztályának munkájában vett részt (mivel a zsidó egyesületek is ide tartoztak), valamint a MOVE Fajvédelmi Főiskolát vezette, mely a német megszállás után tartotta első tanfolyamát.⁶⁶ Tény azonban, hogy Eichmann irodáját a Városházán közvetlenül Bosnyák helyiségei mellett rendezték be. Az is tény, hogy Bosnyák címére a német megszállás utáni napokban több javaslat is érkezett: pl. Máté-Törék Gyula⁶⁷ testőrezredes a zsidók cukoradagjának azonnali ötvenszázalékos csökkentését indítványozta, mondván, hogy „a kb. 400 000 zsidótól felszabadult cukor szociálisan használandó fel. A zsidóknak amúgy is van rengeteg eldugott cukorja.”⁶⁸ Máté-Törék továbbított Bosnyáknak egy másik levelezőlapot is, melynek szerzője 1944. március 25-én 13 pontos akcióttervet fogalmazott meg a zsidóság ellen. Ennek lényege a totális gettósítás, a sárga csillag azonnali bevezetése („csecsszopótól kezdve”), a vagyon beletárolása és 50 százalékban hadi célokra történő igénybevétele volt.⁶⁹ Bosnyákék szerepének jelentősége abban áll, hogy tevékenyen hozzájárultak az antiszemita közhangulat kialakulásához, és ötleteket adtak másoknak is a zsidókérdés „végső

62 Endre németországi útját említi ÁSZTL 645/II. Német háborús bűnösök, 3. p. Veessenmayer vallomása.

63 *Magyarország, Magyar Újság, Új Nemzedék, Nemzeti Újság, Pesti Újság*. 1940. december 5–6.

64 Az intézkedésekre részletesen lásd Vági (2002).

65 *Pesti Újság*, 1940. december 6.

66 Erről tudósít a *MOVE* 1944. május 26-i számának cikke, lásd facsimilében Dósa (1972) 29. ábra.

67 Máté-Törék Gyula (1887–1957) hivatásos katonatiszt, 1920–1937 között testőrtiszt, 1928–1937 között a gyalogos testőrség parancsnoka (!). Még aktív katonatiszt korában „pogány magyarnak” mondta magát, és minden délben eltűnt szolgálati helyéről. Amikor egyszer ezért kérdőre vonták, közölte, hogy ő sámán, és a Naphegyen áldozatot mutat be. Nyugdíjba vonulása után a *Nemzeti Figyelő* rendszeres publicistája, 1945 után a Népbíró-ság 15 év börtönre ítélte.

68 BFL B 208030/1949. Máté-Törék Gyula népbíró-sági perirata, 69. p. Máté-Törék levele Bosnyáknak.

69 Uo. 68. p. Ismeretlen ezredes levele Bosnyáknak.

megoldására”. Az, hogy a „szellemi műhely” tagjai közül a német megszállás után nem sokan kerültek fontos pozícióba (csak Réthy-Hasslinger Ferencről van ilyen adat, ő Ugocsa és Ung megye főispánja lett), arra utal, hogy az intézet által felhalmozott „szaktudással” mások is rendelkeztek.

1944. március 19. után az intézet és a nemsokára induló *Harc* című hetilap működésének nem volt nagyobb jelentősége. Az antiszemitizmusba beleheccelt közvéleménynek és a zsidótörvények végrehajtását begyakorolt köztisztviselői karnak nem volt szüksége továbbképzésre. Elgondolkodtató azonban, hogy a *Harc*, amelynek stílusa a legvadabb antiszemita pamfletekkel vetekedett, heti 50-70 ezer példányban talált vevőre. Az újság színvonalát talán érzékelteti Bosnyák 1944. június 3-i vezércikke, amelyben „együgyűnek” bélyegezte azokat, akik a „zsidórendeletekkel kapcsolatban jogról, szeretetről és hasonlókról beszélnek”, és a sopánkodó hangok „elnémítását” követelte.⁷⁰ A lap 1944 novemberéig jelent meg, útszéli stílusú vezércikkeit általában Bosnyák jegyezte.

Szomorú tény, hogy a *Harc* olvasása – ellentétben német rokonlapjával, a *Der Stürmer*rel – nem keltett egyértelmű megbotránkozást jobb körökben. Olyanok is nevüket adták hozzá, mint például Erdélyi József, aki az 1944. október 29-i számban Sárge kereszt címmel antiszemita verset publikált.

A „szellemi műhely” tagjainak felelősségre vonása 1945 után sajátosan alakult. A politikai rendőrség külön a műhely tagjai ellen nem folytatott vizsgálatot, sőt a Népbíróság elé került személyeknél fellelt tárgyi bizonyítékokkal sem foglalkozott. Jellemző, hogy Major Ákos Máté-Törék esetében a vádlott javára írta, hogy az rasszizmusában nem kettős mércét használt, mert „a svábokat nem szerette és nem is tartom valószínűnek, hogy a németek politikájával azonosította volna magát”.⁷¹ A rasszista Máté-Törék joggal hivatkozhatott a Népbíróság előtt arra, hogy „hiszen nem csak én írtam így, nemcsak a tegnapi »jobboldal« írt e hangnemben, ez irányban, hanem ekként írt nem egy ún. baloldali politikus is, aki ma mint első vonalbeli demokrata szerepel, olyanok, akik ma előljáró államférfiak,⁷² nemzetgyűlési képviselők,⁷³ sőt talán az ellenállási mozgalom hősei⁷⁴ voltak és mégis ez a hang jött a torkukból.”⁷⁵ Ezek után nem meglepő, hogy a népbíróságok nem voltak abban a helyzetben, hogy a háborús bűnösökkel szemben minden esetben korrekt eljárást folytassanak le, és a bűnösöket valós bűneikért vonják felelősségre. Az antiszemitákat általában nem zsidóellenességükért, hanem a német érdekek „kiszolgálásáért” vonták felelősségre, és még a Sztójay-kormány tagjai elleni eljárás során is azzal mentette az ítélet a vádlottakat, hogy nem bizonyítható „megnyugtató módon”, hogy a kormány tagjai tudták, hogy a zsidóságot a deportálás során „atrocitások” érik, és megsemmisítés céljából deportálják őket.⁷⁶

Endre Lászlót és Kolosváry-Borcsa Mihályt 1946-ban halálra ítélték és kivégezték, Serly, Dorogi Farkas, Méhely, Serényi, Máté-Törék börtönbe került. Levatic László elmenekült a felelősségre vonás elől, és ismeretlen helyre távozott. Bosnyákot távollétében 1946-ban háborús

70 Bosnyák Zoltán: Társadalom és zsidókérdés. *Harc*, 1944. június 3. 1. p.

71 BFL B 208030/1949. Máté-Törék Gyula népbírósági perirata, 78. p.

72 Például a zsidótörvények egy részét bizonyíthatóan megszavazó és rasszista Tildy Zoltán köztársasági elnök, vagy Varga Béla, a nemzetgyűlés elnöke.

73 Hogy csak a legismertebbeket említsük: Sulyok Dezső, Kovács Imre, Hegymegi Kiss Pál és Veres Péter 1945 előtt is svábellenes rasszizmust terjesztettek. Részletesen lásd Ungváry (2002) és Weidlein (1969).

74 Pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor.

75 BFL B 208030/1949. Máté-Törék Gyula vizsgálati dossziéja, 61. p.

76 ÁSZTL V-125341. Reményi-Schneller Lajos és társai vizsgálati dossziéja, 213. p.

főbűnössé nyilvánították. Ő maga Erdélyben bujkált, de mivel nem tudta megállni, hogy nyugati ismerőseivel levelezzen, és tudósítsa őket a román kormányzat magyarellenes politikájáról, ezért lebukott. Miután néhány hónapig a Duna–Fekete-tenger-csatorna építkezési munkálatainál dolgoztatták rabként, 1951-ben kiadták Magyarországnak. Ebben az időben volt esélye annak, hogy „szaktudását” a kommunista rezsim is fel fogja tudni használni: az előkészítési szakaszban lévő koncepciós perekhez nem jött volna rosszul egy antiszemita szakértő, különösen mivel a szovjet vezetésben komoly hajlam mutatkozott a cionista ellenségkép újjáélesztésére. Bosnyák ezért majdnem egy évig az ÁVH „vendégszeretét” élvezhette. Egy bizonyos miniszter utasítására, aki vele személyesen is tárgyalt (az iratokból a neve nem derül ki), Bosnyák papírt és időt kapott arra, hogy munkatervet készítsen zsidó témái kibontásához. A munkaterv imponáló, többéves programot tartalmazott. A tervezett Magyar Antifasiszta Intézet (Bosnyák szellemi irányítása alatt) *Új Harc* címmel intézeti lapot adna ki, valamint számos monográfiát. Néhány sokatmondó cím: *Az antiszemitizmus igazi okai Magyarországon; Marx–Lenin–Sztálin, a szocializmus útja az elmélettől a megvalósulásig; A középosztály árulása; A magyarországi plutokrácia igazi arca; Épül a csatorna! Ríportszerű beszámoló a romániai Duna–Fekete-tenger közötti csatorna építési munkálatainál szerzett élményeimről és tapasztalataimról; Berlin–Moszkva–Peking. Geopolitikai és társadalomlélektani tanulmány a Szovjetunió körül tömörült államok anyagi erejéről és szellemi világnézeti magassabbrendűségéről.*

Emellett Bosnyák az állmvédelmi hatóság tudományos kutatóintézetének felállítását és megszervezését is felajánlotta. Az imponáló tetterejű és alkotókészségű szerző azonban feleslegessé vált. A kommunista rendszer maga is kitenyészette azokat a szellemi bűnözőket, akikre szüksége volt. Bosnyákot 1952. október 7-én felakasztották.⁷⁷ Ő azonban halála után is gondot tudott okozni az államigazgatásnak: a bürokrácia pongyolasága miatt elfelejtették a nevén lévő telket elkobozni, és a szomszédok érdeklődése a titkosnak számító Bosnyák-ügyet is újraélesztette. Kutrucz Gizella gyanúsna találta a Bosnyák körüli titkolódzást, és magánnyomozásba kezdett. Gyanúja szerint nem bizonyítható, hogy Bosnyákot kivégezték. Érdeklődésére a pártállami rendszer egyre durvábban reagált, mivel minden jel szerint számára is kínos volt az ügygel kapcsolatos, korántsem jogállami eljárás, különösen az a tény, hogy az iratok szerint egy ideig az ÁVH is kacérkodott Bosnyák „megfordításával”. Kutrucz vizsgálódásaiból Ember Judit *Engedjétek beszélni a Kutruczot!* címmel filmet készített, Kutrucz pedig nyomozásainak eredményeit könyv formájában is kiadta.⁷⁸ A Bosnyák körüli zavarhoz nagymértékben hozzájárult az a tény, hogy a rá vonatkozó bírósági akták sokáig nem voltak kutathatók. Jelenleg azonban mind az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, mind Budapest Főváros Levéltárában hozzáférhető az ellene folytatott eljárás dossziéi.

IRODALOM

BORSÁNYI György (szerk.): *Páter Zadvaretz titkos naplója*. Budapest, 1967, Kossuth.

77 ÁSZTL V-120/779. Bosnyák Zoltán vizsgálati dossziéja, 75. p. Korábbi publikációmban tévesen szeptember 4-ére tettem a kivégzés dátumát.

78 Kutrucz (1990). A kötet csupán Kutrucz Bosnyákkal kapcsolatos kálváriájának történetét világítja meg. Mivel a szerző nem tekinthetett bele az összes iratba, és nem is vizsgálta Bosnyák 1945 előtti tevékenységét, ezért történeti forrásként nem használható.

- Randolph L. BRAHAM: *A magyar Holocaust*. 1–2. köt. Budapest–Wilmington, 1988, Gondolat–Blackburn International Inc.
- BUDAVÁRY László: *Zöld bolszevizmus. A nemzetietlen nyilas-mozgalom hűséges és döbbenetes képe*. Budapest, 1941, Nemzeti Élet.
- DÓSA Rudolfné: *A MOVE, egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944*. Budapest, 1972, Akadémiai.
- Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. 5. kötet. [Budapest], 1920, Pesti Könyvnyomda.
- GYURGYÁK János: *Zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001, Osiris.
- KARSAI László–MOLNÁR Judit: *Az Endre–Baky–Jaross per*. Budapest, 1994, Cserépfalvi.
- KOLOSVÁRY-BORCSA Mihály, vitéz: *A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. A zsidó származású írók névsorával*. [Budapest], 1999, Gede Testvérek (reprint).
- KUTRUCZ Gizella: *Válogatott közügyeim*. Budapest, 1990, Gondolat.
- LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Budapest, 1948, Magyar Téka.
- Nemzetgyűlési irományok*. 1. kötet. Budapest, 1922, Emich nyomda.
- PELLE János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*. Budapest, 2001, Európa.
- UNGVÁRI Tamás: *A „zsidókérdés” Magyarországon*. Budapest, 1999, Akadémiai.
- UNGVÁRY Krisztián: Antiszemitizmus és németellenesség. A kétfrontos harc. In Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80 éves születésnapjára*. Budapest, 2002, Magsihisz, 731–750. p.
- VÁCI Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944. In Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról* 2. köt. Budapest, 2002, Balassi, 81–154. p.
- ZINNER Tibor: *Az „ébredők” fénykora*. Budapest, 1989, Akadémiai.
- ZSOLT Béla: A zsidó. In Bozóki András (szerk.): *A végzetes toll*. Budapest, 1992, Századvég–Nyilvánosság Klub. 171–176. p.
- Johann WEIDLEIN: *Jüdisches und deutsches Schicksal in Ungarn unter dem gleichen Unstern*. Schondorf, 1969, Selbstverlag.

KELLER MÁRKUS

UTAK ÉS EMLÉKEZETEK KÉT TANÁRI PÁLYA A XX. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON*

BEVEZETÉS

Dolgozatunkban két pedagógus-visszaemlékezés¹ segítségével kísérletet teszünk a második világháború előtti keresztény középosztály 1945 utáni életének bemutatására. Néhány általunk fontosnak tartott területre koncentrálnak. Kérdéseink arra irányulnak, hogy pedagógusaink hogyan és milyen mértékben tudtak alkalmazkodni az új rendszerhez, annak követelményeihez, mit kezdtek hirtelen devalválódott (a hivatalos retorika által el nem fogadott) értékeikkel, mit áldoztak fel azokból és mit nem.

Az 1948 után állami tisztséget, gyakran MDP-párttagságot is vállaló keresztény értelmiségiek életútját a mai történettudományban gyakran az árulás, hiteltelenség, emberi gyengeség paradigmájában értelmezik.² Ez a megközelítés, ha néhol (nehezen) igazolható is, óhatatlanul egyszerűsít, és megnehezíti a történettudomány egyik (általunk legfontosabbnak tartott) feladatának elvégzését, a weberi értelemben vett megértést. Az identitás(ok) és motivációk elemzésével (amire a memoár mint egodokumentum lehetőséget nyújt) reményeink szerint túl tudunk lépni a fenti kategóriákon, és „kicsiben” (mikroszinten) tudjuk vizsgálni azokat a folyamatokat, amelyek máig hatnak és máig érzelmeket kavarnak. Azt gondoljuk, hogy két „hétköznapi” ember életútjának elemzése segít elkerülni az egyébként csábító, felszínes erkölcsi ítékezés hibáját is. Bár a két kiválasztott pedagógus hasonló indulást követően alapvetően más utat, karriert fut be 1948 után, úgy látjuk, hogy éppen pályájuk ellentétessége nyújt segítséget válaszkísérleteink megalkotásában.

Érdeklődésünk azoknak a mechanizmusoknak a feltárására is kiterjed, amelyekkel a két emlékező a rendszerváltás után megírt memoárjában életét egységbe rendezi. Ezek vizsgálata fényt deríthet a történelmi korszakokkal kapcsolatos sztereotípiaképzés folyamataira is.

Felmerülhet a kérdés, miért éppen két pedagógus életútját követjük nyomon, és miért éppen ezét a két pedagógusét. A pedagógusréteg (általános és középiskolai tanárok, tanítók) a tudás átadásában betöltött kulcsfontosságú szerepe következtében másoknál jobban ki tűve a mindenkori hatalom ideológiai kontrolljának. Hiszen a pedagógusokkal szemben mind a Rákosi-, mind a Kádár-rendszerben alapvető elvárás volt az állampárttal szembeni lojalitás, a hivatalos értékrend képviselése. Így esetükben az egyéni és a pártállami értékrendszer különbségeiből fakadó konfliktusok sokkal élesebben jelentek meg. Két példánk azért különösen alkalmas ezeknek a mikroszintű folyamatoknak az elemzésére, mert a két

* Készült az MTA–OSZK 1956-os Kutatóhely támogatásával.

1 A visszaemlékezések az 1956-os Intézet 1992-ben meghirdetett életrajzpályázatára érkeztek be. Adatvédelmi okokból a szereplők nevét és néhol a helységneveket is megváltoztattam.

2 Ennek igen jó példája a Szeffű Gyula megítélésével kapcsolatos vita. Dénes (2001).

pedagógus nemcsak a szorosan vett magánélet eseményeit írja le, hanem gyakran fejtik ki gondolataikat társadalmi folyamatokról, értékelnék korszakokat is. Az elemzést és az összehasonlítást segíti, hogy mindkét visszaemlékező az első világháború előtt született (Kolozsváry Orsolya 1910-ben, Korondi Gábor 1913-ban), abba korosztályba tartozik, mely fiatal felnőttként élte át a világgazdasági válságot, de pályáját már a háborús konjunktúra és a visszacsatolások forrongó légkörében kezdte meg. Így elsődleges és másodlagos szocializációjuk teljes egészében a Horthy-korhoz, de karrierjük nagyobb részét mégis az 1945 utáni Magyarországhoz köti őket.

AZ ELSŐ ÚT: KOLOZSVÁRY ORSOLYA

„...hiába követ nappali gyász: a megsemmisítő
nyárban is a teljes életemre emlékezem.” (Csoóri Sándor)³

CSALÁDI HÁTTER, SZÁRMAZÁS

Kolozsváry Orsolya dunántúli református családból származik. Mind egyenes ági, mind oldalági rokonai generációkra visszamenőleg református lelkészek és tanítók voltak. Anyai nagyapja, aki a pápai református teológián végzett, egy dunántúli faluban volt lelkész, a családi hagyomány szerint értékes könyvtárral rendelkezett. Szolgálati helyén annyira szerették, hogy síremléket állítottak neki a hívei. Apai nagyapja református egyháztanító volt. Édesapja, Kolozsváry Gábor szintén református egyháztanító volt, zenei tehetséggel megáldott ember, jól zongorázott, orgonált, dalárdát szervezett a faluban, s ha szükség volt rá, a papi szolgálatot is ellátta. Vallásos esteket tartott a téli hónapokban, színdarabot tanított be a falu fiataljainak, méhészkedett, kertészkedett. Az apa átlagon felüli motiváltságának és hivatásérzetének eredete feltehetőleg a családi hagyományban keresendő. Kolozsváry Gábor nagy örömmel, igyekezettel és tehetséggel töltötte be a múlt század első felében felkínált társadalmi szerepet: tanító volt, a pap mellett a közösség vezetője és irányítója. Így bár a tanítók (jövedelmük alapján) nem sorolhatók a középosztályhoz,⁴ mindenképpen különleges, a hagyományos kispolgári rétegektől elkülönülő, mégis hozzájuk hasonlóan a középrétegek felé törekvő társadalmi csoportot jelenítenek meg. Különlegességük abban áll, hogy felfelé mobilitási hajlandóságuk ellenére igen fejlett az ön- és hivatástudatuk.

Az átmeneti státust mutatja a tanítói szolgálati lakás berendezése is.

„Két szobánk volt, a kisebbnek külön bejárata volt a gangról. Aztán következett a téli konyha bejárata dupla ajtóval. Egy külső, tömör fából, egy belső üvegezett. Lakókonyha volt, télen itt történt a főzés, de itt is aludtunk. Itt volt nagyanyám ágya, nagy, régimódi fotelje, melyben ebéd után szundikált. Az ágy lábánál volt az én fekhelyem, sezlon. Innen nyílt a nagyobb szoba, melynek a gangra is, az utcára is nyílt ablaka. Nyáron a külső ablakok helyett zsalugátereket raktunk fel. Bal sarkában állt a zongora.”⁵

A paraszti lakókonyha és a nyáron használt nagyobb szoba sarkában a polgári lakásideálhoz tartozó zongora azt a kettősséget láttatja, amelyben Kolozsváry Gábor (és a tanítói réteg általában) élt.

A vagyoni helyzet vizsgálata sem visz előbbre a család és általában a tanítói réteg besorolásában. A pénzben érkező államsegély, a kántori munkáért járó párbér: kukorica, búza, bor,

3 Idézi Kolozsváry (1992) 68. p. Ezek a memoár befejező sorai.

4 Gyáni–Kövért (1998) 251. p.

5 Kolozsváry (1992) 2–3. p.

tüzelő, a 13 hold föld, a tehén, a méhes, ha nem volt is nagy vagyon, de szolid megélhetést biztosított Kolozsváry Orsolya családjának, még akkor is, ha az apának a tanítói munka mellett méhészkednie is kellett. A falubeli hierarchiában azonban a tanító mindig csak a lelkész után következett.

„A paplak sokkal pompásabb volt a tanítói laknál. Az előszobával együtt hat szobából állt. A gazdasági udvart kerítés választotta el a szépen parkírozott nagy udvartól.”⁶

A tanítói réteg (falun) egyfajta (számunkra nehezen besorolható) átmenetet képezett a parasztság és a középrétegek között. Egy komoly „falusi értelmiségi” és református tradíciójú családot látunk agilis, tehetséges apával a középpontban, akit még a hatéves orosz fogság sem örölt fel, és aki nagy kedvvel tölti be és tágítja ki a falusi tanító szerepkörét. A család a nem túlságosan rózsás vagyoni helyzete ellenére is elégedett, és elfogadja helyét a korabeli társadalomban, illetve gyermekein keresztül felfelé törekszik, de legalább arra, hogy a gyermekek reprodukálják az apa társadalmi státusát. A család reális lehetőséget lát a beérkezésre, ezért alapvetően pozitívan tekint a környezetére, a vagyoni és kulturális tőke eloszlására.

ISKOLÁK

A szolid anyagi körülmények miatt, de nyilván a hagyományoknak köszönhetően is, a család mobilitási stratégiáiban az elsőbbség a tanulásé. A továbbtanulási stratégia egyirányú. Kitüntetett volt a pedagógusi pálya, először annak legalacsonyabb szintje, a tanítói végzettség, majd a polgári iskolai, illetve gimnáziumi tanárság. A három testvér közül kettő tanítóképzőbe járt, és csak a legkisebb, a 21 éves korában meghalt fiú került gimnáziumba. Az iskolák választásánál fontos szerepet játszott a református jelleg. A tanulás mint stratégia elsőbbségét mutatja, hogy a leánygyermeket is tanították, és nemcsak az akkoriban (főleg a középrétegeknél) szokásos tanítónői végzettségig, hanem a polgári iskolai tanárságig. A szülői ház tehermentesítésére a gyermekek már korán elkezdtek apróbb munkákat vállalni (pl. magántanítványokat), és szinte természetesnek számított a jó bizonyítvánnyal elérhető tandíjmentesség.

Kolozsváry Orsolya 1926-ban, a polgári iskola negyedik osztálya után került a kecskeméti református tanítónőképzőbe. Az 1918-ban alapított református tanítónőképző ekkor éli dinamikusan fejlődő korszakát, túl a kezdeti nehézségeken gyorsan növeli tanulóinak létszámát. 1922–23-ban 71, két évvel később már 117 tanulója van. Ennek köszönhetően hamarosan a református egyház, Kecskemét városa és az állam támogatásával új, modern internátus, majd 1931-ben új iskolaépület is készül. A képző ekkor veszi fel Horthy Miklós nevét, és a kormányzó részt is vesz az épület avatásán.⁷ Nemcsak az „anyagi”, hanem a szellemi élet is igen pezsgő volt: Karácsony Sándor, Remenyik Zsigmond, Mécs László, Áprily Lajos és Kodály Zoltán is meglátogatták az iskolát.⁸ A képző jól felkészült tanári kara és a diákokkal való egyéni foglalkozás rendszere is emelte a tanítás színvonalát.⁹ Kolozsváry Orsolya hamar megtalálta a helyét az intézményben, a második év végén dicséretet kapott jó tanulmányi eredményéért, szorgalmáért és magaviseletéért (a dicsérettel 28 pengő jutalom is járt), ezen kívül részt vett a tornászcsapat zenés svédturna-bemutatóján is.¹⁰ Kezdeti lendülete később sem hagyott alább, 1928–29-ben már az önképzőkör segédkönyvtára lett, az önképzőkori pályázatra be-

6 Kolozsváry (1992) 6. p.

7 Sebő (1972) 20–22. p.

8 Kolozsváry (1992) 16. p.

9 Uo. 15–16. p.; Sebő (1972) 21. p.

10 *A kecskeméti Református Tisza-Kollégium Tanítónőképző Intézet X. Értésítője az 1927/28-as iskolai évről*, 30., 33. p.

nyújtott novellája jegyzőkönyvi dicséretet kapott, és az iskola vezetése 56 pengő jutalomban részesítette.¹¹ 1930-ban már nemcsak a Lorántffy Zsuzsánna (hitbuzgalmi) Egyesület jegyzője és az önképzőkör főkönyvtárosa lett, hanem internátusi segélyben és 400 pengő köztisztviselői ösztöndíjban is részesült, de nem maradt el a jó tanulásért járó év végi jutalom sem – ezúttal 20 pengő formájában. Végzősként (1930–31-ben) több komoly megtiszteltetés érte. Az önképzőkör elnöke lett, ő mondhatta március 15-én az ünnepi beszédet, megkapta a rajzpályázat és a versenytanítás pályadíját, illetve a magyar irodalmi tanulmányokban legkiválóbb diáknak járó díjat. Természetesen továbbra is állami köztisztviselői ösztöndíjban részesült.¹² A tanítónőképzőben eltöltött sikeres évek után iratkozik be Kolozsváry Orsolya 1931-ben a szegedi polgári iskolai Tanárképző Főiskolára matematika–fizika–kémia szakra.¹³ Az 1928-ban a „szegedi reform” kapcsán Szegedre került és átalakult képzési rendszerű főiskola 1931-re már többekévé berendezkedett új helyén, és az ott megszerzett diploma presztízse nagymértékben növekedett. Az iskola oktatói kara a korabeli magyar tudományosság elismert tekintélyeivel büszkélkedhetett.¹⁴ Nem véletlen, hogy Kolozsváry Orsolya rajongva ír itteni tanáiról (is), Fröhlich Párról, Szőkefalvi Nagy Gyuláról, Sík Sándorról, Bay Zoltánról. Az egyetemi és főiskolai órák látogatása mellett eljárt a Bethlen Gábor Kör előadásaira is.¹⁵

A szellemileg igényes oktatási környezet és a kiemelkedően sikeres iskolai pályafutás csak megerősítette az otthonról hozott hivatástudatot, nem véletlen, hogy a kétévi állástalan-ság sem vette el Kolozsváry Orsolya önbizalmát és hitét a tanári pályában.

„Tanulmányaim befejezése után nem kaptam rögtön állást. Két évig magánórákat adtam. Akkor nem volt divat a munkanélküli-segély, s eszünkbe sem jutott zúgolódní. Türelemmel vártuk kinevezésünket.”¹⁶

KARRIER, ÉLETÚT

A várva várt kinevezés 1939 februárjában érkezett meg, ekkor lett Kolozsváry a mátészalkai polgári iskola tanára. Boldogan vetette bele magát a tanításba, buzgalmát hamarosan az iskola vezetősége is értékelte, kitüntetésekkel kapott, tanulmánya jelent meg, és anyagilag is megbecsülték.

„Havi fizetésem 113 pengő volt. Az albérletért 18 pengőt fizettem, 50 pengőből meg tudtam élni. Így havonta 50 pengőt megtakarítottam, és részletre csináltattam egy szobabútort. Volt egy Takarékoság és Bizalom nevű vásárlási könyvünk, melyre hitelben, részletre vásárolhatunk. Mindig a legfinomabb szövetet, cipőt vettem meg. Lánykori kabátom még most is épségben van.”¹⁷

1941-ben köt házasságot egy kollégájával. Férje egyetemi végzettségű, tovább szeretne lépni a polgári iskolából. Erre jó alkalmat kínál az Észak-Erdély visszatérte után újra megnyitott máramaroszigeti református gimnázium, ahol tanár, majd hamarosan igazgatóhelyettes

11 *A kecskeméti Református Tisza-Kollégium Tanítónőképző Intézet XI. Értésítője az 1928/29-es iskolai évről*, 20., 28–29. p.

12 *A kecskeméti Református Tisza-Kollégium Tanítónőképző Intézet XII. Értésítője az 1930/31-es iskolai évről*, 20., 25., 28. p.

13 Kolozsváry (1992) 17. p.

14 Karády–Valter (1990) 18–19. p.

15 Kolozsváry (1992) 18. p.

16 Uo.

17 Uo. 20. p.

lesz. Orsolya a közeli aknaszlatinai polgáriban kap állást. Szolgálati lakásuk egy háromszobás kertes ház.

„...ez volt tanári pályánk legboldogabb szakasza. A vidék gyönyörű volt. Férjem kollégái mind huszonévesek, sokat kirándultunk együtt, az Iza partján, ahol egykor hazahívó álmát látta Arany János. A Szalaván 4-500 m magas hegyvonulat, vasárnaponként ide jártunk. A hűsvéti szünetben vagy a nyári szünetben nagy utakat jártunk be.”¹⁸

1941-re Kolozsváry Orsolya megérkezett oda, ahova igyekezett: a középrétegbe. Házassága, amellyel a családban addig is megszokott „szakmán belüli” házassodás szokását követte, meg is erősítette ezt a helyét. A visszacsatolások okozta pedagógushiány is közrejátszott abban, hogy nemcsak a gimnáziumi tanárok társadalmának lettek stabil tagjai, hanem a férje igazgatóhelyettesi kinevezésével vitathatatlanul a helyi, (kis)városi elitnek is. Az aktuális társadalmi értékek, normák megtartása visszaigazolást nyer, ezért nem is csodálkozhatunk, hogy a háborús körülmények és a férj többszöri katonai szolgálata ellenére Kolozsváry Orsolya ezt az időszakot tartja tanári életük legboldogabb idejének.

Ennek a boldogságnak nem a háború, nem a máramarosszigeti ház, vagyon és állás elvesztése vet véget, hiszen nagyon gyorsan találunk új állást a trianoni határokon belül is, férje az új állomáshelyén is igazgatóhelyettes és presbiter lesz, hanem a társadalmi játékszabályok megváltozása a második világháború után. Az 1945 után egyre inkább egyeduralomra törfő kommunisták bizalmatlanok voltak a régi tanárokkal szemben, 1947–48-ra már világossá vált, hogy csak azokra a pedagógusokra, értelmiségiekre hajlandók támaszkodni, csak azok előmenetelét segítik, akik egyértelműen elfogadják a párt ideológiai irányvonalát. Itt nem volt helye egy keresztény középosztályi értékeket valló és azok szerint élni igyekvő házaspárnak.

Nem véletlen tehát, hogy Kolozsváry Orsolya visszaemlékezésében kitüntetett szerepet kap a háború előtti időszak. Szinte mindig ehhez hasonlítja a jelent, és az összehasonlítás eredménye minden egyes esetben negatív.

„Tudtunk is ám mindnyájan. Nem úgy, mint manapság. Itt, Pápán, a híres iskolavárosban a tanítónő megüzente nekem, tanítsam meg az unokáimnak az egyszeregyet, mert ők nem érnek rá. [...] ...most is abból élek, amit ott akkor tanultam. Most van írásvetítő, film, számítógép, de az érettségizők nagy része nem tud százalékot számítani, és nem tudja, hogy egy hektár hány négyzetméter.”¹⁹

De nemcsak a tanítás minősége, hanem annak körülményei és a falu helyzete is romlott.

„Összehasonlítva azt a kort a maival, elszomorító az eredmény. A falusi iskolákat körzetesítették, a tanítók, tanárok aktatáskával a hónuk alatt a közeli városból utaznak munkahelyükre. Megtartva óráikat, utaznak haza. De sok paplak is üresen áll, egy lelkész négy-öt gyülekezetet lát el. A nép magára maradt. Sok iskolából kocsma lett, jó, ha kultúrházat vagy falumúzeumot létesítettek belőle.”²⁰

A kommunista párttag iskolaigazgatóval való konfliktusok hatására, elhagyva addigi munkahelyüket, 1947-ben „hazaköltöznek” Pápára, a református iskolaközpontba, ahol Kolozsváry Orsolya férje és sógora is diákoskodott. Ez a költözés a kétszeres státuszvesztés mellett (általános iskolában kellett tanítaniuk, háromszobás lakásuk legnagyobb szobájában pedig egy orosz katonatiszt élt a családjával) némi örömmel is járt, hiszen mindketten a református egyház által fenntartott pápai kollégium általános iskolájában taníthattak. Ebben az időszakban újra sikerek érik a családot, Kolozsváry Orsolya férje beteljesítheti ifjúkori álmát, tanár

18 Kolozsváry (1992) 23. p.

19 Uo. 11. p.

20 Uo. 15. p.

lesz a Pápai Református Kollégiumban, de az általános iskola 1950-es és a gimnázium 1952-es államosítása után ennek a „szűkített” idillnek is vége szakad.

Ettől a pillanattól kezdve a társadalmi emelkedés kapui bezárulnak előttük, és régi, közép-retegbeli pozíciójukat nem is nyerik vissza soha. A hatvanas–hetvenes évek vagyonosodásából ők is kivesszik a részüket (belföldi turistautakat tesznek a férje által szervezett szakszervezeti turistaszakkörrel, évente egyszer néhány napot töltenek Pesten múzeumlátogatással, színházzal, koncertekkel, opera-előadásokkal, tíz év alatt egy nyaralót is felépítenek a Balatonon), és egyetemre is járatják a gyermekeiket. De ennek az ára a folyamatos munka és a mellékállások halmozása (magántanítványok, tanítás esti iskolában). Háromszobás lakásukban mindig tartottak albérlőt. Munkahelyi pozíciójukat is csak kiemelkedő szakmai és társadalmi munkával tudták megtartani az előbbre lépés legcsekélyebb esélye nélkül.

Ez volt alkalmazkodási technikájuk lényege is. Hibátlan munkával a lehető legkisebbre csökkenteni a vallásos életmód miatt egyébként igen nagy támadási felületet. Igyekeztük sokszor nem járt sikerrel, hiszen Kolozsváry férjét épp a Pápán is betöltött presbiteri tisztség és a rendszeres templomba járás miatt „fokozták le” gimnáziumiból szakközépiskolai tanárrá. A retorziók néhány esetben ellenállásra indítják őket (szóvá teszik az igazságtalanságokat, panaszt tesznek a megyei vezetéssel a helyi irányítás önkényeskedései miatt), de miután ez nem hoz eredményt, visszavonulnak a családi életbe, és munkájukat a saját belső igényességükből fakadóan igyekeznek a lehető legjobban végezni az iskolai vezetés intrikái ellenére is.

Központi helyen szerepel és az egész visszaemlékezést végigkíséri a magyar kultúra, a magyarság megmaradásának kérdése. Kolozsváryt pályája kezdetétől foglalkoztatja a néprajz, gyűjtéseken vesz részt még idősebb korában is. Az erős magyarságtudat, a magyar nép eredendő tehetségébe vetett hit nem jár együtt a nemzetiségiekkel való konfliktussal. Kolozsváry Orsolya máramarosi tanársága során kifejezetten jó viszonyt alakított ki a román diákokkal, nagybecsüléssel emlékezett meg róluk. A magyarság kérdése az irodalmi tájékozódásában is irányadó, többek között Németh László, Csoóri Sándor, Reményik Sándor könyveit forgatja, a magyarságtudat ébresztgetését saját kötelességének is tartja.²¹

A szülőktől kapott értékek, főleg az apa példájának az érvényessége soha nem kérdőjeleződött meg Kolozsváry Orsolya előtt. A tanítás mint hivatás, az iskolán kívüli közösségi munka, a református vallás, a szorgalom, a nélkülözések elviselése, a családi összetartás fontossága, a gyerekeknek minden nehézség ellenére való taníttatása mind része maradt életének, függetlenül attól, hogy a hivatalos világ, az állam ezeket az értékeket éppen elismeri-e vagy sem. Ezek az értékek paradox módon egyszerre voltak akadályai szakmai és anyagi felemelkedésének, és tették lehetővé az ellenséges környezetben elszenvedett hátrányok részleges kárpótlását. A teljes kompenzálásra nem nyílt mód, hiszen azt a szocioökonómiai státust, amit a háború előtt betöltöttek, többé nem érték el, és az akkori remények sem teljesedhettek be. Számukra a rendszerváltás (ebből a szempontból) már túl későn következett be.

21 Kolozsváry (1992), 14., 20., 23–24., 40., 68. p.

A MÁSODIK ÚT: KORONDI GÁBOR

„És az élet megy tovább, amikor mi már nem leszünk...”²²

CSALÁDI HÁTTER, SZÁRMAZÁS

Korondi Gábor ősei apai ágon részben magyar, részben pedig szlovák identitású felvidéki parasztgazdák voltak. A családban általában mindkét nyelvet beszélték, de mindig az aktuális államnyelv volt az erősebb, a domináns. Anyai ági rokonai erdélyi tisztviselők. Nagypapa, a Bethlen család érdekelttségébe tartozó bethleni bank főkönyvelője többször házasodott, így rokonságba kerültek a német nemzetiségű értelmiségi középosztály képviselőivel is. A román fennhatóság azonban véget vetett a polgári életnek, a nagypapa állását és valószínűleg nyugdíját is elvesztve, idős korában, megkeseredett emberként egy pályaudvari trafikban volt eladó. A nagyanyai rokonsághoz református lelkészek és tanítók is tartoztak. Korondi anyai nagybátyja a „román világban” gyári tisztviselő lett. Az apai vegyes, szlovák–magyar paraszti rokonsággal szemben tehát a másik oldalon nemzetiségileg homogénebb, de foglalkozásukat tekintve jóval diverzifikáltabb családot találunk, ami az anyai ágat a középrétegek közé soroltatja, még akkor is, ha a trianoni békediktátum – igaz, már a gyermekek felnevelése után – a családfenntartó apa anyagi és társadalmi helyzetében komoly és végleges törést okoz.

Korondi Gábor édesanyja a polgári iskola után a középosztálybeli szokásoknak megfelelően tanítóképzőbe került, majd a Bethlen körüli falvakban kezdett el tanítani. Itt ismerkedett meg Korondi Jánossal, aki az egyik környékbeli földbirtokos kastélyában nevelőként dolgozott.

„A képző letétele után hamarosan egy Bethlen közelében fekvő kis faluban, Buzában kezdett anyám tanítani. Hallotta, hogy a lovag Bakó Károly földbirtokos ottani kastélyában nevelősködik a kamaszkorú fiú mellett egy nőtlen tanár, de az annyira fennhordja az orrát, hogy nem érintkezik a községben senkivel. A tizenegy évvel fiatalabb tanítónő azonban mégis felkeltette az érdeklődését, megismerkedtek, jegyesség és házasság lett a dologból.”²³

1913-ban megszületik Korondi Gábor. A család élete nehezen indul, a szülők nem kapnak egy helyen állást, az apa Privigyén, Lőcsén, majd Léván tanít, és csak a szünetekben tudja meglátogatni a családját. Az anya előbb Bethlen, majd Szentés környékén kap állást. Négyöt év kényszerű különélés után Breznóbányán sikerül állást kapni mindkettőjüknek. Az apa a polgári iskola, az anya az elemi iskola tanára lesz. Korondi Gábor erről így számol be:

„A mintegy 4-5 évi különélés nem segítette elő a házastársaknak egymás megismerését, összeszokását. Végül 1917-re összekerülhetett a család Breznóbányán, az ottani polgári iskolai tanár, az elemi iskola tanítónője és én.”²⁴

Ha a meghitt családi légkör nem teremődik is meg, hamar beilleszkednek a város társadalmába, a főtéren van lakásuk, az apát felmentik a katonáskodás alól, a háború alatt sem kell nélkülözniük (sőt a háború vége felé vesz a család egy új, az akkori divatnak megfelelő ebédlőbútor). Breznóbánya csehszlovák fennhatóság alá kerülése után Korondi Gábor apja – bár jól beszélt szlovákul, így biztosan kapott volna állást Csehszlovákiában is – csak magyarul beszélő felesége miatt nem teszi le a hűségesküt, inkább vállalja a kiutasítást. Három hét budapesti tartózkodás után Hajdúszoboszlóra kerülnek, ahol az apa a helyi polgári iskolában lesz latintanár. Annak ellenére, hogy az anya néhány hónapig nem kap állást, Hajdúszoboszlón a család gyorsan magára talál, egy kétszoba-konyhás lakásba költöznek (újra a főtér közelébe), cselédet tartanak, az ebédet hozzátják, az apának a magántanítványok és az inasiskolában

22 Korondi (1992) 70. p. Ez a memoár záró sora.

23 Uo. 9. p.

24 Uo. 10. p.

való tanítás mellett van ideje az úri kaszinóra, a templomi dalárdára, az Actio Catholica összejöveteleire, sőt közművelődési előadás-sorozatokat is kezdeményez. Az iskolában osztályfőnök lesz, rábízzák az ifjúsági könyvtárat, előadást tart a szülőknek.²⁵ Kollégái igen képzett tanárnak tartják, tiszteletet ébresztenek bennük történeti kutatásai és fő műve, egy történeti földrajzi szótár.²⁶

Az apa korai (1926-ben bekövetkezett) halála ellenére komoly szerepet játszott Korondi életében, visszaemlékezésében többször esik szó róla, mint 1975-ben elhunyt édesanyjáról. Korondi János először – anyai kívánságra – papi szemináriumba járt, majd anyja halála után, harmadéves korában kilépett, és elvégezte az egyetemen a latin–ógörög szakot.

„...meglehetősen zárkózott, szokásaiban olykor különc volt. Néha énekelgetett magának, nyilván a papi szemináriumban tanult görög és latin nyelvű gregorián és hasonló dallamokat. Paraszti származásából megőrzött egyszerűségével, Habsburg- és egyáltalán királyellenességével, a szlovákok iránti nem hangoztatott közelségével elütött a középosztályi felfogástól, pláne a dzsentris viselkedéstől. Emiatt is viták keletkeztek közte és a bethleni úri családok szokásain nevelődött anyám között. [...] Apám különben a mezőváros tekintélyes zsidó ügyvédei és kereskedői előtt felvilágosult hírében állott, s valóban nyoma sem volt benne antiszemitizmusnak. Ugyanakkor tudatában volt a zsidóság egymás közti erős összefogásának és nem teljes asszimiláltságának. [...] Az elmondottak alapján érthető, hogy magányos volt, barátok, társak nélkül.”²⁷

Érdekes, hogy az apa alakja szinte mindenben ellentmond annak a képnek, amely az ötvenes–hatvanas évek történetírásában a két világháború közötti középosztályról kialakult. Inkább a kivételek tulajdonságaival ruházódik fel. A fia (szellemileg is) magányosnak látja, aminek azért némileg ellentmond az egyesületi tagságok és közéleti tevékenységek sora, illetve a felvidéki tanársága során kifejtett „élénk” hírlapírói tevékenység, melynek „vezérgondolata a magyar nemzeti eszme és a faji öntudat mélyítése”.²⁸

ISKOLÁK

Az apa halála után a család anyagi helyzete ugyan némileg megrendül (egy kisebb, egyszerűbb házba költöznek), de Korondi Gábor folytatja tanulmányait, a helyi polgári iskola négy osztályának elvégzése után beiratják a debreceni piarista gimnáziumba, majd a debreceni egyetem magyar–német szakos hallgatója lesz. Bár az egyetem kezdetben nem jelent számára nagy szellemi élményt, a Szent László Kollégium lakójaként hamar megtalálja a helyét. Az egyházi fenntartású kollégiumot a nagyváradai püspökség létesítette, és a diákok viszonylag szerény díjazásért (1932–33-ban évi 100 pengőért) lakást, fűtést, takarítást, ágyneműt, világítást és reggelit kaptak.²⁹

„Érettségi elnököm ugyanis beajánlott a mindössze 14 fős, egyházi kezelésben lévő Szent László Kollégiumba. Ebben a törekvő, vidám fiúkból álló közösségben, ahol a tanító apa vagy anya számított a legmagasabb állású családi háttérnek, végre otthon éreztem magam. A felsőbb évfolyamos kollégisták testvérként tanították a golyókat viselkedésre, egyetemi és társasági szokásokra. Itt végre felszabadultam göröcsös bizonytalanságaimból és komorságomból.

25 *A hajduszoboszlói állami polgári fiú és leányiskola 1924/25-ik tanévi Értesítője* 7., 12., 17. p.

26 *A hajduszoboszlói állami polgári fiú és leányiskola 1926/27-ik tanévi Értesítője*, 6–7. p.

27 Korondi (1992) 5–6. p.

28 *A hajduszoboszlói állami polgári fiú és leányiskola 1926/27-ik tanévi Értesítője*, 6–7. p.

29 *A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja 1930–31. tanévről*, 403. p.

Bár félszegségem maradványai életem végéig elkísérnek, a gyermek- és ifjúéveimet megke-
serítő örökös alacsonyabbrendűségi érzésemről nagyrészt megszabadultam.”³⁰

Korondi tagja és 1933-ban titkára lett az akkor 204 tagot számláló Szent László Körnek, melynek célja a „nemzeti szellem és a katolikus valláserkölc” erősítése volt. Ezen túl a kör segíteni kívánta az önképzést is (a tagok használhatták a könyvtárát), illetve bálákat, zenés esteket szervezett a debreceni egyetemisták számára.³¹ Korondinak anyagi gondjai nemigen voltak, hiszen az olcsó szállás mellett már az első év végén 100 pengő jutalomdíjat kapott az egyetemről, majd a következő években a köztisztviselői ösztöndíj birtokosaként havi 100, majd 150 pengőt az államtól (évente és karonként csak 10-15 fő érdemelt ki ilyet).³² Az első és harmadik egyetemi éve után több hónapos körutat tett Ausztriában és Németországban, illetve 1934–35-ben Párizsban hallgatott két szemesztert francia és német szakon. Ha az egyetem maga nem is, de Debrecen város kulturális élete élményt jelentett számára, gyakran vett részt az Ady Társaság előadásain, hangversenyekre járt.

A család mobilitási stratégiája egyértelműen a tanulásra koncentrált, nem is lehetett volna másként, hiszen az állását és pozícióját veszített anyai nagyapa, illetve a Csehszlovákiában élő apai rokonok mögött sem állt vagyon, amelyre támaszkodni lehetett volna. A tanulás akkor sem kerül veszélybe, amikor az apa halálával a fő keresőt elveszíti a család, sőt még a külföldi tanulmányok támogatására is talál módot a gyermekét egyedül nevelő anya.

A zárkózott, különc gyermekével nem sokat foglalkozó apa, a gondos, de sokszor türelmetlen anya, az egymást sem igen értő szülők nem tudtak nyugodt hátteret biztosítani és koherens értékrendet átadni a beteges, félnék fiúnak. Korondi Gábor így csak az egyetemen nyílik ki, talál társakat, de itt is vannak depresszív, passzívabb korszakai, melyeket aztán felfokozott aktivitás követ.³³ Az egyetemen és a kollégiumban találja meg azokat a fiatal katolikus társait, akik az egyház szociális tanítását követve próbálnak megoldást találni a harmincas évek Magyarországnak társadalmi problémáira.

KARRIER

Korondi Gábor 1936-ban végez, a tartalékos tiszti képzés után 1939 januárjában a szenci, 1941-ben pedig az érsekújvári kereskedelmi középiskola tanára lesz. 1939-ben megházasodik, majd rövid időn belül két gyermeke is születik. Szencen hamarosan osztályfőnök és az önképzőkör vezetője lett,³⁴ Érsekújvárott is – immár rendes tanárként – rögtön osztályfőnök, az ifjúsági könyvtár őre, levante alparancsnok.³⁵ 1942-ben az önképzőkör vezetője, levante csapatparancsnok, osztályfőnök, a Széchenyi Magyar Kultúregyesület jegyzője volt, és irányította a helyi Hivatásszervezet kulturális ügyeit. Előadás-sorozatokat szervezett, az *Érsekújvár és Vidéke* több írását is közölte.³⁶ 1943-ban, bár az év folyamán katonai szolgálatra is elvitték, még aktívabb közéleti munkát fejtett ki, mint az előző években. Ekkor lett az SZMKE érsek-

30 Korondi (1992) 24. p.

31 *A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja 1931–32. tanévről*, 461. p.
és *A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja 1933–34. tanévről*, 354. p.

32 Uo.

33 Korondi (1992) 25. p.

34 *A szenci m. kir. felső kereskedelmi iskolai előkészítő tanfolyam és a vele kapcsolatos szenci m. kir. állami kereskedelmi szaktanfolyam Évkönyve az 1940–41. iskolai évről*, 7. p.

35 *Az érsekújvári m. kir. állami kereskedelmi középiskola évkönyve az 1941–42. iskolai évről*, 4–5. p.

36 *Az érsekújvári m. kir. állami kereskedelmi középiskola Évkönyve az 1942–43. iskolai évről*, 8. p.

újvári körzetének titkára, vezette az iskolán kívüli népművelési bizottságot, a Hivatásszervezet munkásfőiskoláját és az SZMKE szabadegyetemét is. Ezen kívül megjelent egy könyve a *Munkásfőiskola anyaga, szervezése és vezetése* címmel, cikkeket írt a *Levente*, a *Kereskedelmi Szakoktatás* és a *Felvidéki Nevelő* című folyóiratokba.³⁷

Bár a lakásukat kibombázzák, családjá különösebb baj nélkül éli túl a háborút. Egy ideig bízik abban, hogy apja nyitrai származása okán maradhat Csehszlovákiában, de az egyre fenyegetőbb hangulatban nem várja meg a kiutasító határozatot, családjával együtt Magyarországra jön, Hajdúszoboszlóra az édesanyjához. A háborút követő pedagógushiány folytán gyorsan talál magának állást a debreceni kereskedelmi középiskolában, és hamarosan a család is beköltözik egy elhagyott debreceni villába. 1945 nyarán belép a Nemzeti Paraszpártba, és 1947-ben Karácsony Sándornak köszönhetően megbízzák a Vas megyei iskolán kívüli népművelés megszervezésével. Később Szombathelyre költöznek, az NPP ottani szervezetének elnöke, a megyei bizottság tagja lesz. A kommunista párt hatalomátvétele sem akasztja meg a karrierjét, igaz, hogy 1948 végén felmentik hivatalából, de 1950 tavaszán a szombathelyi szakérettségis tanfolyam és kollégium tanára, rövidesen igazgatója lesz, egészen annak 1955-ös megszüntetéséig, amikor egy helyi gimnázium igazgatójává nevezik ki. 1950-ben kéri a felvételét az MDP-be.

Az 1956-os forradalom eseményeiben aktívan részt vesz, tárgyal a szovjet katonaság helyi vezetőjével, ott van a Nemzeti Bizottság ülésein, és kilép (még annak megszűnése előtt) az MDP-ből. 1957 márciusában letartóztatják, és a fővárosi bíróság egy év börtönre ítéli igazgató címén. A vizsgálati fogság alatt víziói, hallucinációi támadnak, majd idegosztályon kezelik. A szabadulása után fizikai munkás lesz, gyümölcsfagondozó, később egy építészeti vállalat munkása, közben hegesztőtanfolyamot végez. Minden alkalmat megragad a tanulásra, sokszor ez segíti csak túl a nehézségeken. Bár a közvetlen munkatársai jól bánnak vele, a hivatalos szervek részéről érzi a családjára is kiterjedő hátrányos megkülönböztetést. Feleségét ugyan nem bocsátják el („Ő okosan viselkedett, nem tett meggondolatlan megjegyzéseket sem”), de gyermekeit nem engedik tovább tanulni.

A hátrányok enyhítése érdekében, mint sokan mások, ők is lakhelyet változtatnak, Budapestre költöznek. A hegesztő szakmunkás-bizonyítványnak (is) köszönhetően jól fizető állást talál, fizetése 1962-re eléri az akkori pedagógusjavadalmazásokat. 1963-ban egy miniszterhelyettes – egykori kollégája – közbenjárására visszaengedik a pályára, de gimnáziumban nem, csak általános iskolában taníthat, igaz, később a műszaki egyetemen – mellékállásban – a külföldi diákokat oktatja magyar nyelvre. 1975-ös nyugdíjazásáig itt dolgozik. A nyugdíj után is igen aktív, könyvei és pedagógiai témájú dolgozatai jelennek meg. Nyugdíjas korukban belvárosi lakásukat átadják gyerekeiknek, és egy kisebb külvárosi lakásba költöznek. Végül mindegyik gyermeke egyetemet végez, és értelmiségi pályán helyezkedik el.

Az 1945 előtti középírátegekre és főleg a középiskolai tanárookra oly jellemző társadalmi aktivitást Korondi Gábornál is megfigyelhetjük. Szinte azonnal és magától értetődő természetességgel lesz a frissen kinevezett középiskolai tanár a helyi egyesületek tagja, szervező vezetője. Ifjú tanárként (nyilván az egyetemi évek közösségének is köszönhetően) hamar tagja lesz az olyan katolikus (Hivatásszervezet) és baloldali (SZMKE) indíttatású szervezeteknek, amelyek a két világháború között az alsóbb néprétegek problémáira kerestek (a rendszer keretein belül) megoldást. Nem meglepő tehát, hogy a háború utáni új berendezkedés számára nem idegen, hanem a régóta várt reformok lehetőségét hordozza. Ezért is kapcsolódik be rögtön a politikai életbe, és vesz részt az iskolán kívüli népművelés megszervezésében, lényeg-

37 Az érsekújvári m. kir. állami kereskedelmi középiskola Évkönyve az 1943–44. iskolai évről, 11. p.

gében folytatva háború előtti munkáját. 1953 után, mint sokan mások, ő is leszámol illúzióival. 1957-es elítélése végképp megtöri a pályáját. Igaz ugyan, hogy – mint az elítélt párttagok többségét – 1963 után lassan visszaengedik az értelmiségi pályára, de egykori lelkesedése helyébe csendes rezignáltság lép. Tisztában van a rendszer reformálhatatlanságával. Optimizmusát már csak a rendszerváltás adja vissza.

EMLÉKEZETEK

A szerzők helyzete 1992-ben hasonló, az akadályokkal teli életpálya után szerény anyagi biztonságban élnek mind a ketten. A rendszerváltás végre kimozdítja őket a másodosztályú állampolgár helyzetéből, és lehetőségük nyílik arra, hogy szabadon elmondják életük történetét. A két történet a nyilvánosság számára készült. Nemcsak azért vagyunk ebben biztosak, mert már az életrajzi pályázat kiírásában szerepelt, hogy a beérkezett írások adott esetben nyilvánosságot látnak, hanem mert maguk a szerzők is (hol nyíltan, hol kissé rejtettebben) utalnak arra, hogy életüknek és az abból leszűrt tapasztalataiknak a családi körön túlmutató, általános tanulsága van. Ez a tanulság értékekben fogalmazódik meg, ezek érvényességét és működőképességét igyekeznek bizonyítani a szerzők. A bizonyítás egyik módja az összehasonlítás. Rendkívül sok múlik a viszonyítási pont kiválasztásán, hiszen nem mindegy, mit mivel hasonlítunk össze.

A viszonyítási pontok kiválasztása határozza meg, hogy az életút végső soron sikeres volt-e, vagy sem, a követett értékek és az értük hozott áldozatok olyan eredményt hoztak-e, amelyre viszonylagos elégedettséggel lehet tekinteni. A két szerző esetében ez a viszonyítási pont – annak ellenére, hogy lényegében kortársak, és pályájuk sok hasonló elemet mutat fel – máshová esik. Kolozsváry Orsolya esetében a Horthy-korszak a példakép, Korondinál pedig a rövid (végső soron a Rákosi-diktatúrához vezető, de kezdetben demokratikus tendenciákat is felmutató) 1945–1948 közötti időszak. Ez a látszólag kicsiny (háromévnnyi) eltérés alapvetően különbözővé teszi a múlttól festett képüket, és így annak értékelését is.

Kolozsváry Orsolya számára a Horthy-korszak a beteljesedett ígéret, sikerek korszaka, vágyai, elvárásai és a rendszer által nyújtott lehetőségek pontosan egybeesnek. Ő és férje is igen sikeresen és viszonylag könnyedén lépnek felfelé a társadalmi ranglétrán, nem érznek korlátokat maguk körül, úgy érzik, a munkájuk minden esetben megkapja a kellő elismerést. Ez az érzés tűnik el 1947 után, amikor a szorgalmas munka önmagában nem elég a sikerhez, olyan értékeket kellene megtagadniuk, amelyek a családi és iskolai szocializáció során egyéniségükbe erősen beépültek, feladásukhoz teljesen új identitás kialakítására lenne szükség. Először megpróbálják elkerülni a konfliktust, ekkor „menekülnek” Pápára, a református egyház által fenntartott iskola kötelékébe, majd miután ez a lehetőség is megszűnik, vállalják a hivatalos, állami értékorientációtól való eltérést és az ezzel járó, kényszerű deklasszálódást. Ebből a nézőpontból és ilyen tapasztalattal a Horthy-korszak csak pozitívnak tűnhet. Így Kolozsváry Orsolya számára az 1945 utáni korszak az ország szovjetizálásával a rendszerváltásig egyetlen egység. 1956 a diktatúra elleni felkelés, de nem hordoz külön minőséget, nem jelenti egy „új társadalom” építésének kezdetét. A Kádár-rendszer sem az enyhülés korszaka, hanem a továbbra is tartó diszkriminációé. Ezért, akár a Rákosi-rendszer, nem hordoz semmiféle értéket sem. Csak a rendszerváltás hoz számára megnyugvást, ekkor érzi úgy, hogy végre elmondhatja történetét, mert kezdetét veszi az a korszak, melyben újra elismerik őt és az általa vallott elveket.

„1992. március elején az Alkotmánybíróság a Zétényi–Takács-féle törvényt alkotmányellenesnek minősítette. A Veszprémi Napló ezzel kapcsolatban március 4-én közölte Göncz

Árpád nyilatkozatát: » ... más a büntetőjogi felelősségre vonás, és más az igazság feltárása. E kettő többnyire összekapcsolódik, de nem szükségszerűen... Minden népnek jogában áll megismerni saját történelmét. Az államnak tevékenyen közre kell működnie abban, hogy az igazság feltáruljon, és megneveztessenek a bűnösök.«³⁸

A zárógondolatok ennek is köszönhetően – a sok viszontagság ellenére – némi optimizmust sugároznak:

„Két nagy háborút, három összeomlást éltem végig. Sokat nélkülöztünk, sokat küzdöttünk, de sok örömünk is volt. Azt terveztük, hogy a férjem nyugdíjazása után beutazzuk Erdélyt, elmegyünk a Magas-Tátrába, és megnézzük az Adriai-tengert. Szerény vágyunkat keresztülhúzta férjem betegsége.

Ha eddig megtartotta népünket szétszórtságunkban is Isten kegyelme, bízhatunk még »víg esztendőben!«³⁹

Korondi Gábor képe a Horthy-korszakról sokkal kidolgozottabb és egyben ellentmondásosabb is, mint Kolozsváry Orsolyáé. Ez abból fakad, hogy bár pályája egyenes ívben haladt felfelé, Korondi már 1945 előtt – igaz, a rendszert alapjaiban meg nem kérdőjelezve – a korszak kritikusai közé tartozott, azok közé, akik a két világháború közötti társadalmi berendezkedés reformjára törekedtek.

Ennek megfelelően Korondi Gábornál a visszaemlékezést végigkíséri a Horthy-rendszer és az azt képviselő középosztály negatív minősítése. Jellemző az első ilyen szövegrész üzenete.

„Anyám nála két évvel fiatalabb húga férjhezmenetelétől fogva Magyarországon lakott. [...] Kettejük közül ő volt a világra valóbb, egyúttal az »úriasszony« fokozottabb megtestesítője. Erre nézve megmaradt bennem egy jellemző eset. Kb. tizenkét éves lehettem, amikor egy nálunk töltött húsvéti vagy nyári vakációban egy különösebb jelentőség nélküli látogatót várt. Előtte felkészített engem, hogy ő a vendég jelenlétében beszélgetést fog kezdeni velem az édesapámról, és én majd ügyesen szőjem bele a válaszomba, hogy apám egyetemi magántanár – ami persze nem volt igaz. Sose volt bennem a legcsekélyebb művészi képesség sem, amellet vizolyogtam is az ilyesfajta nagyozólástól, úgyhogy kényszeredett alakításom rendkívül rosszul sikerülhetett. A fiatal férfi ugyanis nyíltan kétségbe vonta szavaim hitelét. Hozzátette, hogy ő véletlenül jól ismeri az említett egyetem megnevezett tanszékének tanári karát, de azok között ilyen nevű nincs.»⁴⁰

A történet maga banális; ami érdekes benne, hogy Korondi Gábor 1992-ben is fontosnak tartja megemlíteni, mert jellemzőnek tartja az úriasszonyok üres nagyozolását. A középosztályképnek további vonásai ragadhatók meg az apa figuráján keresztül, aki ellenpéldaként jelenik meg. Az ott idézettek alapján az átlagos középosztálybeli Habsburg- és királypárti, nem szereti a szlovákokat, nem felvilágosult és antiszemita.

„Abban is elütött apám az akkori átlagműveltségű világpolitikai és szociális tájékozottsággal nem bíró középosztály tagjaitól, hogy jól beszélt németül [...] és szlovákul.»⁴¹

De a középosztályt nem csak ez jellemzi:

„A középosztály nagy része, orvosok, gyógyszerészek, bírók, papok, pedagógusok, városi tisztviselők, ügyvédek a belső városrészbe tömörülve [Hajdúszoboszlóról van szó] nemcsak helyileg, hanem életformájukban, ruházatukban stb. is elkülönültek a lakosság többi részétől, akinek [sic!] nagy része csak 2-4 elemi osztályt végzett. [...] A foglalkozásukból adódó

38 Kolozsváry (1992) 45. p.

39 Uo. 68. p.

40 Korondi (1992) 4. p.

41 Uo. 6. p.

kapcsolatot nem számítva szinte úgy éltek, mint az angol tisztviselők a bennszülöttek között, valami más emberfajnak képzelve magukat. E középosztálybeliek nagy része a négy elemi után teljesen elszakította gyermekeit a helybeli származású tovább tanuló ifjúságtól is. Sőt egypáran már az elemi is magánúton végeztették velük, nehogy összekeveredjenek, ismeretségbe kerüljenek a paraszt- és a kispolgári gyermekekkel. Igaz, hogy a helybeli polgári iskola után felvételi vizsga nélkül csak a kereskedelmi középiskolába és a tanítóképzőbe lehetett tovább tanulni, amelyekbe viszont úriember a fiát nem, legfeljebb leányát íratta be. [...] De a fő cél, amiért a »jobb családok« már az első gimnáziumba Debrecenbe vitték tízéves fiukat, az előbb említett elkülönítés volt.⁴²

Ezt a nyilvánvalóan egyoldalú beállítást alátámasztják Korondi külföldi tapasztalatai, melyeken átszűrve szintén negatívan minősíti a magyarországi viszonyokat:

„Már Ausztria izelítőt adott nekem a merev kasztok nélküli társadalomból. A szarvasbőr rövidnadrágos tanítót semmi sem különböztette meg a vele söröző falusi társaság többi, paraszt vagy iparos tagjától. A francia polgár pláne nem tett lakatot a szájára hivatalnokaival, politikusával szemben. A gyári munkás esetleg letegezte a tulajdonost. E demokrata viselkedés és légkör helyeslése miatt titulált aztán itthon kommunista felfogásúnak nem egy nagyságos asszony, akik számára a demokrácia azonos a kommunizmussal.”⁴³

A Csehszlovákiával való összehasonlítás sem hízog az akkori Magyarországra:

„A csehszlovák köztársasági demokráciához szokott felvidékiek és az anyaországi szellemiségű hivatalnokok között a viszony nem volt mindig felhőtlen. Romlott az életszínvonal is a korábbiakhoz képest, s az ottaniak számára nevetségesen hangzottak a címek, a rangok, az ezeknek megfelelő kényes megszólítási formák. Az ilyenekre nem ügyelő őslakosok hamar megkapták a »beneši szellemtől megrontott« jelzőt. Mesélték, hogy a katonai közigazgatás idején a magyar ezredes méltóságos úr csodálkozva látta a megyeháza ablakából az autóikból kiszálló esküre gyülekezők hosszú sorát. A helyi viszonyokkal ismerős titkár felvilágosította, hogy ezek falusi tanítók. »Tanítók autóval? – fakadt ki az ezredes mintegy méltóságában megbántva. – No majd itt nem lesznek!«⁴⁴

Teljesen más Horthy-kor bontakozik ki előttünk, mint Kolozsvár Orsolya beszámolójából. Nemcsak a „középosztályról” derül ki, hogy tájékozatlan, elfogult, nagyzol, és tudatosan, gyarmati tisztviselőként elzárkózik az alsóbb rétegektől, hanem a kor nagy büszkeségéről, a Kolozsvár Orsolya által is nagyra értékelt oktatásról is, hogy nem igazán színvonalas. Korondi kevés lelkesedéssel nyilatkozik mind az általa látogatott debreceni piarista gimnáziumról, mind a debreceni egyetemről. A gimnázium nem ad sokat, az egyetem pedig egyenesen sivár, provincializmus és szakmai féltékenység uralja. Egyetlen igazán kiemelkedő tanára Karácsony Sándor. A szerzőnek, ha az egész középosztály – intézményeivel, műveltségével és motivációival együtt – ilyen kevésre értékelhető, magyarázatot kell adnia saját különbözőségére, hiszen pedagógus házaspár gyermekeként maga is ehhez a réteghez tartozik.

Szellemi különállását két fő okra vezeti vissza Korondi Gábor. A szülői ház (kiemelten az apja) és az őt körülvevő tágabb társadalmi környezet hatására. Ekkor születik meg a magányos, rétegetől elütő apa képe, aki ugyan nem mutatja ki, de szimpatizál a szlovákokkal (tehát nem nacionalista), szociálisan érzékeny, az egyházzal szemben kritikus, Habsburg- és királyellenes, felvilágosult és művelt. A fiával keveset foglalkozó⁴⁵ és még annak 14

42 Korondi (1992) 20. p.

43 Uo. 28. p.

44 Uo. 31. p.

45 Uo. 16. p.

éves kora előtt elhunyt apáról meglepően alapos leírást kapunk, főleg társadalomkritikai gondolatait illetően. Ez és a már említett apai hírlapírói tevékenység megkérdőjelezhetővé teszi az apa figurájának hitelességét, de a szellemi fejlődés utólagos rekonstrukciója még így is nagyon érdekes.

„Említettem, hogy a családjunk anyai ágánál szerzett önkéntelen tapasztalataim kezdtek először eltávolítani az akkori »intelligencia« világtól. Elemista és polgárista iskolatársaim kispolgári, többségükben pedig különböző vagyoni helyzetű parasztyerekek voltak. [...] De társadalmi, majd történelmi beállítottságomat a tágabb környezet valóságos elemei is megfogható módon befolyásolták, ti. maga Hajdúszoboszló társadalma, e nagy parasztváros utcái, házai, gyerekei, ifjú és öreg felnőttei. [...]

Nem rendkívüli tehetség és éleslátás, s nem is valakinek a felvilágosító propagandája alakította tehát reális irányban társadalmi látásmódot, hanem az engem körülvevő valóság. Ez vezetett rá arra, hogy az úriemberek annyira beleélték magukat egy nem létező, mesterkéltné világba, hogy ezt tartják valóságnak, és mindent elkövetnek, hogy rá ne ébredjenek a kijózanító tényekre. Persze Ady, Szabó Dezső, a népi írók megismeréséig, tehát egyetemista koromig és ausztriai, németországi utamig, főleg pedig franciaországi egy évemig csak öntudatlanul, ösztönösen szunnyadt bennem ez a felismerés. [...]

Ez volt az a társadalmi környezet, »couleur locale«, melyben legfogékonyabb éveimben felnőttem. A családi hatás: apámnak a magyar társadalmat, a királyokat, a világi és egyházi nagyurakat kritizáló megjegyzései szociális érzékenységet alakították ki, a szlovákokkal, csehekkel szimpatizáló, elejtett szavai viszont a sovíniszta elfogultság ellen oltottak be.⁴⁶

Bár az 1992-ben megfogalmazott társadalomkritika kissé leegyszerűsítő, és a szellemi gyökerek feltárásának hitelessége is megkérdőjelezhető, azt biztosnak vehetjük, hogy Korondi már fiatal felnőtt korában kritikusán viszonyult az 1945 előtti társadalmi berendezkedéshez. Ezt nem csak a tanár korában kifejtett közéleti tevékenysége bizonyítja, hiszen már egyetemi hallgatóként is részt vett az 1933–34-ben Debrecenben működő „30-as Bizottság” munkájában a Szent László kör delegáltjaként.⁴⁷

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy számára az 1945–1948 közötti rövid, sokszor még ma is – tévesen – demokratikusnak mondott szakasz⁴⁸ nem egy diktatúra előjátéka, hanem lehetőség a régóta áhított reformok bevezetésére. Az ebben való hit takarja el a szeme elől a diktatúra egyre láthatóbb jeleit, és ez az, ami aztán a kiábrándultságot még keserűbbé teszi.

„El kell mondanom, hogy 1950–51-ben kértem a felvételemet a Magyar Dolgozók Pártjába, vagyis a kommunista pártba. Mi indított erre? Szociális érzékenységem kifejlődését leírtam itt korábban. S a pártpropagandában továbbra is a dolgozó néprétegek felemelése szerepelt. A szakértetségi intézményében az ún. népi értelmiség, így én is, Széchenyi kiművelt emberfőkről szóló jelszavának, a népi írók kulturális célkitűzésének megvalósulását láttuk. De hisz a vak is láthatta már akkor a demokrácia felszámolását, a nyílt önkényt, a terrort, az anyagi leromlást, élelmiszerhiányt. Egyre többen gondolták rászédettnek magukat, sőt úgy érezték, mintha Rákosi atyánk és pajtásunk még gúnyt is űzne hiszékenységünkől és kiszolgáltatottságunkból. Opportunizmus volt hát részemről a belépés? Igazgató lettem pártonkívüli létemre, s nem akartam több lenni. 1949 tavaszáig aktívan tevékenykedtem az NPP-ben, ennek felszámolása után szükségem volt valamiféle politikai pótszerepre? Divat lett az »élcsapathoz« tartozás? Úsztam az árral? Ezeket a kérdéseket egyre többször tettem fel magamnak, amikor

46 Korondi (1992) 17., 19., 21–22. p.

47 Uo. 26. p.

48 Lásd erről Romsics (2001) 273. p.

Nagy Imre 1953-ban megmutatta, hogy szocializmust csinálni nem csak embertelenül lehet. Ettől fogva magamban határozottan szembefordultam a szovjet típusú rendszerrel, de kilépni a pártból nem volt bátorságom. Csak teljesen visszavonultam a közéletől.”⁴⁹

Ezért számára a forradalom több mint a diktatúra elleni fellépés, új lehetőséget lát benne. Annak a reményét testesíti meg, hogy újra fel lehet venni a második világháború utáni demokratikus modernizáció fonalát. A forradalom leverése és a Kádár-rendszer konszolidációja ezt a reményt oszlatja el, és világossá teszi a lényegi reformok illuzórikus voltát. A családért való aggodalom mellett valószínűleg ez is hozzájárult a forradalom utáni ideg-összeroppanásához és depressziójához.

A kádári idők hazugságokra épülő rendszerét, ha más módon is, de legalább olyan károsnak érzi, mint az azt megelőző diktatúrát.

„De az őszinteség hiánya, a hazugság átjárta az iskola minden zugát. Sem a tanár, sem a tanuló, sem a szülő nem hitte azt, amit tanított, amit tanult, amit a gyerekeknek mondtak. Annyi volt az önellentmondás, a korábbi szent állítások visszavonása és homlokegyenest ellenkező beállítása, hogy ezek már egy tíz-tizenkét éves gyerek számára is szembeszökők lettek.”⁵⁰

A rendszerváltás az ő számára „56 kései győzelmét jelenti”, és annak a lehetőségét, hogy ha lassan is, de javul az ország helyzete. Talán ennek is köszönhetően a visszaemlékezés végkicsengése szerény elégedettséget sugall.

„És elégtétellel tölt el, hogy talán e nép előbbreviteléért is tettem egyszer-egyszer egy picikét. Nem, melldöngetésre ez nem jogosít fel, csak arra való, hogy a minden egyes ember számára feltétlenül szükséges minimális önbecsülést megadja porszemnyi létünk viszontagságainak elviseléséhez.”⁵¹

ZÁRSÓ

Két keresztény pedagógus életútját követtük végig dolgozatunkban, akik, mint láhattuk, gyökeresen másképp válaszoltak az 1945 és 1948 után őket érő kihívásokra. A válaszok különbözőségének külsődleges forrása a Horthy-korszak eltérő megítélése, ami annak eltérő felidézésében válik számunkra is megragadhatóvá. Rögtön adódik a kérdés, miből fakad ez a különbözőség, hiszen alapvetően mindketten a korszak nyertesei, kedvezményezettjei közé tartoztak. A különbözőség oka (szerintünk) identitásuk különbözőségében rejlik. Az identitás kialakulása során az egyén elhelyezi magát a társadalmi közösségek különböző szintjein, a családtól a nemzeten át egészen a transzcendensig. Ha az identitástudat kialakulása zökkenőmentes, a családi szocializáció és az ott bensővé tett értékek (sokszor csak indirekt módon) meghatározzák a többi szinttel való kapcsolatot is.⁵²

Korondi Gábor esetében a hiányos, megszakadt családi szocializáció szerepét a debreceni egyetemi évek⁵³ vették át, a Szent László Kör, az itt megismert közösség és a keresztény társadalomkritika oly erősen hatott rá, hogy még családi emlékeit is ez alapján dolgozza át a teljes életút megkonstruálásakor, és a rendszerváltás utáni viszonyok bírálatakor is az itt elsajátított

49 Korondi (1992) 37–38. p.

50 Uo. 64. p.

51 Uo. 70. p.

52 Gereben (2003) 3–4. p.

53 A két világháború közötti debreceni egyetemi életről és az ottani ifjúsági szervezetekről lásd részletesen Tóth (1980) 5–43. p., a Hivatásszervezetről és a munkásfőiskoláról Vida (1989) 71–89. p.

értékeket, az ekkor kijelölt célokat kéri számon. Kolozsváry Orsolyánál az erős családi szocializációra, értékekre (melyek egész életét meghatározták) „csak” ráépült a kecskeméti és szegedi évek élménye, melyek egyébként is gyökeresen más világot jelentettek, mint a debreceni egyetem.⁵⁴ Ennek következtében csak látszólag tartoztak egy társadalmi réteghez, identitástudatukat meghatározó csoportazonosulásaik mások voltak, mivel mások voltak az azokat meghatározó kollektív elbeszélések és a bennük rejlő értékek.⁵⁵ Így már nem meglepő az 1948 utáni diktatúrákhoz fűződő viszonyuk különbözősége sem.

Írásunk is bizonyítja, hogy a két világháború közötti keresztény középosztály nem volt egységes, a közös keresztény értékekből következő viszonyulások és a gyakorlati teendők megítélése a korban igen különböző volt. Ezért azt gondoljuk, az 1948 előtti kollektív élmények, elbeszélések és az ezekből fakadó eltérő csoportidentitások felderítése és meghatározása előfeltétele az 1948 utáni sorsok és viszonyulások megértésének és értékelésének is.

IRODALOM

- A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja 1930–31. tanévről.* Debrecen, 1932.
- A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja 1931–32. tanévről.* Debrecen, 1933.
- A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja 1933–34. tanévről.* Debrecen, 1935.
- DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Szekfü Gyula.* Budapest, 2001, Új Mandátum.
- Az érsekújvári m. kir. állami kereskedelmi középiskola Évkönyve az 1941–42. iskolai évről.* Szerk.: Homoky István. Érsekújvár, 1942.
- Az érsekújvári m. kir. állami kereskedelmi középiskola Évkönyve az 1942–43. iskolai évről.* Szerk.: Homoky István. Érsekújvár, 1943.
- Az érsekújvári m. kir. állami kereskedelmi középiskola Évkönyve az 1943–44. iskolai évről.* Szerk.: Homoky István. Érsekújvár, 1944.
- GEREBEN Ferenc: Vallás és nemzeti identitás – történelmi visszapillantás. In Máté-Tóth András (szerk.): *Tomka Miklós 60. Szociológus a társadalom és az egyház szolgálatában.* Szeged, 2003, online kiadás (<http://www.rel.u-szeged.hu/tomka/tomka.htm>)
- GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 1998, Osiris.
- A hajduszoboszlói állami polgári fiú és leányiskola 1924/25-ik tanévi Értesítője.* Szerk.: Szécsy Miklós. Hajduszoboszló, 1925.
- A hajduszoboszlói állami polgári fiú és leányiskola 1926/27-ik tanévi Értesítője.* Szerk.: Szécsy Miklós. Hajduszoboszló, 1927.
- KARÁDY Viktor–VALTER Csilla: *Egy országos vonzaskörű szegedi főiskola.* Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum.
- A kecskeméti Református Tisza-Kollégium Tanítónőképző Intézet X. Értesítője az 1927/28-as iskolai évről.* Kecskemét, 1928.
- A kecskeméti Református Tisza-Kollégium Tanítónőképző Intézet XI. Értesítője az 1928/29-es iskolai évről.* Kecskemét, 1929.

54 Ennek a kortársak is tudatában voltak, lásd Tóth (1980) 54. p.

55 A közös elbeszélések csoportképző és identitásfenntartó funkciójáról lásd Pataki (2003).

A kecskeméti Református Tisza-Kollégium Tanítónőképző Intézet XII. Értesítője az 1930/31-es iskolai évről. Kecskemét, 1931.

KOLOZSVÁRY Orsolya: *Visszatekintés.* Kézirat, 1992. 1956-os Intézet Oral History Archívum.

KORONDI Gábor: *Az élet megy tovább... Családtörténet.* Kézirat, 1992. 1956-os Intézet Oral History Archívum.

PATAKI Ferenc: Együttes élmény – kollektív emlékezet. *Magyar Tudomány* 2003/1. 26–36 p.

ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2001, Osiris.

SEBŐ Gyula: *A kecskeméti nevelőképzés ötvenéves története.* Kecskemét, 1972, k. n.

A szenci m. kir. felső kereskedelmi iskolai előkészítő tanfolyam és a vele kapcsolatos szenci m. kir. állami kereskedelmi szaktanfolyam Évkönyve az 1940–41. iskolai évről. Szerk.: Homokó István. Érsekújvár, 1941.

TÓTH Pál Péter: *A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez I.* Budapest, 1980, Oktatási Minisztérium marxizmus–leninizmus oktatási főosztálya.

VIDA István: A munkásmozgalom másik oldala – a keresztény szakszervezeteink. In Babóthy Ferenc és mások (szerk.): *Félbemaradt reformkor.* Róma, 1989, k. n.

STANDEISKY ÉVA

LIBIKÓKA

EGY 1956-OS FORRADALMI BIZOTTSÁGI ELNÖK ELLENTMONDÁSOS ÉLETE*

A FORRADALOM ALATT

„Október 28-án reggel 9 óra tájban feleségem elküldött kenyérért [...] Amikor hazafelé indultam, a velem szembejövő gimnazista gyerekek közölték velem a tüntetés megtartását” – olvasható Szarvasi György ügyészségi vallomásában.¹ Az ötvenöt éves, tekintélyes helyi lakos, aki nyugdíjasként kántor volt az evangélikus templomban, csatlakozott a diákokhoz. A piacon felállított országszólóhoz vonultak.

A forradalom Szarvasra, erre a csaknem húszezer lakosú Békés megyei településre késve érkezett. Az október 27-én Békéscsabáról jött küldöttség biztatta a diákokat a felvonulásra. A gimnázium és a tanítóképző igazgatója felkarolta a kezdeményezést. A következő napra tervezett felvonulást a helyi kommunista reformerőket és az egykori koalíciós pártok velük együttműködő híveit tömörítő Hazafias Népfrent is támogatta: a feszültségek levezetésére nemigen talált más módot. Vezetői abban reménykedtek, hogy kézben tudják tartani az események irányítását. Mint annyi más helyen, ez Szarvason sem sikerült.

A 28-i tömeggyűlés szónokája HNF városi vezetője volt: sem személye, sem mondanója nem elégítette ki a radikális hangra vágyó hallgatóságot. Közbekiabáltak, lehurrogták. A tömeg a gyűlölt hivatalnokok elbocsátását követelte. Szarvasi ráérezett a hatalomváltó hangulatra: érzekelte a növekvő feszültségben rejlő veszélyt. Úgy érezte, megmentheti a helyzetet, és megtalálja a kiutat. Ismert ember volt a városban, sokan buzdították is, tegyen már valamit. A nyugdíjas tanítónak jólehetett a közfigyelem, feltehetően nemigen kellett biztatni a felszólalásra. Jó érzéssel egyperces csendet kért a Budapesten elesettek emlékére. Így lecsillapítván a felkorbácsolt tömegindulatot, felolvasta a kezébe csúsztatott követeléslistát, a „12 pontot”, amely az addigra már országszerte cirkuláló közkíváalom-gyűjtemény egyik változata volt. Beszédében bírálta a helyi népfrentot a gyűlés rossz előkészítése miatt, majd arra kérte a tömeget, differenciáljanak az elbocsátásra javasoltak között, s bízzák a döntést a független bíróságra.

Beszédét valaki megakasztotta: „Minek tűrik a dolgozók, hogy egy volt nyilas szónokoljon!”² Az egyébként is indulatos Szarvasi a körülötte állók helyeslésétől kísérvé lezsírozta a közbeszóló orvost, akit többen ütlegelni kezdtek. A józanabbak kivonszolták a megtámadottat. Maga Szarvasi így írja le a bíróság előtt a jelenetet: Dr. Kerényi Miksa „felém kiabált: »Mi az, már megint a fő nyilasok fognak vezetni bennünket!« Tekintettel arra, hogy én nyilas soha

* Készült az MTA–OSZK 1956-os Kutatóhely támogatásával.

1 ÁSZTL V-14 1753. Egyébként Dudás József is kenyérért jött le a hegyről a városba, s a tömegmegmozdulásba bekapcsolódva kezdődött szédítő ívű, tragikusan végződő forradalmi pályafutása.

2 Pilishegyi (1966) 52. p.

életemben nem voltam,³ felindultam Kerényi kijelentésén, és felszólítottam nevezettet, hogy jöjjön közelebb, és ismételje meg még egyszer az elmondottakat. Minthogy ő erre nem volt hajlandó, én ekkor azt kiáltottam neki: »Piszkos zsidó!«⁴ A tömegharag az orvos ellen fordult. A jelenetre Szarvasi barátja, a szintén perbe fogott Dr. Csicsely Mihály így emlékezett kihallgatásakor: „Szarvasi felállt a zászló elé, és onnan szónokolt: a Hazafias Népfrent nem teljesítette kötelességét, leszerepelt; az történjék ezután, amit a tömeg akar. Dr. Kerényi Miksa orvos közbeszólt: »Mit akar ez a nyilas?«, amire Szarvasi György így válaszolt: »Bizonyítsa be, maga zsidó!« Azután Kerényit valaki meg is ütötte, majd kilökdösték a tömegből. A hangulat egyre fenyegetőbb lett, amikor felszólt Hajdú György, egy tekintélyes parasztember, és ő mondta, hogy nincs helye verekedésnek, ő csitította a tömeget.»⁵

Az egyre bizonytalanabb helyi párt- és állami vezetők a tömeggyűlés után is kézben akarták tartani az eseményeket, és igyekeztek csillapítani a radikalizálódó közhangulatot. Támogatásért a község korábban háttérbe szorított tekintélyeihez fordultak. Közéjük tartozott Szarvasi György is. A helyi vezetők követték a kormány október 28-án nyilvánosságra hozott javaslatát: a Hazafias Népfrent égisze alatt megszervezték mind a község, mind a járás nemzeti bizottságát. Szarvasi meghívottként részt vett a tömeggyűlés napján, az esti órákban tartott tanácskozáson, és a rendbontások elkerülése érdekében nemzetőrség létrehozását javasolta, amivel a tanácskozás minden résztvevője egyetértett. A javaslattevő a meglévő erőszakszerveket, a rendőrséget és a helyi katonai kiegészítő parancsnokságot kívánta egységes irányítás alá vonni. Szarvasi lett a nemzetőrség vezetője, az általános zavar és tanácstalanság közepette talán a legfontosabb poszt birtokosa. A tanácskozás után azonnal megkezdte a szervezést. „Áthivatta a Belügyminisztérium Szarvasi járási osztályának vezetőjét, akivel mintha régebb időtől fogva barátsággal lenne, letegezte: »Szervusz, én is főhadnagy vagyok« kijelentést tette.” A vezetését vonakodva fogadókról állítólag azt mondta: „Akinek nem tetszik, mehet a picsába.” A honvéd kiegészítő parancsnokságon a marxista könyvek eltávolítását követelte, azzal az indoklással, hogy „szennyirodalmat nem lehet megtűrni”.⁶ Pár nap múlva a posztot fia, ifj. Szarvasi György vette át. A fenti kijelentéseket – ha ilyen formában elhangzottak egyáltalán – ő is tehetette: az eseményekre hónapokkal később a rendőrségen és a bíróságon visszaemlékezők összekeverhették a személyeket. Az 1924-ben született ifjabb Szarvasinak apjához hasonlóan volt katonai múltja.

A régi járási vezetők – immár a járási nemzeti bizottság tagjai – kérték Szarvasit, hogy segítsen lecsillapítani Békésszentandráson a tömeget, amivel tehetetlenségüket deklarálták. Szarvasi teljesítette a kérést: másnap, 29-én a szomszédos községben tartott beszédet, amely tekintélyét, ismertségét szélesebb körben növelte. A helyi reformereknek – a kommunistáknak és szövetségeseiknek – egyre inkább csak látszathatalmuk maradt.

Szarvasi körül irányítói csoport szerveződött egykori helyi kisgazdapárti politikusokból. Többségük középparaszti származású, elsőgenerációs értelmiségi volt: valamennyien a kommunista pártállami rendszer kárvallottjai. Szinte kivétel nélkül kuláklistára tették őket, nem egy közülük börtönbe is került. Ők már az előző napokban meghányták-vetették a történeteket, és figyelemmel kísérték a helyi vezetés hatalommentő próbálkozásait. Egyikük, az evangélikus igazgató lelkész – mint volt Ludovikát végzett tiszt – maga is aspirált a nemzetőrség vezetésére.

3 Szarvasi nyilas párttagságára nem találtunk bizonyítékot, a zsidóüldözésekhez azonban köze volt. Lásd később.

4 PIL 290. fond, B 493. ő. e.

5 ÁSZTL V-14 1753. Dr. Csicsely Mihály kihallgatási jegyzőkönyve. 1957. február 11.

6 Az elsőfokú ítélet indoklása Szarvasi György és társai perében. 1957. december 6. Uo. A további idézetek is innen valók. Az ítélet állításait kételkedéssel kell fogadnunk: ellenőrzésük azonban a legtöbb esetben megoldhatatlan.

Szarvasi és kiszgazdapárti barátai, ismerősei semmi olyat nem akartak tenni, ami ellentmondott volna a kormányintézkedéseknek. A kiszgazdapártot sem szervezték hivatalosan újjá addig, amíg erre a 30-i kormánydöntés lehetőséget nem adott. A legális kereteket kihasználva növelték befolyásukat, amire a forradalmi bizottságok megalakítását szorgalmazó 28-i kormánynyilatkozat adott alapot. A népfrontban reménykedő régi vezetők próbálták megtartani a hatalmukat, mögöttük azonban nem álltak tömegek, így kénytelenek voltak a tömegtámogatottságra joggal hivatkozó Szarvasi és elvbarátai elképzeléseit elfogadni, ami a gyakorlatban pozícióik feladását jelentette.

Szarvasi és a község egykori kiszgazdapárti vezetői – élve a törvényes lehetőséggel, és tapasztalva a régi helyi vezetés tehetetlenségét – legitimálni kívánták a hatalmukat: a szűk körben megalakított nemzeti bizottság helyett választott, tömegtámogatáson alapuló községi forradalmi bizottság megalakítását vették tervbe. A Hazafias Népfronton belül – vagyis törvényes keretek között maradván – jelölőbizottságot hoztak létre, amelynek feladata a forradalmi bizottságot megválasztó ülés előkészítése lett. Azt latolgatták, hogy kiket fogad el a lakosság többsége, és milyen legyen a különböző helyi érdekeket kielégítő rendszerátalakító program. A földrendezést tartották a legfontosabbnak: a téeszék feloszlásának engedélyezését, az állami tartalékföldek bérbeadását, a helyi állami gazdasághoz került földek visszaadását egykori tulajdonosaiknak. Lehetőséget láttak a 100-200 holdas parasztbirtokok működéskére (a későbbiekben ezt 50 holdra mérsékeltek). A földrendezést nem forradalmi, hanem rendeleti úton szerették volna megvalósítani: az 1945. évi tulajdonrendezési elképzelésekhez tértek vissza.

A jelölőbizottság a 30-i tömeggyűlésen előterjesztette a megalakítandó forradalmi bizottság tagjelöltjeinek névsorát, amelyet nyílt szavazással, közfelkiáltással elfogadtak. Szarvasi György úgy lett tagja a községi forradalmi bizottságnak, hogy a gyűlésen nem is volt jelen.

A megválasztott forradalmi bizottság rétegérdekeket képviselt. A parasztságnak hét, az ifjúságnak két, a munkásságnak négy, a rendőrségnek, a honvédségnek és a tűzoltóságnak egy-egy, a korábbi tanácsi közigazgatásnak és a vasútnak két-két képviselője, a postának három képviselője került be a testületbe. Az értelmiséget négyen képviselték, köztük Szarvasi György.

A gyűlés után a bizottság, immár Szarvasi tevékeny részvételével, megválasztotta szűkebb irányító testületét. Ketten visszautasították a jelölést az elnöki posztra. Szarvasi elvállalta a forradalmi bizottság vezetését. A továbbiakban ő és néhány társa⁷ gyakorolta a községben a politikai és adminisztratív hatalmat, hiszen a nagyobb testület, a teljes bizottság eleve alkalmatlan volt a mindennapi ügyek intézésére.

Szarvason október 30-a lett a polgári fejlődés irányába fordulás dátuma: ezen a napon alakult át a Hazafias Népfront súlytalan községi nemzeti bizottsága tömegtámogatottságon nyugvó, befolyásos forradalmi bizottsággá, amelyet a következő napokban községi forradalmi tanácsnak és forradalmi bizottmánynak is neveztek. A hangadók az egykori, tekintélyes kiszgazdák voltak, a teljhatalom birtokosa pedig Szarvasi György. Kiszgazda társai óvatosságának, a vezetőstől való ódzkodásuknak is szerepe lehetett Szarvasi gyors közéleti előmenetelében.

Szarvasi Györgynek gondja volt arra is, hogy rehabilitáltassa magát. A járási nemzeti bizottságtól, amelyben még a reformer kommunisták és szövetségeseik ültek, papírt kért arról, hogy igaztalan módon indítottak fegyelmet ellene, és nyugdíjazták népellenes magatartására hivatkozva 1945 végén.

Az október 30-án és a következő napokban terítékre került kérdések és megoldási módjuk jól illusztrálja a hatalomváltás mechanizmusát.

7 A forradalmi bizottság 30-i ülésén Szarvasi maga mellé vette jogtanácsosnak vele egykorú barátját, Csicsely Mihályt, a középparaszti sorból származó ügyvédet.

Szarvasiék vették át a tanács végrehajtó bizottságának szerepét. A forradalmi bizottság tagjai egymást polgártársnak szólították. A panaszok és a kérelmek meghallgatására maguk közül minden napra kijelöltek valakit, és intézkedési joggal ruházták fel. A korábbi közigazgatási apparátusból a 28-i tömeggyűlésen elhangzottakra hivatkozva csak azokat tartották meg, akik nem voltak a Rákosi-éra elvakult kiszolgálói. Elbocsátották a begyűjtési hivatal vezetőjét és három beosztottját, az egyik pénzügyi dolgozót és a vb. elnökhelyettesét, akik „munkájukat nem a nép javára végezték, hivatali hatalmukkal visszaéltek”.⁸ Egy esetben felülbírálták a népgyűlésen elhangzott javaslatot, arra hivatkozva, hogy a javaslattevőt személyi bosszú vezette.

Az ifjúság képviselője nagygyűlésre kért engedélyt, amit azzal a feltétellel adtak meg, hogy felvonulást nem rendeznek, vagyis nem adnak teret a felvonulás közben esetleg előforduló, nehezen megfékezhető rendbontásnak.

A változások jellegére Szarvasi legközelebbi munkatársának, Csicsely Mihálynak a forradalmi bizottság 30-i ülésén nagy tetszéssel fogadott dagályos, hazafias frázisoktól hemzsegő szónoklatából következtethetünk. Az egykori kisgazdapárti ügyvéd „hazafias érzéstől mélyen áthatott szavakkal a szívek húrját pengette meg. Fájdalmas a húrok hangja, amikor az elmúlt 12 év szenvedéseinek adott hangot, amikor hosszú időig igazságtalanul és helytelenül kezelték Justicia [sic!] pallosát. A belső és külső zavarok miatt sodródtunk ebbe a veszedelembé. De most nem hiába hullott a porba ifjúságunk és legderekabbjaink vére, mely meghozta szabadságunkat. Félre a kishitűekkel, fogadjunk el minden felénk nyújtott becsületes jobbot, öleljük keblünkre, aki magyar és hazafi, és glóriával koszorúzzuk hős honleányainkat. Ha volt a magyarnak vétké, most megszenvedett érte. Értékeljük áldozatainkat tiszta és szent érzelmekkel.”

Az átalakításokat a törvénytisztelet és az örökölt közigazgatási struktúra egyaránt nehezítette. Szarvas járási székhely volt, a községi tanácsnál jóval nagyobb apparátussal, ható- és hatáskörrel. Vezetőinek többsége nem volt helyi lakos, a dolgozók zömének sem voltak községi kötődései. Ugyanakkor a járási tanács gyakorolta a munkáltatói jogokat a községi tanács és a községben működő vállalatok, intézmények dolgozói felett is. A járási tanács forradalmi bizottságát azonban – a községi tanáccsal ellentétben – nem legitímálta tömeggyűlés: a nemzeti jelzőt forradalmivá változtató bizottságban megmaradtak azok a kommunista reformerek és szövetségeseik, akiket a Hazafias Népfrent az október 23-i válságos napokban az élre állított.

A felkelés kormányzati elismerése a községi forradalmi bizottság vezetőit erősítette: hivatkozhattak a Nagy Imre-kormányra, amelynek döntései október 28-a után már egyre inkább egybeestek az ő elképzeléseikkel. Szarvasiék nem akartak a felettes hatóságokkal szembekerülni. Ugyanakkor, bár formailag a járás alárendeltjei voltak, valójában csak ők tudhatták a tömegeket maguk mögött, szemben a támogatók nélküli járásiakkal. A községi forradalmi szerv a néptömegekre hivatkozva gyakorolt nyomást a járásiakra. Formailag nem vonták kétségbe a járás illetékességét, ugyanakkor olyan problémákat vetettek fel, amelyek megoldása a községet erősítette a járással szemben. Hivatkoztak például az 1945 után fokozatosan felszámolt községi önkormányzati hagyományokra, amelyeknek felelevenítését a járásiak nem tudták aktuális jogszabályokkal megakadályozni, ilyenek ugyanis nem léteztek, a forradalom kitörése óta eltelt idő rövidsége miatt nem is létezhetek. Az október végi helyzet az óvatosan restauráló,

⁸ A forradalmi bizottság október 30-i ülésének jegyzőkönyve, amelyet Szarvasi György írt alá. A további idézetek is innen valók. Ez és a többi korabeli dokumentum – az október 31-i és a november 2-i forradalmi bizottsági jegyzőkönyv, a járási szerveknek címzett iratok stb. – a Szarvasi és társai ellen 1957-ben indított vizsgálati eljárás iratai között található. ÁSZTL V-14 1753.

demokratikus módszerekkel politizáló helyi kisgazdáknak kedvezett, akik nem pártzínékekben, hanem a helyi összérdekekre hivatkozva vették kezükbe a vezetést. Szarvasi korábban nem volt tagja egy politikai pártnak sem, de politikai múltja, mentalitása, baráti köre az 1945-ös első szabad választásokon legjobb eredményt elért FKgP-hez kötötte.⁹ Nem véletlen, hogy közvetlen munkatársaival együtt az 1945-ös évben látta azt a pontot, ahová visszatérve 1956-ban újra lehet kezdeni. Az október 30-i keltezésű jegyzőkönyvből is kiolvasható, hogy javaslataik mögött az újjászerveződő kisgazdapárt állt. Amikor az egyik tanácsi dolgozó szót emelt társaiért, valaki a forradalmi bizottságból így válaszolt neki: „a párt [nem derül ki, hogy melyik, de csak a kisgazdapárttól lehet szó!] ezzel az ügygel már foglalkozott, és nem célja semmi szín alatt az apparátus kicserélése; azok, akik maradtak, maradjanak továbbra is munkahelyükön, s csak ha nem méltóképpen viselkednek, távolíttassanak el.”¹⁰

Szarvasiék forradalmi lendületét fékezte a maguk állította szabály: semmi olyat nem tesznek, ami tömegtámogatással nem indokolható, és ami szembeállítaná őket a kormánnyal. A törvényes út betartásának érdekében döntéseiket végrehajtás végett a járási forradalmi bizottság elé terjesztették, amelyet a járási tanács jogutódjának ismertek el. Így például az elbocsátandó községi tisztviselők névsorát és a javaslatot a Tüzéptelep vezetőjének leváltására. Szarvasiék meg akarták akadályozni, hogy a községi raktárban lévő, illetve részben már bevagonírozott 500 mázsa gabonát elszállítsák: a földjüket visszakapó gazdákat kívánták belőle vetőmaggal ellátni. Mivel a készletek felett addig a járási tanács diszponált, az intézkedést a járási forradalmi bizottságtól várták. A kulákokra kirótt különadók eltörlésére is járási intézkedést sürgettek.

Javasolták, hogy a Micsurin Természetkutató Intézetet számolják fel, és teherautóját kapja meg a község, a fenntartására szánt összegből pedig a tanyasi iskolákat újítsák fel.

A járási ügyésztől azt kívánták, hogy indítson eljárást a leváltott községi begyűjtési osztályvezető, valamint a DISZ-titkár¹¹ ellen, aki „a nép akaratából kifolyólag el lett bocsátva”, s aki távozásakor magával vitt 40 ezer forintot, és „az ifjúság pénzéből” motort vett magának.

A forradalmi bizottság a politikai felelősség áthárítását egy esetleges későbbi visszarendezés esetén előnyére fordíthatta volna, emellett ezzel a hatalomgyakorlási móddal kényszerhelyzetbe is hozhatta a járásiakat: ha visszautasítják javaslataikat, tömegelégedetlenségre számíthatnak.

Szarvasi a formaságoknak is jelentőséget tulajdonított: a rendőrséget és a honvédséget felesküdtette a politikai és közigazgatási feladatokat egyaránt ellátó forradalmi bizottságra, kicseréltette a pecséteket, és a népköztársasági címet Kossuth-címmel váltotta fel. A nép érdekében végzendő szolgálatról felelősségteljesen beszélt: „Sorsdöntő időkből hívta a nép bizalma a tanács [a forradalmi bizottság] tagjait a tisztségre, kér és figyelmeztet mindenkit, sen-

9 Az 1945-ös nemzetgyűlési választásokon Szarvason (is) az FKgP kapta a legtöbb szavazatot – 7029 voks: 48% –, az MKP és az SZDP a voksok 21, illetve 20%-át kapta, az NPP-nek a szavazatok közel 10%-a jutott. Az arányok az 1947-es országgyűlési választásokon sem változtak lényegesen, ami már eltért az országos tendenciától. A kommunisták csak 17 fővel növelték szavazóik táborát – 3034-ről 3051-re –, a kisgazdák elvesztett szavazatai zömmel a tőlük balra álló parasztpártnak jutottak: az FKgP a szavazatok 40%-át, az NPP pedig 16%-át kapta. Hubai (2001) 3. köt. 470. p.

10 A forradalom alatt újjáalakult szarvasi FKgP-nek 214 aktív tagja volt, közülük 60 fő bünygyi nyilvántartásba vételét javasolták 1958-ban a megyei belügyesek. (A BM Békés megyei Rendőr-főkapitányságának elemzése Szarvas községről. 1958. december 3. A továbbiakban: BM monográfia. ÁSZTL O-14 977.)

11 Szarvasi úgy jutott pisztolyhoz, hogy két rendőr társaságában lakásán kereste fel a helyi kommunista ifjúsági szervezet vezetőjét, és elkoboztatta velük a pártfunkcionárius hivatalból birtokolt személyi fegyverét.

ki ezen tisztségéből előnyöket ne kovácsoljon, hanem munkálkodjék teljes erejéből a nép érdekében. Nehogy az a vád érhesse bárkit is, hogy most már, bekerülve a tanácsba, csak a saját javára, a maga boldogulására munkálkodik. A legfontosabb, hogy a nép a tanács tagjaiban barátját és ne hatalmi tényezőt lásson. Ne érezze azt, mint eddig 12 éven át, hogy szorongva lép be a tanácsházára, hiszen a tanács most már az övé, a népé, a nép érdekeit képviseli, működésében senki ne csalatkozzék.”

Az idő múlásával egyre nőtt a községi forradalmi bizottság tekintélye és befolyása, a járásié pedig egyre csak csökkent. November 2-án Szarvasi a községi forradalmi bizottság döntésére hivatkozva utasította a járásiakat, hogy közüliük azok, akik nem szarvasi lakosok, három napon belül hagyják el a községet. A községiek szerint a járási apparátus 80 fős létszáma túlméretezett, 35 ember éppen elég. Megszüntették mint feleslegest a járási Földnyilvántartási Hivatalt, és szakembereit azonos munkakörben a községhez helyezték át.

Szarvasi György nehezményezte a forradalmi bizottság november 2-i ülésén, hogy a feloszló téeszek¹² földjein illegálisan kivágják az akácfákat; kijelentette, hogy fakitermelésre csak a forradalmi bizottság adhat engedélyt. A fakivágások megakadályozása érdekében lovas járőr kiküldését javasolta. Ugyancsak ő terjesztette elő, hogy a község kapja vissza gyümölcsösét, amelyet az 1956-os tagosításkor az egyik téesznek juttattak.

Szarvasi úgy gondolkozhatott, mint a helybeliek zöme, emellett vezetői képességei is voltak. Látszólag véletlenül, valójában szükségszerűen került a hitelét veszített helyi hatalom élére. Jó vezetőnek bizonyult. Lélekjelenléte soha nem hagyta cserben, önfeláldozó volt és igazságos. Nem engedte, hogy ittas lumpenek megtámadják a rendőrséget; amikor a rendőrök éjszakai támadástól tartott, a rendőrségen aludt, hogy megnyugtassa őket. Nem engedélyezte az állami tulajdonú pálinka szétosztását. (Elismertségét jelzi, hogy perében a volt tanácsi vezetők közül többen mellette vallottak. Népszerűsége azonban nem hatotta meg az ítélethezokat. Ellenkezőleg: „társadalmi veszélyességét növelő tényező” láttak benne.)

Konzervatív demokrata volt: a polgárosuló parasztságot képviselte, valláserkölcsei normákon nyugvó, hagyományokon alapuló társadalmat kívánt. Nem akarta a Horthy-rendszer restaurálni, de nem is vetette el teljesen. Felfogása a kisgazdapárt 1945-ben képviselt politikájával rokon.

31-én háromtagú küldöttség élén Budapestre ment: hírt akartak adni magukról a Parlamentben, de nem kevésbé volt fontos, hogy élesztőt szerezzenek a szarvasi kenyérgyárnak. Az élesztőszerzés sikerült, a miniszterelnökhöz nem jutottak be. A kis társaság egyik tagja a kisgazdapárt, a másik a parasztpárt iránt próbált érdeklődni.

A forradalmi kapcsolatok kiszélesítésére fogékony Szarvasi november 3-án két társával a járási tanács gépkocsiján Győrbe utazott: Orosházán át távmondaton kapták a hírt, hogy forradalmi csúcsszerv alakul a dunántúli városban. A küldöttség ugyan késve érkezett, de az éjjeli órákban Szarvasi tudott beszélni Szigethy Attilával. Nem voltak egy véleményen. Szarvasi a kisgazdapárt színre lépése mellett érvelt, Szigethy viszont joggal tartott attól, hogy az FKgP megerősödése csökkentené Nagy Imre befolyását, ezért azt javasolta, hogy a szovjet csapatok távozásáig függesszék fel a pártok szervezését. A visszaúton már a forradalom levelei igazoltatták a szarvasi küldöttséget.¹³

12 A községben hat téesz működött: az 1848-ban 37 tag alapította Tánicsics, az 1949-ben 45 taggal megalakult Dózsa, az 1951-ben 18 belépővel szervezett Bem és a 12 taggal létrejövő Alkotmány, végül az 1952-ben létrehozott Haladás és Új Élet 15, illetve 28 taggal. 1956-ban a téeszek összlétszáma 558 fő volt. Közüliük kettő oszlott fel teljesen a forradalom alatt: az ötvenes évek elején szervezett Új Élet és az Alkotmány. BM monográfia, ÁSZTL O-14 977.

13 PIL 290. f., B 493. 6. e.

November 4-e után már csökkent Szarvasi György szerepe: a Nagy Imre-párti, a Kádár-kormány elleni megmozdulások élén ekkor már az október 28-a után háttérbe szorult mérsékelt kommunista reformerők és népfrontbeli szövetségeseik álltak.

A különbségtételre a megtorló hatóságok nemigen voltak fogékonyak: a forradalom eltérő felfogású résztvevőit egy perben állították bíróság elé. A leg súlyosabb büntetést Szarvasi Györgyre mérték. Az elsőfokú ítéletet 1957. december 6-án a Gyulai Megyei Bíróság hozta. A vád a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése volt. Tíz évet kapott. A Legfelsőbb Bíróság 1958. május 14-én az elsőfokú bíróság által kirótt börtönbüntetést öt évvel megtoldotta.¹⁴

Szarvasi György forradalom alatti tevékenységének és helyi fogadtatásának megértéséhez életútjának megismerése adhat segítséget.

A FORRADALOM ELŐTT

Hősiünk 1901. március 21-én Szarvason született. Apját, aki tíz holdon gazdálkodó földműves, majd szűrszabó iparos volt, még Fr(e) eskának¹⁵ hívták. Szlovák származású volt, mint a település lakóinak többsége: „tótul” is beszélt. Az értelmiségivé válás útján elindulva elvégezte a helyi evangélikus tanítóképzőt.

Az első világháború végén vált hadkötelessé. Tizennyolc évesen került először áttekinthetetlennek tűnő, zavaros viszonyok közé. 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején börtönbe zárták. A konkrét okot nem ismerjük, kommunellenességét azonban feltételezhetjük. Közvetett forrásaink vannak csupán. 1944-ben szóváltásba keveredett egy asztalos lányával: „Ne pofázzon, ha még egy szót szól, lepofozom, hiszen úgysem tekintek nőnek egy zsidót. [...] Az ilyenekért szenvedtem én két hónapot a kommün alatt. Kiverték az egész fogsoromat a piszkos zsidó kommunisták, de bosszút esküdtem: pusztulni fog minden rohadt kommunista, piszkos zsidó.”¹⁶

Szarvasi 1947-ben, abban a belügyminiszterhez írt folyamodványában, amelyben rendőrhatalósági felügyeletének megszüntetését kéri, homlokegyenest ellenkezően interpretálja ezt a korszakát. „Mindig forradalmi lélek voltam, és ilyen magatartást tanúsítottam mint szenge ifjú az 1918-as forradalom idején is. Az első tartalékos tisztjelöltje voltam a Vörös Hadseregnek, mint szakaszparancsnok vonultam be a Vörös Hadsereggel Békéscsabára, majd Csongrád megyében a Vörös Hadsereg toborzója voltam. Ezért a forradalmi magatartásomért 1919 augusztusától 1920 márciusáig az aradi várban voltam internálva, majd a szegedi Csillag börtönben töltöttem elzárás alatt ezért több hónapot.”¹⁷ „Munkásmozgalmi múltjára” a későbbiekben sohasem hivatkozott, és a belügyesek sem firtatták a történeteket.

Szarvasi életének a húszas évek elejétől a harmincas évek végéig terjedő csaknem két évtizedéről nincsenek információk: feltehetően tanítókodott és levéteket oktatott, mint a ké-

14 Szarvasi György az elsőrendű vádlott volt. Vádlott-társai: Dr. Csicsely Mihály a forradalmi bizottságban Szarvasi legközelebbi munkatársa, Lászlóffy István (vasutas apától származó gazdálkodó), a járási forradalmi bizottság elnöke, Lustyik János (módos parasztsaládból származó tanító) és Kiszely Mihály (kisbirtokos). Az első három vádlott már 1945 előtt is a kisgazdapárt helyi szervezetében politizált. BM monográfia. ÁSZTL V-14 1753.

15 Az iratokban mindkét változat szerepel.

16 Az 1926-ban született Lőrincz Miklós a holokauszt idején elpusztított nővére által elmondottakat 1945. november 29-én tett tanúvallomásában idézte fel. Lőrincz 1944-ben Szarvasi leventeszázadában teljesített szolgálatot, a jegyzőkönyv felvételének idején pedig rendőrnomozó hadnagyként dolgozott Derecskén. ÁSZTL V-89 330. A további idézetek is innen valók.

17 ÁSZTL V-24 442.

sőbbiekben. 1939–1944 között Tótkomlóson élt: tanító volt és levente főoktató. A helyi elitel nem volt zavartalan a kapcsolata. Volt, aki lenézte paraszti származása miatt. A polgári iskolai tanár a társadalmi státuskülönbségre hivatkozva nem akart „levizitelni” nála, kijelentette, hogy az ő felesége evangélikus lelkész lánya, mire Szarvasi így válaszolt: „mit vág fel így a származására, felesége nem is papnak a lánya, hanem egy cselédnek, apja pedig az adatok szerint zsidó volt.”¹⁸

A háború alatt addig eseménytelennek tűnő élete mozgalmassá vált. 1943 tavaszán tényleges katonai szolgálatra vonult be. Levente körzetparancsnokként személyi kapcsolatai kibővültek, élvezte a rábízott szervezési, leventekiképzési feladatokat: szeretett irányítani, parancsolni. Orosházán, Püspökladányban, Tiszacsegén, majd az ország német megszállása után Derecskén parancsnokoskodott. Bár képzettsége alapján csak zászlósi rangra volt jogosult, a vezetők számának fogyatkozása miatt hadnagyként már századosi feladatokat bízta rá, ami rendkívül hízelgett a hiúságának. Ekkor már dzsentri allűröket felvéve Szarvassynak írta alá a nevét.

Derecskén zsidó kisegítő előképzős fiatalok – munkaszolgálatosok – is tartoztak hozzá, akik a levente gyakorlótéren akadályárkokat ástak. A gyengébb fizikumúaktól is ugyanazt a teljesítményt várta el, mint az erősebbektől. Aki nem teljesítette a normát, azon nádpálcával vágott végig. Kegyetlen volt, sokszor megalázta őket. „Ocsmány piszkolódo és kommunisztázó szavak közepette kijelentette, hogy amíg nem lesz kiásva az akadályárok, nem megyünk haza. Ezen a téren korrekt volt, és szavát rendszerint be is tartotta” – írja a már idézett Lőrincz Miklós. Túl buzgóan vécepucolásra rendelt néhány zsidó fiataalt a református elemi iskolában elszállásolt német megszállókhoz: „ezen munkálatra a fenti zászlós [vagyis Szarvasi] ajánlott bennünket mint jó munkaerőt” – mondta jegyzőkönyvbe Lőrincz, aki arról is beszámolt, hogy apját azzal az indokkal szólította fel az asztaloszerszámok önkéntes átadására, hogy azokra már neki úgyszem lesz szüksége, az ő leventéi viszont használni tudják. Amikor Szarvasi a szerszámokért ment, csak a vallomástevő nővérét találta otthon, aki arra kérte, várja meg az apját. „Akkor értem haza, és hallottam: »Szóval, megtagadja a leventéktől. Hát én megmutatom magának, hogy néhány óra múlva már nincs is itthon, piszkos fajta!«” A folytatást fentebb már idéztük. „Nővérem nem mert szólni – írja Lőrincz –, és sírva kiszaladt a műhelyből. Eztán már nem is kérdezte, hogy adjuk-e vagy sem, előszedte a szerszámokat, és elvitette a leventékkal.”

1944. június 6-án Szarvasi azt a feladatot kapta, hogy leventéivel segítsen a csendőröknek a helyi zsidóság deportálásának megszervezésében. Nem merültek fel benne erkölcsi kételyek: igyekezett szakszerűen és célirányosan cselekedni. Amikor viszont az elhurcolandó zsidók vagyontárgyainak leltározásával megbízott leventék – 14-18 éves fiatalok – feljelenítették a kenyércipóba értékeket rejtteni próbáló zsidókat, nem juttatta őket csendőrkézre (a csendőrök különben is igen el voltak foglalva a deportálás technikai lebonyolításával).

Racionális megfontolásból – az érzelmi kitérések elkerülése végett – nem engedte meg, hogy az elkülönített munkaszolgálatos zsidó férfiak elbúcsúzhassanak családtagjaiktól. „A falragaszok szerint csak június 8-án kellett volna bevonulnunk, de a zászlós úr sokkal üdvösebbnek látta, ha mi a zsidó iskola kerítésén keresztül nézzük, drágáinkat hogyan hurcolják, sürgetik és dobálják. Elkiseredett állapotban voltunk, ami elképzelhető is. Akkor odajött Szarvasi zászlós, és azt mondta: »Aki el meri hagyni az iskolaudvar területét, lelövöm, mint a kutyát, és aki elköveti azt a piszkosságot – tehát meglátogatja családját, talán utoljára –, annak családját patkány módjára kiirtom.«” Ezt a néhány életben maradt munkaszolgálatos fel-

18 Szarvasi György perének 1949. november 22-i ítélete. ÁSZTL V-24 442.

tehetően soha nem tudta megbocsátani neki. A már idézett Lőrincz Miklóst – a derecskei zsidók közül ekkor ő volt az egyetlen, aki tanúskodott, tanúskodni tudott Szarvasi ellen – különösen felháborította, hogy a zsidók megnyugtatósa érdekében vele mázoltatta a falra, hogy az iskolaudvarban elkülönített férfiak mikor fogadhatják szeretteiket. A jelzett időpontban a nők, az idősek és a gyerekek már valamennyien a Németországba tartó marhavagonokban szorongtak. „Már az elhurcolási napon, amikor mi még ott maradtunk, leventéi megkezdték a lakások fosztogatását” – tanúsította Lőrincz.

Az MKP tótkomlói szervezete így jellemezte az 1945 előtti Szarvasit: „erős németbarát, a fasiszta brigantik vezető egyénei közé tartozott.”¹⁹

1944 októberében, a kormányzó sikertelen kiugrási kísérlete után Szarvasi igyekezett egyben tartani nem zsidó munkaszolgálatosokból álló századát. Jogfolytonosnak fogadta el a nyilasok uralmát, de érzelmi, politikai kapcsolatba nem került velük. Utolsó alföldi állomáshelye Hajdúnánás volt, majd a front közeledtével a fővárosig hátrált vissza. Budapest ostroma alatt beosztottjai romokat takarítottak, hullákat szedtek ki a lebombázott házak alól. Szarvasi irányította őket, és gondoskodott ellátásukról. A századához került egyetlen zsidót, a század orvosát nem szolgáltatta ki a nyilasoknak: Szarvasi népbírósági perében ő lett a legfőbb mentőtanú. Dr. Szalkai Géza „Szarvasy” november 5-e és 1945. február 12-e közötti tevékenységéről így ír: „Soha olyat nem tapasztaltam, hogy a parancsnoksága alatt álló legénységgel²⁰ rossz bánásmódot tanúsított volna, vagy bárkit bántalmazott volna [...] betegszobát rendeztetett be, és személyesen elkövetett mindent a kellő gyógyszerellátás érdekében. Szarvasy utasítására a legénységet rendszeresen fertőtlenítésre és fürdőbe vittem [...] amikor már más alakulatoknak kenyerük és élelmük nem volt, a mi századunk még mindig kielégítő étkezést kapott. [...] Szarvasy fegyelmet tartó, de kétségtelenül igazságos és jellemes magatartást tanúsított.”²¹

Sokat köszönhetett Szarvasinak a pocsaji evangélikus lelkész, akivel a leventeparancsnok még derecskei tartózkodása idején barátkozott össze. Tassy János a szovjetek elől menekülve az ostromot Budapesten vészeltte át családjával: élelmezésükről Szarvasi gondoskodott.

A hadnagyként századosi feladatokat ellátó Szarvasi kiváló szervezőkészsége a nehéz körülmények között bontakozott ki igazán: az ő parancsnoksága alatt lévők nem csupán túléltek az ostromot (csak néhány sebesültjük volt), hanem többen értékekben is gyarapodtak: a parancsnok az üzletelésben is tehetségesnek mutatkozott. Nála ügyesebb csak kisebbik fia volt, akit az apja nem engedett Nyugatra vonulni, s állandóan maga mellett tartott mint hadapród őrmestert. A gimnáziumi érettségén öt tárgyból kudarcot valló fiú 1942 októberében önként vonult be katonának. Szolgálatát egy részét Varsóban töltötte, ahol feleségül vett egy lengyel lányt, akit állítása szerint az SS-ek megöltek. A marék törtarany, amit aztán Magyarországon pénzzé tett (18 ezer pengőt kapott érte), a feleségétől származott. Mindezt tőle tudjuk, így a kételkedés indokolt. 1944 októberének végén cukorral üzletelt: az oroszok cukorgyárból kilenc autórakomány cukrot szállított ő és egy hadnagy ismerőse a fővárosba; a cukrot kilogrammonként 200 pengőért kiárusították: ebből 100-120 ezer pengő haszna származott.

Szarvasi György munkaszolgálatos századának a romeltakarítás, a halottak elszállítására volt a feladata. 1945. február 5-én az Alagút utca 1. számú házat bombatalálat érte. A pincébe beomlott, az óvóhelyen sokan meghaltak. A beszakadt első emeletről a pincébe zuhant

19 Kiveszki Pál titkár 1947. január 15-i levele a Szakszervezetek Szakmaközi Bizottságának Szarvasra. ÁSZTL V-78 322.

20 A 625/36. katonai munkásszárad 850 főből állt.

21 Az orvos tanúvallomást pótló írásbeli nyilatkozatának kelte 1945. december 1.

egy páncélszekrény, amely a munkaszolgálatba hurcolt zsidó ékszerész vagyonát tartalmazta. Szarvasi felrobbantotta (vagy feltörette, esetleg a házparancsnoktól elkért kulccsal kinyitotta) a páncélszekrényt, és a házparancsnok, a házfelügyelő és két tanú jelenlétében jegyzőkönyveztetette az értékeket, amelyeket állítólag központi begyűjtőhelyre szállítottatott, valószínűbb azonban, hogy részben megtartotta magának, esetleg egy részét szétoztotta. A páncélszekrény jegyzőkönyvezett tartalma: „127 javításra adott, de rossz állapotban lévő óra, óraalkatrészek, egy zacskó gyöngy, egy pár fülbevaló, két antik brass, 13 db tört-arany tárgy.”

Az ostrom napjaiban ifjabb Szarvasi György a Mészáros utcában felfedezett egy kocsmai raktárt, melyet apjával együtt kiárusított azzal az indokkal, hogy a szovjetek úgyis feltörnék és kifosztanak.²² A befolyt összegnek csak egy részét adták át a tulajdonosnak, másik részével a családi vagyont gyarapították.

A főváros felszabadítása után Szarvasi és fia szovjet fogságba esett, de még a focsani hadifogolytáborból sikerült hazatérniük.²³

Szarvasi és fia a háború alatt gyűjtött tetemes vagyonuk java részét a pocsaji lelkészre bízta, aki megőrzésre és esetleges hasznosításra az értékeket Debrecenben élő apósánál hagyta.²⁴ 1945 augusztusáig nem is tudtak egymásról. „Nekem is sok kellemetlenségem volt idehaza amiatt, hogy elmentem innen, és a helyettesem akart a javadalmamba és állásomba kerülni. Talán elültek már a fekete viharfelhők, és lassan lehiggadnak azok, akik igazolni sem akartak hosszú időn keresztül” – írja a lelkész Szarvasi levelére adott augusztus 17-i válaszában. A levélből az is kiderül, hogy a lelkész részesült az elhurcolt zsidók vagyonából, és szorong amiatt, hogy a tulajdonos esetleg visszatér: „Derecske miatt sok baj volt bizony, és a bútor-ügy az otthon részére még ezután ígérkezik rossznak, ha az illető hazakerül.”²⁵

A megőrzésre átadott értékekről ez olvasható a levélben: „Apósom a teljes értéket nem tudja átadni, sőt, azt sem tudom, hogy jelenleg 20 vagy 30, esetleg 50 [darab óra, ékszer, pénz?] áll rendelkezésre. Hosszú ideig nem tudtam felőletek semmit, az a feljegyzésem eltűnt a noteszemmél együtt, amely a nagyságos Asszony címét őrizte volna, s így azt mondtam, hogy értékesítsenek belőle valamit, hogy meg ne semmisüljön teljesen. [...] Hozzánk egyelőre nem tanácsos jönni, de Debrecenbe meg mielőbb, mert én szintén nem vagyok abban a helyzetben, hogy elvihessem, másra rábízni holmit pedig nem lehet.” Szarvasi átvette megmaradt értékeit, és egy évig nem is jelentkezett.

A háború után Tótkomlósról visszatelepült szülőhelyére, Szarvasra. 1945 szeptemberében népbírói eljárást indítottak ellene: „demokráciaellenes magatartással”, „népellenes viselkedéssel” vádolták.²⁶ Ekkor újra börtönbe került, ahonnan december 11-én gyomorfekélyére

22 Szarvasi 1947. március 13-i, a gyulai ÁVO-n tett vallomásában azt állította, hogy rabló nyilasok elől akarták megmenteni a szeszkészletet. ÁSZTL V-24 442.

23 1945. február 11-én estek fogságba, 1944 nyarán engedték el őket. 1945 júliusában Gyulán voltak vizsgálati fogságban. Ifjabb Szarvasi Györgyöt csak decemberben engedték szabadon.

24 Ifjabb Szarvasi György 1947. március 17-i kihallgatásán erről így vallott: „nekem a cukorból és a Kecskeméten eladott aranyból visszamaradt 100 000 pengőm, és azt a pocsaji református lelkésznek megőrzés végett átadtam azzal, hogy ha fogságba kerülnék, a pénzen vegyen olyan értéket, ami maradandó, ha pedig hazakerülök, nekem adja át.” ÁSZTL V-24 442.

25 ÁSZTL V-78 322. A lelkész félve az ellenőrzéstől – valamint a kényes tartalom miatt – igyekezett virágnyelven fogalmazni levelét. A további idézetek is innen valók.

26 Uo.

hivatkozva szabadon engedték. Rendőri felügyelet alá helyezték, amit több ízben meghosszabbítottak. Fegyelmi úton nyugdíjazták, de a népbírósi eljárást megszüntették. A vád lehetséges tanúi vagy nem éltek már, vagy kivándoroltak Magyarországról. Lőrincz Miklósból, a parancsnoksága alá tartozó egykori zsidó munkaszolgálatosból a politikai rendőrség tisztje lett: az ő sérelmeit nem ítélte az ügyészség olyan mértékűnek, hogy azok alapján Szarvasi ellen bűnvádi eljárást kezdeményezzen, ami ebben az esetben mindenképpen cáfolja a zsidók bosszújával kapcsolatos, 1945 után igencsak elterjedt vélekedéseket.

Szarvasi György immár nyugdíjasként 1946 márciusában újra tanítani kezdett: a szarvasi iparos tanonciskolában volt óraadó, majd az intézmény igazgatója lett: összeköttetései révén tanbútorrt szerzett az épületbe, s a helyi ipartestület megalapítására irányította a tanoncoktatást.

1946 őszén levelet írt a pocsaji lelkésznek, és a háború végén rábízott értékek másik felét követelte. A református papot vérig sértette azzal a feltételezéssel, hogy megosztozhatnak a visszatartott, vagyis eltulajdonított maradékon. A lelkész magyarázata nem igazán meggyőző: „Amit mi akkor tettünk, megértő baráti indulattal cselekedtünk, és hasonló kockázatos körülmények között senkivel sem tennénk meg. Akkor is családjunk tagjainak igen erős és heves ellenzésével dacolva hajoltam a segítségre, mert láttam, hogy egy jó magyar emberen és családon lehet és kell segíteni, hogy az ítéletes időben mentsük, ami menthető [...] tavaly a fele összeg elküldése alkalmával a másik, elúszott feléről is végleg elszámoltunk, az ügyet végleg rendeztük. Nem hiszem, hogy többi nagy és értékes összegeidről és holmi ékszereidről bárki hívebben és pontosabban elszámolt volna. Még jó, hogy szép és tömött bőrdíszeket nem adtad át, és nem vállaltuk el, mert biztosan ugyanaz a sors érte volna, mint a mienket, elúszott volna az is, és még csak kereskedni [sic!], számoltatni sem lehet érte senkit. Ha kétkedő aggályod merül fel a másik feléről, szerencsére többen utaztak azon a szekéren – vonat nem járt akkor –, amelyről a debreceni repülőtér közvetlen közelében fegyveres, nem baráti [vagyis szovjet] katonák meg- és kirabolták az összes utazókat, s így hites tanúk is tudják bizonyítani az elúszást, pedig rejtett helyen volt eldugva. Az, akinél ott volt elrejtve, még tiltakozni se tudott, és nem mert, egyrészt a többi utas előtt az összeg nagysága miatt, másrészt az ilyesmiért akkor golyó járt. Az élet pedig drágább mindenkor, mint az olcsó pénz [...] Annak őszinte örömmel örülünk, hogy igazgatói minőségben újra kezdedben van az ifjúságunk, és nincs semmi baj.”²⁷

1947 tavaszán Szarvasi már-már elaludni látszó ügye újabb fordulatot vett: feljelentette annak a zsidó ékszerésznek az özvegye, akinek páncélszekrényét az ostrom alatt Budapesten feltörték, és aki tudni vélte, hogy a benne lévő tárgyakat Szarvasi tulajdonította el.

A szarvasi órás Szarvasi ellen tanúskodott, mondván, hogy a tanító 1944 nyarán női aranyórákat adott el neki, 1946-ban pedig többször hozott javítandó órákat hozzá. Az első időpont a zsidók deportálása utánra esik, a második pedig arra az időszakra, amikor Szarvasi helyzete stabilizálódni látszott, vagyis úgy érezhette, nem kell többé bírósági eljárástól tartania.

A Szarvasira különben is gyanakodó rendőrség házkutatást tartott a tanítónál, akinél több tucat órát, számos ékszert és egyéb vagyontárgyat találtak. A lefoglalt órákat és ékszereket megmutatták az ékszerész özvegyének, aki felismerte 1944 decemberében elhurcolt férje tárgyait, a legértékesebb darabok azonban már nem voltak közöttük.

„Nagy mennyiségű órát, arany fülbevalót, leventepuskába való töltényeket, külön üres hüzniket, katonai kardot, a kincstár tulajdonát képező bőrmellényt, az amerikai hadsereg tulajdonát képező katonai nadrágokat, két posztószövet női nadrágot, kb. 60 méter puplin anyagot,

27 Tassy János 1946. november 29-i levele. Uo.

8 és $\frac{3}{4}$ kvadrát cipőfelsőrész-bőrt” foglaltak le.²⁸ Elkobozták a család levelezését és egy a megszálló szovjeteket gúnyoló, hosszú verset, amit a nyomozók egy rossz kabát zsebében találtak. Szarvasi azt állította, hogy a gúnyverset, amelyről már régen el is feledkezett, rabtársaitól kapta, amikor hadifogsága után Gyulán volt előzetes letartóztatásban.

Az ékszerek eredetéről a Szarvasi család tagjai kihallgatásukkor egymásnak ellentmondó információkat adtak. Ifjabb Szarvasi azt vallotta, hogy aranyóráját a fogságban vette, a lefoglalt tárgyakat pedig egy orosz katonától Tótkomlóson vásárolta 18 liter pálinkáért. Az apja szerint az óra már a fogság előtt megvolt: ő vásárolt hozzá arany óraláncot 1944 októberében Budapesten. Édesanyja az aranyóráról ugyanezt vallotta, a ruhaanyag és a készruhák eredetéről azonban mást mondott, mint a család két férfitagja: azt állította, hogy a puflint és a szövnetnadrágokat az 1945-ös infláció idején szerezte: zsírért cserélte budapestiektől.

Az ügy a gyulai ÁVO-ra került. A két Szarvasit letartóztatták. A kihallgatásokon 1945-ben tett vallomásaikhoz hasonlóan ecsetelték háború alatti tevékenységüket. (1945-ben nem volt házkutatás, így akkor még értékeik eredetéről nem kellett az 1947-es vizsgálathoz hasonló részletességgel számot adniuk.) Az apát hamarosan kiengedték, de 1945 júliusa óta tartó rendőri felügyeletét nem szüntették meg: továbbra is hetente háromszor kellett jelentkeznie, nyilvános helyre nem mehetett, de tovább taníthatott.

A népbíróügyi eljárás felújítása veszélybe sodorta Szarvasi állását. Főhatósága, az Iparügyi Minisztérium többször is érdeklődött a rendőrségen: azt akarták megtudni, hogy a vádak súlyossága miatt el kell-e bocsátaniuk Szarvasit közalkalmazotti állásából. A Gyulai Kapitányság Államvédelmi Osztályán az érdeklődést protekciókérésként értelmezték, és egy felbontott magánlevél alapján tudni vélték, hogy a Szarvasi után tudakozó iparügyi minisztériumi osztálytanácsos reakciós elvbarátját védi: szerintük Szarvasi közalkalmazotti státusát már régen meg kellett volna szüntetni. „Nem engedhető meg – írják a gyulai belügyesek –, hogy a jövő dolgozó fiataljait egy ilyen minden tekintetben megbízhatatlan, a múlt rendszert kiszolgáló egyén évről évre fertőzze.”²⁹

Az igazgató-tanító érdekében megmozdult a helyi iparostársadalom. A sikeresen működő tanonciskola jövője függött az ügy alakulásától: Szarvasi ugyanis lezáratlan bírósági ügye miatt számíthatott arra, hogy állásából rövidesen elbocsátják. Az ipartestület felügyelő bizottsága kérvényekkel árasztotta el a felettes hatóságokat, amelyekben a tanító ártatlanságát és nélkülözhetetlen voltát bizonygatták. A helyiek csavaros észjárására és gyakorlatias logikájára vall, hogy akciójukat ellennépitéletnek nevezték. Megérezték, hogy csak akkor van némi esélyük a sikerre, ha a kommunisták szája íze szerint beszélnek. 1946 elején ugyanis a kommunista párt a „reakciós” közigazgatás megtisztításának jelszavával politikai kampányba kezdett: tömegeket mozgósított a régi tisztviselők eltávolítása érdekében. A szarvasiak megfordították a célt: ők az eltávolítandó visszahelyezése érdekében kezdeményeztek népitéletet. Az iparos tanonciskola 1947. szeptember 22-i felügyelő bizottsági ülésének jegyzőkönyve

28 A Magyar Államrendőrség Szarvasi Kapitányságának 1947. március 12-i jelentése. ÁSZTL V-78 322. Dr. Szutor Béla ügyvéd, aki Szarvasi munkásszázáradában teljesített szolgálatot, 1945. augusztus 14-i, parancsnoka emberiségét melegen méltató nyilatkozatában írja: „A gazdasági hivatal segítségével nélkül saját maga szerzett bőrunyagot, s a legénység cipőjét előbb 6 pengő ellenében, majd teljesen díjtanul talpaltatta meg, a legénység nagy részének bakancsot szerzett, amit a Kincstár szintén nem adott.” Szarvasi vonzódása a bőrökhöz családi eredetű: „mint egyszerű szűrszabó iparos ember gyermeke, már az élethivatásomat is a demokratikus haladás gondolatának szenteltem, amikor tanító lettem” – írja egyik 1947-ben frott kérvényében. ÁSZTL V-24 442.

29 Vándor Imre rendőr főhadnagy, osztályvezető feljegyzése a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának. Gyula, 1947. augusztus 11. Uo.

szerint folyamatban lévő népbírósi eljárás még nem indok a kiváló szervezőképességű és mélyen demokratikus gondolkodású közalkalmazott elbocsátására, aki olyannyira nélkülözhetetlen, hogy nélküle az iskola csődbe jutna. „Ha a múltban a nép ítéletével és elhatározásával a meg nem felelő embereket népitélet alapján állásából – helyesen – el lehetett mozdítani, úgy egészen természetes, hogy amidőn olyan emberről van szó, aki nemcsak hogy megfelel, aki nemcsak hogy nem vét a demokrácia ellen, hanem igen hasznos és jó szolgálatot tesz, hasonló népitélettel, elhatározással munkahelyén visszatartható legyen.”³⁰

Próbálkozásuk eredménytelen maradt: a folyamatban lévő népbírósi eljárás, valamint rendőrhatalósági felügyelete miatt 1947 szeptemberében Szarvasit felfüggesztették az állásából.

A Budapesti Népbüzségtség a vádiratot 1947. október 11-én küldte meg a Budapesti Népbírósnak. A vád: népellenes büntett. Az indoklás: Szarvasi zsidó vagyont tulajdonított el, valamint az ostrom alatt meghaltak értékeit ellopta. A vádak megalapozatlanságára hivatkozva a Budapesti Népbírósnak felmentő ítéletet hozott, a megyei rendőrkapitányság azonban nem szüntette meg Szarvasi rendőrhatalósági felügyeletét. „Nevezett többrendbeli népellenes büncselekmény elkövetésével alaposan gyanúsítható, és nem bizonyította be, hogy a demokráciának hasznos tagja akar lenni.”³¹

Szarvasi a rendőrhatalósági felügyelet megszüntetése érdekében két alkalommal is a belügyminiszterhez fordult (1947 szeptemberében, illetve 1948 májusában). Első kérvényében még csak saját zsidómentő múltjára és 1945 utáni iskolaszervező tevékenységére hivatkozott, a másodikhoz már dokumentumokat is mellékelte és politikai gesztusokat is tett. Cáfolandó a rendőrségi indoklást, csatolta a felmentő népbírósi ítéletet, az iskola felügyelőbizottságának fentebb már idézett véleményét és „Szarvasi nagyközönség” elismerő hatósági bizonyítványát. A demokrácia úttörőjének és élharcosának vallotta magát. „A múlt rendszerben üldözött voltam demokratikus baloldali gondolkodásomért. A deportáltakból többet hamis papírokkal bújtattam századomnál, a kitelepülésre kiadott parancsot megtagadtam. Most mégis egypár hangos egyén jóvoltából, akiknek önző egyéni érdekeit sértem, reakciós, fasiszta vagyok, aki állandó meghurcolásnak van kitéve, állásából elmozdítva, a társadalomból kiközösítve – mindezt becsületes magyarságomért. Politikai állásfoglalásomról meggyőződést nem is szerezhettem senki, mivel párttag nem voltam a múltban, most meg rendőri felügyeletem miatt nem lehettem.”³²

Szarvasi alkalmazkodott a korszellemhez, amikor támadta a tehetősebb szarvasi vállalkozókat: ezzel a munkáspártoknak, s mindenekelöl a kommunista pártnak hízelgett. A kisiparosság érdekeit szolgáló „közműhely” miatt „pár nagytőkés, gépi berendezéssel rendelkező nagyiparos [?!] agitációjára ellenem fordult az iparosság egy része. Azok pedig, akik megértették a közműhely jelentőségét, megfélemlítve az ellenem meginduló hajsztától, félrevonultak. Máról holnapra az lett a jelszó, hogy én kolhozba akarom szervezni az iparosságot. Máról holnapra fasiszta-reakciós lettem” – írja kérvényében. E két utolsó állítás homlokegyenest elmentmond egymásnak. Szarvasi azzal akart jó pontokat szerezni a kommunista belügyminiszternél, hogy a szocialista rendszer ellenségeit nevezte meg vádlóiként, és ezzel mintegy annullálta is az ellene felhozott vádakat.

A belügyminiszter válaszárol nem tudunk; a járási és a megyei politikai rendőrség eltérően vélekedett a rendőrhatalósági felügyelet megszüntetéséről. A járási, Szarvason székelő belügyesek elleneztek: „látszata sincs meg annak, hogy nevezett igyekezne a változott viszonyokba

30 ÁSZTL V-89 330.

31 ÁSZTL V-24 442.

32 1948. május 24. Uo. A további idézetek is a levélből származnak.

beilleszkedni. [...] Igen fontos államérdek fűződik ahhoz, hogy nevezett továbbra is fokozott ellenőrzés alatt álljon, és minden ténykedése könnyen ellenőrizhető legyen. [...] ilyen ember nem méltó arra, hogy demokratikus intézményeknél vezetői állásba jusson, még kevésbé, hogy a demokratikus ifjúság nevelését irányítsa” – írták 1948 májusában. Két hónap sem telt el, és a gyulaiak megenyhültek. A szarvasi ávosok³³ értetlenkedtek, amikor Gyulán székelő kollégáik 1948 júliusában megszüntették Szarvasi rendőrhatalósági felügyeletét. „Személyes magatartása és viselkedése mind azt bizonyítja, hogy nemhogy híve, hanem éppen ellensége a demokráciának” – írták Gyulára.

Az 1948 nyarától 1949 őszéig terjedő másfél évből nincsenek források. Az 1949. november 22-én a Szegedi Népbíróságon született ítéletről Szarvasi perének felújítására következtethetünk, kiváltó oka azonban nem ismert. Kedvezően zárult ez az eljárás is: a népbíróság mind a háborús, mind a népellenes bűntett alól felmentette Szarvasit.

Az ítélet szerint a háború alatt tett „demokráciaellenes kijelentéseit” a bírák azért nem vették számításba, mert a vádlott tagadta azokat, a vád pedig mindössze egyetlen tanút tudott felvonultatni. Nem adtak hitelt annak az új vádpontnak sem, hogy a háború idején Tótkomlóson a rekvirálástól húzódkodó parasztokról kijelentette, hogy „valamennyit ki kellene irtani”, és annak sem, hogy a falu kiürítések megfenyegette azokat, akik vonakodtak elhagyni otthonukat.

A derecskei zsidók deportálásáért az ítélet szerint a csendőrséget terheli a felelősség. A levették csupán parancsra felügyelték a zsidókat, mivel a Derecskén szolgáló nyolc csendőrt parancsnokaik kevésnek tartották a deportálás lebonyolításához. Egy derecskei lakos tanúsította, hogy Szarvasi nem gorombáskodott a községi pénztárossal, és nem nevezte őt zsidóbarátnak. Tanúk állították, hogy Szarvasi nem bántalmazta a zsidó munkaszolgálatosokat. Lőrincz Miklós és Fried Imre vallomását azért hagyták figyelmen kívül, mert 1944-ben (?) elmulasztottak panaszt tenni amiatt, hogy Szarvasi „állítólag” szombaton vécepucolásra rendelte őket. Az ítélet szerint Lőrincz asztalostól nem Szarvasi, hanem a főnöke, Dr. Gallé vitette el a szerszámokat. Szarvasi – olvassuk az ítéletben – nem tett különbséget „zsidó és nem zsidó levante között”.

Szarvasi felmentésében a századába tartozó, korábban már idézett zsidó orvos tanúvallomásának volt a legnagyobb súlya, akit Budapest ostroma idején „megmentett a nyilasok elől, majd [egy] ismeretlen nevű zsidó nőt is elbújtatott a nyilasok elől”. Volt tanú, aki azt állította, hogy Szarvasi utálta a nyilasokat és a németeket. Csellenző katonákat fogadott be, hogy megmentse őket a felkoncolástól. A század élelmezéséről gondoskodott, katonáinak ruhát és bakancsot szerzett. Igaz, olvasható az ítéletben, hogy Szarvasi huszonöt botot veretett néhány katonájára, akik ezért hálások voltak neki, hiszen az agyonlövésétől mentette meg őket. A megfenyítettek „légiriadó alatt munkáslakásokba törtek be, és onnan kenyérgyegyeket loptak el, amit aztán pénzért árusítottak. A vádlott, aki nagyon szerette az embereit”, személyesen járt el érdekükben, nehogy hadbíróhoz kerüljenek. Hadbíróhoz elé juttatott viszont két tisztet, akik az egyik légitámadáskor cserbenhagyták a legénységet.

A németek kérésének teljesítését igyekezett elodáztatni: amikor a németek felelősségre vonták azért, hogy száz embert még mindig nem bocsátottak rendelkezésükre, Szarvasi pálcájával látszatütem mért helyettesére, mintegy öt téve felelőssé a mulasztásért: „a népbíróság úgy találta, hogy az illető személyes szabadságát nem sértette.”³⁴ Szarvasi nem engedte, hogy húsz emberét a németek sáncására vigyék, pedig a német tiszt géppisztollyal fenyegette.

33 A helyi ÁVH-kirendeltségen tucatnyi belüleges dolgozott, számos besúgó segítette munkájukat. Pontos adatokat azért nem lehet tudni, mert maguk a belülegesek égették el iratanyagukat.

34 A Békés megyei Rendőr-főkapitányság III/III. alosztályának 1965. június 14-i jelentése a fentieket már így interpretálja: „Beosztottaival szemben a botozás fenyítést is alkalmazta, korbáccsal is fenyegette” őket.

Az ítéletben szó sem esik a korábbi vád legfőbb pontjairól: a zsidó ékszerész kifosztásáról, hullarablásról, szeszkiárúsításról. „A népbíróság, figyelemmel arra a körülményre, hogy a vádlott tagadta a bűncselekmény elkövetését, és figyelemmel az ügyben kihallgatott tanúkra, akik a vádlott mellett tettek vallomást, a vádlottat az államügyészség összes vádjai alól [...] azért mentette fel, mert megítélése szerint nincs megnyugtató módon bizonyítva, hogy a vádlott a vád tárgyává tett bűncselekményt elkövette volna.”

Nem feladatunk az ítélet jogi értelmezése, az azonban szemet szúr, hogy a bíróság mennyire vádlottpárti – a koncepciók perек időszakában, két hónappal a Rajk-per után. Feltűnő, hogy a bíróság kínosan kerüli az antiszemitizmus problematikáját. Az ítéletben a „paraszi származású”³⁵ Szarvasi már-már antifasiszta hőssé, úrellenes humanistává magasztosul.

1955 tavaszán, nem tudni miért, újra elővették az ügyet. A Belügyminisztériumban készült jelentés az ítélettel ellentétben részletezi az 1945-ben és 1947-ben felvetődött vádakot, amiből arra következtethetünk, hogy vagy zsarolni akarták Szarvasit, vagy a politikai helyzet változásainak következményeként perújrafelvételt tervezhettek.³⁶

ÖSSZEZÉS

Szarvasi György az első világháború utáni rendszerváltozást tanítói bizonyítvánnyal a zsebében érte meg. Polgárosuló paraszt-iparos család sarjaként lett elsőgenerációs értelmiségi. Megszerezte a belépőt az úri középosztályba, de annak csak a peremén helyezkedhetett el. Ki kellett alakítania a köztes helyzet életstratégiáját. A folyamatosságot a vallási hovatartozás jelentette számára: evangélikus kántortanítóként végzett, egyházával a kapcsolata folyamatos maradt. Szlovákos nevét Szarvasira magyarosította – 1945 előtt szívesen írta Szarvassyként, hangsúlyozva ezzel is, hogy ő már az urak közé tartozik.

Szarvasi azok közé az alsó középosztálybeli értelmiségiek közé tartozott, akik hagyományos, konzervatív elveket vallottak, érdeklődtek a közélet iránt, s legfőbb céljuk a vagyonosodás, valamint maguk és családjuk társadalmi presztízsének emelése volt.

Minden rendszerváltozáskor dolga akadt a rendőrséggel és az igazságszolgáltatással. Nem baloldali magatartása miatt, mondhatnánk: éppen ellenkezőleg. 1919-ben hónapokat töltött börtönben, 1945-ben népbírósági eljárást kezdeményeztek ellene. Hosszan elhúzódó pere 1949-ben furcsa felmentéssel zárult.

Szarvasi 1956. október 27-i fellépésével a szarvasi események döntő fordulatot vettek: a tömeggyűlés az első helyi hatalomváltó aktus lett. A tömeg pedig megtalálta benne vezetőjét, aki a következő napokban igyekezett kiépíteni az új hatalmi rendet a lakosság érdekeinek messzemenő figyelembevételével és a törvényesség legszigorúbb betartásával. Ez pedig a bomlás, széthullás, valamint az újjáalakulás és az új típusú szerveződések formálódása közepette bonyolult, emberpróbáló feladat volt.

1956-os szereplése miatt bíróság elé állították, és elítélték. Elsőfokú ítéletét, a tíz évet a Népbíróságok Országos Tanácsa öt évvel megtoldotta: börtönbüntetését az 1963-as amnesztia szakította meg.

35 Az ítélet bevezető része nem utal Szarvasi származására, ami nem jellemző a korabeli periratokra, a kulákküldözések idején pedig különösen szokatlan. Az indoklásból kiderül a vádlott paraszti származása, vagyoni helyzetéről azonban semmiféle adat nincs a dokumentumban.

36 Mikulás Károly „av. hadnagy” 1955. április 7-i feljegyzése. A két példány közül az egyik a „Békés megyei Főosztály Szarvasi Járási Osztályának megküldve”. ÁSZTL V-24 442. Perújrafelvételről nem tudunk.

196 ELEGYES DARABOK

STANDEISKY ÉVA

Szarvasi kiszabadulása után visszahúzódva élt, a róla készült jelentések önmagukat ismétlik.³⁷ Állandó rendőri megfigyelése a hatvanas évek végéig követhető nyomon. 1986-ban hunyt el.

A XX. századi magyar történelem gyakori fordulatai – sok millió honfitársához hasonlóan – Szarvasi Györgyöt is arra készítették, hogy nagyobb veszteségek nélkül élje át a nehéz időket, sőt, ha lehetséges, tegyen is valamit a viszonyok megváltoztatása érdekében. Szarvasi – helyi szinten – nem egyszer alakíthatta az eseményeket. Döntési helyzetekben erkölcsi normáinak, világlátásának megfelelően cselekedett. Tettei őt, tetteinek következményei a hatalmat minősítik.

IRODALOM

HUBAI László: *Magyarország választási atlasza*. 1–3. köt. és CD-ROM. Budapest, 2001, Napvilág.

PILISHEGYI Péter: A forradalom Szarvason, 1956. október 24.–november 3. *Szarvasi Krónika*, 1996. 10. sz. 48–62. p.

37 ÁSZTL O-14 977.

KECSKÉS GUSZTÁV

A FRANCIA TÖMEGSAJTÓ ÉS AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM*

1956. október 16-án a francia haditengerészet algériai felkelőknek szánt fegyvereket talált az Egyiptomból induló Athos nevű hajón. Október 22-én a francia titkosszolgálat sikeres akciójának köszönhetően elfogták az algériai Nemzeti Felszabadítási Front (FLN) vezetőit szállító repülőgépet. Október 29-én pedig Izrael Egyiptom elleni támadásával kezdetét vette a „szuezi válság”, amelybe másnaptól már Franciaország és Nagy-Britannia is bekapcsolódott... E Franciaországot közvetlenül érintő események okozta feszült légkörben érkeztek Párizsba a magyar forradalomról¹ és annak szovjetek általi brutális leveréséről szóló értesülések.

A rendelkezésünkre álló források egyöntetűen arról tanúskodnak, hogy a magyar forradalom és annak vérbe fojtása különlegesen erős hatást tett a francia lakosságra.² A francia közvélemény reakciója egyrészt a Magyarország és a magyarok iránti szolidaritás, másrészt a Szovjetunió akciója és az azt helyeslő Francia Kommunista Párt magatartása miatti felháborodás kifejezése volt. A magyar nép iránti mély szolidaritás a felkelés kitörésétől kezdve a magyarországi áldozatoknak nyújtott segítségben pénz-, ruha- és élelmiszergyűjtésben, különféle szervezetek által irányított véradásban nyilvánult meg. A november 4-i szovjet katonai beavatkozás után a francia lakosság szimpátiája a menekültek érdekében tett hasonló kezdeményezések támogatásában öltött testet.

Ez a reakció azonban tagadhatatlan intenzitása ellenére nem volt se tartós, sem kizárólagos. A „mártír Magyarország” mintegy tíz nappal november 4. után már jórészt eltűnt a közvélemény változásai iránt érzékeny napilapok hasábjairól. 1957 januárjától pedig a belügyi források is arról számolnak be, hogy a francia lakosság figyelme újra a „belső és tisztán nemzeti problémák” felé fordult, amin az algériai háború fejleményeit, valamint az ország gazda-

* E tanulmány alapjául szolgáló franciaországi kutatásaimat a francia kormány, a Sorbonne Párizs III Egyetem, valamint az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (a kutatási szerződés nyilvántartási száma: F-030125) ösztöndíjjal támogatták. A gyűjtött anyag feldolgozásához az MTA Történettudományi Intézete, a Pécsi Tudományegyetem, az 1956-os Intézet, valamint a Hidegháború-történelmi Kutatóközpont szakmai és anyagi támogatást nyújtott.

1 Az 1956-os magyar forradalom franciaországi vonatkozásairól lásd Kecskés (2003) 749 p. A francia tömegsajtó magyar forradalommal kapcsolatos reakciójára az értekezés IV. fejezetében térek ki, I. kötet, 196–237. p. Lásd még Fázsy Anikó: Budapest nem hazudott. 1956 a francia lapok tükrében, *Élet és Tudomány*, 2001. okt. 19.

2 A francia közvélemény magyar forradalommal kapcsolatos reakciójára vonatkozó fő források: Archives Nationales (AN): Synthèses des rapports mensuels des préfets (le Ministère de l'Intérieur), F1 C III 1235: 1956, août à décembre, valamint F1 C III 1368: 1957–1958, mois de janvier, de février et de mars 1957; továbbá a Francia Közvélemény-kutató Intézet (Institut français de l'opinion publique, IFOP) adatai lásd *Sondage*, 1958. I. sz.

sági és társadalmi helyzetével összefüggő kérdéseket kell érteni.³ A Szovjetunió és a Francia Kommunista Párt tekintélyvesztése szintén átmeneti jelenségnek bizonyult.

Az újabb szakirodalom nagy jelentőséget tulajdonít a sajtónak a francia közvélemény mozgósításában. Az alábbiakban a kutatások eddigi eredményeit felhasználva megvizsgáljuk a magyar forradalom francia tömegmédiára tett hatásának természetét, jelentőségét és időbeli kereteit. Felidézzük, hogy a korabeli francia sajtó meghatározó szereplői – a legjelentősebb napilapok, a nagy példányszámú hetilapok, a rádióállomások, valamint a francia hírügynökség, az AFP – hogyan viszonyultak a magyar eseményekhez. Számba vesszük, hogy a francia médiumok milyen eszközöket alkalmaztak (és mekkora sikerrel) a magyarországi válság híreinek közvetítése során.

Előbb azonban célszerű röviden bemutatni a korabeli francia újságok helyzetének fő jellemzőit.

AZ ÍROTT SAJTÓ HELYZETE FRANCIAORSZÁGBAN

A francia sajtót 1945 után két fő tendencia jellemezte: a koncentráció és a „depolitizáció”. 1931 és 1957 között a Franciaországban kiadott lapok száma 304-ről 127-re csökkent. Párizsban például az 1945-ben számon tartott 32 napilapból 13 maradt. A „depolitizáció” nem jelentette azt, hogy az olvasók nem érdeklődtek politikai kérdések iránt. Inkább abban nyilvánult meg, hogy megszűntek a pártokhoz kötődő újságok, vagy csökkent a jelentőségük az információközlést elsődlegesnek tekintő sajtó javára. 1946. januártól 1947. márciusig az FKP orgánuma, a *L'Humanité* elvesztette olvasóinak 58 százalékát, a kereszténydemokrata MRP lapja, a *L'Aube* a 75 százalékát, míg az SFIO szocialista párt újságja, a *Le Populaire* a 85 százalékát.⁴ Ez utóbbi 1945-ben még napi 275 ezer, 1958-ra viszont már csak 13 500 példányban jelent meg.⁵ A befolyásos napilapok nemcsak a pártoktól nem függték, hanem a IV. Köztársaság idején oly rövid életű kormányzati formációktól sem.⁶ A legnagyobb példányszámban megjelenő párizsi újságok és a vidéki napilapok többsége egyrészt hozzászoktatta olvasóit bizonyos „semleges” nézőponthoz, amire abból a célból volt szükség, hogy minél nagyobb számú olvasót elérjenek, másrészt figyelembe vették a közönség ízlésének átalakulását.⁷ E a folyamatok következményeként megnőtt az információk kiválogatásának és bemutatásának jelentősége a vélemények kifejezéséhez képest. A nagy napilapok, mindenféle véleményt képviselő olvasót egyaránt megszólítva, kerülték, hogy szembeszálljanak bármilyen szemlélettel. Igyekeztek tehát az információkat és a kommentárokat olyan területekre összpontosítani, amelyekben egyetértés mutatkozott. Az emocionális sokk alkalmazása csak olyan eseményekkel kapcsolatban volt elképzelhető, amelyeket a közönség lényegében egységesen ítélt meg.⁸ Amint láttuk, a magyar forradalom és annak leverése ilyen ügy volt.

A szakirodalom egybehangzó véleménye szerint az 1956-os magyar események óriási visszhangot váltottak ki a francia sajtóban: „Párizsban és vidéken egyaránt, a napilapokban éppúgy, mint a folyóiratokban, csak egyetlen összeolvadó kiáltást lehetett hallani: a csodálat

3 AN, F1 C III 1368: 1957–1958, mois de janvier, de février et de mars 1957.

4 Grosser (1972) 162. p.

5 Bellanger–Godechot (1975) 4. tom. 453. p.

6 Grosser (1972) 165. p.

7 Bellanger–Godechot (1975) 4. tom. 441. p.

8 Grosser (1972) 163. p.

kifejezését az egyik fél és a felháborodást a másik oldal irányában.”⁹ A történeti kutatás a magyar forradalom hatását tanulmányozva a napilapok közül eddig főként a *Le Monde*-dal, a *Le Figaro*val és a *L’Humanité*vel foglalkozott, a hetilapok közül pedig a *Paris-Match*sal, a *Témoignage chrétien*nel, a *L’Express*-szel és a *France-Observateur*rel.¹⁰ A Francia Kommunista Párt hivatalos orgánuma, a *L’Humanité* célja nagymértékben különbözött a többi nagy napilapétól. Maurice Thorez pártfőtitkár szerint ez a cél nem volt más, mint „ideológiailag és politikailag jobban felfegyverezni a bennünk bízó munkásokat”.¹¹ E lap esetében tehát tisztán politikai tevékenységről volt szó. Ez indokolja, hogy a *L’Humanité* magyar forradalommal kapcsolatos reakciójáról az alábbiakban csak érintőlegesen esik majd szó.¹² Szintén történt már kísérlet, hogy meghatározzák a rádió szerepét a magyar események franciaországi percepciójában. A francia hírügynökség, az AFP jelentőségéről viszont ebben az összefüggésben most olvashatunk először. Kezdjük az áttekintést a napilapokkal!

A NAPILAPOK

A *Le Monde* és a *Le Figaro* különleges figyelemmel és napi szinten követte a magyar válság fejlődését. Csak a szuezi ügynek tulajdonítottak ezzel összemérhető jelentőséget. André Fontaine, aki a *Le Monde* külföldi szolgálatának a vezetője volt 1956-ban, így emlékszik vissza ezekre a napokra: „Mivel a *Le Monde* délutáni újság volt... igen mozgalmas reggeleket éltünk át. Nyolc órakor elhatároztuk, hogy Szuezzel kezdünk; fél órával később Magyarország került felülre, utána ez még változott. Hihetetlenül lázas korszak volt ez.”¹³ A *Le Monde* október 23-tól bőségesen közölt információkat a magyarországi eseményekről. 25-én került a téma az első oldalra, röviddel ezután azonban a szuezi háború hírei kiszorították innen. Ennek következtében november 1-jén Magyarország a 6. oldalra került. Nagy Imre kormányának Magyarország semlegességére vonatkozó nyilatkozatát azonban a november 2-i számban újra az első lapra tették. A szerkesztőségi cikkek több napon át szintén a magyar ügygel foglalkoztak. Annak ellenére, hogy a magyarországi viszonyokat jól ismerő, magyar származású újságíró, Thomas Schreiber küldték tudósítónak Budapestre, a zűrzavaros helyzet miatt a pontos helyi információk megszerzése még a *Le Monde*-nak is nagy nehézséget okozott. Október 26-án például a felkelés leveréséről írtak, másnap viszont éppen ellenkezőleg, a mozgalom terjedéséről számoltak be. Az október 30-i vezércikk a felkelők győzelmét jelentette be. „A második szovjet beavatkozás hírére katasztrófa-ként éltük át. Hideg zuhanyként ért minket, mivel valóban reménykedtünk” – mondta André Fontaine a szerkesztőség hangulatáról.¹⁴ Hagyományaihoz híven a *Le Monde* igyekezett a lehető legteljesebb információs tablót felvázolni. A magyarországi események ismertetésén túl rendszeresen tájékoztatott a magyar felkelés nemzetközi és franciaországi visszhangjáról is. A kelet-európai és a nyugati kommunista pártok állásfoglalásairól éppúgy beszámolt, mint a francia pártok és értelmiségiek reakcióiról. A lapban

9 Bellanger–Godechot (1975) 4. tom. 451. p. A tanulmányban található francia dokumentumokból és publikációkból származó idézetek a szerző fordításai.

10 Diener Péter, a Toulouse-i Egyetem egykori oktatója 1990–1994-ben kutatásokat végzett az 1956-os magyar forradalom franciaországi visszhangjáról. Feljegyzéseit az 1956-os Intézet őrzi. Lásd még: Vignaud (1986–1987) Bernard (1991) Michel (1996) Horel (1996).

11 Bellanger–Godechot (1975) 4. tom. 441. p.

12 A *L’Humanité* 1956-os szerepéről lásd Tocqueville (1980).

13 Fejtő–Martinet (éd.) (1997) 153. p.

14 Uo.

közölt elemzések általában helytállónak bizonyultak. Például Maurice Duverger november 3-án a következőket írta: „Ha az oroszok akarnák, elpusztíthatnák a magyar forradalmat. [...] Bármit is terveznek, a nyugati demokráciák csak plátói módon, elítélő beszédekkel segíthetnének, mivel a beavatkozás más formája világháború kitöréséhez vezethetne. Gyakorlatilag a Szovjetunió véres győzelmet arathat.”¹⁵

A francia polgárságnak a második világháború vége óta működő mérsékelt jobboldali napilapja, a *Le Figaro* szintén naponta adott hírt a magyar eseményekről. Október 24-től november 17–18-ig Magyarország az első lapon szerepelt. A zavaros magyar helyzet miatt a *Le Figaro* információi is gyakran szorultak helyesbítésre. Kommentárjai pártosabbak voltak a *Le Monde* írásainál. A Szovjetunió és a kommunizmus elutasítását határozottabban kifejezésre juttatták.¹⁶

A *Le Monde*, a *Le Figaro* és a *L'Humanité* közötti vélemény- és értékítéletbeli különbség bemutatására elég felidézni a magyarországi szovjet beavatkozással, valamint a franciák és a britek szuezi támadásával kapcsolatban megfogalmazott álláspontokat. Maurice Duverger elemzése a november 7-i a *Le Monde*-ban egyszerre világos, elegáns és távolságtartó: „A magyarországi és az egyiptomi eseményeket szakadék választja el egymástól. Mindazonáltal mindkettő ugyanazt a jelenséget fejezi ki: egy nemzet sem mond le az erő alkalmazásáról, ha úgy véli, alapvető érdekeinek védelme ezt szükségessé teszi. Mindenki a maga módján cselekszik. [...] A diktátorok brutálisabbak, gyorsabbak, kegyetlenebbek: viszont talán kevésbé képmutatóak, mivel az erő alkalmazása megfelel saját természetüknek. [...] A Szovjetunió elítéli Franciaországot és Nagy-Britanniát a közel-keleti ügyek miatt, de Magyarországon rosszabbat tesz, mint ők. Az Egyesült Államoknak tiszta a keze és a lelkiismerete mindkét ügyben, mert nincs közvetlenül érintve, de elfelejthettük Guatemalát?”¹⁷ André François-Poncet cikke a *Le Figaróban* sokkal határozottabb és szenvedélyesebb véleményt fejez ki: „Az egyiptomi és a magyarországi események együtt, egyidejűleg zajlottak le, de nincs közöttük semmiféle oksági kapcsolat. [...] A nyomorban növekedett, a szolgaságtól kimerült, Lengyelország példájától... és egyáltalán nem az egyiptomi eseményektől... feltűszedett nép felkel a Kremlnek alárendelt kormány ellen. [...] Ilyen körülmények között hogyan lehetséges, hogy tisztességes emberek olyan mértékig híjával legyenek a szeméremnek és az ítélőképességnek, hogy összemossák a franciák és a britek akcióját Moszkva tettével? [...] Az egyiknek az volt a célja, hogy véget vessen egy göggel telt zsarnok támadásainak, és helyreállítsa... a nemzetközi jog és erkölcs tiszteletét. A másik viszont arra irányult, hogy ágyúlövésekkel és foszforgránátokkal korlátok közé szorítson egy népet, amelynek az egyetlen bűne, hogy demokráciára és szabadságra vágyik.”¹⁸ A *L'Humanité* viszont, mint közismert, teljes mértékben támogatta a szovjet katonai beavatkozást a „belső béke helyreállítására”,¹⁹ és egyértelműen elítélte Franciaország és Nagy-Britannia egyiptomi akcióját.

A magyar tragédia Catherine Horel szerint a november 19-i héten került le a napilapok címdaláról, átadva a helyet a Szezi-csatornánál folyó háború következtében fellépő ben-

15 Vignaud (1986–1987) 226. p.

16 Uo. 214–215. p.

17 Uo. 232. p. A Guatemalára vonatkozó kitétel bizonyára arra utal, hogy az Egyesült Államok légierije 1954 nyarán beavatkozott a közép-amerikai ország belháborújába.

18 André François-Poncet: *Le monde libre en péril. Le Figaro*, 1956. november 7., idézi uo. 234. p.

19 „Déclaration du Bureau Politique du Parti Communiste Français”. *L'Humanité*, 1956. november 5., idézi uo. 229. p.

zinhíány és az algériai háború híreinek.²⁰ Jean-Pierre Bernard tanulmányában felidézi, hogy november 9-én ment először gumikerekes metró a Châtelet állomástól a Port de Lilas-hoz. Szinte minden újság az első oldalon adott helyet ennek az újdonságnak, és fényképeket közölt róla. November 15-től „a mártír Magyarországra vonatkozó utalások lassan feloldódtak a párizsi világot átítató és betöltő nyugtalan és morózus hangulatban”.²¹ A magyar menekült-dráma viszont új visszhangra talált a nagy példányszámban megjelenő hetilapoknál.

A NAGY PÉLDÁNYSZÁMÚ HETILAPOK

A *Jours de France* és a *Paris-Match* számos drámai hangú riportot közölt a menekültek sorsáról az 1956-os év végéig.²² A *Paris-Match*, amelynek egyes számai több mint egymillió példányban keltek el, és mintegy hatmillió olvasójuk volt a IV. Köztársaság utolsó éveiben, valóságos nagyhatalomnak számított a francia sajtóban. A milliomosok, filmsztárok és arisztokraták világán túl ez a képes modern hetilap foglalkozott a „nagypolitika” kérdéseivel is. Alfred Grosser szerint az információs jellegű napilapokhoz hasonlóan a *Paris-Match*nál is nagyon nehéz megállapítani, hogy úgy írt-e, ahogyan feltételezése szerint az olvasói elvárták tőle, vagy közvetlenül – esetleg sugalmazás útján – saját látásmódját igyekezett elfogadtatni közönségével.²³

Október 27-től december 22-ig a *Paris-Match* minden száma foglalkozott az 1956. őszi magyar eseményekkel és azok visszhangjával. Tekintélyes mennyiségű információt és nagyszámú fényképet tettek közzé. Jean-Pierre Pedrazzinit, az újság kitűnő fotóscapatának tagját Budapesten halálos lövés érte. Három alkalommal, november 3-án, 17-én és december 22-én a magyar ügy a hetilap címlapján szerepelt. A szuezi háború kitörése után természetesen itt is a közel-keleti hírek kerültek előtérbe, és a magyar tragédiát az egyiptomi konfliktus szemszögéből elemezték. A kiváló minőségű fényképek közelebb hozták a magyar felkelésről és annak vérbe fojtásáról szóló híreket a Magyarországot igen kevésbé ismerő francia közönséghez. Nagy Imre november 3-án a címlapon megjelent színes képe „Budapest embereként” mutatta be a magyar miniszterelnököt. Számos fénykép jelenítette meg egy modern forradalom „hétköznapjait”: tankok a romos utcákon, holttestek, a lakossággal barátkozó szovjet katonák, felkelők és gyermekek portréi... A november 4-i szovjet támadás után a *Paris-Match*ban nagyon gyakoriak voltak a menekültek tragédiáiról, az áldozatok köztéri sírjairól és az ellenállásról készített megrázó képek (például a nők 1956. december 4-i felvonulásáról). A december 1-jei számban sokkoló fényképeket láthatunk egy budapesti klinikáról, amelynek egyik termébe szovjet harckocsis tört be, négy halottat és öt sebesültet hagyva maga után...

Az írott sajtó, amint megfigyelhettük, igen nagy teret szentelt az 1956. október–novemberi magyar válság bemutatásának. Vizsgáljuk most meg az „elektronikus média” szerepét a magyar ügy franciaországi fogadtatásában!

20 Horel (1996) 42. p.

A közel-keleti események csökkentették a Franciaországba szállított kőolaj mennyiségét. Ennek következtében a kormány kénytelen volt szabályozni a folyékony üzemanyagok fogyasztását.

21 Bernard (1991).

22 Horel (1996) 42. p.

23 Grosser (1972) 171. p. Vö. Bellanger–Codechot (1975) 4. tom. 423. p.

A RÁDIÓ SZEREPE

A rádió nagyon fontos helyet foglalt el a francia sajtó információterjesztési mechanizmusában. Az 1940-es években kezdődött az a visszafordíthatatlan folyamat, amelynek eredményeként az újságok közönségének jelentős része átpártolt a hangzó sajtóhoz.²⁴ A rádió nagy előnye, hogy egy nap folyamán többször is friss hírekkel tud szolgálni. Az a tény, hogy lényeges szerepet töltött be a német megszállás éveiben az ellenállási mozgalom Londonból történő szervezésében és a franciák lelkierejének fenntartásában, a rádiónak még nagyobb jelentőséget adott a lakosság életében.²⁵

Pierre Sorlin tanulmányozta a magyar forradalommal és annak következményeivel kapcsolatos francia audiovizuális dokumentumokat, hogy meghatározza a rádió szerepét az események franciaországi hatásában.²⁶ Felhívta a figyelmet arra, hogy ez a médium alapvető jelentőséggel bír a korabeli sajtó egyéb összetevőjéhez képest. A televízió ekkor még gyakorlatilag nem létezett. A hosszú nyomtatási idő következtében a hírügynökségeken keresztül reggel érkező híreket a napilapok általában csak másnap tudták terjeszteni. A mozikban sugárzott filmhíradók, akárcsak a hetilapok tudósításai, természetesen mindig késésben voltak.²⁷

A magyar forradalom kitörésének napján, 1956. október 23-án csak hírügynökségi jelentéseket olvastak fel a témáról, és a hírműsorokban nagyrészt az algériai lázadók vezetőit szállító repülőgép elfogásával foglalkoztak. A korszak két nagy franciaországi rádiója, a Radio Nationale és az Europe 1, miután felismerte a budapesti események jelentőségét, lépéseket tett annak érdekében, hogy közvetlen információkhoz jusson. Október 24-én a Radio Nationale kérte az AFP bécsi tudósítóját, Raoul Baillyt, hogy rendszeresen küldjön jelentéseket a magyarországi fejleményekről. A tudósító információszerzési lehetőségei nagyon korlátozottak voltak. Nem beszélt magyarul, és továbbra is Bécsben kellett tartózkodnia, a magyar határt éppen csak átlépve legfeljebb Győrig juthatott. Be kellett érnie a magyar menekültek beszámolóival és az osztrák kollégái által elmondottakkal. Mindez igen pontatlan, töredékes információkhoz, kis anekdoták, tanúságtételek közléséhez vezetett.²⁸

A két nagy rádió elhatározta, hogy tudósítót küld Magyarországra. Gilbert Lausun, az Europe 1 különtudósítója nem tudott magyarul, viszont jól feltalálta magát, és megismerkedett franciául beszélő emberekkel. Élénk, élettel teli beszámolóit azonban teljesen összefüggéstelenek voltak. Thomas Schreiber, aki – amint korábban említettük – a *Le Monde* különtudósítójaként utazott Magyarországra, mivel szinte az egyetlen magyarul tudó francia újságíró volt, együttműködött a Radio Nationale-lal is.²⁹ Ezek az újságírók rendszeresen küldték beszámolóikat Párizsba. Általában naponta két tudósítást sugároztak a francia hallgatóknak – reggel és este.³⁰ Bizonyos hullámzás figyelhető meg a magyarországi eseményekről közölt információk prioritási helyét és mennyiségét illetően. Kezdetben, október 23. és 25. között, egy olyan hírműsorban, mint a „Paris vous parle”, a 30 percből Magyarország három-négy percet kapott, általában az ötödik helyen. Az algériai vezetők letartóztatása és az ezzel kapcsolatos nemzetközi reakció állt ekkor az élen. Október 26-tól azután a magyar

24 Bellanger–Godechot (1975) 4. vol. 34. p.

25 Uo. 298. p.

26 Pierre Sorlin az Inathèque de France (Dépôt légal de la Radio Télévision)-nál végezte ezeket a kutatásokat, eredményeit 1996-ban tette közzé: Sorlin (1996).

27 Uo. 60. p.

28 Uo. 61. p.

29 Uo.

30 Uo. 64. p.

ügy előre került, de továbbra is csak mintegy három-négy perc időtartam erejéig. Október 28-ig az értesülések igen zavarosak voltak. Október 29-től a szuezi háború foglalta el az első helyet, és Magyarország a harmadik helyre szorult. November 4-től, vagyis a második szovjet katonai beavatkozás napjától teszik a hírműsor szerkesztői a magyar híreket újra vezető pozícióba. Ettől a naptól kezdve óriási mennyiségű információt közölnek a magyar válságról. Egyes napokon a hírműsor 30 perces műsoridejéből 15 percet töltött meg ez a téma: számos beszéd, szolidaritásra való felhívás és felháborodott kifakadás hangzott el. „Ez egy információs robbanás”, mondta Pierre Sorlin, aki feltételezte, hogy ebben a Guy Mollet vezette francia kormánynak is része lehetett. Szerinte így akarták egyiptomi akciójukról elterelni a figyelmet, mint ahogyan Anthony Eden kormánya tette Nagy-Britanniában. Pierre Sorlin azonban nem talált bizonyítékot gyanújának alátámasztására.³¹ Jean-Pierre Rioux azt hangsúlyozta, hogy a rádióállomások szerkesztőinek kezét megkötötte a Suez miatt bevezetett katonai cenzúra, és ezzel is magyarázható, hogy a magyar tragédiáról annyira bőségesen tájékoztattak.³²

Hogyan mutatták be a magyar eseményeket a nagy francia rádiók? Pierre Sorlin kutatásai szerint „ez a Magyarország egy elvont Magyarország volt”. Nagyon kevés konkrét információt adtak. A városok és a vidék közti kapcsolat vagy az agrárreform kérdése például teljesen homályban maradt. Mindössze annyit mondtak, hogy egy felkelésről van szó, és hogy minden a szovjetek álláspontjától függ. A kommentárok kizárólag az Egyesült Államok és a Szovjetunió magatartásával foglalkoztak. Különösen gyakran visszatérő téma volt a „nyugalom”: „Nyugalom honol.” „Visszatért a nyugalom.” „Minden nyugodt.” Thomas Schreiber még november 3-án is azt mondta – a helyszínen szerzett benyomásai alapján teljes joggal – a francia rádióhallgatóknak: „Budapesten a helyzet tökéletesen nyugodt.”³³ November 4. után azonban az egész francia sajtót elárasztották a szovjetek véres beavatkozásáról szóló hírek. Pierre Sorlin úgy véli, hogy az információk tartalmának ez a hirtelen fordulata hozzájárult a francia közvélemény rendkívül intenzív reakciójához.³⁴ Mielőtt összefoglalnánk, hogy a francia sajtó mennyiben és milyen eszközökkel erősítette ezt a hatást, vizsgáljuk meg, hogy a Franciaországban közzétett hírek egyik fő forrása, az *Agence France-Press* (AFP) és annak témánkkal kapcsolatos fő illetékese, Fejtő Ferenc hogyan szolgálta a magyar forradalom kérdésében a francia és a nemzetközi médiát.

AZ AFP ÉS FEJTŐ FERENC

Az AFP 1944. szeptemberi megalakulása óta különféle információk franciaországi és külföldi gyűjtésével és terjesztésével, valamint az e cél elérésével összefüggő egyéb tevékenységekkel megbízott szervezet volt.³⁵ A státusával és működésével kapcsolatos hosszú viták eredményeként született meg az 1956. december 28-án elfogadott törvény. Igyekeztek ugyanis megőrizni az ügynökség függetlenségét. „Semmilyen körülmények között nem lehet rá hatással olyan befolyás vagy tekintély, amely veszélyeztetné az információk pontosságát vagy tárgyilagosságát; semmilyen körülmények között nem kerülhet valamely ideológiai, politikai vagy gazdasági csoport jogi vagy tényleges ellenőrzése alá... A francia és külföldi felhasználók számára rend-

31 Uo. 64–65. p.

32 Rioux (1983) 2. vol. 115. p.

33 Sorlin (1996) 65. p.

34 Uo. 68. p.

35 Bellanger–Godechot (1975) 4. vol. 232. p.

szereken és megszakítás nélkül pontos, pártatlan és megbízható információkat kell szolgáltatnia”, szögezte le a törvény.³⁶ Fejtő Ferenc, aki 1947-től az AFP-nek a kommunista világ ügyeivel megbízott osztályát vezette, aki tehát a szovjet blokk országaival is foglalkozott, több ízben megerősítette: soha nem érzekelte, hogy a hivatalos körök bármiféle nyomást gyakoroltak volna rá. Nem próbálták „orientálni” őt elemzéseinek elkészítése során sem.³⁷

Noha a nagy francia napilapok a válság idejére küldtek tudósítókat Magyarországra, az AFP nagyon fontos információs forrást jelentett az egész francia sajtó számára. Az ügynökség nem csak két budapesti tudósítójától – Gaston Fournier-től és Pierre Fréderixtől – kapott rendszeresen értesüléseket a magyar forradalomról. Más fővárosokban székelő munkatársai, főként a bécsi, a belgrádi, a londoni, a washingtoni és a New York-i tudósítók fontos információgyűjtő munkát végeztek. A párizsi szakértők, a dokumentumokon szereplő formulával élve: „a magyarországi események menetét szoroson követő párizsi megfigyelők”, mindenekelőtt Fejtő Ferenc pedig helytálló elemzéseket írtak, amelyek azután a sajtó széles köreiben elterjedtek.³⁸ Október 24-én ezek a „megfigyelők” helyesen állították, hogy a lengyel párt liberális szárnyának győzelme siettette a magyar események fejlődését, és hogy a Petőfi Kör kommunista értelmisége a politikai követelések megfogalmazásával nagy szerepet játszott a közvélemény formálásában.³⁹ Október 26-án a szakértők úgy vélekedtek, az események már jelentősen túlhaladták Nagy Imre kísérletét, hogy a kommunista rendszer annak titóista irányban történő átalakításával megmentse. Úgy találták ugyanakkor, hogy a magyar kormányfő nyugalomra felhívó nyilatkozatai őszinték és valóban békülékenyek.⁴⁰ November 1-jén az AFP belgrádi tudósítója hiteles forrásokból arról értesült, hogy szovjet csapaterősítések érkeztek Magyarországra.⁴¹ November 2-án a francia hírügynökség egyik budapesti tudósítója pedig azt táviratozta, hogy a Vörös Hadsereg egységei bekerítették a magyar fővárost, Nagy Imre tekintélye viszont megerősödött az országban.⁴² A szovjet represszió megindulása után Fejtő Ferenc és kollégái szintén helyes következtésekre jutottak: „Két hét óta a szovjet vezetők az előtt a választás előtt állnak, hogy brutálisan leverjék-e a magyar felkelést, példát statuálva ezáltal minden csatlós állam előtt, amely hajlana a Varsói Szerződésből való kilépésre – vagy átengedjék Magyarország területét, amivel viszont a szovjet birodalom összes széthúzó erőit bátorítanák. [...] Úgy tűnik, hogy a szovjetek választása teljes fordulatot jelez a Kremlben, ahol a »mérsékelt szárny«, Anasztasz Mikojjal az élen, az utóbbi napokban számos erőfeszítést tett, hogy olyan megoldást találjon a magyar válságra, amely lehetővé teszi a desztalinizáció és a liberalizáció ez év elején megkezdett politikájának megmentését.”⁴³ Fejtő Ferencnek az AFP-nél végzett,

36 Bellanger–Godechot (1975) 4. vol. 235–236. p.

37 Fejtő Ferenc felszólalása: Fejtő (1996) 192. p. Fejtő Ferenc 2002. február 18-i dátummal számomra küldött elektronikus levelében ugyancsak ezt fejtette ki.

38 Ezeket a dokumentumokat az AFP Dokumentációs Osztályán (Service de Documentation) őrzik a „La révolution hongroise »victorieuse«” címmel ellátott dossziében. Ezúton köszönöm Fejtő Ferencnek, hogy ajánlásával lehetővé tette számomra ezeknek az iratoknak a tanulmányozását.

39 AFP (Párizs): Dokumentációs Osztály, „La révolution hongroise »victorieuse«” című dosszié, távirat Párizsból, 1956. október 24., 2 óra 13 perc és 3 óra 17 perc.

40 Uo. távirat Párizsból, 1956. október 26., 14 óra 59 perc.

41 A *Politika* budapesti tudósítója éppen Nagy Imre irodájában volt, amikor a miniszterelnök telefonon értesült erről. Uo. távirat Belgrádból, 1956. november 1., 22 óra 33 perc.

42 Uo. távirat Budapestről, 1956. november 2., 14 óra.

43 Uo. távirat Párizsból, 1956. november 4., 10 óra 49 perc.

általánosan megbecsült munkája nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a francia sajtó túlnyomó része – a kaotikus magyarországi helyzetből eredő tévedéseket leszámítva – lényegében az igazságnak megfelelő értesüléseket és magyarázatokat közölhetett.

A SAJTÓ ESZKÖZEINEK SZEREPE A KÖZVÉLEMÉNY REAKCIÓJÁNAK ERŐSÍTÉSÉBEN

A magyar forradalomnak a francia közvéleményre tett óriási hatását figyelembe véve felvetődik a kérdés: a sajtó mely eszközei erősítették fel a magyar események visszhangját a francia lakosság körében? Mint már fentebb is kifejtettük, az írott és a hangzó sajtó egyaránt számos felhívásban buzdított a szolidaritási akciókban való részvételre. Ez a mozgósítási kampány, amelyben a kormány is tevékeny részt vállalt, az egyik első ilyen jellegű kezdeményezés volt Európában.⁴⁴ A napilapok nagy bőségben közöltek politikai tüntetésekre szóló felhívásokat is, majd beszámoltak lezajlásukról, növelve jelentőségüket. A forradalom harcait és a menekültek nyomorúságos helyzetét bemutató megrázó fotók tömeges megjelenítése, valamint a „szovjet erőszakkal szembeszálló nagyszerű felkelők” képét idéző megdöbbentő riportok közvetítése érzékenyvé tette a francia közvéleményt a magyarok sorsa iránt.⁴⁵ A történelmi analógiák felelevenítése a régi reflexek mozgósítása révén szintén fokozta az érzelmi hatást. Az újságok felidéztek az 1789-es francia forradalmat éppúgy, mint az 1871-es Párizsi Kommünt. Az értelmiségiek széles sajtónyilvánosságot kapott felhívásában például a Szovjetunió magatartását a cárizmussal hasonlították össze: „A Kreml vezetői, amikor tankjaikat és repülőgépeiket elküldték, hogy a felkelőkre lövessenek, akárcsak a cárizmus idején, Moszkvát az abszolutista reakció világának fővárosává tették, és a népek önállósági törekvéseivel szembefordulva újra vállalták a véres szuperrendőrség szerepét, amit a Szent Szövetség és a »versailles-iak« játszottak.”⁴⁶

A MAGYAR FORRADALOM FRANCIA SAJTÓRA TETT HATÁSÁNAK IDŐBELI KERETEI, TERMÉSZETE ÉS JELENTŐSÉGE

A közvélemény reakciójához hasonlóan az 1956. október–novemberi magyarországi események francia sajtóvisszhangja szintén rendkívül intenzív, de időleges jelenség volt, és a napilapokban a november 19-i héten, a nagy példányszámú hetilapokban 1956 végén lényegében lezárult. A heves sajtóreakció az egész nyugati világban jellemző volt. Az 1956-os magyar forradalom talán az első kimagasló médiaesemény volt a második világháború után. Mink András szerint „soha történelmi eseményről ilyen intenzitással és ilyen látványos helyszíni részvétellel nem tudósítottak a világsajtóban. Budapesten és a nyugati országokban hemzsegték a nyugati tudósítók, újságírók és fotósok...”⁴⁷ A fővárosban például 14 francia tudósító dolgozott.⁴⁸

A francia sajtó kiemelkedő érdeklődése több tényezővel magyarázható. Láttuk, hogy a franciaországi tömegsajtó elsősorban saját közönségének elvárásait igyekezett kielégíteni, és gyakran nem a politikai megfontolások voltak számára az elsődlegesek. A különleges sajtó-

44 Horel (1996) 37. p. Georgette Elgey is megerősíti, hogy az ilyen jellegű kezdeményezés nagyon ritka volt ebben az időben. Vö. Elgey (1997) 2. vol. 219. p.

45 Horel (1996) 35. p.

46 *Le Monde*, 1956. november 6., idézi Michel (1996) 20. p. „Versailles-iak” elnevezéssel az 1871-es Párizsi Kommünt leverő Adolphe Thiers követőt és katonaságát illeték, akik az ostromra készülve Versailles-ban gyülekeztek.

47 Mink (1996) 52. p.

48 Schreiber (1958) 35. p.

reakció tehát nagyrészt annak tudható be, hogy a közvélemény érdeklődött a magyar felkelés sorsa iránt. Ezt az alapvető érdeklődést fokozta jelentős mértékben a média. A nemzetközi sajtó figyelme a magyar válság iránt nyilván szintén arra ösztönözte a francia újságokat és rádiókat, hogy minél bővebben foglalkozzanak az eseménnyel. Ebben az összefüggésben érthetünk egyet a *France-Soir* egykori főszerkesztőjének, Farkas Gábornak a megállapításával, mely szerint a média befolyása meghatározó volt a francia közvélemény reagálásában.⁴⁹ Bernard Michel arra hívja fel a figyelmet, hogy a francia lakosság többségének mentalitásában még elevenen élő világháborús emlékeknek szintén nagy szerepük volt. Kiemeli továbbá, hogy az ötvenes években a hősiesség bizonyos kultusza még jelen volt a francia sajtóban: az ellenállás, a bátorság, a hazáért való hősi halál még értéknek számított. A „hősiesség”, a „hősi ellenállás”, a „bátorság” szavak valóban nagyon gyakran szerepeltek a sajtóban és a hivatalos nyilatkozatokban egyaránt.⁵⁰

Az 1956-os magyar forradalom által Franciaországban gerjesztett óriási sajtóhullám azonban, mint láttuk, az év végére már elült. Bár Nagy Imrének és társainak 1958. júniusi kivégzése rövid időre újra reflektorfénybe állította a vérbe fojtott felkelést, ezt követően már csak a kerek évfordulók alkalmából írt cikkek emlékeztek meg róla.

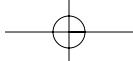
IRODALOM

- Claude BELLANGER–Jacques GODECHOT et. al. (éd.): *Histoire générale de la presse française*. Vol. 4.: *De 1940 à 1958*. Párizs, 1975, Presse Universitaire de France.
- Jean-Pierre BERNARD: Novembre 1956 à Paris. Vingtième siècle. *Revue d'histoire*, nr. 30. 1991. april–june.
- Georgette ELGEY (coaut. Marie-Caroline Boussard): *Histoire de la IVe République. Malentendu et passion. La République des Tourmantes (1954–1959)*, vol. 2. Paris, 1997, Fayard.
- FEJTŐ Ferenc felszólalása, Actes du colloque *Les intellectuels et l'opinion publique en France face à la révolution hongroise de 1956*, 17, 18, 19 octobre 1996, Institut français en Hongrie, Csapodi Csaba átírása, 2000. (Budapesti Francia Kulturális Intézet–Médiathèque.)
- François FEJTŐ–Guilles MARTINET (éd.): 1956. Le commencement de la fin. Actes du colloque *Budapest 1956–1996*, Palais du Luxembourg, Paris, 28–29 octobre 1996, Paris, 1997, Association pour la Communauté Européenne.
- Alfred GROSSER: *La IVe République et sa politique extérieure*, Párizs, 1972, Armand Colin.
- Catherine HOREL: „L'opinion publique française face à la révolution de 1956”, Actes du colloque *Les intellectuels et l'opinion publique en France face à la révolution hongroise de 1956*, 17, 18, 19 octobre 1996, Institut français en Hongrie, Csapodi Csaba átírása, 2000. (Budapesti Francia Kulturális Intézet–Médiathèque.)
- KECSKÉS Gusztáv: *La diplomatie française et la révolution hongroise de 1956*, diss. Sorbonne Nouvelle Paris III Pécsi Tudományegyetem, 1–3. kötet, Párizs, 2003.
- Bernard MICHEL: L'image de l'insurrection hongroise de 1956 dans l'opinion française. Actes du colloque *Les intellectuels et l'opinion publique en France face à la révolution hongroise de 1956*, 17, 18, 19 octobre 1996. Institut français en Hongrie, Csapodi Csaba átírása, 2000. (Budapesti Francia Kulturális Intézet–Médiathèque.)
- MINK András: „Hideg éterháború. A Szabad Európa Rádió és 1956”. *Beszélő*, 1996. november, 47–54. p.

49 Fejtő–Martinet (1997) 89. p.

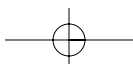
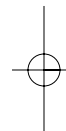
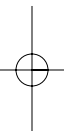
50 Michel (1996) 21. p.

- Jean-Pierre RIOUX: *La France de la Quatrième République*, vol. 2.: *L'expansion et l'impuissance, 1952–1958*, Paris, 1983, Seuil. /Nouvelle histoire de la France contemporaine, nr. 16./
- Thomas SCHREIBER: *La Hongrie de 1918 à 1958. État des Travaux et Annexe Documentaire*, Paris, 1958. Fondation Nationale des Sciences Politiques. (Kivonat a *Revue française des sciences politiques*-ből.)
- Pierre SORLIN előadása, Actes du colloque *Les intellectuels et l'opinion publique en France face à la révolution hongroise de 1956*, 17, 18, 19 octobre 1996. Institut français en Hongrie, Csapodi Csaba átírása, 2000. (Budapesti Francia Kulturális Intézet–Médiathèque.)
- Olivier TOCQUEVILLE: *L'Humanité face au coup de Prague de 1948 et à la révolution hongroise de 1956*. (Szakdolgozat, 1980.)
- Christine VIGNAUD: *L'opinion française face aux événements de l'Europe de l'Est de 1956*. (Szakdolgozat Robert Frank vezetésével, 1986–1987.)

208 ELEGYES DARABOK

KECSKÉS GUSZTÁV

EÖRSI LÁSZLÓ

A (II. KERÜLETI) NEMZETI FORRADALMI BIZOTTMÁNY A MAGYAR NEMZETI FORRADALMI BIZOTTMÁNY MEGALKULÁSA

A szervezet létrehozásában Dudás Józsefnek¹ volt meghatározó szerepe.

Október 27-én a Széna téren, a harcok egyik fontos színhelyén spontán szónoklatot tartott több száz főnyi tömegnek. Általános sikert aratott, ezért másnapra ugyanott gyűlést hirdetett.

28-án – mivel a fellépésének híre elterjedt – az előző napinál jóval nagyobb tömeg gyűlt össze. Dudás ezúttal felkészülten állt a tömeg elé. Beszélt a megvalósítandó célokról,² és felszólította a jelenlevőket, hogy válasszanak ki maguk közül száz embert, akik másnap összegyűlnek a kerületi tanács Frankel Leó utcai épületében, és újabb választás révén létrehozzák a kerületben a Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmányt. A jelölés azonmód végbe is ment: minden jelentkező felállt egy autóröncs tetejére, és a beszéde végén a tömeg közfelkiáltással megszavazta a legrátermettebbeknek ítélt szónokokat.³

A Bem laktanya katonái és a Széna téri felkelők fegyveres biztosításával (ezt is Dudás szervezte meg) október 29-én 11-kor a tanácsháza nagytermében négy-ötszáz fő részvételével megkezdődött a Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány⁴ megválasztása.

Dudás bizonyult a legfelkészültebbnek és a legszuggesztívabbnak. Vázolta 25 pontos programját, és a szintén általa írt *Felhívást*. Legfontosabb követelései: a Biztonsági Tanács küldjön fegyverszüneti bizottságot Magyarországra, valamint anyagi és esetleges katonai segítséget is, és ismerje el „hadviselő” félnek a Bizottmányt; álljon fel ideiglenes kormány Nagy Imre, Kádár János, Kovács Béla, valamint szabadságharcosok és a Bizottmány tagjainak részvételével; Magyarország lépjen ki a Varsói Szerződésből, a szovjet csapatokat vonják ki;

1 Dudás József 1912-ben született Marosvásárhelyen, munkáscsaládban. A Román Kommunista Párt tagjaként több ízben letartóztatták, 1934–1939 között raboskodott. 1940-ben Budapestre költözött, és gépészmérnöki tanulmányokat folytatott, majd részt vett az antifasiszta mozgalomban. Kapcsolatba lépett Rajk Lászlóval, Kállai Gyulával, Tildy Zoltánnal is. Részt vett az 1944. szeptember 22-i moszkvai fegyverszüneti tárgyaláson. A Magyar Nemzeti Felszabadító Bizottság tagjává választották. Mivel a Demény–Weissshaus-frakcióhoz kapcsolódott, az MKP elutasította a felvételét. 1946-ban a fővárosi törvényhatósági választáson kigazda színekben indult, és a végrehajtó testület tagja lett. Többször internálták, 1951-ben a román államvédelem kérésére kiadták, hogy állítólagos besúgói tevékenységét kivizsgálják, de bizonyítékok hiányában 1954-ben visszaadták Magyarországnak. 1956-ig nem politizált. Noha nem volt diplomája, csak abszolvál, mérnökként és hűtőgépszerezőként dolgozott.

Október 23-án részt vett a tüntetéseken, de ezután napokig ki sem mozdult hűvösvölgyi lakásáról. 27-én ment be először a városba. Lásd Baló (1993) 222–223. p.

2 Lásd a továbbiakban.

3 Dudás József kihallgatási jkv. 1956. november 23. HL 00115/56.

4 A továbbiakban e szervezetet csak Bizottmányként jelölöm.

mondja ki a kormány az ország semlegességét Ausztria mintájára; az ÁVH-t haladéktalanul szereljük le (ezt ekkorra már bejelentette a kormány); engedélyezzék a szabad be- és kiutazást; a teljes lelkiismereti, vallás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot; többpártrendszert.⁵

Felhívásában központi, országos forradalmi szervezet létrehozásának szükségességét hangsúlyozta, amely egyrészt átvonná a szétzilálódott közigazgatás szerepét, másrészt – továbbfejlődve, terjeszkedve – hatékonyan közreműködne az ország politikai és társadalmi berendezkedésének átalakításában. A kormányzat nyilvánvalóan csak egy ilyen csúcsszervezettel látná értelmét tárgyalásba bocsátkozni. Ezért Dudás november 1-jén 10-kor a Sportszarnokban a forradalmi küldöttek országos kongresszusának összehívását kezdeményezte a Horthy- és a Rákosi-rendszer kiszolgálóinak teljes kizárásával. Arra kérte a forradalmi szerveket, hogy a II. kerületi tanácsházán székelő Bizottmánnyal azonnal vegyék fel a kapcsolatot a napirend és a javaslatok kidolgozása érdekében.⁶

A Bizottmány elnöke Dudás lett, vele együtt 32 tagot választottak meg, közöttük a tanács korábbi tisztviselőit (akik között MDP-tagok is voltak), papokat, kisiparosokat, értelmiségieket és néhány munkást.⁷

Dudás József azonnal útnak indult, hogy nyomdát keressen. A Szabad Nép-székháznál szerencsével járt. Híveivel elfoglalta az épületet, és induló lapja (*Függetlenség*, később *Magyar Függetlenség*) első oldalán megjelent a programja és a felhívása. S bár az orgánus deklaráltan a Bizottmány lapjaként jelent meg s fejtett ki hatást, az országos kibontakozás elmaradt,⁸ a szervezet egyedül a II. kerületben prosperált, a Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány tehát a tényleges tevékenysége alapján valójában csak egy II. kerületi szervezet volt.

A BIZOTTMÁNY MŰKÖDÉSE

A Frankel Leó utcában, a tanács épületében maradt tagoknak tehát a továbbiakban nélkülözniük kellett karizmatikus vezetőjük személyes jelenlétét, de telefonon keresztül is csak ritkán érintkezhettek vele. A szervezetet ketten irányították: az elnökséget Dudás

5 „Az ízig-vérig »rendszerátváltó« program Magyarország nemzeti státusára és a kialakítandó politikai berendezkedésre vonatkozóan tartalmaz követeléseket, illetve aktuális belpolitikai kérdéseket taglal. [...] A szöveg kimondatlanul tartalmazza, hogy amíg az ország vezetésének kérdése nem rendeződik a programban foglaltak szerint, a Bizottmány és a felkelők parancsnoksága hivatott arra, hogy a magyar forradalmat a külvilág felé képviselje.” Baló (1995) 9. p.

6 Izsák–Szabó–Szabó (1991) 133. p.

7 Ács Béla technikus, felkelő, Benke Miklós tanuló, felkelő, Bruck László, technikus, Bihari László tanácsai tisztviselő, Cservenka Ferencné segédmunkás, Fetter Nándor kisiparos, páter Gábris Grácián ferences házfőnök, Hajda László mérnök, Haypál Béla ref. lelkész, Kemény Pál esztergályos, Képes Géza író, Koncz Lajos közigazdász, Korányi Miklós volt kiskereskedő, dr. Kovács Zoltán segédmunkás, Komlóssy Zoltán gyári munkás, Mészáros Károly tisztviselő, Mód Aladár egyetemi tanár, író, Monojlovics Mihály tisztviselő, Munk Károly honvéd százados, Nagy Sándor marós, Pártay Tivadar hírlapíró, dr. Pásztor Tamás tisztviselő, Rózsa István kisiparos, Szabó János munkás, a Széna téri felkelők főparancsnoka, Szabó László agronómus, dr. Tariska István orvos, Tompa Sándor színművész, Veres Gábor hírlapíró, Vészi Endre író, Virág Mária tanuló, felkelő, dr. Zoltai Pál tisztviselő (Uo. 127. p.) A felsoroltak nagy részének későbbi bizottmányi szerepéről semmit sem tudunk.

8 Október 31-én vagy november 1-jén mintegy húsz helyi bizottmányi küldött jött az ország különböző városaiból Dudás felhívására a II. kerületi tanácsházára. Kovács Zoltán átküldte őket a Szabad Nép-székházba. (Kovács jkv. 1956. december 28. HL 00115/56.) Csakhogy Dudásnak az országos szervezésre már egyszerűen nem maradt energiája.

helyetteseként Pásztor Tamás⁹ vette át, Kovács Zoltán¹⁰ a titkárság vezetésére kapott megbízást.

- A testület még 29-én II. kerületi Nemzeti Bizottmány néven hétpontos felhívást tett közzé. „1. A II. ker. NB magáévá teszi a szabadságharcosok 16 pontból álló követelését.¹¹ Követeli a parasztság egységes képviselőletének legsürgősebb létrehozását, a kisiparos és kis-kereskedő társadalom megsegítését célzó intézkedéseket és az értelmiséget ért sérelmek legsürgősebb és személy szerinti orvoslását.
2. A kormány által adott ígérek bevaltásának, valamint a demokratikus választások mielőbbi kiírásának elvartában a rend és nyugalom érdekében ideiglenesen bizalmat előlegezünk a jelenlegi vezetők közül: Nagy Imrének, Kovács Bélának, valamint Kádár Jánosnak. Követeljük a kormánynak nemzeti, demokratikus és koalíciós alapon való széles körű átalakítását.
3. A II. ker. NB a politikai feladatokon túlmenően irányító és ellenőrző módon vesz részt a kerület közigazgatásának átszervezésében és demokratizálásában. Minden eszközzel támogatja a szabadságharcosokból és honvédekből, valamint rendőrökből alakított rendfenntartó osztatok munkáját.
4. A II. ker. NB minden rendelkezésre álló eszközzel elősegíti a kerület rendjének helyreállítását, a közellátás és a kerületi üzemek zavartalan munkafeltételeinek biztosítását. Céljának tűzi ki a kerület közlekedésének helyreállítását és az akadályok eltávolítását.
5. A II. ker. NB minden erejével részt vesz a bármilyen formában észlelhető árdragítási kísérletek letörésében.
6. A II. ker. NB felhívja a terület lakosságát, mindennemű panaszával és kérelmével forduljon a Bizottmány nappal-éjjel ügyeletet tartó titkárságához. (II. ker. Zsigmond u. 32/34. I. emelet 25.)
7. A II. ker. NB a hozzá befutó bejelentések, kérelmek és panaszok esetében utasítja az ellenőrzése alá vett tanácsai szerveket, hogy a harci cselekmények során bekövetkező hiányok helyreállítását soron kívül hajtsa végre. Ennek érdekében kötelezi a II. ker. KTSz-eket, felkéri a kisiparosságot, hogy azonnal jelentkezzenek a Bizottmánynál a helyreállítási munkák mielőbbi megindítása végett.”¹²

9 Pásztor Tamás Budapesten született 1911-ben, értelmiségi családban. Kereskedelmi Akadémiát végzett, majd jogi és államtudományi oklevelet szerzett. 1934–1941 között fővárosi tisztviselő volt, amíg zsidó származása miatt el nem bocsátották. 1943-ban belépett az FKgP-be. 1944-ben munkaszolgálatra vitték. 1945 tavaszán megszervezte az FKgP II. kerületi szervezetét, őszől nemzeti gyűlési képviselő, egy év múlva pedig a párt Országos Intézőbizottságának tagja lett. Ez alatt üzemi választmányelnök, felügyelő bizottsági tag volt. 1947 augusztusában a Magyar Függetlenségi Párthoz csatlakozott, ahol nagy-budapesti főtitkárrá választották. 1948 októberében koholt vádakkal hatévi kényszermunkára ítélték. Vida–Vörös (1991) 155. p.

10 Kovács Zoltán 1909-ben Kisvárdán született nyolgyermekes családban. Édesapja uradalmi kertész volt, édesanyja a háztartást vezette. 1931-ben belépett a FKgP-be. 1937-ben jogi egyetemet végzett Pécsen, miközben a Pénzügyőrségen dolgozott. 1939-ben pénzügyi fogalmazógyakornokká nevezték ki Kecskeméten, itt és Esztergomban dolgozott 1944-ig. A Nyugatra való kitelepítés elől Budapestre szökött, 1945 januárjáig bujkált. Ekkor a Pénzügyminisztériumban kapott állást, a pénzügyőrség főosztályának vezetője lett. 1945-től a Közalkalmazottak Szakszervezetének alapító tagja volt. Ekkor az FKgP-ből a NPP-be lépett át, a pártnak 1948-ig volt tagja. A minisztériumból 1950-ben elbocsátották. Ezután könyvelőként, zárgondnokként, szállítási felelősként, gépkocsi-előadóként, műszaki vezetőként, jogügyi előadóként, földnyilvántartó technikusként és segédmunkásként dolgozott. (Kovács Zoltán jkv. 1957. május 16. ÁSZTL V-145715/3.

11 Nyilvánvalóan az egyetemisták október 22–23-i követeléséről van szó.

12 Izsák–Szabó–Szabó (1991) 127. p.

A Bizottmány dokumentumai közül e felhíváson kívül az október 31-i ülés jegyzőkönyve maradt ránk, a fejezet további részének – ha külön nem jelzem – ez a forrása. Eből kiderül, hogy a szervezet a tanács korábbi szerepét átvéve igyekezett megfelelni a maga elé kitűzött feladatoknak. A bizottmányi tagok ekkor tervbe vették az elesettek családtagjainak támogatását, különböző segélyek juttatását, a harcok okozta károk helyreállítását is.

Különböző osztályok jöttek létre, közülük legjelentősebbnek a szociális osztály mutatkozott, amelynek vezetője, Szabó László agronómus a rendkívüli körülmények ellenére kiválóan szervezte az élelmiszer-ellátást.¹³ A többi osztály konkrét tevékenységéről csekély ismeretünk van.¹⁴ Az október 31-i ülésen elfogadtak egy olyan javaslatot, hogy zömében leváltják a régi tanácsi osztályvezetőket, és helyükre újakat neveznek ki. Pénzügyi osztály: Mészáros Károly; igazgatási osztály: továbbra is Bányász Ferenc; ipari osztály: dr. Nádor Albert; kereskedelmi osztály: Kovács János; mezőgazdasági osztály: Bunyiczay (?) László; építési osztály: Kontra Jenő (a városháza hozzájárulásával); oktatási osztály: Balázs Sándor; egészségügyi osztály: dr. Tóth István; lakásügyi osztály: Szabó Ignác; népművelési osztály: Karb Zoltán; kerületi TSB: Szalánczy Kálmán. Volt sajtóosztály is.¹⁵

A Bizottmány a tevékenységét igyekezett összehangolni a szomszédos kerületek forradalmi szervezeteivel. Megbízóleveleket, igazolványokat állított ki, szállítmányokat intézett, tájékoztatást nyújtott hazai és külföldi újságíróknak.

A Bizottmány politikai törekvései csak részben voltak azonosak más forradalmi szervezetek, csoportok politikai céljaival. A reprivatizációt óhajtották, de nem tudjuk, milyen mértékben.¹⁶ Támogatták, hogy korlátlan számban jöhessenek létre pártok, amelyek közül mindegyik részt vehet majd az ideiglenes kormányzásban. Elgondolásuk szerint a pártok képviselőket delegálnak a Bizottmányba, arról folyt a vita, melyik párt mennyit. Más forradalmi szervezetekben a pártok gyors szerveződését általában nem nézték jó szemmel, mert a népi-nemzeti egység megbontásának eszközét látták benne. A Bizottmány elnöke kisgazdapárti volt, és lehetséges, hogy a *minél több párt* elvet taktikai okokból helyeselte.¹⁷ A pártpolitikai szempontok érvényesítését azonban nem mindenki fogadta el. Szabó László, a szociális osztály vezetője ezt mondta: „Rögzíteni kell az elvi kérdést. A Bizottmány a nép által megválasztott szerv. Hozzuk tudomására Pásztor Tamásnak, hogy itt nem kisgazdapárti frakció működik, hanem megválasztott tagok.”

13 Ács Béla technikus, Széna téri felkelő és Mayer Zoltán raktáros volt segítségére.

14 ÁSZTL V-141833.

15 A felsoroltak nagy részének későbbi bizottmányi szerepéről semmit sem tudunk.

16 Szabó János („Szabó bácsi”), aki részt vett az alakuló ülésen, ezt vallotta: „A pontok közül az egyikben azt követelték: »Mindenkinek adjuk vissza azt, ami az övé volt.« Azaz az üzemeket, gyárat és a többi tulajdont. [...] Még a gyűlésen megkérdeztem [...], nem jelenti-e ez a kapitalisták és a földesurak visszahozását, és azt is, hogy a tulajdon milyen mérvű visszaadásáról van szó. Dudás és Pásztor Tamás akkor, igaz, elmagyarázták, hogy úgy mond csak a kisebb tulajdonokról van szó, a kisüzemekről és az 50 holdig terjedő földekről, a többiről pedig a következőkben [későbbiekben] egyeznek meg, és lehetséges, hogy a tulajdonosoknak csak pénzbeli értékét fizetik ki. Azonban ezeket a változtatásokat az általam megnevezett pontban nem vezették át, és meghagyták azt ugyanabban a fogalmazásban.” (Jkv. 1956. november 26. HL 00115/56.) Ismereteink alapján nyilvánvaló, hogy Dudás és Pásztor nem kívánták visszaállítani a Horthy-rendszert.

17 „...Dudás és Pásztor nekem elmagyarázták, hogy az ő számításuk egyszerű, és arra alapszik, hogy a Kisgazda Párt lesz a legerősebb, legnagyobb számú párt, a többiek, mivel belőlük sok van, jelentéktelenek lesznek, és ezért a kormányban ők lesznek a vezetők, mint a Kisgazda Párt képviselői.” Uo.

A 29-i tagválasztással kapcsolatban is adódtak viták. Részint amiatt, hogy több bizottmányi tagot, így Mőd Aladárt is támadták kommunista múltja miatt. Mőd ugyanazt az érvet használta fel a maga védelmében, mint Szabó László: „A forradalmi nemzeti egység alapján választották meg a bizottságot. Én azt szeretném leszögezni, hogy ezen elvi alapon állunk, és így szüntessük meg az egyéni hajszát.” Többen kiálltak mellette, és az a vélemény kerekedett felül, hogy „A Bizottmány hozzon határozatot, hogy szüntessük meg a rágalmozásokat. [...] A gazembereket ki kell rekeszteni, a becsületes embereket minden eszközzel meg kell védeni.” A többség abban is egyetértett, hogy a 29-i választás eredményét, „a forradalmi nép jelöltjeinek” legalitását a legkomolyabban kell venni, tehát csak valós indokkal lehet őket leváltani. Ám több bizottmányi tag a megválasztása óta nem jelent meg, helyettesítésükről dönteni kellett, és természetesen ebből is származtak viták.

Szeredás Jenő elnökségi tag¹⁸ a veszélyektől óvta a szervezetet: „Azok a jelenségek vannak, mint 45-ben. Megjelennek új demokraták és hősök, a dolgozók pedig kirekednek. Ennek nem szabad megtörténnie. [...] Ha rosszul vezetünk, az ország sínyli meg, sok vidéki szervezet jött tanácsért. Nagyon vigyázzunk, mert a rossz tanács többet árthat, mint egy elvesztett csata.”

A Bizottmány elismerést vívott ki a kerület lakosságának körében, de mindenképp a rendfenntartásban vállalt szerepével vált ismertté.

A BIZOTTMÁNY ÉS A REGULÁRIS FEGYVERES ERŐK

Seifert Tibor¹⁹ október 30-án csatlakozott a szervezethez. Pásztor Tamás elnök először a gépkocsipark kialakításával, majd Kovács Zoltán titkár javaslatára az épület őrségének a szervezésével bízta meg. Ő azonban még a kerület katonai parancsnoki tisztségét is kérte magának.²⁰ Pászornak és Kovácsnak – úgy tűnik – kapóra jött Seifert tettvégya, a fegyveres posztra valószínűleg addig nem akadt komoly jelentkező.²¹ Kovács helyesen állapította meg:

18 Szeredás Jenő festőművész 1945-től az FKgP tagja volt, 1956 után emigrált. Nem tudjuk, mikor került az elnökségbe.

19 Seifert Tibor Nagyszébenben született 1921-ben, kilencgyermekes családban. Édesanyja csomagoló, majd szakács volt, édesapja főelőadó a Térképészeti Hivatalnál. A négy polgári elvégzése után fizikai dolgozó és áruházi eladó volt 1940-ig, ekkor pénzügyi tisztviselő lett. 1942 októberétől ejtőernyős zászlóaljnál szolgált tizedesként. 1945 márciusában a szovjetek fogságába esett, ahol antifasiszta iskolát végzett. Propagandatisztként tevékenykedett 1947. júniusi hazatéréséig. A gimnáziumi érettségét 1953-ban, a technikumit (és vele a tervezetisztikus oklevelet) 1956-ban szerezte meg. Az Elektrotechnikai Szövetkezetben dolgozott. 1947–1955 között az MKP-MDP tagjelöltje volt. Felvételére nem került sor, mert az egyik testvére Belgiumba emigrált. Seifert október 23-án részt vett a tüntetéseken, ott volt a Rádió épületének ostrománál is. A 30-ai rádiófelhívásra a kerületi nemzetőrségbe akart belépni. Útközben találkozott Kovács Zoltánnal, akivel 1947–48-ban együtt dolgozott a Pénzügyigazgatóságon. Munkát kért tőle, erre ő elhívta a Frankel Leó utcába. Seifert Tibor jkv. 1957. március 5. ÁSZTL V-141833; 1958. május 12. ÁSZTL V-145715/3.

20 „1956 októberében bízom a Nagy Imre-kormányban, hogy a múlt hibáit kijavítsa. Úgy gondoltam, hogy segíteni fogok abban, hogy a rend helyreálljon, és az 1956 elején megindult egészséges folyamat megszilárduljon. A II. kerületi tanácsból engem 1955-ben jogtalanul elbocsátottak. [Seifertet anyagi előny elfogadásának vádjával 1954 decemberében egy évre ítélte az V. kerületi bíróság.] Úgy gondoltam, hogy elvállalom a katonai parancsnokságot, ezzel bebizonyítom, hogy nagyobb feladatok elvégzésére is alkalmas vagyok.” Seifert jkv. 1958. június 10. ÁSZTL V-145715.

21 Jóllehet a Bizottmány tagja volt Munk Károly százados is, akiről még lesz szó. Lehetséges, hogy az alakuló ülés után rögtön távozott, de az is elképzelhető, hogy politikailag megbízhatatlannak tartották.

„A kerületi parancsnokság ideája Seiferttől származott, másutt [irreguláris szervezetben] nem volt ilyen.”²²

Seifert azonnal munkához látott. Magához kérte Szmetya József őrnagyot, aki a tanács épületében lévő kiegészítő parancsnokságon dolgozott, felajánlotta, hogy legyen a helyettese.²³ Ezt ő elvállalta, Seifert az épület őrségének megszervezését bízta rá, Lakatos főhadnagyot segédtisztjévé nevezte ki. Ezután sógorát, Kósa Gyulát szintén helyettesének jelölte, aki feladatául az autópark vezetését kapta. Tehát Seifert az ő eredeti tisztségeit ruházta át.

A gépkocsipark-parancsnok feladata abból állt, hogy a különböző tulajdonjogú, átmenetileg gazdátlan autókat nyilvántartásba vett, és ezeket igazolvánnyal látta el.²⁴ Élelmiszer-szállításra, fegyverszállításra, a csoportok fuvarozására a felkelők rendelkezésére bocsátott gépkocsikat.²⁵

A rend fenntartása érdekében Seifert felvette a kapcsolatot Kővágó alezredessel, a Bem laktanya parancsnokával, Németh Imre rendőr századossal, a kerületi rendőrkapitánnyal és Szabó Jánossal, a Széna téri felkelők parancsnokával.

A Bizottmány 31-i ülésén Pásztor Tamás elnök köszönetet mondott Seifertnek (és Szabó Lászlónak, a szociális osztály vezetőjének), hogy jó munkájával öregbíti a Bizottmány hírnevét. Javaslatára Seifertet a Bizottmány rendes tagjává választották.

Ezt követően hozzálátott fő célja megvalósításának: az összes kerületi egységet az irányítása alá akarta vonni. Magabiztos fellépésével, utasításaival, a tekintélyes Bizottmány támogatásával meggyőző vezetőnek mutatkozott.²⁶ Sikeréhez hozzájárult az is, hogy a katonai és rendőrségi főtisztek – a diktatúrában betöltött szerepük miatt – a saját beosztottaik és a tömegek előtt egyaránt hiteltelenné váltak. Igazolványokat is csak a Bizottmánytól szerezhetek. Seifert egyébként nem ismerte el a kerületben – a Petőfi Akadémián és a rendőrkapitányságon – már működő két nemzetőrséget.²⁷

Önbizalmát növelhette az is, hogy egyes parancsnokok magukra hagyták a honvédeket, akik hozzá fordultak segítségért. Például a Budai Nagy Antal laktanyából 1-jén két katona jelentkezett: kb. háromszázan vannak felfegyverkezve. „Tanácsot kértek, mivel parancsnok nélkül maradtak. Megalakították a Forradalmi Tanácsot, de hogyan tovább. Utasítottam őket, hogy legyenek készenlétben. Tájékoztattak, hogy nagy erejű szovjet csapatok vannak a laktanyájuk közelében, és nem tudják, felvegyék-e velük a harcot. Én ezt határozottan megtiltottam. Megegyeztünk a telefon-összeköttetésben.”²⁸

22 Jkv. 1956. december 28. HL 00115/56.

23 A „Kieg” parancsnoka betegét jelentett (Seifert jkv. 1957. március 5. ÁSZTL V-141833), Szmetya itt parancsokhelyettes volt.

24 Nagy segítségére volt adminisztrátora, Hübel Antal. Mivel Seifert feltétel nélkül megbízott benne, az általa előkészített iratokat átolvasás nélkül is aláírta. Seifert Tibor jkv. 1956. december 19. HL 00115/56.

25 Seifert jkv. 1956. december 27., 29. HL 00115/56. Seifert azt is bevallotta, hogy hozzájárult az élelmiszer ausztriai behozatalához is. Munk Károly százados szerint Seiferték tíz tehérgépkocsit és két vízibuszt küldtek Bécsbe élelmiszerért, kötszerért. Tk. – 1958. május 30. ÁSZTL V-145715/1.

26 „Utasítást adtam Németh Imrének, hogy a kormány felhívására nála jelentkező nemzetőröket a létszám keretének megfelelően szerelje fel, ha erre nincs módja, akkor irányítsa a jelentkezőket a Bem laktanyába. A kerületben járőrökkel biztosítsa a lakosság nyugalalmát.” (Seifert jkv. 1958. május 22. ÁSZTL V-145715.)

27 Harc kiképzési csoportfőnökség jelentése. HL 1956-os gyűjt. 1/35.

28 Seifert jkv. 1956. december 29. HL 00115/56; Harc kiképzési csoportfőnökség jelentése. HL 1956-os gyűjt. 1/36.

A sikerek fokozták Seifert ambícióit. November 1-jén Fő utcai parancsnokságán (a Katonai Ügyészség és Börtön épületében) felkereste Butkovszky Emánuel, ²⁹ aki Budai Katonai Forradalmi Bizottmány ³⁰ nevében a budai fegyveres erők főparancsnoka volt, és az ő jóváhagyásával átvette a III. kerület katonai irányítását is. ³¹ Ekkor Butkovszky utasította Seifertet: küldje át hozzá a rendelkezésére álló összes autót, továbbá húsz felkelőt nehéz fegyverzettel; közölje rendszeresen a II. kerületi eseményeket; a letartóztatott ávéhásokat és az irattal nem rendelkező előállítottakat kísértesse át a Fő utcába. ³² Seifert nem tett ellenvetést, de – mivel úgy érezhette, így jelentősen csökkenne az ő hatásköre – a parancsokat nem teljesítette. Arra gondolt, hogy a Bizottmánnyal a háta mögött ignorálhatja Butkovszky utasításait. (Később még előfordultak közöttük különböző hatásköri nézeteltérések. ³³)

Seifert összehívta a szomszédos körzetek parancsnokait (Kővágó Sándort, Németh Imrét, Szabó Jánost, Ekrem Kemált, a Széna tériek egyik alparancsnokát, valamint a III. kerületi nemzetőrparancsnokot), és közölte velük, hogy ő a II. kerület katonai parancsnoka, de disponál az egész budai oldal fegyveresei felett is, ³⁴ aminek pedig semmi realitása nem volt. Formálisan a következő egységek tartoztak a Bizottmány irányítása alá:

A II. kerületi rendőrkapitányság (Bimbó út) Németh Imre rendőr százados parancsnokságával, 230 fős létszámmal (fegyverek: 14 géppisztoly, 2 golyószóró, 91 puska, 85 pisztoly, 22 kézigránát);

A Bem laktanya Kővágó Sándor alezredes parancsnokságával, 150 fős létszámmal (gyalogosági fegyverekkel);

A Széna téri felkelőcsoport, Szabó János parancsnokságával, 600 fős létszámmal (gyalogosági fegyverekkel, 4-5 géppuskával);

A Budai Nagy Antal laktanya 300 fős létszámmal (gyalogosági fegyverekkel, 25 ágyúval és három légvédelmi üteggel);

A Petőfi Akadémia Pesti Endre ezredes parancsnokságával, 600 fős létszámmal;

A SZOT Tárogató utcai központjában lévő egység Munk Károly százados ³⁵ parancsnokságával, 150 fős létszámmal (gyalogosági fegyverek, 15 golyószóró);

29 Butkovszky Emánuel 1931-ben Csepelen született. Négy polgári osztályt végzett, majd szerszám- és géplakatos szakvizsgát tett. Az Erőmű Javító és Karbantartó Vállalatnál helyezkedett el mint szerszámkészítő. Megpróbálkozott a katonai pályával is, és Szolnokon repülőhadnagy lett, de 1952-ben leszerelték.

A forradalom első napjaiban a Margit híd budai hídfőjénél tevékenykedő fegyveresek egyik vezetője volt. A fegyverszünet idején, október 31-én a Budai Katonai Forradalmi Bizottmány nevében elfoglalta a Fő utcai Katonai Ügyészség és Börtön épületét, és az itt tartózkodó kb. kétszáz fős felkelőcsoport parancsnoka lett.

30 E szervezetről egyelőre nem tudunk részleteket.

31 Seifert jkv. 1956. december 29. HL 00115/56.

32 Seifert Tibor jkv. 1956. december 7. HL 00115/56.

33 Két ilyen esetet ismerünk: Butkovszky 30-40 fegyverest küldött a Statisztikai Hivatalhoz, hogy annak vezetőit fogságba kísérik. Seifert hallott erről, és hogy lövöldözés volt az objektum környékén. Felhívta Butkovszkyt, arra figyelmeztetve, hogy ne ismétlődjön meg ilyesmi a kerületben. Butkovszky azt válaszolta, hogy ő küldte oda az embereket, ne avatkozzon bele az ő dolgába. (Seifert Tibor jkv. 1956. december 7. HL 00115/56.); Szabó János Butkovszkytól parancsot kapott, hogy kísértesse a Fő utcába a Széna téri foglyokat, Seifert viszont arra utasította, hogy küldje csak a Bizottmányhoz, és majd ha ő szükségesnek látja, Butkovszkyékhoz juttatja őket. (Seifert jkv. 1956. december 12. HL 00115/56.)

34 Németh Imre tk. 1958. május 31. ÁSZTL V-145715/1.

35 Seifert egyik vallomása szerint Munkot Király Béla november 1-jén kinevezte a II. ker. katonai parancsnokává (jkv. 1956. december 27. HL 00115/56).

A Frankel Leó úti II. kerületi kiegészítő parancsnokság 150 fős létszámmal;
 A II. kerületi Pasarét Támpont Parancsnokság (Pasaréti tér), Péntes Gábor parancsnokságával, 10 fős létszámmal (fegyverek: 4 géppisztoly, 1 golyószóró, 5 puska, 2 pisztoly, 7 kézigránát);
 Határőrség (Manréza) 40 fős létszámmal;³⁶
 A Vörös Hadsereg útján lévő tízfős adó-vevő csoport;
 A III. kerületi nemzetőrségi csoport, Kereszturi Sándor parancsnokságával.³⁷
 Az egységek képviselői bejártak Seiferthez megbeszélésre, aki így tájékozódott a mindenkori állapotokról. Jelentették neki a létszámot, a fegyvereket, az ellátottsági viszonyokat.³⁸
 Mindez két nap leforgása alatt történt, ilyen mértékben bizonytalanodtak el a fegyveres erők parancsnokai.

Így talán nem csoda, hogy Seifert egyre inkább elbízta magát. Felhívta a Bartók Béla úti Zalka Máté laktanyát, és bejelentette, hogy másnap szemlét fog tartani. A vonal másik végén Szendi Dezső alezredes kérdésére Seifert a budai körzet parancsnokaként mutatkozott be. Szendi így válaszolt: „eddig úgy tudtam, mi vagyunk azok, jöjjön ki, majd megfelelő fogadtatásban részesítjük.”³⁹

November 2-án azonban sürgősebb feladat ígérkezett...

A BIZOTTMÁNY ÉS A FELKELŐK

A Bizottmány alakuló gyűlésén – ahogy már említettük – négy felkelőt is taggá választottak. Közülük Szabó János („Szabó bácsi”)⁴⁰ szerepe volt kiemelkedő. Már a Széna téri felkelők

36 A Manrézának Szalva János ezredes volt a parancsnoka, az ott lévő tízfős Katonai Forradalmi Tanács Juhász László százados irányítása alatt állt. Nincs arról forrásunk, hogy Seifert melyikükkel állt kapcsolatban.

37 Dokumentum a „Kovács Zoltán és társai” peranyagban. ÁSZTL V-145715; Szmetya József tk. 1957. január 8. ÁSZTL V-141833. A listán még szerepel egy bizonyos Központi Őrség és a Klement Gottwald Gyár is. Az előbbi objektumot azonosítani sem tudjuk, az utóbbinál gyárőrségről lehet szó, de nincsenek kiegészítő adatok. Tóth alezredes feljegyzése szerint (Harckiképzési csoportfőnökség jelentése HL 1956-os gyűjt. 1/32-33.) Munk századosok „megszervezték a nagyobb üzemek őrségeit 2–16 fős létszámmal az üzem dolgozóiból. A Frankel Leó utcában és a Keleti Károly utcában kb. 120 egyetemista tartózkodott a Petőfi Akadémia tisztjeinek parancsnoksága alatt.”

38 Dokumentum a „Kovács Zoltán és társai” peranyagban. ÁSZTL V-145715. – Szmetya József tk. 1957. január 8. ÁSZTL V-141833.

39 Szendi Dezső tk. 1957. március 25. ÁSZTL V-150005/10.

40 Szabó János 1897-ben az erdélyi Zaguszenyben született. Hároméves volt, amikor édesapja, aki tanító volt, meghalt, édesanyja elhagyta. Menhelyen nevelkedett, majd 15 éves koráig családokhoz adták ki. Két polgárit végzett Temesváron, és géplakatosi szakmát szerzett. 1915 januárjától szinte az összes frontot megjárta, tizedessé léptették elő, nagyezüst vitézségi érmet kapott. 1919-ben három hónapig a Vörös Hadsereg szolgálatában állt mint század főbizalmi. A Tanácsköztársaság bukása után Szegeden belépett a francia légióba, de Bulgáriában többedmagával megszökött. 1923-ban hazatért Romániába, ahol gépészként, később fuvarosként dolgozott. 1942-ben Budapestre költözött, az FM-ben tehergépkocsi-vezetőként alkalmazták. 1943-ban orgazdaságért másfél évre ítélték (a büntetés le is töltötte), emiatt 1946-ban B-listára tették. 1945–1948 között az MKP tagja volt, majd 1947-ban egyidejűleg a Szabadság Párté, majd a Függetlenségi Párté is. A „kékcédulás” választási csalásról értesítette Pfeifferéket, de a Barankovics- és a Balogh-pártot is. 1949-ben Jugoszlávián keresztül Nyugatra akart szökni. A befagyott Dráván kelt át, de elfogták a jugoszláv határőrök. Fél évre a nagybecskereki lágérbe internálták, majd visszaadták a magyar hatóságoknak. Három hónapra ítélték, Kalocsán raboskodott. 1950-től újra tehergépkocsi-vezetőként dolgozott különböző vállalatoknál. 1953 márciusában az ÁVH kémkedés gyanújával kilenc hónapig őrizetben tartotta, azután bizonyíték hiányában szabadlábra helyezték. 1956. október 26-án csatlakozott a Széna téri felkelőkhez.

parancsnoka volt, de éppen hatásköri vitában állt társával, a szintén jelentős befolyással bíró Ekrem Kemál műszerésszel, amikor Dudás meghívta az értekezletre. „Itt találkoztam dr. Pásztorral, akit 1944-től ismerek [az FM-ből]. Ő még a gyűlés megkezdése előtt üdvözölt, és azt mondta, hogy az én helyem az elnökségben van, üljek oda. Mondta, hogy Dudással előkészített számomra egy meglepetést.”⁴¹

A meglepetés az volt, hogy Dudás bejelentette: kinevezték a budai forradalmi csapatok parancsnokává. Ő ezt nem vállalta, csak a Széna téri csoport parancsnokságát. Ekkor Dudás arra kérte, hogy legalább vállalja a rendszeres felügyeletet a budai felkelők felett a rend, a fegyelem fenntartása érdekében. Szabó ebbe végül is beleegyezett. Még a gyűlés vége előtt visszatért a Széna térre, és közölte kinevezését társaival.⁴²

A továbbiakban már csak felkelőparancsnoki minőségében járt a Frankel Leó utcában, nem tartotta magát a Bizottmány tagjának. Ilyenkor a felkelők érdekében járt közben, innen kapta a fegyverviselési engedélyeket, bizottmányi igazolásokat.⁴³ Emellett meleg ételt kért, és némi pénzt is, hogy segíthessenek családtagjaiknak. Seifert közreműködött a konyha felállításában, de a pénzbeli juttatásra a Bizottmánynak nem volt módja.⁴⁴

Seifert 31-én a Széna téren akarta megkeresni Szabót, de csak egyik helyettesét, Bán Róbert műszerésszt találta ott. Kerületi parancsnokként mutatkozott be, és ordítva utasította őt, hogy tartson rendet (mert azt hallotta, hogy még mindig nem szüntették be a céltalan lövöldözést), tegyen jelentést egy órán belül a létszámról, fegyverzetéről. Azt is követelte, hogy szereljék le a nem katonaviseltek, mivel azok rendbontók. Mivel Bán nem teljesítette a parancsot, 1-jén délben ismét magából kikelve vonta felelősségre a Széna téren, majd este magához kérte Szabót és őt is.⁴⁵

Ellentmondóak a források arra vonatkozóan, hogy a Bizottmány tényleges irányítást gyakorolt-e a felkelők felett. A legellentétebb vélemények közül: melyek szerint Szabó János elfogadta felettes parancsnokának Seifertet,⁴⁶ vagy a Bizottmány nem rendelkezett Szabó bácsi csoportjával,⁴⁷ az előbbi jár közelebb az igazsághoz.

A felkelők utalásai azt sugallják, hogy Szabó – Bán Róberttel ellentétben – készségesen együttműködött a Bizottmánnyal, és csak a forradalom leverése után alakult ki a szervezett szembeni ellenérzése. Egyes vélemények szerint Szabó nagyon is respektálta Dudást, és ezért

41 Szabó János jkv. 1956. december 6. HL 00115/56.

42 Uo. Ebben a vallomásában Szabó azt is mondta, hogy alezredekessé akarták előléptetni. Az adatok többsége ezt a közlést nem erősíti meg.

43 Itt kaptak Kopácsi-féle nemzetőrségi igazolványokat is.

44 Szabó János jkv. 1956. december 20. HL 00115/56 – Seifert jkv. 1958. június 5. ÁSZTL V-145715. Ennek ellentmond Bán Róbert közlése, aki szerint Szabó azt mondta, hogy utaltak ki neki pénzt (tárgyalási jkv. 1957. június 25. BFL 2383/57). Szabó János egyébként meglehetősen kedvezőtlen színben tüntette fel a Bizottmányt. Több ehhez hasonló véleményt fogalmazott meg: „Akkor, amikor Budapest utcáin magyar vér folyt, ők nem a néppel voltak, hanem a dolgozószobáikban ültek, a horthysta rendszer visszaállítására szőttek terveket, és a miniszteri tárcákon veszekedtek.” (Szabó János jkv. 1956. november 26. HL 00115/56.) A Horthy-rendszer restaurációjára a Bizottmány vezetői közül nyilvánvalóan egyikük sem törekedett. Hogy *csak* az egyéni karriervágyuk motiválta volna őket, az is túlzás. A már idézett október 31-i ülés jegyzőkönyve sem támasztja alá ezeket a vádakot.

45 Seifert jkv. 1956. december 12. HL 00115/56; tvall. 1957. november 8. BFL 2383/57; jkv. 1958. május 22. ÁSZTL V-145715; Bán Róbert jkv. 1957. február 6. BFL 2383/57; 1957. március 13. ÁSZTL V-145715/1.

46 Bán Róbert jkv. 1957. március 13. ÁSZTL V-145715/1.

47 Kovács Zoltán jkv. 1958. május 7. ÁSZTL V-145715.

hajtotta végre Seifert parancsait.⁴⁸ Dudás és Seifert viszont arról panaszkodott, hogy Szabó bácsit és csoportját képtelenség volt engedelmességre bírni.⁴⁹ Az felkelők verziója a hitelesebb: a legveszélyesebb időszakot végigküzdő harcosok – és főleg Szabó János – érthetetlen nyugalommal tűrték, hogy ordítva parancsolgassanak nekik.

A korábbi fejezetben láttuk, hogy a Bizottmány parancsnoksága alá tartozott a hűvösvölgyi ávéhás objektum is, amely nyomda volt, de foglalkoztak különböző rádióadások lehallgatásával is. Ám előzőleg, október 30-án a létesítmény a Széna téri felkelők felügyelete alá tartozott.⁵⁰ Az 50-60 főnyi személyzetre és az értékekre Németh Bálint segédmunkás vezetésével tíz felkelő vigyázott, megszervezték az őrszolgálatot is. 31-én igazolványokat szereztek Bizottmánytól,⁵¹ de az élelmiszer-ellátásukat is a szervezet segítségével oldották meg. Seifert – valószínűleg 1-jén – „szemlét tartott” náluk, leltárt vetetett fel, „birtokba vette” a bázist, nyugati adások rögzítésére adott parancsot, Németh Bálinttól pedig rádió adó-vevő készüléket kért a szolgálati kocsjára, és utasítást adott, hogy a lehallgatott híryanagokról hozzanak neki összefoglalókat.⁵²

Ebben az időben Szeredás Jenő elnökhelyettes révén a Bizottmány a II. kerületi pártházat elfoglaló Ekrem Kemál vezette részleggel is szoros kapcsolatba került. Szeredás felajánlotta a segítségét a csoportnak, ígéretet tett arra, hogy ellátják a felkelőket vöröskeresztes szállítmányokkal. Majd Ekrem és Szeredás vezetésével MDP-t kompromittáló adatokat kerestek és találtak, amelyeket az elkövetkezendő választásokhoz kívántak felhasználni. Szeredás öt-hat lánggránátot is a felkelők rendelkezésére bocsátott.⁵³

ELŐKÉSZÜLETEK A „FŐPARANCSNOKI” SZEMLÉRE

November 1-jén este Kovács Zoltán „a forradalomban szerzett érdemeiért” Seifertnek alezredesi rendfokozatot adományozott. Az addig csak tartalékos tizedes Seifert már előző naptól minden követ megmozgatott előléptetése érdekében, hogy formálisan is előjárója lehessen a környezetében lévő tiszteknek.⁵⁴ Kovács Zoltán – méltányolva kiváló munkáját – közbenjárta az érdekében. Hogy miként, abban a közlések jelentősen eltérnek, márpedig ez a forradalom alatt is fontos kérdéssé vált, nemkülönben a megtorlás idején. Kovács mindig azt állította, hogy konzultált Dudással, aki végül utasítást adott a kinevezésre.⁵⁵ Seifert szerint

48 Kovács 1956. december 28. HL 00115/56.

49 Tárgyalási jkv. 1957. január 8., 9. HL 00115/56; Nádas Károly jkv. 1956. december 30. ÁSZTL V-141833.

50 Október 30-án este két ÁVH-s tiszt kereste fel Szabó Jánost, és felkelőket kértek az objektumuk megvédésére (Németh Bálint jkv. 1957. február 5. ÁSZTL V-144134). Nagy lehetett az ijedség, hogy erre rászánták magukat. Az eseménysor részleteire a Széna téri felkelőkről szóló tanulmányomban fogok kitérni.

51 Kétféle igazolványt: a Kopácsi Sándor által aláírt nemzetőrségit és a Seifert által aláírt bizottmányit. Seifert 1956. december 12. HL 00115/56.

52 Seifert fellépéséről, az értékek védelméről szóló források ellentmondóak.

53 Thier István feljegyzése d. n., Thier és Bolyás Lajos tvall. 1957. július 15. BFL 2383/57.

54 Seifert legalább ezredesi rendfokozatra tartott igényt, hogy ne lehessen a Kiegészítő Parancsnokság vezetőjének beosztottja. Helyettese, Szmetya József őrnagy azonban figyelmeztette: ezredessé nem léptethetik elő, mert ahhoz a Minisztertanács hozzájárulása szükséges, így maradt az alezredesi rendfokozat. A legépelet kinevezést egyébként Seifert átszövegezte, és szolgálati idejét 1940. február 1-jétől jelölte meg. Ezt Kovács aláírta és lepecsételte, de arra kérte, hogy a kinevezés körülményeiről senkinek se beszéljen. Szmetya József 1957. január 8. ÁSZTL V-141833; Kovács Zoltán jkv. 1956. december 15., 28. HL 00115/56; Seifert jkv. 1956. december 12., 19., 27., 29. HL 00115/56.

55 Kovács Zoltán jkv. 1956. december 15., 28., tárgyalási jkv. 1957. január 9. HL 00115/56.

is hozzájárult Dudás a kinevezéséhez, és ezt írta a korabeli sajtó is.⁵⁶ Dudás viszont tagadta ezt, azt állítva, hogy ő csak a rend fenntartására, vagyis a fegyveres csoportok élére katonai parancsnokok kinevezésére adott parancsot Kovácsnak.⁵⁷ Dudás – akinek nem volt ideje, módja ellenőrizni azt, hogy mi folyik a Frankel Leó utcában – valószínűleg megbízott Pásztorban és Kovácsban annyira, hogy ők a számára ismeretlen Seifertet pozícióba juttathassák.

A bizottmányi tagok gratuláltak az előléptetéshez, előkerültek a poharak, és az ünnepi hangulatban a megérkező felkelőket is megkínálták likőrrel, kávéval. Szabó Jánoson és Bán Róberten kívül eljött Kiss Béla főhadnagy, Szabó katonai helyettese és tanácsadója, valamint Vasvári Ottó (anyagbeszerző) is.⁵⁸

Valamelyik „bizottmányos” azt hangsúlyozta, hogy az „igazi forradalom csak ezután fog kezdődni”, mert – ellentétben a közvélekedéssel – még nem győzött. A megszólítás kérdése is szóba került: az elvtárs semmi esetre sem jó, a bajtárs sem eléggé („mert nem vagyunk bajban”), legmegfelelőbbnek az *úr* hangzását tartották.⁵⁹

Kiderült, hogy a Bizottmány Dudás kezdeményezésére másnap reggelre szemlét tervez a Széna téren, a honvédség, a rendőrség, a nemzetőrség részvételével.⁶⁰ Dudás töretlenül nagy tekintélynek örvendett a II. kerületben, Pásztor, Kovács és Seifert egyetértett abban, hogy elvárásait minden körülmények között a legmagasabb szinten kell teljesíteni.⁶¹ Seifert parancsot adott Szabó Jánosnak, hogy felkelőt erre készítse fel, Kiss Bélát pedig arra utasította, hogy vegye fel a kapcsolatot az I., II., III. kerületi összes csoporttal, és teremtsen meg az összeköttetéseket is, hogy a parancsokat zökkenőmentesen lehessen továbbítani.⁶²

Az összes területi fegyveres alakulatról jelenteni kellett volna a létszámot, fegyverkészletet. Az adatok begyűjtésével Seifert az írnokként tevékenykedő Hübel Antalt és Szmetya őrnagyot bízta meg. Reggelre azonban mégis hiányzott a jelentések jelentős hányada, ezeket részben hozzávetőleges számításokkal pótolták. Értesítették a Bizottmány tagjait is, és a vezetők az apróbb részleteket is megbeszélték (pl. azt, hogy ki hol fog állni). Kovács Zoltán így fogadta volna Dudást: „Országos Főparancsnok úr, mint a II. kerületi Nemzeti Forradalmi Bizottmány titkára jelentkezem. Díszszemlére előkészültünk.” Ezután következett volna Seifert (aki hajnalban szerzett egy alezredesi egyenruhát), hogy beszámoljon a kerület fegy-

56 Seifert jkv. 1956. december 27., 29., tárgyalási jkv. 1957. január 9. HL 00115/56; Mi történt tegnap a Fő utcában. *Magyar Honvéd*, 1956. november 3. 1. p.

57 Dudás jkv. 1956. december 22., 29. ÁSZTL V-76898/2. Több jel is arra mutat, hogy Dudás könnyen bánt a rendfokozatokkal.

58 Bán Róbert vallomása szerint Seifert azonnal utasította Vasvárit, hogy hozzon neki egy vadonatúj egyenruhát alezredesi rendfokozattal, de Bán ennek ellenszegült, nem engedte el Vasvárit.

59 Bán Róbert jkv. 1957. február 6., tárgyalási jkv. 1957. június 25. BFL 2383/57. Wágner István felkelő szerint amikor Seifert a Széna téri látogatásakor igazolta magát, a kapuőr bajtársnak szólította, mire kikelt magából: „én nem vagyok bajtárs, hanem alezredes úr!” Wágner jkv. 1959. október 28. ÁSZTL V-146048/4.

60 Dudás a szemlélt Király Béla tábormok-nemzetőrparancsnok társaságában tervezte. Dudás tárgyalási jkv. 1957. január 8. HL 00115/56. Elhívta volna magával Pongrátz Gergelyt is. Dudás jkv. 1956. december 22. HL 00115/56.

61 A 31-i ülésen Tompa Sándor azt javasolta, hogy az „Országos Bizottmánynál” vagyis a Szabad Nép székházában állandó összekötő legyen: „csak az a felettes szervünk, más nem adhat utasítást”. A Dudás iránti teljes lojalitás abban is megmutatkozott, hogy a *Függetlenséget*, illetőleg a *Magyar Függetlenséget* óriási példányszámban terjesztették a kerületben.

62 Bán Róbert jkv. 1957. február 6., tárgyalási jkv. június 25. BFL 2383/57; jkv. 1957. március 13. ÁSZTL V-145715/1.

veres alakulatairól, elhelyezésükről, létszámukról (kb. 2500 fő) és fegyverzetükről.⁶³ Már hét óra előtt mindennel elkészültek, és fél kilencig várták Dudást, ezalatt még telefonálni sem mertek felmenni, nehogy éppen akkor érkezzen a „főparancsnok”. Ekkor viszont kiderült, hogy Dudást más elfoglaltsága miatt hiába várják. Erre Kovács és Seifert még délelőtt átautóztak a Szabad Nép-székházba, de nem találták ott.⁶⁴

FIASKÓ A KÜLÜGYMINISZTERIUMNÁL

November 2-án délután a Külügyminisztériumból két vészjelzés érkezett. Illés Jenő, a minisztérium munkástanácsának tagja a Bizottnányt arról értesítette telefonon, hogy ismeretlenek jöttek, és iratok után kutatnak náluk.⁶⁵ Seifertet pedig egy nő arról informálta, hogy a Külügyminisztériumban száz ávéhás bujkál.⁶⁶ Seifert úgy döntött, hogy utánajár a dolognak. Semmilyen bizonyíték nincs arról, hogy erről bárkivel is konzultált volna. Felhívta a Széna tériek Maros utcai bázisát (itt tartózkodott a felkelők és a parancsnokság nagyobb része), és mivel Szabó Jánossal nem tudott beszélni, utasítást adott a telefonkezelőnek, hogy szakképzett tiszt irányításával küldjön ki két rajt a Külügyminisztériumhoz, és fogják le az ávéhásokat, ha pedig kitörnének, vegyék célba őket. Seifert a felkelőkhöz csak kényszerűségből fordult, fegyelmezetlennek tartotta őket, ám ilyen feladattal más erőt nem bízhatott volna meg. Sőt: megparancsolta a Bem laktanya parancsnokának, hogy a Külügyminisztérium átfésülésébe ne avatkozzon bele.⁶⁷

A parancsot Sillay Rudolf gépkocsivezető, tartalékos százados, a csoport egyik parancsnokhelyettese vette. Mivel korábban Szabó közölte vele, hogy „Seifert alezredes utasítást adhat nekünk”, kijelölte a három századból az elsőt,⁶⁸ eligazította (csengessenek be, nézzenek körül, ha vannak ávéhások, kísérvék be őket), és útnak indította őket.⁶⁹ Mészáros főhadnagy vezetésével mintegy ötven felkelő⁷⁰ hamarosan körülvette a minisztériumot. Mészáros

63 Seifert jkv. 1956. december 12., 19., 27., 29. HL 00115/56; jkv. 1958. május 22. ÁSZTL V-145715; Kovács Zoltán jkv. 1956. december 28. HL 00115/56; Hübel Antal tk. 1958. május 30. ÁSZTL V-145715/1.

64 Seifert jkv. 1956. december 27; Kovács jkv. 1956. december 28. HL 00115/56. Az október 31-i bizottnányi ülésen Szeredás felvetette, hogy az Országos Bizottnány (Dudás vezetésével) költözzön át a volt pártházba, majd azt indítványozta, hogy az egyik emeletre költözzenek át a felkelők. Egyik javaslatot sem fogadták el.

65 Dudás jkv. 1956. december 1. HL 00115/56. Zimányi Tibor visszaemlékezése szerint a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának néhány tagjával ő kutatta az iratokat 2-án kora délután: a közvélemény elé akarták tární a szovjet–magyar egyenlőten gazdasági szerződések dokumentumait. Erről nem értesítették az ott dolgozókat, így lehetséges, hogy gyanúsnak tartották őket. Baló (1995) 53–54. p.

66 Seifert jkv. 1956. december 29; Kovács Zoltán jkv. 1956. december 28. HL 00115/56.

67 Uo. Seifert a későbbiekben úgy próbálta védeni magát, hogy azt vallotta: a fegyverhasználatot minden körülmények között megtiltotta; egyébként pedig négyszer annyian mentek, mint ahogy az utasítás szólt; és azért nem katonákat küldött, mert a Bem laktanyából nem kapott embereket. Seifert jkv. 1958. május 22. ÁSZTL V-145715.

68 Szilágyi Zoltán, a III. század parancsnoka azt vallotta, hogy ő azzal hátrította el a parancsot, hogy beosztottai egy részét elengedte, a többiek pedig őrszolgálatban vannak, jkv. 1958. június 5. ÁSZTL V-145715.

69 Sillay Rudolf jkv. 1957. szeptember 3., ügyészségi jkv. 1957. október 21., tárgyalási jkv. 1957. december 17. BFL 4987/57. Sillay szerint az akció előkészítésében Szabó János is részt vett, sőt, ő vezette azt. Ez utóbbi teljesen kizárt, de az előbbi verzió sem valószínű. Szabót mindenki nagyon jól ismerte, és a résztvevők emlékeztek volna rá.

70 Az akció résztvevői között volt Gelencsér László, Kiss Tibor, Kolonics János, Károlyi György, Limbek Ottó, Somlai Zoltán, Volcz Henrik és néhány egészen fiatal, általános iskolás korú fiú.

huszadmagával elindult a bejárat felé, miután az egység nagyobb részét lőállásba helyezte. Figyelmeztette őket, hogy az ávéhások ellenakciója a legfelső emeletről és a padlásról egyaránt várható. Meghagyta nekik, hogyha három lövést hallanak, azt vegyék jeladásnak, és haladéktalanul indítsák meg a támadást az objektum ellen.

„Egyszer csak kivágódott a kapu, és mintegy 20 fegyveres özönlött be. Drasztikusan és fenyegetően ordítottak” – emlékeztek vissza a minisztériumi tisztviselők. Feltartott kézzel a falhoz állították őket. Mészáros közölte, hogy nyílt parancsal jöttek, feladatuk az épület átkutatása, a bujkáló ávosok elfogása. Majd meg is kezdte társaival a motozást. Akinél fegyvert találtak, félreállították azzal, hogy felelősségre fogják vonni. Ekkor géppisztollyal megjelent Varga István, az őrség parancsnoka. Azonnal rátámadtak és lefegyverezték (akárcsak az őrség többi tagját), nem engedték, hogy elmondja: az épületben csak felfegyverzett dolgozók és honvédek vannak. Mészáros összetépte a felmutatott igazolványokat (beleértve a nemzetőr-igazolványokat is), és kijelentette, hogy azok nem érvényesek. Ezután a személyzetet a főportához terelték, ahol Mészáros megmotozta őket, közben mindenkitől megkérdezte, hogy párttag-e. Az igenlő választ adókat szidalmazta. A megbízhatatlannak tartottakat (a párttagokat és azokat, akik katonakönyvet nem tudtak felmutatni) különválasztotta a többiektől. Gyarmati Tibor, az egyik tisztviselő, aki később emigrált, megjegyezte, hogy a külügy dolgozóinak a fele ávéhás. Erre Mészáros megfenyegette azokat a tisztviselőket, akik ezt tagadták, majd Dudás parancsára hivatkozva közölte, hogy a minisztérium átkutatását megkezdik, hogy a száz rejtőzködő ávéhást elfogják. Mivel azok összegyűjtéséhez nem voltak elegendőek, Mészáros a kintiekkel bővítette a létszámot. Ezalatt Kalmár alezredes telefonon segítségért kért a HM-ből.

Az egyik tisztviselő végigvezette a felkelőket a szobákon, majd átkutatták a pincét és a padlást is. Mivel a személyzeti osztály vasrácsos ajtajához nem volt meg a kulcs, három lövéssel szétlőtték a zárat. A kint lévő felkelők ezt a parancs értelmében jeladásként értelmezték, és tűz alá vették az épületet, az ablakokat szétlőtték. Belül pedig azt gondolták, hogy társaikat támadás érte, ők is bekapcsolódtak a lövöldözésbe. Sérülés nem történt, de mintegy ötezer forintos kár keletkezett.⁷¹

Eközben a HM-ből Zólogy László ezredes utasítást kapott arra, hogy teremtsen rendet a Külügyminisztériumnál.⁷² Amikor a főkapun belépett, abbamaradt a lövöldözés, de hamarosan ismét elkezdődött. Zólogy kíséreeivel⁷³ lezáratta a főbejáratot, és magához rendelte a felkelők parancsnokát. Ekkor jött rá Zólogy arra, hogy a Bem tér felől lőtték az épületet, bár az ottani laktanyából ennek ellenkezőjét jelentették. Az objektum körülzárására a HM őrzászlóaljától rendelt ki karhatalmi erőt, a felkelőket pedig – miután a lövöldözés megszűnt – felsorakoztatta az egyik helyiségben. Ezután K-vonalon Király Bélától kért további parancsot. A felkelők lefegyverzését kockázatosnak találta, ettől Király ideiglenesen eltekintett, azt az utasítást adta, hogy amíg helyszínen ér, a fegyvereseket tartsa együtt.

A lövöldözésről a Széna téri parancsnokságon és a Bizottmányban is értesültek. Mire a felkelők egyik alparancsnoka az egységével és Seifert (alezredesi mundérban) odaért, már elcsendesedtek a fegyverek, és mindenki meggyőződhetett arról, hogy a minisztériumban nem

71 Druzdik János (főosztályvezető), Lipsz Jenő (külügyi osztályvezető), Varga István és Kun Pál (külügyi tisztviselők) tk. 1956. december 29. HL 00115/56; Varga tk. 1958. június 2. ÁSZTL V-145715/1.

72 Vörös Lajos vallomása szerint Mecséri János ezredes arra utasította Solymosi János alezredest, hogy öt harccsival és 50 harccsossal semmisítse meg a Külügyminisztériumot fenyegető fegyveres csoportot. Solymosi azonban kijelentette, hogy ezt parancsot nem hajta végre, mert ő már a VIII. kerület parancsnoka. Tk. 1957. május 23. HL 031/58/1.

73 Borus Lajos századossal és egy híradós tiszttel.

bujkálnak ávéhások. Ekkor tért vissza Zólogy a telefonálásból, többeket igazoltatott, és felelősségre vonta a felkelőket a károkozásért.⁷⁴ Végül megérkezett Király Béla tábornok is, aki ugyancsak bírálta őket. Állítólag azt is mondta a felkelőknek, hogy helyes parancsot kaptak, de rosszul hajtották végre.⁷⁵ Felhívta a figyelmüket, hogy az utasításokat pontosan, katonásan teljesítsék. Arra is kérte őket, hogy ilyesmikkel ne mocskolják be a forradalom tisztaságát,⁷⁶ majd Mészárosot utasította, hogy vezesse vissza csoportját a körzetébe. Ezután Király Seiferthez fordult. Az alezredesi ruhát látva megkérdezte, hogy milyen egységnél szolgál. „Közöltem velem, hogy én a II. ker. katonai parancsnoka vagyok, a II. ker. Nemzeti Bizottmány nevezett ki alezredessé, és átadtam a kinevezési okmányomat. Király kijelentette, hogy ez érvénytelen, s olyasfélét mondott, hogy ez a Dudás állandóan keresztezi útjait. Király utasította tisztjeit, hogy tartóztassanak engem le.”⁷⁷ Seifert pisztolyát a tábornok személyesen vette el.

A BIZOTTMÁNY BUKÁSA ÉS „FELTÁMADÁSA”

A HM-ben kihallgatásakor Seifert nem tudta megmondani, hogy honnan jött, s mióta forradalmár,⁷⁸ de kijelentette, hogy amennyiben rábízzák a budai főparancsnokságot, 48 óra alatt rendet teremt.⁷⁹ Király Béla viszont azzal vádolta őt, hogy akciójával kommunista restaurációt akart előkészíteni.⁸⁰ Kivégzéssel fenyegette, két ügyészt hívott, hogy statáriális úton vonják felelősségre.⁸¹ Megkérdezte, hogy hol van Dudás, és ki az a dr. Kovács Zoltán, milyen alapon ír alá kinevezési okmányokat. Közölte, ha előkeríti Dudást, akkor megmenekül az akasztástól.⁸² Egy-két óra múlva szembesítették Dudással (akit telefonon hívtak tárgyalni, majd megérkezésekor letartóztatták), és kiderült, hogy nem ismerték egymást. Így Király Bélának nemcsak a Külügyminisztérium elleni akcióért, hanem a törvénytelen előléptetésért is Kovács Zoltánt és Seifertet találták felelősnek. A tábornok Dudást szívélyes hangulatban engedte szabadon, noha ellenkező értelmű miniszterelnöki utasítást kapott.

Kovács Zoltán a HM-nél érdeklődött telefonon Seifert holléte felől. Zólogy közölte, hogy ott van a minisztériumban, majd udvariasan megkérte, hogy fáradjon be. Letartóztatták, a pisztolyát elvették.⁸³ Az éjszaka folyamán Butkovszkyék mindkettőjüket átvitték a Fő utcai börtönbe, ahol közös cellába zárták őket.⁸⁴

74 Zólogy László jkv. 1956. december 28. HL 00115/56.; tk. 1958. június 14. ÁSZTL V-145715/1. Zólogy az egész eseményort lényegében a levéltári forrásokkal megegyezően írta meg visszaemlékezésében. Zólogy (1992) 184–186. p.

75 Seifert Tibor jkv. 1956. december 19. HL 00115/56.

76 Druzdik János tk. 1956. december 29. HL 00115/56.

77 Seifert Tibor jkv. 1956. december 19. HL 00115/56.

78 Nádasi Károly jkv. 1956. december 30. ÁSZTL V-141833. Nadasit bízták meg jegyzeteléssel.

79 Seifert Tibor jkv. 1956. december 29. HL 00115/56.

80 Uo. Király Béla e véleményét még öt évvel később is fenntartotta, sőt szerinte Seifert szovjet parancsot teljesített (Mi történt a Külügyminisztériumban? *Irodalmi Újság*, 1961. október 23. 5. p.). E visszaemlékezés jóval kevesbé tárgyilagos és pontos, mint Zólogyé.

81 Seifert Tibor jkv. 1957. március 5. ÁSZTL V-141833. Király és Zólogy idézett írásai szerint Seifert gyáván, illetőleg ijedten viselkedett a fogságban.

82 Seifert Tibor jkv. 1956. december 19. HL 00115/56.

83 Átmenetileg őrizetbe vették kísérőjét és a gépkocsivezetőt is. Zólogy László jkv. 1956. december 28. HL 00115/56.; tk. 1958. június 14. ÁSZTL V-145715/1, Zólogy (1992) 185. p.

84 Kovács Imre vezérőrnagy ezalatt Kővágó alezredessel a Frankel Leó utcában akarta letartóztatni Seifertet és Kovácsot. Kovács Imre feljegyzése 1957. február 24. ÁSZTL V-150005/5.

A Külügyminisztérium ostroma miatt Szabó Jánost is kihallgatták a Fő utcai Katonai Bíróságon. Butkovszky helyettese, valószínűleg Pálfia Sándor vont a felelősségre, de szabadon engedték, miután tisztázta magát.⁸⁵ Másnap Kovács és Seifert sorsa felől a Bizottmányban érdeklődött, de nem tudtak semmit.

A Bizottmány elnöke, Pásztor Tamás még az október 31-i ülés határozata alapján valószínűleg november 1-jén Bécsbe ment tárgyalni, és a szovjet intervenció hírére nem is jött vissza. A két másik vezető november 5-én szabadult ki. A Bizottmány a harcok csitulása után ismét működésbe lépett. Kovács megtartotta titkári pozícióját, elnöknek a november 10-i (?) ülésen az emigrált Pásztor helyett Gábris Grácián ferences szerzetest (később II. kerületi plébános) választották. Megszavaztak egy 8-10 fős végrehajtó bizottságot is. Két nappal később újabb bizottmányi ülés volt, amelyen olyan döntés született, hogy kibővítik a Bizottmány tagságát az üzemek képviselőivel. Néhány nap múlva a szervezet végrehajtó bizottsága felfüggesztette Seifert tagságát, azzal az indokkal, hogy tisztázatlan a Külügyminisztérium ostromában játszott szerepe.⁸⁶ A testület megszűnésének időpontjáról, körülményeiről nincsenek adataink.⁸⁷

IRODALOM

BALÓ A. Péter: *Dudás József a forradalom alatt*. 1995. Kézirat. (1956-os Intézet).

BALÓ A. Péter: *Dudás József élete és tevékenysége*. Kronológiai vázlat. *Évkönyv II. 1993*. Budapest, 1993, 1956-os Intézet.

IZSÁK Lajos–SZABÓ József–SZABÓ Róbert (szerk.): *1956 plakátjai és röplapjai*. Budapest, 1991, Zrínyi.

VIDA István–VÖRÖS Vince: *A Független Kisgazdapárt képviselői*. Budapest, 1991, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.

ZÓLÓMY László: *Én is ezredes voltam a vezérkarnál*. *Évkönyv I. 1992*. Budapest, 1992, 1956-os Intézet, 172–189. p.

85 Szabó János jkv. 1956. november 20., december 28. ÁSZTL V-116766/10, tárgyalási jkv. 1957. január 9. HL 00115/56.

86 Seifert Tibor jkv. 1956. december 19. HL 00115/56.

87 Kovács Zoltánt és Seifertet 1956. december 6-án letartóztatták. Druzdik János szerint Seifert ezt megelőzően a II. kerületi karhatalomnál teljesített szolgálatot. Tk. 1956. december 29. HL 00115/56. Megindították ellenük a vizsgálatot, de 1957 márciusában szabadon engedték őket. 1958. május 7-én azonban ismét fogságba kerültek. („Az ellenforradalmi szerepük közismert a kerületben, és a dolgozók felháborodása jogos. Rendkívül károsan hat, hogy ezek az ellenforradalmárok jelenleg is ugyanott tartózkodnak, miközben kisebb ellenforradalmárokat már elítélt a bíróság.” Jelentés ÁSZTL V-145715/1.) A Legfelsőbb Bíróság Borbély János-tanácsa első fokon és jogerősen mindkettőjüket életfogytiglanra ítélte. Kovács Zoltán 1986-ban, Seifert Tibor 1962-ben, tóköli fogsága idején meghalt. Pásztor Tamás Bécsben csatlakozott valamelyik ellenállási szervezethez, és tanúvallomást tett az ENSZ ötös bizottsága előtt. Később New Yorkba települt át, ahol egy biztosítótársaságnál helyezkedett el, és akkortól már nem vállalt politikai szerepet. 1979-ben meghalt. Vida–Vörös (1991) 155. p. Szeredás Jenő is Amerikába emigrált. Dudás Józsefet és Szabó Jánost már 1956. november közepén letartóztatták, 1957 januárjában halálra ítélték és kivégezték. Ugyanez a sors várt a történetünkben szereplő két felkelő-alparancsnokra, Bán Róbertre és Ekrem Kemálra is 1957. november 29-én. Butkovszky Emánuel 1956 novemberében emigrált. További sorsáról nincsenek adataink.

BÉKÉS CSABA

MIÉRT NEM LETT MÁSODIK HIDEGHÁBORÚ EURÓPÁBAN? A MAGYAR PÁRTVEZETÉS ÉS AZ 1979. ÉVI AFGANISZTÁNI SZOVJET INTERVENCIÓ. DOKUMENTUMOK*

BEVEZETÉS

I.

Vlagyimir Pavlov szovjet nagykövet 1979. december 28-án átadott a magyar pártvezetőségnek egy szigorúan bizalmas levelet, amelyben az SZKP Politikai Bizottsága az afganisztáni szovjet intervencióról nyújtott tájékoztatást. A záró mondat így hangzott: „Barátaink természetesen azt is megértik, hogy az események alakulása nem tette lehetővé számunkra az előzetes vélemény-cserét.” (1. sz. dokumentum.) A magyar barátok nyilvánosan nem bírálták a szovjet eljárást, de valójában nem értették, miért a hírekből kellett értesülniük egy ilyen fontos eseményről.

Az 1962-es kubai rakétaválság óta Afganisztán megszállása volt az első és egyetlen eset, amikor a kelet-európai szövetségeseket Moszkva – egy súlyos nemzetközi válsághelyzetben tett váratlan lépésével – kész helyzet elé állította. A magyar vezetés már akkor is igencsak felháborodott a megalázó helyzet miatt. Kádár János nem titkolta csalódottságát, 1963 júliusában Hruscsovnak szemrehányást is tett: „itt arról van szó, ne álljon elő olyan helyzet, hogy a szovjet kormány különböző nyilatkozatokat publikál, s a többi kormány elolvassa az újságból [...] Előzetes tanácskozára gondoltam. Azt is megmondtam, hogy a tapasztalat szerint jobb előbb vitatkozni, mint utóbb.”¹ Annak érdekében, hogy elkerüljék a hasonló eseteket, és Moszkvát arra kényszerítsék, hogy szándékairól rendszeresen tájékoztassa szövetségeseit, Kádár javasolta, hogy hozzák létre a Varsói Szerződés Külügyminisztereinek Tanácsát.² Bár a javaslatot azon nyomban elvetették, 1964 elejétől szovjet kezdeményezésre évente többször ismétlődő megbeszélések kezdődtek a VSZ tagállamainak külügyminiszter-helyettesei között. Fokozatosan más konzultációs fórumokat is létrehoztak, s végül kialakult az a többé-kevésbé jól működő *információs mechanizmus*, amelynek keretében Moszkva rendszeresen tájékoztatta kelet-európai szövetségeseit a fontos nemzetközi kérdésekről, 1956-tól kezdődően a VSZ Politikai Tanácskozó Testületének ülésein, s emellett 1969-től a Honvédelmi Miniszterek Tanácsa ülésein, 1976-tól pedig a Külügyminiszterek Tanácsa megbeszélésein is. A hatvanas évek végétől a vezető pártok Központi Bizottságainak külügyi titkárai részére is rendszeresen tartottak konzultációkat.

A szovjet blokkon belüli korábbi válságok története a magyar vezetők – és feltehetően a többiek – számára azt is sugallta, hogy az időhiányra való hivatkozás a szovjet vezetés részéről

* Készült az MTA–OSZK 1956-os Kutatóhely támogatásával.

1 Kádár János beszámolója a párt- és kormányküldöttség szovjetunióbeli látogatásáról. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. július 31-i üléséről. MOL M-KS-288. f. 5/309. ő. e.

2 Uo. Hruscsov leváltását követően, 1964 novemberében az új szovjet vezetőkkel való tárgyalásán Kádár János figyelemztette partnereit, hogy a Moszkvában hozott döntéseknél figyelembe kell venni, hogy azoknak az egész szocialista táborra vonatkozóan komoly hatásuk van. Lásd Békés (1998) 171. p.

csak kifogás, valójában nem lehetett akadálya annak, hogy kritikus helyzetben akár nagyon rövid időn belül tájékoztassák szövetségeseiket. Ezt erősítette meg az a tapasztalat, hogy az 1956-os magyar forradalom leverése előtt Hruscsov és elvtársai mindössze két nap leforgása alatt személyesen tettek látogatást öt ország (Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária, Románia és Jugoszlávia) vezetőinél.³ Csehszlovákia 1968. augusztusi megszállását a VSZ öt országa részéről fél éves intenzív két- és többoldalú tárgyalássorozat előzte meg. Ez a precedens különösen emlékeztető volt a magyar vezetés számára, mivel Kádár János, a MSZMP első titkára kiemelkedő szerepet játszott a szovjet és csehszlovák vezetők közötti közvetítésben.⁴ A Szovjetunió a vietnami háború alatt is rendszeresen tájékoztatta kelet-európai szövetségeseit az aktuális szovjet álláspontról, sőt a hatvanas évek közepén moszkvai kezdeményezésre több VSZ-tagállam is folytatott titkos közvetítési kísérleteket a konfliktus békés rendezése érdekében.⁵ Az 1969-ben kezdődő és a hetvenes években a kelet–nyugati viszonyt alapvetően meghatározó EBEÉ-folyamat során Moszkva és szövetségesei között – a szovjet blokk mindenkor egységes álláspontjának kialakítása érdekében – korábban sosem tapasztalt intenzitású egyeztetés és politikai koordináció valósult meg. E folyamat sikerében a kelet-európai országok kulcsfontosságú, a blokk történetében példátlan szerepet játszottak.⁶

A szovjetek ennek az információs együttműködésnek a szellemében az 1978. áprilisi „forradalomtól” kezdődően az afganisztáni helyzetről is rendszeresen és bizalmasan tájékoztatták szövetségeseiket.⁷ Mindez, egészen a szovjet beavatkozásig, azt sugallta a számukra, hogy Moszkva komolyan veszi tájékoztatási „kötelezettségeit”. Ezért minden okuk megvolt, hogy úgy higgyék, egy olyan fontos lépés, mint Afganisztán szovjet megszállása, nem történhet a velük való előzetes konzultáció nélkül.

Ma már tudjuk, hogy a szovjetek hivatkozása az időhiányra valóban teljesen alaptalan volt, hiszen az SZKP Politikai Bizottságának döntése az afganisztáni beavatkozásról december 12-én született meg,⁸ tehát valójában bővegesen lett volna idő az egyeztetésre. A szigorú titoktartás motívumait tartalmazó szovjet dokumentumokat még ma sem ismerjük, de a válság következményeire reagáló magyar pártvezetés belső vitáit igen, és azokat a politikai akciókat, lépéseket is – egy hatékony kisállami politizálás bizonyítékait –, amelyek később jelentősen befolyásolták a nemzetközi viszonyok alakulását.

II.

A tájékoztatás hiánya fölött érzett alattvalói sértődésen túl kezdetben nem történt érdemleges politikai elmozdulás az MSZMP szokásos napi rutinjában. Magyarország számára – a „szorosan együttműködő szocialista országok” csoportjának⁹ tagjaként – nem is nagyon volt más lehetőség, mint elfogadni a szovjet magyarázatot, és követni a blokk fő irányvonalát a propaganda téren. Kezdetben úgy tűnt, hogy ez nem okoz különösebb problémát, mivel Magyarország ezút-

3 Békés–Byrne–Rainer (2002) XLI–XLII. p.

4 Az 1968-as csehszlovákiai intervencióról lásd: Navratil (1998); Huszár (1998).

5 A közvetítési kísérletekről lásd Hershberg (2003); Békés (2003), 39–40. p.

6 Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet összehívásához vezető folyamatban a magyar diplomácia mindvégig fontos kezdeményező és közvetítő szerepet játszott. Erről lásd: Békés (2003).

7 Lásd Feljegyzés Pavlov szovjet nagykövet tájékoztatójáról, 1978. október 17. MOL M-KS- 288. f. 11/4377. ő. e.; Feljegyzés Pavlov szovjet nagykövet tájékoztatójáról, 1979. március 28. MOL M-KS- 288. f. 11/4380. ő. e.

8 Westad (1996/1997) 131. p.

9 Ez a Varsói Szerződés tagállamait jelentette – Románia kivételével.

tal – eltérően az 1968-as csehszlovákiai bevonulástól – az afganisztáni szovjet beavatkozás miatt kialakult nemzetközi válságban közvetlenül nem volt érintve mint agresszor. Az ekkor megfogalmazott hivatalos magyar álláspont szerint az afganisztáni forradalmi erők szovjet támogatása nem a Varsói Szerződés, hanem a Szovjetunió és Afganisztán belügye volt.¹⁰ A magyar vezetés ekkor még nem érzékelte, hogy az afganisztáni krízis komoly következményekkel járhat az ország számára életbevágóan fontos kelet–nyugati kereskedelmi kapcsolatokat illetően. A magyar külpolitika fő célkitűzéseinek fenntartása – vagyis hogy Magyarország megőrizze és fejlessze a hetvenes évek közepe óta dinamikusan erősödő, kiegyensúlyozott politikai és gazdasági kapcsolatát a Nyugattal, különösen Nyugat-Európával – a válság körülményei között sem látszott lehetetlennek. A magyar vezetés reagálása a válságra ezért kezdetben meglehetősen enervált volt.

A politikai vezetés hivatalos fórumon először csak a Politikai Bizottság 1980. január 8-i ülésén, vagyis mintegy két héttel az afganisztáni szovjet intervenció után tárgyalta a helyzetet, akkor is csak az úgynevezett külfönték között.¹¹ Ráadásul Kádár János ekkor szabadságon volt, s az események hírére sem tért vissza hivatalába, sőt az ülésen Lázár György miniszterelnök sem vett részt. Az események alakulását ők tehát Magyarország szempontjából korántsem ítélték túlságosan aggasztónak. Ennek ellenére az ülésen többen is kritikusan értékelték a helyzetet, s néhányan már ekkor aggodalmukat fejezték ki amiatt, hogy a válság helytelen kezelése akár tartósan negatív hatással is lehet a kelet–nyugati viszony alakulására. Ezt elsősorban Fock Jenő, a korábbi miniszterelnök hangsúlyozta, s az eseményeket az 1968-as csehszlovákiai intervencióhoz hasonlította. Megfogalmazása szerint akkor sem volt, aki legálisan segítséget kérjen, és most is csak a szovjet bevonulás után alakult meg az új kormány. Ráadásul ebben a helyzetben az is mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet vonalat követő hazai propaganda Hafizullah Amint¹² – igencsak megtévesztő módon – eddig a Szovjetunió barátjának állította be, most pedig kiderült róla, hogy valójában kalandor, aki gyilkolta a becsületes kommunistákat.

Hasonlóan borúlátó volt Németh Károly is. Azt fejtette, hogy az euro-rakéták ügyében¹³ Nyugat-Európa eddig megosztott volt, és jelentős társadalmi erők léptek fel aktívan a rakéták telepítése ellen. Az afganisztáni szovjet intervenció miatt azonban ez a keleti blokk számára kedvező helyzet most megváltozik, és a válság a nemzetközi munkásmozgalomban is komoly gondokat okoz majd. Végül, mintegy előre megérezve a válság eszkalálódásának Magyarországra nézve is veszélyes következményeit, így fogalmazta meg fő aggodalmát: „azért kellene dolgoznunk, ami rajtunk múlik, a politikai munkában, a nemzetközi kapcsolatokban, hogy [...] ne induljon el a nemzetközi életben ... – vagyis ne a szocialista országok legyenek ennek az elő-

10 Tájékoztató a Politikai Bizottság és a Titkárság tagjai részére a Külügyi Osztály helyettes vezetőjének megbeszéléseiről az Egyesült Államokban és Kanadában, 1980. január 23. MOL M-KS 288. f. 5/791. 6. e.

11 1979. december 17-e és 1980. január 14-e között a Titkárság sem tartott ülést, tehát a párt operatív vezető szervei január 8-a előtt nem tárgyalták a kérdést. Ennek ellenére a vezetés egyes tagjai ad hoc jellegű megbeszéléseken minden bizonnyal tárgyaltak az ügyről, nyilván egy ilyen alkalommal fogadták el annak a táviratnak a szövegét is, amelyben a szovjet intervenciót követően üdvözölték az új afgán vezetést.

12 Hafizullah Amin az 1978. áprilisi forradalom után külügyminiszter, 1978 szeptemberétől miniszterelnök volt. Az 1979. december 27-i szovjet intervenció során meggyilkolták.

13 A NATO Tanácsának 1979. december 12-i ülésén kettős határozatot fogadtak el. Egyrészt döntést hoztak 108 amerikai Pershing-2 rakéta és 464 szárnyas rakéta nyugat-európai telepítéséről, másrészt viszont felszólították a Szovjetuniót, hogy kezdjenek tárgyalásokat a közepes hatósugarú nukleáris rakéták leszereléséről. A határozat szerint amennyiben 1983 végéig nem sikerül eredményesen lezárni a tárgyalásokat, megkezdik az euro-rakétáknak elnevezett fegyverek telepítését.

idézői – egy olyan kölcsönös nyomás, letiltás, megmerevedés, elzárkózás, [hogy] »ha te nem szállítasz gabonát, én nem szállítok olajat«. Ez nem zárja ki, hogy ilyen lépésre lehet, hogy szükség lesz. De hogy azért ezt maximálisan kerülni kellene, ez a szocialista világ érdeke is.”

A vita végén a Politikai Bizottságnak egyelőre egyetlen konkrét feladata volt Afganisztánnal kapcsolatban: a január 10-én nyilvánosságra hozott kormánynyilatkozat szövegének elfogadása. A testület tagjai egyetértettek abban, hogy a dokumentum fejezze ki Magyarország szolidaritását az új afgán vezetéssel, de magáról a szovjet beavatkozásról minél visszafogottabb formában essen szó. A záró mondat ugyanakkor kinyilvánította a magyar vezetés töretlen elszántságát az enyhülés eredményeinek fenntartása érdekében, s ez több volt, mint az enyhülési folyamat csúcspontját jelentő 1975-ös Helsinki Egyezmény után kötelezővé vált penzum. Alighanem ez volt a deklaráció legfontosabb üzenete, ennek célba juttatását nem is bízták a véletlenre.

A PB-ülés időpontjában már Washingtonban volt Horn Gyula, az MSZMP KB Külügyi Osztályának helyettes vezetője, aki ugyanezt a magyar álláspontot ismertette tárgyalópartnereivel. 1980. január 7–20. között lebonyolított amerikai és kanadai látogatására *kvázi inkognitóban* került sor: hivatalosan mint „diplomáciai futár” azért kereste fel a washingtoni, New York-i és ottawai magyar külképviseletet, hogy részt vegyen a helyi pártszervezetek kongresszusi irányelvekkel foglalkozó taggyűlésén.¹⁴ A magyar „diplomata” ott-tartózkodásáról mintegy melleleg értesített partnerek örömmel fogadták a közvetlen konzultáció lehetőségét, s mindkét országban külügyminiszter-helyettesi szinten fogadták Horn Gyulát. A State Department vezetői mindenekelőtt azt hangsúlyozták, hogy 1979-re a két szuperhatalom fegyverkezési versenyében az erőviszonyok már amúgy is Moszkva javára tolódtak el, a Szovjetunió afganisztáni katonai beavatkozása pedig kifejezetten minőségi változást okozott a kelet–nyugati viszony területén. Az Egyesült Államoknak tehát most meg kell tennie azokat a szükséges katonai lépéseket, „amelyek lehetővé teszik alapvető érdekeinek védelmét.” Mindez pedig várhatóan jelentősen visszavetheti az enyhülés folyamatát.

New Yorkban a „monopolitkés csoportok vezető képviselői” arra figyelmeztettek, hogy a Szovjetunió „rendkívül kemény küzdelemre kell felkészülnie”, és jelezték: a Szovjetunió afganisztáni intervenciója valójában az utolsó akadályok eltávolítását jelenti azon az úton, amely „az USA és szövetségesei védelmi erejének növeléséhez kell hogy vezessen.” Egyúttal azt is megjósolták, hogy ennek a programnak a végrehajtásához a közelgő elnökválasztás eredményeként Jimmy Carternél erősebb kezű elnökre lesz szükség.¹⁵

A kétoldalú kapcsolatok terén a külügyi vezetők hangsúlyozták: az USA továbbra is a differenciált megközelítést alkalmazza a kelet-közép-európai országokkal kapcsolatos politikájában. Hangsúlyozták, hogy a most következő nehéz időszakban, amikor a szovjet–amerikai viszony tartós romlása várható, ezek az államok jelentős szerephez juthatnak majd, és biztosíthatják a folyamatosságot az enyhülés politikájának fenntartásában. Felhívták a magyar vezetés figyelmét arra, hogy a magyar–amerikai gazdasági kapcsolatok alakulása és a hosszú évek kitartó munkája eredményeként 1978-ban megszerzett legnagyobb kedvezmény státusa is attól függ majd, hogy Magyarország milyen magatartást tanúsít az Egyesült Államokkal szemben.¹⁶ Nyomatékosan kérték, hogy magyar részről ne kerüljön sor visszalépésre a kétol-

14 Tájékoztató a Politikai Bizottság és a Titkárság tagjai részére a Külügyi Osztály helyettes vezetőjének megbeszéléséről az Egyesült Államokban és Kanadában, 1980. január 23. MOL M-KS 288. f. 5/791. ő. e.

15 Az 1980. november 4-én megtartott amerikai elnökválasztáson Ronald Reagant, a Republikánus Párt jelöltjét választották meg.

16 A legnagyobb kedvezményt Magyarország olyan formában kapta meg, hogy azt az amerikai törvényhozásnak minden évben újra meg kellett szavaznia.

dalú kapcsolatokban, s ebből a szempontból nagy jelentőségűnek tekintették az Apró Antal vezetésével az Egyesült Államokba utazó parlamenti delegáció közelgő látogatását.

A Horn-misszió is abban erősítette meg a magyar vezetést, hogy a szuperhatalmi elhidelés nem vezet szükségszerűen az ország nyugati kapcsolatainak szűküléséhez. Sőt úgy tűnt, hogy az adott körülmények között Lengyelország mellett Magyarországnak van a legtöbb esélye arra, hogy a helyzetet a maga javára kiaknázza. A magyar vezetés számára ezért valódi megrázkódtatást jelentett, amikor 1980. január végén a szovjetek minden előzetes jelzés nélkül hirtelen azt „kérték”, hogy Magyarország azonnal fagyassza be magas szintű nyugati kapcsolatait. Ezt a váratlan lépést Moszkvának a nemzetközi válsághoz való hozzáállásában ekkoriban beállt fordulata motiválta. A szovjetek ugyan eredetileg számítottak elítélő reakciókra a Nyugat részéről, mégis azt remélték, hogy a nyugati kritika alapvetően ugyanúgy a propaganda szintjén nyilvánul majd meg, ahogyan az legutóbb az 1968-as csehszlovákiai intervenció után történt. Alapjában véve azonban úgy gondolták, hogy rövid időn belül a világ elfogadja a *fait accompli*, és az enyhülés eredményeinek megőrzése mint döntő kérdés hamarosan háttérbe szorítja majd Afganisztán ügyét.

A Nyugat – és mindenekelőtt az Egyesült Államok – azonban ezúttal másként reagált. A helyzetet ugyanis, joggal, úgy ítélték meg, hogy a Szovjetunió 1945 óta most első ízben szállt meg katonailag egy olyan országot, amely nem tartozott a Nyugat által is hallgatólagosan elfogadott szovjet érdekszférába. Az 1953-as, 1956-os és 1968-as kelet-európai válság idején a Nyugat racionálisan elismerte a Szovjetunió jogát arra, hogy birodalmán belül helyreállítsa a rendet, ezt a lépést viszont a szovjet érdekszféra egyoldalú, erőszakos kiterjesztésének tekintették. Úgy értelmezték, hogy Moszkva ezzel felrúgta a második világháború vége óta jól működő status quo politikára alapuló hallgatólagos megegyezést. Mivel azonban Afganisztán geostratégiai helyzetét figyelembe véve a területszerzést mégis csupán *potenciális* nyugati érdekek sérelmére követték el, a szovjet agresszió nyomán kialakult nemzetközi krízis intenzitása végül nem érte el a hatvanas évek eleji berlini és kubai válság szintjét.

Az 1980. január elején bejelentett amerikai ellenlépések (a takarmánygabona eladásának korlátozása a Szovjetunió részére, a kulturális és gazdasági kapcsolatok befagyasztása, a fejlett technológia átadásának tilalma) még nem rázták meg túlságosan a szovjet vezetőket. Ahogyan kezdetben az sem idézett elő lényegi változást a politikájukban, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1980. január 5-én napirendre tűzte az afganisztáni kérdést, majd pedig rendkívüli közgyűlésen ítélte el a szovjet lépést. Bár az a lehetőség, hogy az ENSZ tartósan napirenden tartja az „afgán kérdést”, később önmagában is komolyan hozzájárulhatott volna a szovjet vezetésen belül a konfrontációs irányzat megerősödéséhez, Brezsnyev január 16-i beszéde egyelőre még egyértelműen a kooperáció fenntartásának igényét hangsúlyozta. Carter amerikai elnök azonban január 20-án az egész világot felszólította az év nyarán Moszkvában megrendezendő olimpiai játékok bojkottjára. Mivel ekkor első ízben tartottak olimpiát szocialista országban, a keleti tábor nemzetközi presztízse szempontjából ennek rendkívül nagy jelentősége volt.

Január végén még ennél is válságosabbra fordult a helyzet. Kiderült, hogy a nyugat-európai országok többsége ugyan nem csatlakozott egyértelműen és minden területen a Szovjetunió „megbüntetését” célzó amerikai kampányhoz, az afganisztáni intervenció miatt azonban az *európai biztonság kérdése* egészen új megvilágításba került. A NATO 1979. december elején hozott kettős határozata alapján elvileg még volt esély arra, hogy az „euro-rakéták” nyugat-európai hadrendbe állítására eredményes kelet–nyugati tárgyalások esetén végül nem kerül sor. Az új helyzetben azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a NATO-tagállamok ragaszkodni fognak a biztonságuk fokozását célzó rakéták telepítéséhez, ráadásul a korábban számos országban jelentkező társadalmi ellenállással sem kell számolni. A szovjet vezetés

ezért ekkor úgy döntött, hogy „megtorló” lépéseket tesz. Ellenkampányt indítottak, amelynek során Magyarországot, Csehszlovákiát és az NDK-t ultimátumszerűen utasították, hogy mondják le a közeli jövőben tervezett magas szintű találkozókat a nyugati politikusokkal.¹⁷ Az érintett országok a hetvenes évek végére bekövetkezett változások eredményeként különböző mértékben és módon ugyan, de egyaránt határozottan érdekeltek voltak abban, hogy fenntartsák és fejlesszék kapcsolataikat Nyugat-Európával, s mindenekelött az NSZK-val. A szovjet lépés így rendkívül komoly érdekütközést okozott a Szovjetunió és kelet-európai szövetségesei között.

Magyarországtól a szovjetek azt „kérték”, hogy mondja le Puja Frigyes külügyminiszter bonni látogatását, amelyre nem egészen egy hét múlva került volna sor, és halassa el a parlamenti delegáció közelgő egyesült államokbeli látogatását is. A kelet–nyugati kapcsolatok jövőjét illetően már a kezdeti amerikai fellépés is, mint láttuk, aggodalmat váltott ki a magyar vezetés körében. De mindeddig biztató volt az a tény, hogy mind a szovjet vezetők, mind pedig a vezető nyugat-európai politikusok kifejezték azon véleményüket, hogy erős, együttes érdekük fűződik az enyhülés eredményeinek megőrzéséhez.

Az MSZMP PB 1980. január 29-i ülésén a testület történetének egyik legdrámaibb belső tárgyalása zajlott le (2. sz. dokumentum). A magyar vezetés ekkor igen közel jutott ahhoz, hogy a szovjet akaratnak nyíltan ellentmondó politikai döntést hozzon. A heves vita során többen javasolták, hogy az idő rövidsége miatt és az ország gazdasági érdekeit is figyelembe véve a szovjet kérést figyelmen kívül kellene hagyni. A felszólalások végén úgy tűnt, hogy a döntő többség – köztük olyan liberálisnak aligha nevezhető vezetők, mint Apró Antal, Nemes Dezső és Németh Károly is – ezt az álláspontot támogatja. Kádár János drámai közbeavatkozása akadályozta meg a PB-t abban, hogy az ügyben „felelőtlen” döntést hozzon. Az MSZMP első titkára talán 1956 óta először került szembe a Szovjetunióval kezdettől fogva meghatározó jellegűnek tekintett viszonyt érintő ügyben a párt legfőbb operatív vezető testületének álláspontjával. Ráadásul ő, aki mindvégig a *centrum* szerepére törekedett, most a vita során kialakult sajátos helyzetben lényegében mint „balos” elhajló volt kénytelen védelmezni az általa egyetlen lehetséges realitásként értelmezett politikát. Az évtizedeken át jól bevált rutin, hogy a PB ülésein figyelmesen végighallgatta a testület tagjait, majd az ülés végén saját felszólalásában összegezte a lényegét, és kihirdette a határozatot, most megbosszulta magát. Kádár erősen feldúlt lelkiállapotról tanúskodó, meglehetősen zavaros és káromkodásokkal sűrűn teletűzdelt beszédében úgy érvelt, hogy „megint előállott egy olyan helyzet, amikor csak két rossz között választhatunk”. Előrevetett konklúzióként azonnal bejelentette, hogy a bonni és washingtoni magas szintű látogatásokat le kell mondani. Úgy ítélte meg, hogy Magyarország valójában semmit sem veszít azzal, ha engedelmeskedik Moszkvának, legfeljebb őt, Kádárt, „szovjet csatlósoknak” nevezik majd Nyugaton. „Valamiféle vélt előny, az reménybeli, a negatív hatás, [az] azonnal [jelentkezik]” – figyelmeztette a testület tagjait a sokat tapasztalt pártvezető, arra utalva, hogy ha eljártsszák a Kreml vezetőinek bizalmát, nagyon sokat veszíthet az ország. Kádár ezután a következőképpen vázolta fel a magyar politika alapvető meghatározottságát: „Magyarországnak most van a nemzetközi politikában egy bizonyos reputációja, [...] ez úgy született, [...] hogy a NATO-bojkottal startoltunk, és elvergődtünk egy bizonyos pozícióra, egy elismerésre, de azzal, hogy mindvégig, [sic!] és soha egy pillanatig kétségbe [vonni] nem hagytuk azt, hogy a Szovjetunió szövetségesei vagyunk. Mi ezt így szereztük, és

17 A csehszlovák kormány lemondta Hans Dietrich Genscher nyugatnémet külügyminiszter prágai látogatását, az NDK pedig Helmut Schmidt kancellár berlini útját, ahol Eric Honeckerrel találkozott volna. Bolgár részről ugyan ekkor nem merült fel hasonló probléma, de a szovjetek azért őket is figyelmeztették, hogy ne is essenek ilyen kísértésbe.

hosszú távon ez a népnek az érdeke. Mi másfajta presztízzsel csak rövid távú, tessék-lássék előnyökhöz juthatnánk, a végén a népünk ráfizetne, higgyék el.” Végül, hogy felvilágosítsa azokat, akiknek még ezek után is illúzióik lennének a szovjet kérés természetét illetően, hozzátette: „mit gondolnak, meddig udvariaskodnak ők? Miért velünk ... – bocsánat a kifejezésért –, a mi kis tetű életünkkel meg országunkkal meg minden ..., meddig fognak ők velünk udvariaskodni?”

A vita menetéből úgy tűnt, a PB tagjai nem érzékelték eléggé a politikai helyzet gyökeres megváltozását, s ezért tartották magukat a januári eleji – a párt vezetőjének távollétében kialakított –, a Nyugattal való kooperáció elsődlegességét hangsúlyozó álláspontjukhoz. Kádár felszólalása után azonban már többen is siettek leszögezni, hogy ha így áll a dolog, akkor persze nincs mit tenni. Havasi Ferenc viszont határozottan jelezte, hogy a tervezett lépés eredményeként komoly gazdasági nehézségekre számíthat az ország, mivel az 1980-as terv teljesítéséhez 1,7 milliárd dollár nyugati hitelt kell felvennie. A két érintett állam, az Egyesült Államok és az NSZK a hitelszférában nagyon nehéz helyzetbe tudja hozni Magyarországot. Majd pedig ezzel összefüggésben arra a reálpolitikai szempontból szintén nem elhanyagolható tényre hívta fel a figyelmet, hogy „mi nem bírunk ki egy évet vagy másfél évet úgy, hogy velünk ezek a bankosok [...] packázzanak”.

A PB azonban Kádár drámai fellépése után ezt már nemigen vehette figyelembe, s végül arról határozott, hogy mindkét látogatást elhalasztják. Ugyanakkor kezdeményezték a szovjeteknél annak a közös szovjet–magyar hadgyakorlatnak a későbbre halasztását is, amelyet a korábban egyeztetett terv szerint február 11–16. között kellett volna megtartani a Dunántúlon.¹⁸

Bizonyos értelemben ez a PB-ülés jelentette Kádár politikai bukásának kezdetét. A párt vezetője ugyan ismét keresztülvitte akaratát, mégis azt mondhatjuk, az ütközetet megnyerte, de a hadjáratot elveszítette. Ez a konfliktus – és az ország egyre kiszolgáltatottabb helyzete a kettős szorításban – néhány év múlva oda vezetett, hogy már legközelebbi munkatársai sem akarták őt megtartani a párt élén.

III.

A magyar manőverező taktika azonban nem volt hiábavaló. Az afganisztáni szovjet beavatkozás, illetve az a megaláztatás, amelyet Kádárnak ekkor el kellett viselnie, paradox módon végül azt eredményezte, hogy az ország nemzetközi pozíciói jelentősen javultak. A január 29-i PB-ülésen ugyanis határozat született arról is, hogy Moszkvát felkérjük, sürgősen rendezzenek többoldalú tanácskozást az afganisztáni helyzet keleti–nyugati kapcsolatokra gyakorolt hatásának megvitatására. Gyenes Andrást, a KB külügyi titkárát különmegbízottként Moszkvába küldték sürgős személyes konzultációra, Kádár pedig levelet írt Brezsnyevnek.¹⁹ A levélben ismertette a magyar álláspontot: a jelen helyzetben a szövetségesekkel rendszeresen konzultálni kell a szovjet blokk nemzetközi kérdésekkel kapcsolatos közös politikájáról, és az enyhülés eredményeit feltétlenül meg kell őrizni. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha a kelet-európai országok fenntartják és erősítik kapcsolataikat Nyugat-Európával, ami azzal az előnnyel jár, hogy a kölcsönös érdekeltiségre alapozva ezáltal meg lehet akadályozni az amerikai befolyás érvényesülését.

18 A szovjetek elfogadták a javaslatot, és a hadgyakorlatot későbbre, 1980 júliusára halasztották. Puja Frigyes NSZK-beli látogatására végül 1980. szeptember 10–12. között került sor.

19 Ugyanebben az időben (1980. február 13-án) Kádár külön levélben magyarázta el Magyarországnak nehéz helyzetét Willy Brandtnak, az SPD elnökének és Helmut Schmidt kancellárnak.

Brezsnyev ekkoriban tartósan betegeskedett, ezért a szovjet vezetésen belül felélénkült a lobbik belharca. Ilyen körülmények közepette érkezett Moszkvába a sürgős konzultációs igényt megfogalmazó magyar kérés. Gromiko külügyminiszter idegesen reagált a javaslatra, mivel nem értette, miről akarnak tárgyalni a magyarok.²⁰ Végül azonban 1980. február 26-ra Moszkvába mégis összehívták a szorosan együttműködő szocialista országok KB külügyi titkárait (3. sz. dokumentum). A konferencián Borisz Ponomarjov, az SZKP KB külügyi titkára magáévá tette a rafinált érveléssel operáló magyar álláspontot, és annak fő téziseit beépítette az *aktuális SZKP-irányvonalat* ismertető referátumába. A dokumentum ennek értelmében kiemelte, hogy „a szocialista országok maximális mértékben használják ki a nyugat-európai államokkal meglévő kapcsolatokban rejlő lehetőségeket az Egyesült Államok külpolitikai irányvonalának ellensúlyozására”²¹.

A magyar diplomácia számára ez jelentős győzelem volt, hiszen így végül, némi vargabetű után Magyarország mégiscsak szabad utat kapott az ország gazdasága szempontjából kulcsfontosságú nyugati kapcsolatok zavartalan fenntartására és fejlesztésére.

Még nagyobb azonban a magyar fellépés jelentősége az egész keleti tábor és a kelet–nyugati viszony alakulása szempontjából. Kádár személyes közbeavatkozása ugyanis egyértelműen hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet vezetésen belüli viták során a kooperáció fenntartásában érdekelt, főként az SZKP KB apparátusában működő liberális erők végül felülkerekedjenek a Gromiko és a külügyminisztérium által képviselt konfrontációs irányzaton (4. sz. dokumentum). A határozott magyar fellépés nagymértékben elősegítette, hogy Afganisztán szovjet megszállását követően sikerült elkerülni a kelet–nyugati kapcsolatok *általános* romlását, miközben a szovjet–amerikai viszony évekre mélypontra zuhant. Vagyis részben ez a magyarázata annak, hogy miért nem alakult ki „második hidegháború” Európában – ahogy egyébként számos történész nevezi ezeket az éveket. Az afganisztáni intervenció paradox módon valójában éppen a Helsinkit követően fokozatosan formálódó, a tömbszemléletet egyre inkább zárójelbe tevő *közös európai tudat* kialakulásának folyamatát erősítette fel. Helmut Schmidt kancellár Kádár hozzá intézett személyes üzenetére válaszolva az európai országok előtt álló történelmi kihívást így fogalmazta meg: most rajtuk múlik, hogy „hagyják-e magukat belesodorni a két szuperhatalom által szított hidegháborúba, vagy sem! Sem az NSZK, sem más nyugat- vagy kelet-európai ország nem tudja magát egyedül távol tartani. Ez csak együttes összefogással lehetséges.”²²

Magyarország a nyolcvanas évek elején már nem is tehetett mást, mint hogy csatlakozzon az európai összefogáshoz.

Ez az időszak, az Afganisztán megszállása és Gorbacsov 1985-ben történt hatalomra kerülése közötti periódus valójában korábban soha nem látott dinamikus fejlődést hozott Magyaror-

20 Emlékeztető Kádár János és Leonyid Brezsnyev elvtárs [1980.] VII. 4-i megbeszéléséről, MOL M-KS 288. f. 47/764. 6. e. Kádár ezen a találkozón is hangsúlyozta az előzetes konzultáció fontosságát, miközben a következőképpen elevenítette fel a mintegy fél évvel korábbi eseményeket: „Akkor igen éles volt az afgán kérdés, és blokkoltuk, halasztottuk nyugati látogatásainkat. A Szovjetunió jelzése idején mindössze egy hét maradt külügyminiszterünk NSZK-beli látogatásának időpontjáig. Az NSZK nem haragudott meg ránk a halasztásért, ők azt a következtetést vonták le, hogy »világos, a Szovjetunió mindent leblokkolt«. Operatívabb egyeztetés esetén ezt azonban megtakaríthattuk volna. Ilyen helyzetek elkerülése céljából is hasznos a »hatok« értekezlete. Mi minden értelmes szót megértünk, de velünk konzultálni kell, e nélkül bekötött szemmel járunk, s ezt nem engedhetjük meg magunknak. Ha időben egyeztetjük politikánkat, bennünket senki sem tud zavarba hozni.”

21 Lásd a 4. számú dokumentumot.

22 Tájékoztató a Politikai Bizottság és a Titkárság tagjai részére. Helmut Schmidt kancellár szóbeli válasza Kádár János elvtárs levelére (a Külügyi Osztály feljegyzése) 1980. február 14. MOL M-KS-288. f. 11/4512. 6. e.

szág nemzetközi kapcsolataiban. 1982-ben sikerült belépnie a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba, s 1981-től már az Európai Gazdasági Közösséggel is puhatolódzó tárgyalások folytak a hivatalos kapcsolatok felvétele céljából.²³ Rendkívül intenzívvé váltak a legfelső, illetve magas szintű kapcsolatok a nyugati országokkal. Kádár 1982-ben Bonnba, 1985-ben Londonba látogatott. Magyarországon 1982-ben fogadták François Mitterand francia elnököt, 1983-ban George Bush amerikai alelnököt, 1984-ben pedig Helmut Kohl kancellárt, Margaret Thatcher brit és Bettino Craxi olasz miniszterelnököt.²⁴

A kedvező kapcsolatépítési körülményeket sajátos módon előmozdította az is, hogy Lengyelország az 1981-es szükségállapot bevezetésével elveszítette a nyugati államok szimpátiáját, Románia pedig elnyomó politikája következtében vált népszerűtlenné. Az afganisztáni szovjet intervenciót követő néhány éves átmeneti időszakban ezért Magyarország kivételes szerephez jutott a kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén. Mint a keleti blokk legszalunkésebb országa, favorit lett a Nyugat szemében, s ebből adódóan kiemelkedő szerepet játszott a két tábor közötti párbeszéd fenntartásában, az enyhülés eredményeinek megőrzésében. Ez a helyzet Gorbacsov színre lépése után változott meg, amikor az új szovjet vezetés maga lett a Kelet–Nyugat közti párbeszéd elsődleges előmozdítója. A magyar külpolitika ezt követően is mindvégig megőrizte kezdeményező és közvetítő jellegét, de a Szovjetunió mellett már csak másodlagos szerephez juthatott.²⁵

(Az itt közölt dokumentumokat a Magyar Országos Levéltárban őrzött gépiratok alapján, a mai helyesírás szabályait követve teszem közzé. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1980. január 29-i ülésének hangfelvételéről készült szó szerinti jegyzőkönyv esetében arra törekedtem, hogy az élőbeszéd természetes jellegét megőrizzem, ezért csak a szöveg olvasását kifejezetten zavaró szóismétléseket, töltelékszavakat hagytam el.)

23 Ezt végül nem a moszkvai vezetés hiúsította meg, hanem Helmut Schmidt kancellár, aki tartott a lépés szovjet–nyugatnémet kapcsolatokra gyakorolt negatív hatásától, s ezért Kádár 1982. áprilisi bonni látogatása során nyíltan lebeszélte a magyar párt első titkárát erről a tervről. Lásd Horváth–Németh (1999) 173–176. p. A szerződés megkötésére, illetve a Magyarország és az EKG közötti diplomáciai kapcsolat felvételére 1988-ban került sor.

24 Emellett nagy számban valósultak meg miniszterelnöki, miniszteri szintű látogatások is.

25 Békés (2000).

DOKUMENTUMOK

I. SZ. DOKUMENTUM

**VLAGYIMIR PAVLOV BUDAPESTI SZOVJET NAGYKÖVET TÁJÉKOZTATÓJA
AZ AFGANISZTÁNI SZOVJET INTERVENCIÓRÓL
1979. DECEMBER 28.**

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA

SZIGORÚAN BIZALMAS
Készült: 1 pld.-ban
B[uda]pest, 1979. dec. 28.
Dr. Németh József
Látta: Kádár János elvtárs

TÁJÉKOZTATÓ

Kádár János, Németh Károly, Győri Imre, Korom Mihály, Berecz János,
illetve Lázár György, Aczél György és Puja Frigyes
elvtársak részére

Vlagyimir Pavlov elvtárs, a Szovjetunió magyarországi nagykövete az SZKP KB Politikai Bizottsága nevében – szigorúan bizalmas és kizárólag személyes tájékoztatásul az afganisztáni eseményekről Kádár János elvtárs megbízásából Győri Imre elvtársnak az alábbi információt adta:

„Szükségesnek tartjuk, hogy teljes nyíltsággal tájékoztassuk barátaink vezetőit arról az akcióról, amelyet az Afganisztán körül jelentősen kiéleződött helyzettel szembenézve hajtottunk végre. Most úgy állnak a dolgok, hogy nagy veszélybe kerültek az 1978. áprilisi forradalom alapjai, az afgán nép demokratikus és haladó vívmányai. Nem szűnik néhány hatalom Afganisztán ügyeibe történő durva beavatkozása, s ráadásul annak méretei növekszenek; afgán területre fegyveres alakulatokat irányítanak, fegyvereket küldenek az ellenforradalmi elemeknek és bandáknak, amelyek tevékenységét külföldről irányítják. Teljesen nyilvánvaló, hogy ennek a beavatkozásnak az a célja, hogy megdöntsék a forradalom eredményeként Afganisztán népe által kialakított demokratikus és haladó rendszert.

Az afganisztáni népet fenyegető veszély egyre növekedik, annak ellenére, hogy Afganisztán népe és fegyveres erői hosszú ideje hősiessen visszaverik az imperialista és reakciós erők katonai beavatkozásait. Mindez nagymértékben összefügg azzal, hogy Amin és az őt támogató szűk csoport kegyetlenül és áruló módon eltávolította Tarakit,²⁶ az afgán forradalom vezérét és sok más kiemelkedő személyiséget, tömeges represszióknak vetette alá a forradalom eszméihez hű kommunisták százait és ezreit, beleértve a parcsamistákat és a khalqistákat.²⁷

26 Nur Mohammad Taraki, a khalq csoport vezetője, az 1978. áprilisi forradalom után a Forradalmi Tanács elnöke, 1978 szeptemberéig egyben miniszterelnök is volt. Az Amin vezetésével 1979 szeptemberében végrehajtott puccs során meggyilkolták.

27 Afganisztán Népi Demokratikus Pártja 1965-ben alakult. Két évvel később a párt két részre szakadt: a két csoport Khalq (Nép) és Parcsam (Lobogó) néven működött tovább. A Khalq csoport vezetője Taraki, a Parcsam csoporté Babrak Karmal volt. A két csoport az 1977 júliusában megtartott pártkonferencián egyesült újra.

Ilyenformán a külső intervenció és az Amin által kibontakoztatott belső terror azzal a tényleges veszéllyel fenyeget, hogy megsemmisül mindaz, amit az áprilisi forradalom hozott Afganisztánnak. Ezeket a körülményeket figyelembe véve azok az afgán erők, amelyek hűek a forradalom ügyéhez, s most az országon belül vagy – az ismert okok miatt – külföldön tartózkodnak, a jelen pillanatban lépéseket tesznek annak érdekében, hogy félreállítsák a bitorlót, megvédelmezzék az áprilisi forradalom vívmányait és Afganisztán függetlenségét. Mindezt és az új afgán vezetés arra irányuló kérését figyelembe véve, hogy nyújtsunk támogatást és adjunk segítséget a külső agresszió visszaveréséhez, a Szovjetunió – internacionalista kötelezettségétől vezetve – döntést hozott, hogy korlátozott létszámú katonai alakulatokat irányít Afganisztánba. Ezeket az erőket visszavonja onnan azután, hogy az akció szükségességét kiváltó okok megszűnnek létezni.

E kényszerű, ideiglenes lépést végrehajtva a Szovjetunió megmagyarázza minden államnak, amellyel diplomáciai kapcsolatot tart fenn, hogy Afganisztán éppen most alakult új vezetése kérésének tesz eleget, amely a Szovjetunióhoz fordult, hogy nyújtson támogatást és adjon segítséget a külső agresszió elleni harcban. Ennek kapcsán a Szovjetunió abból indul ki, hogy a biztonság kérdéseiben Afganisztán és országunk érdekei azonosak, amit az 1978-as barátsági és együttműködési szerződésünk rögzít, valamint abból, hogy védelmezzék a béke érdekeit a világ e térségében.

A Szovjetunió az afgán vezetés e kérésére adott pozitív válasza az ENSZ-alapokmány 51. cikkelyének megállapításából is következik, amely az államok elkülöníthetetlen jogaként értelmezi az agresszió visszaverése és a béke helyreállítása céljából alkalmazott kollektív és egyéni önvédelmet.

Éppúgy, mint barátaink, természetesen mi is számolunk azzal, hogy mind nyugaton, mind keleten lesznek olyan körök, amelyek propagandakampányt indítanak a segítség és támogatás ellen, amelyben a Szovjetunió a forradalmi Afganisztánt részesíti. Ám ahogy már a múltban is előfordult, osztály- és ideológiai ellenfeleink gáncsoskodásai nem tartóztathatnak fel bennünket abban, hogy biztonságunk globális érdekei védelmének magaslatán legyünk, s védjük szövetségeseink és barátaink biztonságát, köztük olyan államokét is, mint Afganisztán, amelynek népe töretlenül fejezi ki akaratát, hogy a jövőben is határozottan járja a szocialista országokkal való együttműködés, a haladó és demokratikus alapokon folyó forradalmi társadalmi átalakulások útját.

Meggyőződésünk, hogy barátaink helyesen értelmezik azokat az indokokat, amelyek a jelenlegi helyzetben az Afganisztánnak nyújtott határozott segítség szükségességét diktálták, s a maguk részéről teljes mértékben támogatják ezt az internacionalista akciónkat. Barátaink természetesen azt is megértik, hogy az események alakulása nem tette lehetővé számunkra az előzetes véleménycserét.”

MOL M-KS 288 f. 5/790. ő. e.

2. SZ. DOKUMENTUM

JEGYZŐKÖNYV AZ MSZMP POLITIKAI BIZOTTSÁGÁNAK 1980. JANUÁR 29-I ÜLÉSÉRŐL
(RÉSZLET)

[...]

5. napirendi pont

Javaslat az időszerű nemzetközi feladatokra:

Kádár János: Üdvözlöm az elvtársakat. Felvettünk egy ilyen napirendi pontot, hogy aktuális külpolitikai tennivalók. Gyenes²⁸ elvtárs az előadó.

Gyenes András: Tisztelt Politikai Bizottság! Megpróbáltunk eligazodni a nemzetközi helyzet néhány fontos összefüggésében, és bizonyos következtetéseket levonni a saját külpolitikai munkánkra. Szükségét láttuk, hogy tájékoztassuk a Politikai Bizottságot, és egyes konkrét kérdésekben kérjük az állásfoglalását. Azzal kezdeném, hogy a Politikai Bizottság előtt ismert, hogy az afganisztáni események ürügyén az amerikai lépések mélypontra juttatták a szovjet–amerikai kapcsolatokat, és bonyolult helyzetet idéztek elő. Úgy ítéljük meg, azzal kell számolni, hogy a feszült időszak viszonylag tartós lesz, az amerikai elnökválasztásig tovább élveződhet a helyzet. Itt, Európában, a tőkés országok közül Anglia állt leghatározottabban az amerikai törekvések mellé, Franciaország pedig leginkább elhatárolja magát azoktól. A többi ország magatartása elég nagy eltérést, szóródást mutat. Általánosnak mondható, bár differenciált hangvétellel, a szovjetellenes propaganda felerősödése. A Szovjetunióval szembeni diszkriminatív hivatalos megnyilatkozások, valamint annak hivatalos hangoztatása, hogy Nyugat-Európa nem fogja pótolni az amerikai szankciók következtében kieső gabonát és fejlett technológiát. A kontinens tőkés országai közül viszont egy sem csatlakozott a szélsőséges amerikai törekvésekhez. Egy-két miniszteri és alacsonyabb szintű találkozó elhalasztásán kívül nem tettek konkrét lépést a Szovjetunióval való kétoldalú kapcsolatok rontására. Ugyanakkor Franciaország, a semleges országok és a kisebb NATO-államok részéről, de még nyugatnémet részről is állásfoglalások történtek a kelet–nyugati kapcsolatok és az enyhülés eredménye megőrzése, fejlesztése mellett. A többi szorosan együttműködő szocialista ország amerikai és nyugat-európai kapcsolataiban eddig nem tapasztalható jelentősebb visszaesés, bár egy-két figyelemre méltó dolog van. Ezekre majd még kitérek. Amerikai és nyugat-európai részről azt hangoztatják, hogy a fejlemények ellenére fenntartani, ill. fejleszteni akarják kapcsolataikat ezekkel az országokkal. Ami bennünket illet. Fejlett tőkés országokkal fenntartott kétoldalú kapcsolatainkban eddig nem keletkezett zavar. Nyugati partnereink egyetlen korábban rögzített vagy tervbe vett akciót sem mondtak le. A hivatalos érintkezések során amerikai és nyugat-európai részről hangoztatják érdekeltységüket a kétoldalú kapcsolatok megőrzésében, fejlesztésében. Legfontosabb amerikai kereskedelmi partnereink külön hangsúlyozták, hogy részükről nincs változás irányunkban. Az eddigi tapasztalatok alapján a következő időszakban az alábbiakra lehet számítani a fejlett tőkés országokkal való kapcsolatainkban: az eddigi amerikai jelentések ellenére a magyar–amerikai kapcsolatokat fogja bizonyára leginkább próbára tenni a helyzet, mivel a nemzetközi légkör megrontásáért az USA felelős. Amerikai részről erősödnek fel leginkább a szocialista országok megosztására irányuló törekvések. Az amerikaiak hangoztatni kezdik, hogy a kétoldalú kapcsolatok alakításánál nem hagyható figyelmen kívül, hogyan reagál Magyarország hivatalosan az Egyesült Államok lépéseire. Ez jelzi, hogy aktivizálódni fognak azok a körök, amelyek eddig is elle-

28 Gyenes András 1975–1982 között az MSZMP KB külügyekért felelős titkára volt. (Mivel a dokumentumokban szereplő politikusok életrajza számos kiadványban fellelhető, csak indokolt esetben adok meg ilyen adatokat.)

nezték a magyar–amerikai kapcsolatokat normalizálását. Az Amerikai Egyesült Államok gazdasági élete, közvéleménye hajlamos leginkább arra, hogy élesebb helyzetekben óvatosabb, visszafogottabb magatartást tanúsítson. Mindezt jelentős mértékben ellensúlyozhatja, hogy Amerikának sem érdeke valamennyi szocialista országgal rontani a viszonyát. Az Egyesült Államokban, valamint Nyugat-Európa nagy részében megnehezül a fejlett, általuk embargós kategóriába sorolt vagy ahhoz közel álló technológiához való hozzájutás, az eddigieknél kisebb rugalmasságra számíthatunk. [A] Kétoldalú kapcsolatok zavartalanságának érve alatt az amerikaiak, de a NATO-országok is követelődözben fognak fellépni a számukra fontos elvi és gyakorlati kérdésekben. (Kivándorlási ügyek, növényvédő szer, szabadalmi út az amerikaiakkal, Nyugat-Berlin és így tovább.)

[A] Fentieket is figyelembe véve számunkra fontos nyugat-európai relációkban a kétoldalú kapcsolatok jelentősebb, a mostani nemzetközi helyzetből eredő visszaesésére nem számolunk. A kereskedelempolitikai feltételek jelentős romlása nem várható, de a remélt, fokozatos javulás késedelmet szenvedhet. A politikai érintkezések szintjére, légkörére átmeneti negatív kihatással lesz a helyzet. A nyugati propagandakampánynak továbbra se Magyarország lesz persze az egyik fő célpontja. De minden bizonnyal aktivizálódni fognak azok a körök, amelyek soha sem nézték jó szemmel hazánk nemzetközi pozíciójának erősödését.

1980-ra vonatkozóan jóváhagyott programunk van. Ezekkel kapcsolatban – érdekeinket figyelembe véve – azt javasoljuk, hogy továbbra is törekednünk kell a kétoldalú kapcsolatokban megszerzett pozíciók megőrzésére, és ahol lehet, újabb kapcsolati formák keresésére. Javasoljuk azt, hogy egyedi döntés alapján az erre a célra legalkalmasabbnak ítélt néhány relációban kerüljön sor Kádár elvtárs írásos vagy szóbeli üzenetének továbbítására az adott ország politikai vezetéséhez, itt elsősorban az NSZK-ra gondolunk. Ami az 1980-ra jóváhagyott, előirányzott akciókat, programokat illeti, úgy véljük, hogy nem célszerű ezek halasztását kezdeményezni, bár egy-két kérdést nagyon figyelmesen kell megvizsgálnunk. Erre szintén visszatérünk.

Az ideai programunk – ami az I. félévet illeti – eléggé szerény program. Szerepel viszont portugál államfői látogatás, az NSZK-relációval kapcsolatban azért egy-két találkozón kívüli fontos eseményre is szeretnék utalni.

Arra gondolunk, hogy fokozott figyelmet kellene fordítani a fejlett tőkés országok gazdasági, ipari, pénzügyi életében fontos szerepet játszó, nem a legfelsőbb vezetéshez tartozó személyiségekkel való kapcsolattartásra. Nagyon körültekintően és kiemelkedően kellene foglalkoznunk az NSZK, francia, osztrák és olasz kapcsolatainkkal. Ugyanakkor az indokolatlan követelődéseket, nyomási kísérleteket határozottan el kell hárítanunk, és a kisebb jelentőségű ügyeket, hasonlóan, mint a korábbiakban, úgy véljük, továbbra is rugalmasabban kell kezelnünk.

Gondoljuk, hogy a sajtónak is többet kellene foglalkozni a nyugat-európai és a szocialista országok közötti kapcsolatok aktuális eseményeivel. Ügyelve arra, hogy ne keltsünk illúziót, és ne minősítsünk mindent az amerikai retorziótól való elhatárolódás jelének. Na most, mi ezt az álláspontot alakítottuk ki. Pénteken jelentkezett telefonon a Ruzsakov²⁹ elvtárs, engem keresett, és közölte, hogy éppen tárgyalásokat folytatnak az NDK képviselőivel, pontosabban Axel elvtárral, és ezeknek a tárgyalásoknak egyik központi kérdése az Amerikai Egyesült Államokkal, valamint az NSZK-val való kapcsolattartás kérdése, illetve hát a további magatartásunk problémái. Ruzsakov elvtárs hivatkozott arra, hogy nemrégiben járt ott a bolgár külügyminiszter, vele is szót váltottak, szót váltottak a csehszlovák elvtársakkal is,

29 Konsztantyin Viktorovics Ruzsakov 1971–1986 között az SZKP KB tagja, 1977-től titkára volt.

ugyancsak a normális ügymenet keretében. Kifejtette Ruzsakov elvtárs, hogy hát arra a véleményre jutottak – és ez szovjet vélemény –, hogy a kapcsolatokat meg kell őriznünk az Egyesült Államokkal és a Német Szövetségi Köztársasággal, azokról nem kell lemondani, de most látványos felső szintű találkozókat nem célszerű lebonyolítani. Ezeket fel kellene függeszteni, ill. szüneteltetni. Most, mint mondta, különösen fontos, hogy ne engedjünk éket verni soraink közé, demonstrálni kell az egységünket. Ezzel az előbb említett pártok, ill. szocialista országok képviselői is egyetértettek. A német elvtársak kifejezték azt, hogy az ő számukra különösen nagy gondot jelent a tervezett Schmidt–Honecker-találkozó elhalasztása. Egyetértenek azzal, hogy ez halasztódjék, viszont azt kívánják, hogy a többi szocialista ország is hasonlóan járjon el, mert különben nagyon nehéz helyzetbe kerülnek. Idetartozik még ehhez a képhez az – a Politikai Bizottság örömmel értesült a Külügyminisztérium napi jelentéséből –, hogy a csehszlovák elvtársak lemondták a Genscher prágai látogatását [sic!]. Most én a Ruzsakov elvtársnak kifejtettem azt, hogy hát persze nekünk van néhány olyan találkozó, mindenekelőtt az Országgyűlésünk amerikai látogatása, valamint a Puja elvtárs Genscherral sorra kerülő tájékoztatója, ami a körünkre égett. A közeli napokban kerül ezekre sor. Véglegesítettük a terminust és minden egyebet, ami a látogatásunkkal, találkozásunkkal kapcsolatos. Azt is próbáltam kifejteni neki, miután említette, hogy ugye hát úgy ítélik meg, hogy a Schmidt kancellár Honecker elvtárral tervezett látogatásának háttérben, túl azon, hogy hát itt megosztási kísérletek történnek, olyasmi is meghúzódik, hogy a Schmidt a szocialista országoktól próbál segítséget, támogatást nyerni a választási esélyekhez. Én hivatkoztam arra, hogy hát persze ugye, úgy ítélik meg, hogy bizonyos különbségek azért még ebben a helyzetben is vannak az Amerikai Egyesült Államok törekvései és az NSZK vezetésének a magatartása, törekvései között, és ezekre a szálakra talán vigyáznunk kellene, és ami még lehetséges, azt meg kellene ragadni. Ami az NSZK belső dolgait illeti, hát mi ugye már számot vetettünk korábban is ezzel a kérdéssel, és az a véleményünk, hogy hát ugye, ha a Schmidttől minden ilyen támogatást, amit úgy ítéli, [hogy] meg kell szerezni, megvonunk, ez a Strauss esélyeit növeli. Amit még ugye elősegítenek olyan találkozók is, mint amire éppen a hét elején sor kerül Bukarestben. Hát ő mindezt meghallgatta, s mondta, nem ért egyet. Viszont ismételten megerősítette azt, hogy az ő megítélésük szerint most ezeket a találkozókat halasztani kellene. Én azzal próbáltam érvelni, hogy hát mi ezeket a lépéseket azért határoztuk el, ill. tartjuk szükségesnek, hogy sor kerüljön ezekre a látogatásokra, mert a saját értékelésünk, megítélésünk is azt mutatja, hogy nem lenne célszerű ezeket levenni a napirendről, másrészt hát a Brezsnyev elvtárs interjúja is arra ösztönzött bennünket, hogy az enyhülési politika érdekében mindent tegyünk meg, s a kapcsolatainkat ne szűkítsük, hanem bonyolítsuk tovább, és minden alkalmat ragadjunk meg, hogy a véleményünket, álláspontunkat megfelelő szinteken, az ellenfeleink felé is kifejtsük, képviseljük. Hát végül is a Ruzsakov elvtárral ez a beszélgetés valahogy így fejeződött be. Később a Pavlov elvtárs járt nálam, akinek részletesebben is próbáltam a mi álláspontunkat, magatartásunkat magyarázni. Majd utána jelentkezett a Pavlov elvtárs, hogy hétfőre újabb találkozót kér. Ő ugyanis nem tudott arról, hogy én a Ruzsakov elvtárral már egyszer beszéltem, nem említettem neki. És megismételte tegnap újra azt, amit a Ruzsakov elvtárs mondott. Ezenkívül a Külügyminisztériumban járt, ahol a Gromiko elvtárs üzenetét – ami megegyezik azzal, amit elmondtam, és amit a Ruzsakov elvtárs mondott – Puja elvtársnak továbbította. Új, ami tulajdonképpen a tegnapi beszélgetésünk során felmerült, annyi, hogy a Pavlov elvtárs aláhúzta, hogy amit a Ruzsakov elvtárs nekem mondott, ill. rajta keresztül megerősített, amit a Gromiko elvtárs a Puja elvtársnak üzent, ez az SZKP Politikai Bizottságának megbízásából, felhatalmazásából történt.

Most fontolgattuk, hogy hát miután két ilyen utazásunk van különösen közel a naptárban, ezekkel mi történjen mindenekeelőtt, mert hiszen van itt még más is. Áprilisban amerikai kiállításra kerülne sor Magyarországon, ezenkívül [a] miniszteri szintű egyházügyi hivatal vezetői látogatnak ugyancsak április táján az Egyesült Államokba. Ezenkívül egyéb kontaktusok is vannak, tervezett vagy már egyeztetett időpontok. [Az] NSZK vonatkozásában hasonlóképpen miniszteri látogatások oda, tartományi miniszterek látogatása ide és így tovább. Én azt hiszem, hogy ezekkel az utóbbiakkal talán most a Politikai Bizottságnak nem kellene foglalkozni, és nem javasoljuk, hogy ezekben állásfoglalás történjen. Talán szót kellene váltanunk a szovjet elvtársakkal, és egy kicsit átfogóbban konzultálni arról, hogy hogyan járjunk el általában a kapcsolatok kérdésében. Viszont itt van ez a két konkrét dolog. Ez az Apró elvtárs vezette országgyűlési delegáció látogatásának a kérdése. Felmerült az, hogy talán megoldás lehetne az, ha csökkentenénk a küldöttség vezetésének szintjét, és nem az Apró elvtárs vezetné, hanem az Országgyűlés alelnöke, konkrétan a Péter János elvtárs. Erősen megfontolandó azért, mert az amerikaiak természetesen értik, hogy miről van szó, számon is fogják tartani a szintcsökkentést, de nem nyugtatjuk meg vele a partnereinket se, még akkor se, hogy ha elnökhelyettesi szinten realizálódna ez a látogatás. A külügyminiszterek találkozóit, hát persze mindig úgy fogtuk fel, és úgy fogjuk fel, hogy hát ezeknek nagy része olyan rutintalálkozó, s hát ha a külügyminiszterek nem találkoznak, akkor ki találkozzék? Ennek ellenére az összes körülményt mérlegelve – a szovjet véleményt, csehszlovák lépést – az tűnik kézenfekvőnek, ha itt valamilyen haladékat kérünk a Puja elvtárs látogatására, illetve elnapoljuk. Eddig jutottunk ezekben a kérdésekben, nem akarom számba venni a teljes étlapot, sok olyan dolog van még, amire feltehetően, miután a helyzet így alakult, vissza kell térni. És talán egy kicsit szigorúbb rendben, mint eddig, azokban a dolgokban, amire már korábbi állásfoglalás, illetve határozat született, egyedi elbírálást kell kérnünk a Politikai Bizottságtól. Köszönöm szépen.

Kádár János: Tessék, elvtársak. Korom elvtárs, tessék.

Korom Mihály: Kedves elvtársak! Én azért kértem most szót, hogy két körülményről és két ügyről jelentést tegyek a Politikai Bizottságnak, bizonyos értelemben kapcsolódva a Gyenes elvtárs által elmondottakhoz, és vele egyetértésben.

Az első az olimpiával kapcsolatos téma. Ma, hát látható, hogy egyre erősödik az olimpia körüli mesterkedés, és a nemzetközi élet vagy helyzet élezésére irányuló törekvésekben ez elég nagy szerepet kap. Én tájékoztatásul azt szeretném jelenteni, hogy a mi sportolóink hát normálisan készülnek változatlanul természetesen az olimpiára, és február közepén a tervek szerint le is teszik, az olimpiai keret le is teszi nyilvánosan az olimpiai esküt. Azt gondoljuk, hogy ugyanakkor vagy ezek mellett még nekünk a sportdiplomáciai tevékenységünkben is most a körülményekre tekintettel, hát valamilyen módon – és ahol tudjuk ezt –, nem erőszakoltan, de aktívabbá kell tennünk az ilyen irányú tevékenységünket, nevezetesen a moszkvai olimpia megtartása érdekében, hát kifejtett erőfeszítéseinket. Hát ennyit szerettem volna jelenteni erről a kérdéstről.

A másik ügy, az már egy kicsit komplikáltabb, és a következőkről van szó, katonai vonatkozású. Az Egyesített Fegyveres Erők törzse és a magyar néphadsereg egyeztetett és tavaly jóváhagyott terveinek megfelelően, most február 11–16-a között közös szovjet–magyar hadosztály-harcászati gyakorlatot terveznek levezetni. Várpalota, Ercsi, Dunaföldvár térségében, tehát a Dunántúlon, dunai átkelésel is egybekötve. Hát ezen a gyakorlaton – ideszámítva a szovjet és a magyar csapatok létszámát – mintegy 24 ezer katona venne részt, hát a részünkről kb. 12 ezer, de a tizenkétezerből kb. hatezer fő mozgósításra kerülne. Hát egy ilyen szituációban, most figyelemmel a nemzetközi helyzetre, különösen a Jugoszlávia körüli mesterkedé-

sekre, amelybe hát ugye a szovjetek mellett mi is bele vagyunk keverve a nyugatiak oldaláról – úgy gondoltuk, hogy eligazítást kérünk a Politikai Bizottságtól, hogy mit tegyünk. Tanácskoztunk, akik a katonai kérdésekkel foglalkoznak, tanácskoztunk, már párt- és állami vonalon tanácskoztunk, és hát három lehetséges variációt tekintettünk át. Előrebocsátom azt még, [hogy] egyoldalúan, tehát ez csak a magyar részről történt meg. Az első variáció az, hogy hát tartsuk meg a gyakorlatot az eredeti terveknek megfelelően. A második variáció az, hogy javasoljuk a szovjet elvtársaknak azt, hogy most ebben az adott időszakban ne tartsuk meg a gyakorlatot, hanem közös megegyezéssel halasszuk el valamivel, hát hogy mennyi idővel, azt természetesen nagyon nehéz megmondani. A harmadik variáció az, hogy ami a magyar fél részvételét illeti – és különösen a mozgósított, a behívandó állományt illetően –, tartsuk meg a gyakorlatot, de csökkentett létszámmal. Azok, akikkel mi foglalkoztunk, és amilyen körben mi foglalkoztunk [ezzel], ezt a harmadik variációt támogatjuk. Még arra is figyelemmel, hogy hát most huszonnégyezer ember-e, vagy tizenhatezer ember vagy nem tudom én, a dolog lényegén nem változtat már, a politikai, a várható politikai következményein. De mégis arra gondoltunk, hogy talán ez lenne a célszerű, és ilyen javaslattal élnék mi a szovjet elvtársak, a szovjet fél felé. Na most, természetesen a Politikai Bizottságtól mi most kérünk valamilyen támpontot vagy valamilyen véleményt, hogy a magyar katonai vezetés akkor ennek a véleménynek az alapján tudja a további lépéseit megtenni – konzultációs lépéseket a szovjet elvtársak irányába. Ezt feltétlenül meg kell tenni. Ha bármilyen módon, mondjuk csökkentett létszámmal is, de sor kerül ennek a gyakorlatnak a megtartására, akkor is azt javasoljuk egyébként, hogy azon most a korábbi gyakorlatoktól eltérően, magas rangú politikai személyiségek ne vegyenek részt. Idekészül egyébként február közepe táján a Kulikov marsall, a főparancsnok egy másik ügyben. Ő is részt akart venni ezen a gyakorlaton, mert hát azt akkor..., annak különböző problémái lehetnek, és felmerült az is, hogy természetesen ha megtartásra kerül ez a gyakorlat akármilyen módon, akkor azért előzetesen a jugoszláv nagykövetet javasoljuk külügyminisztériumi úton tájékoztatni. Aztán még majd arra a kérdésre vissza kell térni a szovjet elvtársakkal is lefolytatandó konzultáció alapján, hogy a magyar közvéleményt és a magyar lakosságot milyen módon tájékoztassuk – most már belső okoknál fogva – erről a gyakorlatról, ha ez akármilyen nagyságrendben is levezetésre kerül.

Hát ezt kívántam jelteni és idehozni.

Kádár János: Tessék, elvtársak, ki kíván hozzászólni? Nemes elvtárs.

Nemes Dezső: Engem némileg meglepett az, amit a Gyenes elvtárs mondott, különösképpen az, hogy itten a kapcsolatok tartását illetően majdnem hogy egyforma szintre helyeződik az USA-val való kapcsolat és Nyugat-Németország, az NSZK-val való kapcsolat. Amikor [van] egy törekvés, az a törekvés, hogy az USA és partnerei közötti együttműködés inkább lazuljon. Az amellet szólna, hogy különösképpen az NSZK vonatkozásában ezt ne tegyük, ellenkezőleg, hogy a kapcsolatokat növeljük. És ezért én nagyon helyeslem azt a javaslatot, hogy jó volna, hogy ha tudna Kádár elvtárs Brezsnyev elvtárral ebben a kérdésben valahogy szót váltani. Ők arra törekszenek ugye, hogy saját partnereikkel az együttműködést erősítsék. Hát hogyha mi a kapcsolat halasztásában vagyunk, akkor ezt az erősítési törekvést nem tudjuk zavarni. [sic!] Úgyhogy ezt nem értem, nem látom a logikát ebben a dologban, bevallom őszintén.

Az amerikaiakkal kapcsolatban a kérdés nem egészen ugyanaz. Nem egészen ugyanaz. Bár jobb lenne nem halogatni, jobb lenne felhasználni a lehetőséget arra, hogy hát kifejtsük, képviseljük a mi nézeteinket. De ezt a szovjet elvtársak nehezebben értik meg, azt hiszem. Hogy az Apró elvtárs helyett a Péter elvtárs vezesse a küldöttséget, nem lehet ezt ajánlani, nem lehet. Hát ez olyan teher, amivel a Péter elvtársat nem lehet megterhelni. Aki egy ilyen küldöttséget a mai helyzetben oda vezet, annak kell tudni kérdezni és vitázni. Nagyon fontos

kérdés. Legfeljebb azt lehet mérlegelni, hogy Apró elvtárs egészségi állapotára való tekintettel halasztást kérni. (Közbeszólás: Ezt már egyszer csináltuk. Igen. December táján ez elmaradt.) Jobbnak tartanám, ha megtennénk, ha bonyolítanánk, de azért kell egy bizonyos együttműködés, egyetértés. Ez a nehezebb.

A másik a katonai gyakorlat kérdése. Hát ha el akarjuk kerülni ennek a politikai tehertelét, én ezt csak egy esetben látom lehetségesnek. Ha elhalasztjuk. Mert az, hogy hatezerrel több vagy kevesebb, az itt nem számít szerintem. Az, hogy a Kulikov jön vagy nem jön, szerintem az sem számít. Itt a tény maga számít. Nos, azt nem tudom, hogy ilyen gyakorlatra ugye előfordul, hogy meghívottak vannak. Mennyivel lehet a jugoszlávokat nemcsak előre értesíteni, hanem meg is hívni a gyakorlatra, meg másokat. Ami esetleg ezt befolyásolja? [sic!]

Hát ami pedig az olimpiát illeti, hát nem tudom. Februárra ütemezték az olimpiai esküt, hát meg lehet [csinálni], leteheti[k] az olimpiai esküt. Nem tudom, muszáj-e ezt februárban, vagy ráér ez később, hát azt hiszem, sokat ez nem számít. De az feltétlen helyes, hogy készülünk továbbra az izére, készülünk az olimpiára.

Én a legfontosabbnak azt tartanám, hogy az NSZK-val való kapcsolatban a halasztás ne történjen meg, lehetőleg igyekezzünk itt egyetértésre jutni. És meglepett az is, hogy a... [Genscher] miért mondta le. Hát most már értem, miért mondták le a csehszlovák elvtársak az izének a látogatását. Ellenkezőleg kellett volna, de hát úgy látszik, ez nem világos.

Kádár János: Fock elvtárs, tessék.

Fock Jenő: Én is az elmondottaknak örültem, aztán a fordulattól meglepődtem, hogy a Ruszakov elvtársra amikor rátért a Gyenes elvtárs, akartam mondani, hogy nem is kell tárgyalni, annyira világos, egyértelmű és okos állásfoglalást hallunk. Engem meglepett ez, bár volt már hasonló eset, és a hasonló esetre gondolva az a véleményem, hogy most is hát valami ilyen elvi álláspontot képviseljünk, próbáljuk megmagyarázni, hogy – én ezt legalábbis a magam nevében mondom – nem tartjuk helyesnek azt, amit a Ruszakov elvtárs közölt velünk. Én emlékeztetnék arra, hogy... hát talán három példát. Csehszlovák 68-as helyzet. Kicsit hasonlít ez az afgán dolog, és annak nyomán persze sokkal élesebbé vált most. De akkor is volt ilyen állásfoglalás, hogy ők rontották el, és a mi részünkről, mi oldalunkról is volt olyan, hogy mi sem állunk szóba veletek. Nekünk nem ez volt az álláspontunk. És nem azért, mert valamiféle jogtalan előnyt akartunk [a] magunk számára kieszközölni, hanem ez volt a politikai nézetünk, hogy nem élezni, mert nincs más megoldás a békés egymás mellett élés[en kívűl], és annak érdekében kell tovább tevékenykedni.

Helsinki előtti helyzet. Volt egy időszak, vagy másfél éven keresztül az amerikaiak elsősorban nagyon pimaszul léptek fel. [A] Szovjet elvtársak begörcsöltek, azt mondták, ha nektek nem fontos a béke, akkor nekünk sem fontos. Ha nem akarjátok, hogy legyen „Helsinki”, akkor nem lesz „Helsinki”. Mi, magyarok akkor nagyon rákapsoltunk, s nyomunkban néhány más kisebb szocialista ország szintén rákapsolt, és „Helsinki” meglett, és még előtte is, utána is dicsérték bennünket, hogy jól csináltuk, amit csináltunk. Közben kaptuk a magunkét ezzel kapcsolatban is, miért nem Csehszlovákiát látogatjuk sűrűbben, és miért állunk szóba a NATO-országokkal. Vagy ez lehet hogy egy egészen rossz példa, lehet hogy az előbbieket sem voltak jók. 56 utáni helyzet. Mi mindenkit kértünk arra, hogy ápolják még erősebben a [nyugati] kapcsolatot azért, hogy minket ne tudjanak elszigetelni, elzárni. Megpróbálták – minket elzárni, és velünk együtt a Szovjetuniót elzárni. És mi örültünk annak, ha más szocialista országok még erősebben építették a kapcsolatot, mert azzal segítettek bennünket ahhoz, hogy minket se tudjanak elszigetelni. Énnekem az a véleményem, hogy ezeket a látogatásokat bonyolítani kell, a két említettet is, a többit is bonyolítani kéne, és ne rajtunk múljon, ha rosszabodik a helyzet. Talán egy elvi megállapítás ehhez, amit elmondtam, hozzátartozik. Mi álljunk ki,

teljes egészében legyünk szolidárisak a Szovjetunióval, álljunk ki élesebben talán, mint eddig, úgy, ahogy élezzük a dolgot. Elvileg álljunk ki élesen az Amerikai Egyesült Államokkal, az imperialista körökkel szemben, leplezzük le őket. Lehet, hogy ennek következtében ők alkalmaznak velünk szemben retorziót. Lehet, de ne rajtunk múljon, ne rajtunk múljon. Tehát ezt kellene tulajdonképpen megértetni a barátainkkal, hogy nem azért van egy ilyen álláspontunk, ha van ilyen álláspontunk, mert [a] magunk számára akarunk valamiféle előnyt, hanem azért, mert ez a helyes elvi álláspont, amit huszonnégy éven keresztül mi mindig képviseltünk. Képviseljük a továbbiakban is, és szerintem – ha csak nem abban bíznak, hogy ez csak rosszabbodhat – akkor ezt kellene csinálni. De ha bízhatunk benne, és bízunk benne, hogy bizonyos rosszabbodás után a javulás állapota kell hogy következzen, akkor szerintem ezt az eddig követett elvi álláspontot kell követnünk. Ismétlem, [lehet,] hogy ennek következtében odasorolnak bennünket, hogy esetleg jövőre nem adják meg a legnagyobb kedvezmény elvét. Vagy valami technikai szállítást felénk is leállítanak. Nem tudom. Lehet, hogy ez következik be. De ne rajtunk múljon, ha rosszabbodik a helyzet.

Kádár János: Aczél elvtárs kér szót.

Aczél György: Nekem az volna a javaslatom, hogy abból induljunk ki, hogy Magyarországnak van egy státusa, a közvéleményre is ad. Ők mondják rólunk [Nyugaton], hogy van egy bizonyos függetlenségünk a belpolitikában, a külpolitikában az abszolút hűséges szövetséges státusát kaptuk meg. Konkrét javaslatom az volna, hogy a Politikai Bizottság küldje ki Gyenes elvtársat ezt megértetni, és bonyolítsuk [le] ezeket az utazásokat, amennyire csak lehetséges. Tudniillik részben közös érdekünk a békés egymás mellett élés, közös érdekünk az, hogy megosztani őket, és ha erre az útra lépünk, akkor az következik be, hogy bezárkózunk, és én nem tartom mindegynek, hogy a Schmidt győz-e, akármilyen álláspontot képvisel. Úgyhogy én azt hiszem, hogy az eddigi összes tapasztalataink alapján nekünk a kapcsolatok építésének elvi alapokra [helyezése], [a] kapcsolatok építése mellett kellene lenni. Úgyhogy konkrétan én azt javasolnám, [hogy] konzultáljunk és teljesítsük az utazásokat, és használjuk fel álláspontunknak, saját [és a] Szovjetunió szövetségesei álláspontjának képviseletére. Az, hogy ebben a szelektív politikában ki kit oszt meg, az erőviszonyok kérdése, és függ attól, hogy mi jó ügyet tudunk-e ezzel szolgálni.

A hadgyakorlat kérdésében pedig hát javasolom megkonzultálni az elhalasztást a mostani helyzetben.

Kádár János: Óvári elvtárs, tessék.

Óvári Miklós: Kedves elvtársak! Az Egyesült Államok és más tőkés országok részéről is van egy nem titkolt törekvés a szocialista országok megosztására. Most nyilvánvaló, hogy ezeket a törekvéseket nekünk vissza kell utasítani. A kérdés az, hogy hogyan. Mi a legcélszerűbb módja, hogy elhárítsuk ezeket a megosztási kísérleteket? Nyilvánvaló, hogy az első helyre azt kell tenni, hogy a magunk álláspontja világos legyen a közös érdekű ügyekben, és ott ne hagyjunk semmi kétséget a párt és a kormány álláspontját illetően. Azt hiszem, eddig nem volt probléma ezen a területen, és ügyelni kell arra, hogy a jövőben se legyen. A másik, hogy elhárítunk minden nyomást. A harmadik az, hogy nem kezdeményezünk kapcsolatokat, vagy nagyon meggondoltan kezdeményezünk. Szerintem csak a végső eset lehet az, hogy folyamatban lévő találkozókat, rendezvényeket lemondunk. Azt hiszem, ezt a sorrendet azért be kellene tartani. Másik oldala a kérdésnek az, hogyha az Egyesült Államok vagy más országok meg akarják bontani a szocialista országok egységét, akkor nekünk a tőkés országok egységének a megbontására kell törekedni.

Bár a tőkés országoknak vannak alapvető közös érdekei[k], azt hiszem, nem irreális cél az, hogy ha mi is megpróbáljuk az egységet bontani. Nem irreális azért, mert nem csak propa-

ganda az, amit eddig mondtunk, hogy a kapcsolatok kölcsönösen előnyösek. Ezek az ő számukra is előnyösek, tehát ők is érdekeltek a kapcsolatok fenntartásában. Másrészt pedig az is igaz, amit Brezsnyev elvtárs mondott a Pravdának adott nyilatkozatában, hogy az Egyesült Államok európai törekvései közt nemcsak a szocialista országok egységének a megbontása szerepel, hanem az is, hogy Nyugat-Európát fokozottabb mértékben alárendelt helyzetbe hozza az Egyesült Államokkal szemben, és ez nem érdeke a nyugat-európai országoknak. Ezért is mondom, hogy van lehetőség az egység megbontására. Tehát nekünk ezt kellene előtérbe állítani, és ennek érdekében politizálni. Ez nem [csak] magyar érdek. Meggyőződésem, hogy ez az egész közösségnek az érdeke.

Na most a konkrét ügyeket illetően, azt hiszem, ilyen helyzetben volna valóban szükség a külpolitika koordinálására és egyeztetésére. Tehát a külügyi titkárok találkozájára gondolok, vagy a külügyminiszterek találkozájára. Szerintem első lépésként nekünk meg kellene próbálni egy ilyen konzultációt, ahol átgondoltan, még egyszer a szempontjainkat, érveinket, a közösség érdekeit szem előtt tartva – és ezen belül szolgálva a sajátos magyar érdekeket – fejtenénk ki a mi álláspontunkat.

Ami a konkrét két találkozót illeti, én kevésbé sajnálnám az Egyesült Államokat, fontosabbnak tartanám az NSZK-val történő látogatásnak a megrendezését. Persze nagyon nehéz helyzetbe kerültünk, miután kész tények előtt állunk, hogy a csehek már lemondták, és az NDK nem tudom, hol tart, de úgy látszik, hogy ők is lemondják. Úgyhogy én azt javasolnám, hogy kerüljön sor a közeljövőben egy ilyen konzultációra, minimum a Gyenes elvtárs részvételével.

Kádár János: Tessék, ki kíván hozzászólni? Puja elvtárs, tessék. Ja, pardon, Lázár elvtárs fel van írva már.

Lázár György: Az az igazság, Kádár elvtárs, hogy túl sokat én már újat nem tudok mondani. Azzal kezdeném, hogy én feltétlenül szükségesnek tartok magam is egy konzultációt. Alapjában véve tényleg érthetetlen dolog az, hogy miközben ezek az események zajlanak, és a tőkés világban hát nap mint nap egy állandó, folyamatos és szoros kontaktálás folyik, aközben tényleg mi nehezen tudjuk elérni azt, hogy szervezett formában és átgondolt módon, ténylegesen az egymás – hát hogy mondjam csak – helyzetében meglévő, speciális adottságokat és lehetőségeket is mérlegelve, és a különbségeket is figyelembe véve természetesen, alakítsuk ki azt a magatartást, ami a közös ügynek a legtöbbet használ. Na most megítélésem szerint az a megoldási mód, amit most ajánlanak a szovjet elvtársak, egyezően az előttem szóló elvtársak véleményével is, az én személyes véleményem szerint most a legrosszabb. Tudniillik, úgy tűnik – amennyire én ezt meg tudom ítélni, és nyomon tudtam követni –, hogy bár a nyugati [világban], az Egyesült Államok és a nyugat-európai szövetségesei között persze hogy fennáll egy bizonyos érdekegyezőség, de ugyanakkor hát érzékelhető módon van bizonyos érdekellentét is, és ezeknek a jelentősége megítélésem szerint nem kicsi. Na mostan, a folyamatnak nem vagyunk a végén... Hát Gyenes elvtárs szólt erről, az előző napirendnél szó volt róla. Nehezen kiszámítható, véleményem szerint, a jelenlegi helyzetben az, hogy ezek a nemzetközi politikai fejlemények milyen sebességgel és milyen irányban haladnak tovább. Az világos, hogy egyelőre még, az én számomra legalábbis úgy tűnik, nem jutottunk el a mélyponthoz. Tehát még úgy tűnik, hogy inkább a mélypont felé haladunk, anélkül, hogy itt mostan valamiféle katasztrofális végkifejletre gondolnék én, mert természetesen ilyesmire én sem gondolok. Na most ebben a menetben ugye feladni azt az esélyt, amiről az elvtársak szóltak, hogy befolyást gyakoroljunk a mi nyugati és elsősorban európai partnereinkre a szocialista országok közössége egésze részéről is, és ezen belül a mi részünkről is, én úgy gondolom – szintén egyezve az elvtársak véleményével –, ez nem a mi javunkra formálja a fejleményeket és az eseményeket,

hanem inkább segíti és támogatja az Egyesült Államoknak a törekvéseit. Ezért énnekem is az a véleményem, hogy hát folyamatban lévő, szóval az előkészített és elhatározott látogatásokat le kellene bonyolítani. Óvári elvtárssal megegyezik a véleményem, nehéz azt is kiszámítani, hogy annak milyen következményei vannak, de mindenesetre, hogyha itt mégis valami kompromisszum elképzelhető, akkor az úgy, hogy az egyesült államokbeli utat [kellene] halasztani. Az egy más kérdés, hogy a tervbe vett és még az előkészítésnek egy alacsonyabb fokán vagy előkészítetlen érintkezésű [sic!] utakból és találkozókából mit bonyolítunk le, azon úgy, ahogy Gyenes elvtárs ezt javasolta, lehet gondolkodni. Az olimpia ügyében én amellett vagyok, hogy mi minden elhatározott programot a belső felkészülés tekintetében úgy, ahogy ezt elhatároztuk, és ahogy ez meg van tervezve, hajtunk végre és bonyolítunk le.

A hadgyakorlat tekintetében szerintem csak két alternatíva van: megtartjuk, vagy nem tartjuk meg. Szóval ez a csökkentett szám vagy [a] látogatások elmaradása, nem azt mondom, hogy ennek semmi jelentősége nincs, hát persze ennek is van, de azt hiszem, hogy a fő kérdés szempontjából nem jelent igazán megoldást. Én a magam részéről hajlanék arra, hogy keressünk – a szovjet elvtársakkal konzultálunk természetesen – mi arra megoldási formát, amire Gyenes elvtárs utalt, azt hiszem, hogy volt rá máskor is precedens, hogy szomszéd országbeli képviselőket meghívtak, Jugoszlávia szomszédjainak képviselőit. Köszönöm szépen.

Kádár János: Puja elvtárs kér szót.

Puja Frigyes: Tisztelt Politikai Bizottság! Én azzal, amit Gyenes elvtárs mondott, egyetértek. Meg kell azonban mondanom, hogy engem ugyanúgy meglepett ez a szovjet javaslat, hisz előtte, már amikor a csehek lemondták, felmerült, a Lázár elvtárs[sal] és a Gyenes elvtárssal is konzultáltunk az ügyről, hogy ne mondjuk le a látogatást, mert ha lehet szálakat fenntartani és építeni, azt szükséges kihasználni, az ilyen lehetőséget, különösen akkor, amikor az NSZK részéről megnyilvánult ilyen készség. Na most persze azt nem tudjuk, hogy [az] amerikaiaknak aztán a jövőben mennyire sikerül az NSZK-t is belekényszeríteni ilyen retorziós lépésekre, mint ahogy Hollandiát, Belgiumot már ugye, sikerült neki belekényszeríteni. Anglia, az maga vállalkozott erre. Mégis az volt a véleményünk, hogy meg kell ezt a lépést csinálni. Csakhogy most a helyzet olyan, hogy négy ilyen akció volt tulajdonképpen kilátásban. Az egyik a Honecker–Schmidt-találkozó, amit már elkezdtek az ősszel előkészíteni, a másik a Genscher látogatása Prágában, a harmadik az én látogatásom az NSZK-ban, és van még függőben a Schmidt-látogatás, esetleges látogatása a Szovjetunióba, amit Schmidt kért. Erre a szovjet elvtársak nem adtak még végleges választ.³⁰ Most ugye, mind a két variáció tulajdonképpen elég rossz, és nehéz helyzetet teremt. Az is, ha megcsináljuk ezt a két akciót, mert akkor ez azt jelenti, hogy mi a szocialista országok között teljesen egyedül vagyunk. Ez ugye nem túlságosan jó, mert ezt kihasználja a nyugati propaganda biztos, erről az oldaláról [sic!], hogy lám, hát Magyarországot nem sikerült nyomás alá helyezni. A másik oldala a dolognak viszont, hogyha lemondjuk ezeket a látogatásokat, azt is ki fogja használni természetesen a nyugati propaganda. Mégis énnekem az lenne a véleményem, amit a Gyenes elvtárs végkövetkeztetésként mondott, hogy talán jobb lenne ezeket a látogatásokat most elhalasztani. Hát indok persze van, ennek az indoknak nem fognak ők hinni, mert ők is ki szoktak találni néha különböző indoko[ka]t, egyébként Genscher kétszer halasztotta már ezt a látogatást el, az én látogatásomat egy évvel ezelőtt, s utána még egyszer, amikor már ki volt tűzve tulajdonképpen az időpont. Tudni fogják, hogy miért van, de én azt hiszem, hogy azért mégis az összdolgot mérlegelve ez lenne a célszerűbb. Köszönöm szépen.

30 Helmut Schmidt, az NSZK kancellárja végül 1980. június 30.–július 1. között tett látogatást a Szovjetunióban.

Kádár János: Apró elvtárs, tessék.

Apró Antal: Persze olyan esetben, amikor még távolabbi időpontra kerül a sor, akkor az ilyen javaslat, amit a Puja elvtárs tett, másképpen kezelendő, mint amikor három nap választ el, és egyeztetett program meg levélváltás meg minden van. És hát én úgy magamtól, nem szólt nekem senki, de már korábban felvettem az egész kérdést is, s konzultáltam elvtársakkal, hogy mi volna, ha valamilyen okra hivatkozva lemondanánk, és hát Horn elvtárs nem régen járt az USA-ban. Elég sok helyen tárgyalt, ahogy ebben a friss jelentésben van benne, tehát olyan ember, aki most jött nemrég, beszéltem [vele], és nagyon mondta, hogy különböző folyamatban lévő ügyeink és az egész kapcsolat szempontjából nem lenne jó lemondani, ugyanis ez az elnök... [arról] informálta a nagyköveten keresztül, hogy a Carterhez fordul stb., [hogy] fogadja a magyarokat, szóval ezt a delegációt. Hát azt fogadja vagy nem fogadja, ez egy más kérdés. De hát beszéltem tegnap Hollai³¹ elvtárssal, aki most jött, és hát elég friss benyomásokkal, és ő is azt mondta az én kérdésemre, hogy sokfajta érdekünk fűződik ahhoz, folyamatban lévő ügyek, hogy itt amit elhatároztunk, hajtsuk végre, és ne legyen az, hogy mi szegjük meg, vagy újból..., mert már egyszer elszalasztottuk ezt az utazást.

Na most, a szovjet elvtársakkal való konzultáció kérdése. Hát ez egy magas szintű konzultáció, amit a Gyenes elvtárs lefolytatott, hát ezt mégis a Központi Bizottság titkára közölte velünk, a szovjet álláspontot. Hinnünk kell benne, hogy ez testületi álláspont. Ugyanakkor már volt ilyen konzultáció máskor is, és majdnem mindenki arra figyelmeztetett, hogy milyen nehéz utána a kontaktusok kialakítása. És sokszor a Szovjetuniónál másképpen néz ki az a kontaktus, mint egy kis országnál. Én egyetértenék azzal, hogy még próbáljunk meg valamilyen érdeklődést, és még azzal is egyetértenék, hogy esetleg ne én menjek, hanem javasoljuk, hogy a Péter János menjen. Ismerem a helyzetét, ennek ellenére javasolom, talán bírja, az orvosok talán megengedik, és hát nem ugyanaz a megoldás, az biztos, mert ők ezt már – külügyi hírekből látható – minden fórumon szóvá tették. Sőt, nem nagyon büszkélkedtem vele, hogy azt mondták tegnapelőtt, hogy ez az egyetlen magas szintű szocialista delegáció a Szovjetunióba [helyesen: az Egyesült Államokba]. Változtassuk meg a döntésünket, hogy ha a konzultáció, ha a még egyszeri próba nem sikerül, akkor mondjuk le, vagy halasszuk el. De mondom, betegségre ne hivatkozzunk, mert azt már egyszer csináltuk.

Kádár János: Tessék, nincs több? Szabad nekem hozzászólni, elvtársak? Nekem az a véleményem, hogy megint előállt egy olyan helyzet, amikor csak két rossz között választhatunk. Ez a választási lehetőség. És ezt mindjárt azzal kezdem, elvtársak, hogy hát hivatalosan meg van mondva, az SZKP Politikai Bizottsága fordult hozzánk azzal a kéréssel, hogy mi ettől a két aktustól tekintsünk el. Most itt ülésezik a mi Politikai Bizottságunk. Én az ő vitájukon nem vettem részt, én nem tudom, hogy ők miképpen intézik az ügyeiket, és milyen álláspontokat, nézeteket cserélnek ott. Ezt itt halljuk, a mienket. Énnekem az a véleményem, hogy mi ma olyan határozatot nem hozhatunk, hogy bonyolítsuk ezt a két utat. Nem tehetjük meg. Majd meg szeretném mondani, hogy miért. Először is megismétlem, amit ezerszer mondtunk és képviseltünk a nemzetközi kontaktusok vonalán, hogy mi általában a kontaktusok hívei vagyunk. Kontaktusok és találkozók és álláspontok kifejtésének a hívei vagyunk. Ez a mai vitánkból is kiderült, mert ez a meggyőződésünk szerint a hasznos. Viszont itt most előállt egy bizonyos helyzet. Mi ez a helyzet? Hát muszáj róla beszélni! Elvtársak, Afganisztán, vagy nem Afganisztán, előállt egy nemzetközi helyzet, ahol az USA egy bizonyos értelemben új, energikus és agresszív politikai platformmal jelentkezik a világon a Szovjetunióval szemben, és bizonyos értelemben még a szövetségeseivel szemben is. Például ott vannak a rakéták, a

31 Hollai Imre 1970–1974 és 1980–1984 között külügyminiszter-helyettes volt.

SALT-ügyek, a rakéták és az isten tudja, micsoda, és most jött még ide a tetejébe az Afganisztán, ami őket azért persze érinti is, ez azért egy csapás reájuk, és másrészt pedig nagyszerű ziccer számukra, így most ezt állították be középpontba. Hát mit csinál ez az USA? Most mondjuk inkább csak a napirenden lévő kérdéshez kapcsolódva. Hát ilyen politikai embargót rendelt el a Szovjetunió ellen. Hát azért nézzük meg, hogy mi történik. Nem? Itt szóba került bizonyos értelemben ez a kérdés. Én a mi saját napi jelentéseinkből láttam egyet-mást, én nem tudom így hirtelen, gyorsan és rengeteget olvastam. Hát ha jól értettem, ott az volt írva az egyik napi külpolitikai jelentésben, hogy az angol kormány utasította a külképviseleteit, hogy a szovjet diplomáciával semmiféle kontaktust nem tarthatnak. Hát ez már a bojkott. Hát ez ment a legmesszebbre az USA-szövetségesek közül? Azonkívül ugyancsak a külügyi napi jelentésben – jól olvastam, nem jól olvastam – én legalább három nyugat-európai vagy négy nyugat-európai kormány döntését olvastam ott mint információt, ahol kijelentették, hogy úgy határoztak, hogy a Szovjetunióval miniszteri szinten nem tartanak most kontaktust. Én itt olvastam, jól olvastam, nem tudom, nagy tömeget olvastam. Hát három vagy négy ilyen nyugat-európai kormányét, na jó, erre azt mondanák, hogy ez egy egyszerű dolog, ez a Szovjetunió politikai bojkottja. Hát az USA meg a NATO köreiben elhatározták valamilyen módon. Az USA is tegnap vagy mikor értésünkre adta, hogy a Szovjetunióval szembeni gazdasági rendszabályokat, szankciókat a szocialista országokra nem terjesztették ki. Tehát mit tudom én milyen, elég udvarias hangon, felhívják a figyelmünket arra, hogy kontrollálni fogják a forgalmunkat, és hogyha valahol a szokásos keretet túlléptük, persze hát ők ezt nem fogják engedni. Körülbelül magyarul azt mondja, ne játsszák ki ugye a szovjetellenes bojkottot. Hát ezt csinál[ja] az USA most. Ez kizárólag a Szovjetunió ügye? Mondhatjuk mi ezt? Hát meddig mehet ez így? És mi ennek a célja, hogy hangsúlyozottan csak a Szovjetuniót blokkolják politikailag? Hát mi ennek a célja? A Szovjetunióra nyomást akarnak gyakorolni, a Szovjetunió ellen hangulatot akarnak kelteni, és megpróbálják leválasztani róla a szocialista országokat. Hát, ez..., aki politikával foglalkozik, az ezt nagyon jól érti, nem? Legalábbis valamедdig. És hát bíznak ebben a sikerükben, ennek a sikerében. Na, most akkor képzeljenek el maguk most egy – mondjuk – kilencszáznyolcvanas első félét, hogy a Szovjetunióban mondjuk odáig mennek, hát csak úgy duma, mint az angol kormány elrendelte a diplomáciát, mintha leprások lennének, sehol, senki nem áll velük szóba, a szocialista országokkal rendesen végbemege a kontaktus. Ezt nem tudják ők kihasználni? Ez most a szituáció. Na, mostan a konkrét dolgot illetően. Megmondom őszintén, ez itt két találkozó, meg látogatásról van szó, ami hát valami..., majdnem hogy semmit nem hoz effektíve, az[al] az egy valamivel, hogy mi, a Magyar Népköztársaság, hát ugye a kontaktus megőrzésének a hívei vagyunk. Hát mondjuk ennyit hozna, de ezenkívül semmit sem hoz. Egyik sem. Az NSZK kormánya nem fogja megváltoztatni az álláspontját azért, mert a Puja meg a Genscher beszélgetnek, és az USA sem, természetesen. Propagandisztikusan hallatlan módon kihasználják. Kihhasználják! Hát, ne..., hülyék volnának, ha nem használnák ki. Na most én nem tudom, milyen oknál fogva, én is filozófálok, és mindjárt megmondom az elvtársaknak, engem is meglepetéssel ért, hát engem talán duplán, mert én nem is voltam benne ezekben az utóbbi fejleményekben így, napi értelemben. Hát én tegnap délután lepődtem meg, az elvtársak meg most lepődtek [meg], ugyanis úgy meglepődtem, mint mindenki más. Váratlanul ért engem ez a lépés természetesen, mert ugye, hát jobb híján mit tudtam én magamnak is mondani, hogy dicsértem a Breznyev-féle nyilatkozatot, mert az egy józan, egy jó nyilatkozat volt, hát mondom, ha már nem is konzultálunk, hát van egy platform. És valahogy ez a lépés egészen pontosan valahogy ahhoz nem passzol. Na de közben azért valami történt is. Azért itt most minden nap számít, valami folyamatok itten mennek. Hát most ez a szovjet vélemény és kérés hozzánk, és hát per-

sze azzal fejezik be mindig, hogy hát döntenek, izé... „hát mi ezt kérjük”. És ugye én, ahogy spekulálok – tegnap volt – ezen a két dolgon, valahogy, valamilyen oknál fogva nekem úgy tűnik, mintha még pillanatnyilag jobban izgatná a szovjet elvtársakat meg az NDK-sokat a német, mint az amerikai [reagálás]. Úgyhogy, úgy tűnik nekem. A nyavalya tudja, miért? Úgyhogy én még tegnap a Gyenes elvtárssal beszéltem, hát ha előadja itt, vessü[n]k fel legalább esetleg az USA-nál valami kis variánst, vagy mit tudom én, vagy lefokozott vezetési szintet, vagy mi, hogy esetleg legalább megfontolhassuk. Ennek a mi saját szempontunkból is volna bizonyos jelentősége. Itt minden világos, elvtársak, hát ha Bonnba megüzeni Puja elvtárs, hogy hazai elfoglaltság, kongresszus, vagy mit tudom én, mit mond, de még [azt is] megüzenheti, hogy egészségügyi oknál fogva nem tud vezetni küldöttséget. Az értelme mindenki előtt teljesen világos. És akármit mondunk, és hogyha megyünk, az is világos. Ahhoz sem kell semmiféle kommentárt fűzni sehoh, senkinek, hogy mi vezet minket. Az, hogy mi másképp látjuk.

Azt hiszem, hogy én az elvtársakkal együtt éltem át ezt a cseh döntést, hogy a Genschert lemondták. A sajtóban én is találkoztam [ezzel], hiába, hogy szabadságon voltam. Szidtam magamban a cseheket. Mondom, a jó istenit neki, mondom, hát ebben az afgán ügyben tulajdonképpen a Nyugat a sértett fél, hát miért mi sértődünk meg? Gondoltam én magamban. De most, amennyire látja az ember ennek a dolognak már látható összefüggéseit, az a véleményem, most már csakis azért döntöttek így, mert a szovjet elvtársak konzultáltak velük. Nem a Bilakot kell szidni, úgy tűnik nekem ebben a pillanatban. Most itt előállt egy szituáció, a bonni dologban. Az is teljesen világos, hogy az NDK-sokkal, hát egy ilyen közvetett kontaktus van, pozíció van, halasztani fogják azt a Schmidt-féle dolgot, hogy milyen formában, azt én nem tudom, mit fognak mondani, nem tudom, mit fognak csinálni. És azok meg könyörögnek, hogy a szovjet elvtársak csináljanak valamit, hogy ne maradjanak egyedül ebben a dologban az NSZK-val szemben. Hát valószínűleg ezért született a cseh döntés is, ezért fordulnak most hozzánk is kéréssel. Ez a helyzet ebben, hogy így kell számolni. Az előbb beszéltem, hogy az USA meg a NATO..., a szovjetellenes bojkottról. Valamit szeretnék én az NSZK jelenlegi kormányáról is mondani. Ugye én az egész szovjet politika núánisait persze nem tudom áttekinteni meg érzéklni, de van egy ilyen benyomásom, hogy amennyire a szovjet politika irányítói, valószínűleg bizonyos értelemben [ki]számíthatónak veszik az USA fellépését, annyira rossz néven veszik, hogy a nyugatnémet kormány beállt élharcosnak, különösen a rakétaügyben. Különösen a rakétaügyben. És lehet, hogy ők is külön akarnak politizálni az egyikkel és a másikkal, az USA-val és az NSZK-val, de lehet, hogy pillanatnyilag az NSZK-t szeretnék jobban megszorítani, a jelenlegi NSZK-kormányt, nincs kizárva, nekem ilyen impresszióim vannak. Egyébként nekem van személyes véleményem. A múltkor, mielőtt szabadságra mentem, valamelyik nyugati szociáldemokratával beszéltem – a rosseb tudja, dánnal talán –, és én magamban is feltettem a kérdést, és még ottan..., ilyesmiket felvetett Strauss, meg Schmidték, meg nem tudom én, mi, én megkérdeztem, hogy az euro-rakéták kérdésében a Strauss mennyivel tudott volna az USA számára jobb pozícióban fellépni, mint a jelenlegi koalíciós kormány. És én itt is meg merem kérdezni. Mit tudott volna mondani a Strauss, ha ő van a kormányon? És itt egy más[ik] világpolitikai kérdéssel találkozunk. Hát mi nagyon jól tudjuk, hogy két választással találkozunk, az amerikaival meg az NSZK-val. Azt hiszem, a szociáldemokráciát mint eszmei irányzatot, ezt itt nem kell bemutatni. Elvtársak, az, amennyiben jelenleg létezik, az úgy létezik, hogy kiszolgálja a nagytőkét, a monopoltőkét, mindenütt a világban, ahol csak lehetséges. És közben kicsit szerez valami, egy-két valami kis kedvezményeket azért a dolgozóknak, mert egyébként ezt nem tudná csinálni. [sic!] Kiszolgálja. Nézzék meg, a portugál dologba beletenyelereltek, nem? Latin-Amerikába belete-

nyereltek, és itt is kiszolgálja őket Európában. Hát ez nem vitás meg nem kétséges. És ezt fogja csinálni a jövőben is. Na persze nekik megvan a maguk stílusuk [sic!] meg a felfogásuk, meg ők is egy kicsit kritikusan nézik ugye az USA politikai metodikáját meg nyersességét, vagy mit tudom én, micsoda, ez meg is maradna így. Meg a külön érdekek is megmarad[na]k. De kiszolgálják. Genscher is – vagy mi az isten – meg a Schmidt, meg a koalíció is szeretne győzni a választáson. De hát a győzelemnek az az ára az ő számukra, úgy látszik, hogy akiktől ők függenek, be akarják bizonyítani, [hog]y ők jobban és különbül ki tudják szolgálni, és ez először az USA és a saját monopoltőkéjük [sic!]. Attól függenek ők is, mert ha az USA szól egy szót ottan, vagy az a nyugatnémet monopoltőkés, és a kasszakulcsot bezárja, holnap a koalíció..., nincs kormány. Aztán az már a koalíció előnye, meg az ő szempontjukból is [kedvező], hogy tud a szakszervezetekre kicsit támaszkodni. Megegyezést tud, meg osztálybékét biztosít, és így tovább a végtelenségig. Na most, mivel ezek a rakétaügyek, ezek az USA-választás után is lesznek, meg az összes többi, meg az NSZK-választás után is lesz, hát akkor mi az istent csinálunk mi ezzel az NSZK-koalícióval? Most tisztára politikai értelemben nézve. Akkor ki[nn] vagyunk a vízből, hogy az egyik ilyen jelvényt hord, a másik meg olyan jelvényt, hogyha egyformán szolgálják ki? Hát [lássuk] ezt a konkrét dolgot, elvtársak. Na mostan, mit lehet most csinálni? Hát sajnos ez a helyzet, egyikük szombaton vagy mikor az istenben esedékes, a másik meg jövő kedden, vagy mit tudom én, mikor. Hát ez a helyzet, na. Hát akkor csatlakozom Önökhöz, hogy a konzultáció nincs rendben, és nincs rendben, nincs rendben. Hát ugye ismerjük egy kicsit az ottani viszonyokat is, a Brezsnyev elvtárs betegségét, meg az isten, meg ami [ezzel] összefüggésben van, és nincs rendes konzultáció. Ilyen a konzultáció. Hát ez nekik is „nemszeretem” kérdés, és nem siet a Ruzsakov sem kopogtatni, hát az ilyen dolgoknak, úgy látszik, ilyen meg más... Hát én arra gondolok, hogy megkísérelhetünk éppen még talán valami lépést, még talán, hát... én a Pavlovval, gondolom, kell hogy beszéljek, egyébként is ő jelentkezett nálunk, ha a Marchais³² ilyen tájékoztató..., mit tudom én, direkt halasztottam ezt a dolgot, valamit én is mondhatok neki, de az nem eszmecsere. Én nem tudom, hogy ezektől függetlenül is, talán erről kérnünk kellene még ma telefonon, hogy esetleg, ha lehet, a Gyenes elvtársat holnap fogadják Moszkvában. És én a Pavlovval vagy még ma este beszélek itthon, és akkor ő is majd jelent haza valamit, ugye, vagy (érthetetlen közbeszólás) ilyen..., én ismerem már. Jelentés éjfél után, meg éjszaka, meg külügy, meg a Gromiko, meg isten... Az is, mire a PB-re eljut, a Gyenes szerencsés esetben hamarabb kiutazik. De hát mondjuk időben. Úgyhogy így konkrétan én nem tudok mást javasolni, elvtársak, mint azt, hogy ez a mi álláspontunk, ezt mi mondjuk, hogy talán nem ez az út volna célszerű, de mi, én nem ajánlom, hogy úgy határozzunk, hogy bonyolítjuk ezt a dolgot meg mit. Meg az amerikai se. Az amerikai [látogatás], a fene tudja..., esetleg [a] szint..., az is politika, nem, hogy szintet leszállítunk, azon már kevésbé tudnak csemegézni. De már magam sem tudom pontosan, hogy mit javasoljak. Meg ott egy kicsit az is van, hogy itt most elevenedik Európában a dolog pillanatnyilag, és hát úgymond ez a parlament, ez egy kicsit még odébb van, mint a kormány, ugye, hát ott is van a parlamentünkben, nekik is van ellenzékük, és isten tudja, micsoda, kicsit mást is jelent ez a kormány. De hasznunk akkor sem lesz belőle, nem lesz belőle. Ott mindenütt az afgán, meg az izé, meg mi a maguk véleménye, meg az isten, más nem..., túsok, meg az afgánok, meg a túsok. (Közbeszólás: Egy pillanat.) Szóval én afele hajlok, hogy vegyük tekintetbe az SZKP Politikai Bizottság[ának] kérését, és mondjuk le mind a kettőt, vagy ha még tudunk valami kis konzultációt csinálni, vagy mi az isten, még az effektív lemondást még mondjuk csütörtökre [halasztjuk], úgymond odább lesz egy kicsit, meg

32 Georges Marchais 1972–1994 között a Francia Kommunista Párt főtitkára volt.

így is. Az mindegy, hogy szerdán közli velük, vagy csütörtök délután. És ez helyes politikailag, mindenki számára világos, hogy senki sem fog spekulálni, hogy miért csak most szólunk, meg nem tudom én, mi, várjunk még egy 36 órát a közlésekkel, de mi ne döntsünk úgy, elvtársak, hogy elmegyünk. Én megmondom, elvtársak, hogy van a Szovjetunióban, és persze a... már a gazdasági kérdéseknél is, én hasonló álláspontra helyezkedtem, hogy itt persze közügyről is van szó, nem csak magyar érdek, ez világos, és nincs, a szovjet elvtársaknak nincs olyan gyanújuk, hogy ha Puja elvtárs elmegy Bonnba, akkor közli a Genscherrel, hogy mi nem értünk egyet a Szovjetunióval, vagy ha ti elmentek Amerikába.³³ Ezt nem [gondolják], ilyen kétségek nincsenek, maguk az aktusok... Ők bojkott alatt vannak stb. Izé lemondta, a cseh, mi meg utazunk. Erről van itt most szó. És hát önmagában, ott már novemberben, már mikor elhatároztuk, már spekuláltam – mert már akkor kezdett mérgesedni a helyzet –, hogy mi a rosseb lesz itt februárig. Na most lett aztán. Szóval mit akarok mondani, elvtársak. Valamiféle vélt előny, az reménybeli, a negatív hatás azonnal [jelentkezik]. Én, elvtársak, találkoztam nagyon sok helyes és bölcs lépéssel, és találkoztam olyannal is, amivel nem értek egyet, és hosszú távon még az volt a kamatozóbb, ha valami előttem nem egészen megokolt lépés [adódott], azt mondtam: az isten izélje, csak a jövőben ne csináljanak [hasonlót], s akkor is azt mondtuk, hogy hát együtt menjünk, vagy mit csináljunk. Magyarországnak most van a nemzetközi politikában egy bizonyos reputációja, de azért ezt is dicsérem a mi politikánkban, hogy azért ez úgy született, ugye mi – hát most a jelenlegi kormányzatra teszem –, hogy a NATO-bojkottal startoltunk, és elvergődtünk egy bizonyos pozícióra, egy elismerésre, de azazal, hogy mindvégig [sic!] és soha egy pillanatig kétségbe [vonni] nem hagytuk azt, hogy a Szovjetunió szövetségesei vagyunk. Mi ezt így szereztük, és hosszú távon ez a népnek az érdeke. Mi másfajta presztízzsel csak rövid távú, tessék-lássék előnyökhöz juthatnánk, a végén a népünk ráfizetne, higgyék el. Mert ez egy olyan dolog, mit gondolnak, meddig udvariaskodnak ők? Miért velünk... – bocsánat a kifejezésért –, a mi kis tetű életünkkel, meg országunkkal, meg minden..., meddig fognak ők velünk udvariaskodni? Úgyhogy nem helyes az a kifejezés, hogyha csinálnánk, akkor egyedül lennénk, mert akkor a románokkal lennénk együtt, mert nem egyedül lennénk, és oda én nem kívánczok haragba [sic!]. Hát énnekem ez a véleményem. Ne határozzunk úgy, hogy csináljuk. Hát mi [az] egyetlen [sic!], legfőbb szövetségünk kérésével állunk szembe[n], és fejtjük ki a nézetünket, és mondjuk, [hogy] konzultáljunk, és legyen valami elgondolásunk előre, meg ne az utolsó pillanatokban mondjanak valamit, hát ezt meg kell mondanunk, ezt majd meg fogjuk mondani a Pavlovnak is, meg kérünk találkozót. Nem tudunk mást csinálni, elvtársak. És a közlést majd csütörtök délelőtt, és fogjuk mind a kettővel közölni, és ők tudomásul fogják venni, és öt perc múlva egymást értesítik, és [közlik, hogy] lemondták a magyarok mind a kettőt. Na, krach. Erről fognak írni. Hát ezt mondják. Na most, amit az egyéb kontaktusokról mondtak, hogy hát ez meg az meg amaz esedékes, vagy nem tudom én, mi az atyaisten, hát persze ezt át kell alaposan, rendesen tekinteni. De én azt hiszem, hogy helyesen akkor járnának el, elvtársak, hogy tényleg, ahogy itt szóban el is hangzott, hogy így bizonyos szint alatti..., aztán, megmondom úgy, ahogy van, gazdasági funkcionáriusokkal és bizonyos értelemben ilyen kultúr izé, ilyen periférikus területen, egyháziügyi hivatal – az egy nagy izé –, na, hogy hívják – hát a pápa is járt az USA-ban –, na majd a Miklós³⁴ is az USA-ba elmegy. Ki az atyaisten foglalkozik ilyesmikkel? Hát egy kulturált [helyesen: kulturális] vagy ilyesfajta, egy UNESCO vagy mi a rosseb vonalon, és a gazdasági vonalakon meg kell próbálni tartani a kontaktust, és hát ilyen magas szintű politikai

33 A megjegyzés Apró Antalnak szólt, akivel Kádár tegeződött.

34 Miklós Imre 1971–1989 között az Állami Egyháziügyi Hivatal elnöke volt.

terveket most ne fixírozzunk, és ne rögzítsünk, mert hasonló kellemetlen helyzetbe kerülhetünk. Ez sajnos, ez a futam most egy ideig így fog menni. Mit csináljunk? Nem megy. Én magam, azt hiszem, hogy nem ez a..., hogy [valójában] három héttel előbb kellett volna mindenkivel beszélni, akiket érdekel, a csehekkal, magyarokkal meg az NDK-sokkal, hogy mi az istent csináljunk, vagy mi? Akkor valami..., kicsit tűrhetőbben lehetett volna húzni-vonni. Hát nekem az a véleményem. Nem dönthetünk, nem dönthetünk már úgy, hogy megcsináljuk. (Közbeszólás: Nem, nem.) Azt sem tudom, hogy ezt a[z] USA-variánst tartsuk meg mi? Előbb beszélgettünk, már Gyenes elvtárrsal sem volt egyetértés, azt mondja, hogy ez semmiképpen sem jó, ez senkinek sem jó, az USA megsértődik, hogy lefokoztuk, a Szovjetunió megharagszik, hogy mégis elment egy parlamenti küldöttség. Csak itt arról van szó, hogy hát ne ilyen kaptafára vagy mit tudom én, micsoda, csak azért jutott eszembe egy ilyen nyomorult variáns. Meg hát az a..., ez nem a kormányval van mégse kapcsolatban, [hanem] a parlamenttel, a képviselő-testülettel. (Közbeszólás: Kicsit más a reláció.) Tessék, Gyenes elvtárs.

Gyenes András: Azt hiszem, az nem vitás, hogy nem lehet külön, itt együtt kell, és azt hiszem, hogy egy ilyen konzultációnál talán, amire én gondolok, talán azt lehetne megpróbálni, nem tudom, hogy sikerülhet-e, hogy egyrészt az amerikai út halasztását, azt már tényként közölni, (Közbeszólás: Azt hiszem, nem olyan izgalmas) ez nehéz kérdés. De ajánlani, megfontolásra ajánlani, együttes megfontolásra ajánlani az NSZK-val való kapcsolattartást. (Kádár közbeszólása: Most csak erről a vizitről van szó, nem az NSZK-ról, szóval a..., tessék.)

Óvári Miklós: Kívánság ellen ne döntsünk. Viszont ha Kádár elvtárs beszél a Pavlov elvtárrsal, azért egypár szempontot (Kádár J. közbeszólása: Én a pozitívet fogom kifejtteni!), mindenekelőtt azt, hogy annak viszont nagyon örülnénk, ha a Schmidt moszkvai látogatására sor kerülne.³⁵ Tehát ne értelmezzék (Kádár közbeszólása: Én a mi pozíciókat ki tudom fejteni.), ne értelmezzék úgy a szovjetek, hogy mi nem találkozunk, [tehát] ők sem találkozhatnak. (Kádár közbeszólása: Elvtársak, én is olyan helyzetben vagyok, mint önök. De nekem úgy tűnik, hogy pont most, most az NSZK-ra jobban dühös a Szovjetunió, ebben a pillanatban.) Csak nem a dühösségen múlik. (Kádár: Jó, hát én csillapítsak, vigyek egy vödör vizet locsolni őket? Nem tudom ezt megtenni!) (Érthetetlen közbeszólás.)

Kádár János: Szóval, egy pillanatra. Azzal fejezném be, ebben a két dologban, még ezt a két lépést megcsináljuk, de a szovjet kérést akceptálnunk, akceptálnunk [kell], és megpróbálunk..., és ha nem sikerül beszélni még, különösen Moszkvával, az jó [sic!]. És én a Pavlovnak el fogom mondani a mi véleményünket. Viszont mi abban is foglaljunk állást, hogy sürgős, szélesebb körű konzultációt kérünk. Valami arra alkalmas szinten, felső szinten, így nem lehet, nem is jó, nem is jó, mert akkor románokkal vagy azok nélkül, meg izé, meg mit tudom én, mi. Külügyi titkárok? Már külügyminiszterig sem nagyon tudnak összejönni publikáció nélkül. Talán kifejezetten azt kellene kérni, hogy ezeket a szorosban együttműködő országok külügyi titkárait kérjük közös konzultációra. És most függetlenül ettől, hogy mi bajunk, mert hasonló esetek előfordulhatnak minden relációban a legközelebbi hetekben meg hónapokban, nyavalya tudja, hány. S megmondjuk, konzultáljunk, és egyeztessünk. Tessék, Németh elvtárs.

Németh Károly: Kezdem ezzel, hogy most ne, szóval ne menjünk egyik helyre se. De azt nagyon határozottan fel kellene vetnünk, és én nem tudom, hogy ezért most ki kellene-e Gyenes elvtársnak utazni. (Kádár közbeszólása: Csak úgy mondom, hogy felajánljuk, vagy mit tudom én, mi.) Nem kell, nem kell kiutazni. (Kádár közbeszólása: Vagy hagyjuk? Hát akkor Pavlovval közlöm az álláspontot.) Azt kell kérnünk, hogy ne az ilyen konkrét utazási ügyekben konzultáljunk meg egyebek (Kádár közbeszólása: ...politikáról), hanem a konkrét helyzetből

35 Helmut Schmidt moszkvai látogatására 1980. június 30.–július 1. között került sor.

következő ügyekben, ami egészen más, mint néhány héttel ezelőtt (Kádár közbeszólása: [A] politikát kellene egyeztetni.), hát ez, ez kellene, hogy legyen kezdeményezés.

Énszerintem most nem kellene kiküldeni Gyenes elvtársat. (Kádár közbeszólása: Hát akkor hagyjuk a csudába, csak úgy eszembe jutott.)

Kádár János: Tessék, elvtársak.

[?]: Kádár elvtárs! Énszerintem nem volna rossz, ha lehetne beszélgetnünk.

[?]: Menjen el, jobb az így. Persze Nyugat... (Több közbeszólás.)

Kádár János: Én ma fogok Pavlovval beszélni, mindjárt hívatom, és akkor ő továbbítja haza, de hát mire a válasz..., az isten tudja. Ott meg beszélni lehet, annak meg az az előnye. Ezzel is, azzal is, meg esetleg többekkel lehet beszélni. Illetve, hogy mind a két lépést tegyük meg. Tessék.

Gyenes András: Kb. három héttel ezelőtt jelentkeztek már ezzel a kéréssel Moszkvában. Szorgalmaztak egy többoldalú megbeszélést. Én a Ruzsakov elvtársat emlékeztettem erre, tudtommal volt egy ilyen megbeszélés. Amivel mi is egyetértünk, egy ilyen szélesebb konzultációval. Mondta, hogy tulajdonképpen helyes gondolat ez, de tovább nem jutottunk. (Kádár közbeszólása: Tessék?) Mondta, hogy helyes gondolat, de ennél tovább nem jutottunk ebben a kérdésben. (Kádár közbeszólása: Hát azt vesszük észre!) Sokoldalú konzultáció... (Kádár közbeszólása: De akkor is...) De én azt javasolom, hogy a Kádár elvtárs... (Kádár közbeszólás: Sürgetően kérhetjük, hogy többoldalú konzultáció kell. És attól függetlenül, hogy magát fogadták-e vagy sem. Kicsit ilyen magyar módon beszélgetni, attól függetlenül. Tessék!)

Havasi Ferenc: Csak egyetlen dolgot szeretnék felvetni. Egyetérttek Kádár elvtársnak a javaslatával, politikailag más lehetőséget most nem lát a Politikai Bizottság. De én emlékszem arra, amikor mi a Lázár elvtárral kint voltunk, és a Koszigin elvtárral tárgyaltunk³⁶ erről az egész magyar gazdasági helyzetről, adósságról, importról és a többi és a többi. Mi ezt a beszélgetést nagyon komolyan vettük. És ennek alapján, hát egy sor olyan intézkedés történt, hogy mi fokozatosan ezt a nyugati eladósodást meg egyéb dolgokat ugye, számoljuk fel, azon az áron is, hogy Magyarországon az életszínvonallal azt tesszük, amit teszünk. Azt látni kell, hogy minket ez a két ország, az Amerikai Egyesült Államok és az NSZK a hitelszférában ebben az évben is, ha ők úgy döntenek, nagyon nehéz helyzetbe tudnak hozni. Nekünk fel kell ebben az évben vennünk 1,7 milliárd dollárt, ehhez a nyomorult nyolcvanéves tervhez. Ahol több mint 3 százalékkal csökken a reálbér.

Ehhez kell 1,7 milliárd dollárt felvenni. Ezt énszerintem azért, akár konzultálunk, akár én nem tudom, kivel beszélgetünk, hát azt azért látnunk kell, hogy mi nem bírunk ki egy évet vagy másfél évet úgy, hogy velünk ezek a bankosok meg nem tudom én, szóval packázzanak. Sajnos, a mi helyzetünk, az ebben a tekintetben ki van így centizve, s hát a politikai döntéseknél énszerintem ezt is figyelembe kell venni, hogy legalább őnekik [a szovjeteknek] azért ezt érteni kellene, hogy ennek ellenére ezt tudjuk vállalni, amit Kádár elvtárs kér a Politikai Bizottságtól. De minket énszerintem ők zavarba tudnak hozni. (Kádár közbeszólása: Ez lesz a következménye. Világos, ez lesz a nevem, hogy szovjet csatlósok. Hát eddig mi voltam? Hát itt még van ez a tartalék, ez az üzenet vagy mi a nyavalya. Talán abból valamit...) Ott is foltozgatni. (Kádár közbeszólása: Csináljuk ezt? ... Mit tudom én, valamit kisütöttek a külügyesek. Schmidtnek valamit üzeni, mit tudom én, kinek. Kire gondoltak maguk?) Schmidtre meg a Brandtra. (Kádár: Ki?) Schmidt és a Brandt. (Kádár: Hát ezt lehet.) Van egy félbemaradt levelezése Kádár elvtársnak (Kádár: Azt lehet.), úgyis kell válaszolni, és a Schmidthez is célszerű lenne egy megfelelő levelet küldeni. Az NSZK felelősségét emlegetve. (Kádár: Tessék.) [Az] NSZK felelősségét em-

36 A magyar és a szovjet miniszterelnök moszkvai találkozására 1978 októberében került sor.

legetve az európai biztonság... (Kádár: ...meg a saját szándékainkat, óhajainkat valamiképp is érzékeltetni kell. Hát azt is csináljuk, mentől előbb, talán annál jobb. Jövő héten.)

Kádár János: Hát akkor, elvtársak, ezt fogjuk határozni. Figyelembe véve az SZKP PB véleményét. Nem bonyolítjuk ezt a két utat. És kérünk többoldalú konzultációt. Na most, mit csináljunk, felvessem ezt valahogy, hogy magát fogadják, vagy nem fogadják? Egy-két napon belül?

Gyenes András: Én azt hiszem, ez sem lenne haszontalan tulajdonképpen, Kádár elvtárs, mert a Pavlov elvtárral két és fél órán keresztül elveket vitattunk. Azt, hogy mi jó, mi nem jó (Kádár közbeszólása: Valahogy Ruzsakov közelebb van a forráshoz, Pavlov, az csak továbbítani tudja.), hogy leválasztjuk-e az NSZK-t ezekkel a lépésekkel, vagy... (Kádár közbeszólása: Ezt is kérjük, hogy mondjuk a véleményünk részletesebb kifejtése céljából kérjük, hogy még a héten fogadják a Gyenes elvtársat, a Ruzsakov. Jó? És akkor ezt a Brandtnak meg a Schmidtnak valami külön levelet a jövő hét folyamán eresztünk. Nem tudunk mást csinálni. (Közbeszólás: Hadgyakorlat.)

Kádár János: Ja, hadgyakorlat. [A] Hadgyakorlatra a következő a javaslatom: konzultáljunk. Egy tekintetben határozottan, hogy az a véleményünk, hogy a jelen szituációban – [a] Szovjetunióra való tekintettel és saját magunk miatt is jelezzük – talán halasztanánk. A másik, hogy határozott álláspontunk, hogy ha megtartjuk, a jugoszlávokat tájékoztassuk róla. Természetesen konzultáljunk. Majd én is, csak el ne felejtsem a Pavlovnál majd. (Közbeszólás: És a Gyenes elvtárs, ha kimegy, ő is beszélhet.) Tessék? (Közbeszólás: Gyenes elvtárs is szóba hozhatja ezt a kérdést.) Maga se felejtse el a témák közül. Úgy, akkor három konkrét kérdés van tulajdonképpen. A bonni út meg ez az amerikai út, a hadgyakorlat, és a negyediknek meg lehet említeni, hogy valami üzenetet akarunk intézni a nyugatnémetekhez. Hát akkor ez a határozat, elvtársak: két rossz közt, két rossz közt kell választani. (Érthetetlen párbeszéd.)

[...]

MOL M-KS 288. f. 5/791. ó. e.

3. SZ. DOKUMENTUM

JELENTÉS A SZOROSAN EGYÜTTMŰKÖDŐ SZOCIALISTA ORSZÁGOK³⁷ KÜLÜGYI KB-TITKÁRAINAK 1980. FEBRUÁR 26-I MOSZKVAI EGYEZTETŐ TANÁCSKOZÁSÁRÓL

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA
KÜLÜGYI OSZTÁLY

SZIGORÚAN BIZALMAS
Készült: 2 példányban
Budapest, 1980. február 29.

TÁJÉKOZTATÓ JELENTÉS a Politikai Bizottságnak

A szorosan együttműködő szocialista országok – Szovjetunió, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Német Demokratikus Köztársaság – pártjai központi bizottságainak külügyi titkárai február 26-án Moszkvában egyeztető megbeszélést tartottak az időserű nemzetközi kérdésekről.

37 Lásd a 9. jegyzetet.

Az SZKP Központi Bizottságának képviselőjében Borisz Ponomarjov elvtárs hangsúlyozta, hogy a jelenlegi nemzetközi helyzetben különösen fontos a beható elemzés és a szükséges következtetések levonása. Ehhez jó alapot adnak [a] Leonyid Brezsnyev elvtárs január 16-i nyilatkozatában, valamint [a] február 22-i választási beszédében foglaltak. Az SZKP úgy ítéli meg, hogy a legutóbbi időszakban súlyos veszteségek érték az enyhülési folyamatot. Az alapvető okokat az Egyesült Államok agresszív törekvéseiben, az általa szított fegyverkezési hajszában, a szocializmus elleni támadások kiélezésében lehet meghatározni. Az USA külpolitikai lépéseiben szerepet játszik az elnökválasztási harc, az Egyesült Államok belső politikai és gazdasági problémái is. Mind nyilvánvalóbbak azok a szándékok, hogy az amerikai politika támogatására felsorakoztassák a NATO tagállamait, növeljék az Egyesült Államok befolyását a világban.

Nagyok az emberiség békéjét fenyegető veszélyek, de azt is látni kell, hogy Carter úgymond új irányvonala nem hozta meg a várt eredményt. Az Egyesült Államoknak nem sikerült Afganisztánt az amerikai imperializmus felvonulási területévé változtatni, s elvi jelentőségű az a körülmény, hogy az USA nem tartotta lehetségesnek a katonai konfrontáció meghirdetését. Ennek magyarázata a SZU és a szocialista közösség jelentős védelmi ereje. Ebből következik, hogy a jövőben is fejleszteni kell a gazdasági és katonai képességünket, tökéletesíteni fegyveres erőnket a Varsói Szerződés keretében.

Az USA nyugat-európai szövetségesei, alig egy-két kivétellel, nem hajlandók feltétel nélkül követni Carter politikáját. Kudarcot vallottak a Szovjetunió gazdasági blokádjára irányuló törekvések, s ebben nemcsak Európa, de Latin-Amerika sem követte az Egyesült Államokat. Carter tudatában van annak, hogy a szovjetellenes front létrehozása lehetetlen Nyugat-Európa aktív részvétele nélkül. Az európai tőkés államoknak érdekében áll az, hogy távol tartsák magukat Cartertól. Egyes országok határozottabban, mások mérsékelten demonstrálják az Atlanti Szövetség iránti hűségüket, a valóságban a NATO egysége jóval kisebb, mint ahogy az a propagandában mutatkozik.

Mind erőteljesebb Franciaország szembenállása az Egyesült Államokkal. Kulcsfontosságú a Német Szövetségi Köztársaság magatartása. Az NSZK kormánya meghatározó szerepet játszott a közép-hatósugarú rakétákra vonatkozó NATO-döntés meghozatalában, s kifejezi szolidaritását a carteri adminisztrációval. Ugyanakkor a nyugatnémet kormányzat kinyilvánítja elkötelezettségét az enyhülési politika mellett. Ezt erőteljesen hangsúlyozza Schmidt is a közelmúltban Brezsnyev elvtársnak küldött üzenetében. Figyelemre méltó az is, hogy a Német Szociáldemokrata Párt vezetőinek zárt ülésén Schmidt kifejtette, hogy a szovjet csapatok afganisztáni jelenléte védelmi célokat szolgál. A kancellár kifejtette egyet nem értését a SALT-II ratifikálásának megtagadásával, s azzal, hogy Carter az USA érdekeit mindinkább egyéni céljainak rendeli alá. A kancellár határozottan megfogalmazta, hogy országa nem vesz részt a Szovjetunió elleni gazdasági szankciókban, nem áldozza fel keleti politikáját, s arra törekszik, hogy megakadályozza az amerikai elnököt újabb hibák elkövetésében. Az amerikaiak azonban nagy nyomást gyakorolnak Schmidtre, aki feltehetően azért tanúsít a remélnél kisebb ellenállást, mert figyelembe kell vennie az őszi választásokkal³⁸ összefüggő politikai követelményeket.

A szovjet vezetés nagy figyelmet szentel a kommunista, szociáldemokrata pártok és az el nem kötelezett országok állásfoglalásainak. A testvérpártok zöme a kiéleződött nemzetközi helyzetben is helyes álláspontot képvisel, különösen jelentős a Francia KP vezetésében megindult evolúciós folyamat. Egyidejűleg számba kell venni a negatív jelenségeket is. Különösen nyugtalanító az olasz és a spanyol kommunista párt helytelen állásfoglalása. A Szocialista Internacionálé párt-

38 Az NSZK-ban 1980. október 5-én megtartott választásokon a kormányzó szociáldemokrata-szabad demokrata koalíció aratott győzelmet.

jainak februári bécsi találkozója azt mutatta, hogy a szociáldemokráciának nem áll szándékában feláldozni az enyhülést az Egyesült Államok kalandor politikájának oltárán.

Az USA nagy hangsúlyt helyez arra, hogy az afganisztáni eseményeket befolyásának növelésére használja fel az el nem kötelezettek mozgalmában és a muzulmán világban. A fejlődő országok és a létező szocializmus politikai és gazdasági érdekei objektíve továbbra is egybeesnek, azonban bonyolult helyzet alakult ki. Különösen nehézé váltak Kuba pozíciói, s helyzetük megkönnyítése érdekében támogatást kell nyújtani a kubai elvtársaknak. Elő kell segíteni az iszlambadi konferencia³⁹ határozatainak semlegesítését, s meg kell akadályozni, hogy a Szovjetunió déli határainál az ellenséges muzulmán államok szövetségét hozzák létre.

Ponomarjov elvtárs rövid áttekintést adott az afganisztáni események alakulásáról. Elmondta, hogy 1979 márciusától kezdődően Taraki és Amin 14 ízben kérte a Szovjetuniót, hogy nyújtson katonai segítséget. Amin kifejezett kérésére került sor december közepén a szovjet katonai szakértők és tanácsadók létszámának növelésére. A forradalmi tanács és a kormány tagjainak határozott követelésére maga Amin december folyamán 4 ízben kérte az ott állomásozó szovjet egységek megerősítését. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a szovjet csapatok a nemzetközi jog normái alapján tartózkodnak Afganisztánban. Szó sincs az ország megszállásáról, az afgán hatóságok önállóan tevékenykednek. A szovjet csapatok feladata a területi sérthetlenség biztosítása szoros együttműködésben az afgán hatóságokkal. [A] Brezsnyev elvtárs választási beszédében foglaltak megerősítik, hogy a Szovjetunió kész csapatait kivonni, mihelyt az Egyesült Államok és Afganisztán szomszédai garantálják az ország belügyeibe való be nem avatkozást.

A gyakorlati problémákról és tennivalókról szólva *Ponomarjov* elvtárs hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió határozottan visszautasít minden olyan amerikai kísérletet, amely a szocialista közösség egységének megbontására irányul. Ezzel egyidejűleg törekszik az érvényben lévő megállapodások betűinek és szellemének megfelelő kapcsolatok fenntartására az USA-val. Az amerikai adminisztráció szovjetellenes lépéseire válaszként a Szovjetunió szünetelteti a kulturális csoportok utaztatását, kiállítások rendezését, és csökkenti a turizmust. Ugyanakkor fenntartja a kapcsolatokat az egyes amerikai vállalatokkal a könyvkiadás, a szerzői jogvédelem, a rádió és a televíziós együttműködés terén. Amennyiben az amerikaiak a jövőben is szabotálják az Aeroflot repülőgépeinek a kiszolgálását, a Szovjetunió szünetelteti a területén működő amerikai képviseletek anyagainak szovjet szállítóeszközökkel történő továbbítását.

A gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok a két ország között mindig a kölcsönös előnyök alapján bonyolódtak. Kézenfekvő, hogy továbbra is fenn kell tartani a normális üzleti kapcsolatokat, ugyanakkor különösen fontos annak demonstrálása, hogy a szocialista országok egyeztetett politika alapján tevékenykednek.

A Szovjetunió arra törekszik, hogy konstruktív alapon felújításra kerüljenek, illetve folytatódjanak a leszerelés ügyében megkezdett tárgyalások. A szovjet fél hajlandó tárgyalásokat kezdeni a közép-hatósugarú rakétákról, függetlenül a SALT-II ratifikálásától, illetve a SALT-III keretein kívül, azzal az igénnyel, hogy megváltoztassák, vagy legalábbis szüneteltessék a NATO december 12-i döntését, annak végrehajtását.

A jelenlegi helyzetben különleges jelentősége van a Varsói Szerződés által a katonai enyhülés és a leszerelés kérdéseivel foglalkozó összeurópai értekezlet összehívására tett kezdeményezésnek. Célszerű tovább folytatni a madridi találkozó előkészítését célzó konzultációkat, de

39 Az Iszlambadban 1980 februárjában megtartott „iszlám konferencián” a Szovjetunió afganisztáni intervencióját elítélő határozatot fogadtak el.

menet közben tisztázni kell a tőkés országok törekvéseit, azt, hogy milyen jelleget kívánnak adni a tanácskozásnak.

Fontos és időszerű volt a tervezett magas szintű politikai kontaktusok elhalasztása az Egyesült Államokkal és az NSZK-val. A Szovjetunió ez utóbbival kapcsolatos további magatartását az határozza meg, hogy a nyugatnémet kormányzat tesz-e konkrét lépéseket az enyhülés érdekében. Kétségtelen, hogy a jelenlegi koalíciós kormány bukása nem lehet érdeke a szocialista közösségnek. Ebből kiindulva is a tervek szerint tavasszal realizálják Schmidt kancellár szovjetunióbeli látogatását.⁴⁰

Helyesnek és célszerűnek tűnik a politikai kapcsolatok továbbfejlesztése Franciaországgal és a többi NATO-tagállammal annak érdekében, hogy megakadályozzuk a carteri politika érvényesülését.

A moszkvai olimpia bojkottjával Carter a szocializmus presztízsét akarja csökkenteni. Törekvése egyelőre kudarcot vallott, de a helyzet változatlanul igen bonyolult. A Szovjetunió megrendezi az olimpiai játékokat, s arra kell törekednünk, hogy azokon minél több ország sportolója vegyen részt.

A kialakult nemzetközi helyzetben megkülönböztetett fontosságú a szocialista közösség országai közötti gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés megerősítése. Erőfeszítéseket kell tenni a termelés szakosítására és a kooperáció előmozdítására, a tőkés világtól való gazdasági függőségünk csökkentésére. Az illetékes szovjet szervek tanulmányozzák e folyamat meggyorsításának és a tőkés világpiacon történő egyeztetett tevékenységünk kialakításának lehetőségeit.

Erősíteni kell az európai kommunista pártok együttműködését. Ehhez jó lehetőséget terem az a francia–lengyel közös kezdeményezés, hogy ez év áprilisában a földrész kommunista pártjainak képviselői tartsanak Párizsban értekezletet a katonai feszültség csökkentésének és a leszerelés ügyének előmozdításáról. Jóllehet pl. az olasz és a spanyol párt kategorikusan elzárkózik a tanácskozáson való részvételtől, a rendezvényt célszerű megtartani, és újabb alkalmat kell keresni az egyet nem értők megnyerésére.

Az SZKP folytatja a párbeszédet és a kontaktusokat a szocialista és szociáldemokrata pártokkal. Szükségesnek ítéli meg a finn, a nyugatnémet, a belga és más pártokkal kialakult kapcsolatok további aktivizálását a feszítő nemzetközi problémák megoldása érdekében. Az amerikai kormányzat hidegháborús törekvéseinek elhárítására mozgósítani kell valamennyi békeszerető erőt, a haladó nemzetközi közvéleményt.

A többi testvérpártnak a megbeszélésen felszólaló képviselői egyöntetűen aláhúzták annak szükségességét, hogy a nemzetközi helyzet rosszabbodásának körülményei között a szoros együttműködő szocialista országok gyakrabban egyeztessék álláspontjukat s a tennivalókra vonatkozó elgondolásaikat. Ugyancsak behatóan elemezték a nemzetközi feszültség előidézőit [sic!], s álláspontjuk megegyezett a szovjet értékeléssel.

Dimitrij Sztancsev elvtárs felszólalásában nagy hangsúlyt kapott a Balkán-félsziget országainak politikai helyzetére vonatkozó bolgár értékelés. Élesen bírálta a jugoszláv külpolitikai törekvéseket. Aláhúzza annak fontosságát, hogy aktivizáljuk a meglévő kapcsolatainkat a nyugat-európai politikai körök kedvező irányú befolyásolása érdekében.

Andrzej Werblan elvtárs a lengyel álláspont kifejtése során kiemelten foglalkozott Franciaország és az NSZK kormányköreinek magatartásával. Hangsúlyozta, hogy differenciáltan kell megközelíteni Nyugat-Európa egyes országait. Rugalmasan kell kezelni a meglévő politikai, kulturális és más kapcsolatokat, s új kontaktusok megteremtésére kell törekednünk.

40 Lásd a 31. lábjegyzetet.

Vasil Bilak elvtárs rámutatott az amerikai kül- és belpolitika rendkívüli veszélyességére, a szocialista országok elleni imperialista törekvések hagyományaira, s arra, hogy kihasználjuk a nyugati államok közötti ellentéteket. Kifejtette, hogy mielőbb meg kell teremteni a szocialista országok élelmiszerekkel és más termékekkel való önellátásának feltételeit.

Herman Axen elvtárs behatóan ismertette a[z] NSZEP értékelését a nyugatnémet helyzetről és politikai törekvésekről. Aláhúzta az NSZK-beli jobboldal hegemonista és revansista törekvéseinek veszélyességét. Ezért is érdekünkben áll támogatni a jelenlegi kormánykoalíciót, hozzá kell járulnunk annak megakadályozásához, hogy Straussék kerüljenek hatalomra.

Gyenes András elvtárs elemezte a nemzetközi helyzetet, s rámutatott a szocialista országok offenzív békepolitikájának jelentőségére. Ismertette az MSZMP álláspontját a tőkés országokkal, mindenekelőtt a nyugat-európai államokkal kialakult politikai, gazdasági, kulturális és tudományos-műszaki kontaktusok fenntartására vonatkozóan. Aláhúzta annak jelentőségét, hogy erősítsük kapcsolatainkat a tőkés országok kommunista pártjaival, valamint a szociáldemokrata pártokkal.

A titkári találkozót követően O. B. Rahmanyin elvtárs vezetésével osztályvezető-helyettesi szintű megbeszélésre került sor. Ezen szovjet részről többek között hangsúlyozták, hogy nagyobb gondot kell fordítani a jugoszláv külpolitika pozitív irányú befolyásolására. Az SZKP megítélése szerint Tito után sem várhatók „politikai földrengések” Jugoszláviában.⁴¹ Minden bizonnyal érvényesül az a kollektív irányítási rendszer, amelyet már eddig kialakítottak.

Szovjet részről szükségesnek vélik, hogy további erőfeszítéseket tegyünk a párizsi kommunista értekezlet sikeres megtartása, az el nem kötelezett országok körében folytatott tevékenységünk aktivizálása érdekében. Javasolták továbbá, hogy a szoroson együttműködő szocialista országok mielőbb kezdjék meg a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete májusi ülésének tartalmi kérdéseire vonatkozó elgondolásaik és javaslataik kidolgozását, valamint egyeztetését.

A jelentést összeállította:
Horn Gyula

Jóváhagyta:
Gyenes András

MOL M-KS 288. f 11/4396. ő. e.

4. SZ. DOKUMENTUM

FELJEGYZÉS HORN GYULA ÉS VAGYIM ZAGLAGYIN

(AZ SZKP NEMZETKÖZI OSZTÁLYA HELYETTES VEZETŐJE) MEGBESZÉLÉSÉRŐL

1980. JÚLIUS 16.

Július 16-án, szerdán négyszemközti beszélgetésre került sor Vagyim Zaglagyin elvtárral, az SZKP KB Nemzetközi Osztálya vezetőjének első helyettesével. Zaglagyin elvtárs elmondta, hogy az SZKP Politikai Bizottságában már hónapok óta heves viták folynak a Szovjetunió konkrét külpolitikai lépéseiről, a nemzetközi helyzet általános értékeléséről és a kommunista mozgalom helyzetéről. Hangsúlyozta, hogy ebben a vitában nagy jelentőségű volt Kádár János elvtárs üzenete a szovjet vezetéshez, amely élénk visszhangot és eltérő reagálásokat váltott ki a Politikai Bizottság egyes tagjai között.

A Központi Bizottság illetékesei, köztük B. N. Ponomarjov és K. V. Ruzakov elvtárs olyan álláspontra helyezkedtek, hogy az MSZMP véleménye sok figyelemre méltó és megkívánlandó

41 Joszip Broz Tito jugoszláv államelnök hosszas betegség után 1980. május 4-én halt meg.

elemet tartalmaz, amelyeket érvényesíteni kell az egyes konkrét nemzetközi kérdésekben. Lényegében ez jutott kifejezésre a szorosán együttműködő szocialista országok⁴² testvérpártjai központi bizottsági titkárainak februári értekezletén B. N. Ponomarjov elvtárs által előterjesztett helyzetértékelésben és javaslatokban. Ezek között leglényegesebbnek mondható, hogy a szocialista országok maximális mértékben használják ki a nyugat-európai államokkal meglévő kapcsolatokban rejlő lehetőségeket az Egyesült Államok külpolitikai irányvonalának ellensúlyozására.

A februári értekezlet kapcsán, majd azt követően tovább éleződött a nézeteltérés és a vita a Központi Bizottság, valamint a Külügyminisztérium vezetői között. Kornyijenko elvtárs, a külügyminiszter első helyettese megalkuvással, elvtelenséggel vádolta a KB apparátusát a nyugat-európai országoknak tett engedmények miatt. Gyakorlati téren ez kifejezésre jutott abban is, hogy a Külügyminisztérium utasítására a szovjet kulturális szervek minden érvényben lévő megállapodást felrúgva lemondták a Franciaországban, az NSZK-ban és más tőkés országokban tervezett szovjet kulturális rendezvényeket. A Központi Bizottság határozott fellépése volt szükséges ahhoz, hogy a rendelkezést visszavonják.

Brezsnyev elvtárs felépülését, munkába állását követően alapvetően megváltoztak a Külügyminisztérium és a Központi Bizottság közötti erőviszonyok. Gromiko elvtárs saját álláspontja és tanácsadójának véleménye ellenére kénytelen volt elfogadni az arra vonatkozó javaslatot, hogy Bécsben találkozzon Muskie [amerikai] külügyminiszterrel. Sikerült elhárítani a Külügyminisztériumnak azt az álláspontját is, hogy Schmidt kancellár moszkvai látogatását oly módon bonyolítsák, amely egyértelműen értésére adta volna a nyugatnémet kormánynak, hogy a Szovjetunió csak meghatározott feltételek teljesítése esetén hajlandó a partneri viszony erősítésére az NSZK-val.

Jelentős nézeteltérések mutatkoznak a külügyminisztériumi és a központi bizottságbeli vezetők között a katonai témákban is. A KÜM vezetése kategorikusan ellenezte, hogy bármiféle gesztust tegyenek, tárgyaljanak a közép-hatósugarú rakéták ügyében a NATO-val. Brezsnyev elvtárs személyes tekintélyének és közvetlen fellépésének latba vetésére volt szükség ahhoz, hogy az új tárgyalási javaslatokat az SZKP Politikai Bizottsága jóváhagyja.

Viták vannak az afganisztáni probléma rendezése körül is. A Központi Bizottság azon a véleményen van, hogy az erőfeszítéseket az afgán belső helyzet normalizálására kell összpontosítani, s törekedni kell arra, hogy az úgynevezett afgán kérdés ne legyen világpolitikai probléma. A vezetés tagjai közül többen, mindenekelőtt Gromiko elvtárs és mások továbbra is azon a véleményen vannak, hogy ezt a kérdést úgy kell kezelni, mint amely tanúsítja a Szovjetunió eltökéltségét stratégiai érdekeinek védelmében. A szovjet vezetésen belül viták folynak arról is, hogy milyen konkrét lépések szükségesek a nemzetközi kommunista mozgalomban mutatkozó újabb keletű problémákkal kapcsolatban. Vannak olyan vélemények, hogy az anyagi támogatás visszafogásával, a kétoldalú kapcsolatok szűkítésével és kemény bírálatokkal kell hatni az opportunisták irányzatok visszaszorítása érdekében. Az ilyen vélemények időnként kifejezésre jutnak különböző megnyilatkozásokban, publikációkban. Zaglagyin elvtárs véleménye szerint az elvi álláspont kifejtésére szükség van, azonban hiba lenne olyan lépéseket tenni, amelyek súlyos károkat okoznának a kapcsolatoknak, s ezen keresztül minimálisra csökkentenék a befolyásolás lehetőségeit.

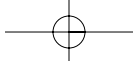
Horn Gyula

MOL M-KS 288. f. 47/764. ó. e.

42 Lásd a 9. jegyzetet.

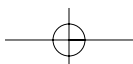
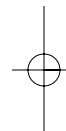
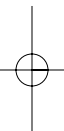
IRODALOM

- Csaba BÉKÉS: *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989. Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc*. www.isn.ethz.ch/php-2003october.
- BÉKÉS Csaba: Magyar–szovjet csúcstalálkozók, 1957–1965. In Litván György (szerk.): *Évkönyv VI. 1998*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet.
- BÉKÉS Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. *Múlt századi hétköznapiok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 9–54. p.
- BÉKÉS Csaba: Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990. In Bozóki András (főszerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben 7. köt. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Budapest, 2000, Új Mandátum, 792–825. p.
- Csaba BÉKÉS–Malcolm BYRNE–János M. RAINER (eds.): *The Hungarian Revolution. A History in Documents*. Budapest–New York, CEU Press, 2002, XLI–XLII. p.
- James G. HERSHBERG: Peace Probes and the Bombing Pause: Hungarian and Polish Diplomacy During the Vietnam War, December 1965 – January 1966. *Journal of Cold War Studies*, Vol 5. No. 2, 2003. Spring 32–67. p.
- HORVÁTH István–NÉMETH István: *...És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990)*. Budapest, 1999, Magvető Kiadó.
- HUSZÁR Tibor: *1968. Prága – Budapest – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Budapest, 1998, Szabad Tér.
- Jaromir NAVRATIL et al. (comp. and ed.): *The Prague Spring. 1968*. Budapest–New York, 1998, CEU Press.
- Odd Arne WESTAD: Concerning the Situation in „A”: New Russian Evidence on the Soviet Intervention in Afghanistan. *Bulletin, Cold War International History Project*, Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington D. C., Issue 8–9. 1996/1997. Winter, 131. p.

274 BESZÁMOLÓK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA GYŐRI LÁSZLÓ

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2002. JÚLIUS 1.–2003. JÚNIUS 30.

ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- Appendices. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 287–310. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./ (Szöveggyűjtemény az 1956-os forradalomról.)
- BIBÓ ISTVÁN: 1956. Az előszót írta, a jegyzeteket összeáll. és írta, a kötetet szerk. Szigethy Gábor. Budapest, 2003, Holnap, 147 p.
- The Ideas of the Hungarian Revolution. Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, XVIII, 731 p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- Jelenidőben. 1956. október 23.* Az előszót és a jegyzeteket írta, a kötetet szerk. Szigethy Gábor. Budapest, 2003, Holnap, 101 p.
- MÁDL FERENC: 1956, az európaiság és az Európai Unió. *Magyar Szemle*, 2002. 11–12. sz. 6–14. p. (Elhangzott 2002. október 22-én Strasbourgban, az Európai Parlament ülésén.)
- Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 474 p.
- RAINER M. JÁNOS: 1956 a 20. század történelmében. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 4–8. p. és in „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 9–16. p.
- RAINER M. JÁNOS: A Progress of Ideas: The Hungarian Revolution of 1956. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 7–41. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 263 p.

ELŐZMÉNYEK

- GYARMATI GYÖRGY: A politika rendőrsége a Rákosi-korszakban, 1945–1956. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 287–299. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- KISS SÁNDOR, M.: A magyar társadalom útja az 1956-os forradalomhoz-szabadságharchoz. *Kortárs*, 2003. 6. sz. 114–128. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Déstalinisation et révolution. La Hongrie en 1953–1956. *Cahiers du Centre d'étude de l'Europe médiane*, 2002. No 12. 17–23. p.
- MINK ANDRÁS: „Fekete könyv.” Antikommunista kampány az 50-es években. *Beszélő*, 2002. 7–8. sz. 40–48. p.
- SZABÓ ZOLTÁN: Ezerkilencszázötvenhat: forradalom, történelem, valóság. Részletek. In uő: *A magyarság Európában, Európa a magyarságban*. Budapest, 2002, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Alapítvány–Kortárs, 91–106. p. /Magyar néző./
- SZAKÁCS SÁNDOR: Kritikai észrevételek az 1945 utáni magyar történelem értelmezéseihez. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 321–325. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: A szovjet–jugoszláv közeledés és a magyar belpolitikai helyzet, 1954–1956 nyara. *Múltunk*, 2003. 1. sz. 208–234. p.
- URBÁN KÁROLY: A Nagy Imre-kormány megalakulása, 1953. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. I.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 39–80. p.

A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

- The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Compiled, ed. and introd. by Csaba Békés, Malcolm Byrne, János M. Rainer. Assistant eds. József Litkei, Gregory F. Domber. Pref. by Árpád Göncz. Forew. by Charles Gati. Introd. Essay by Timothy Garton Ash. Budapest–New York, 2002, Central European University Press–The National Security Archive, L, 598 p. /National Security Archive Cold War Readers./
- DOMOKOS KÁZMÉR: Az ügyész halálos ítéletet kért. 1–3. rész. *Igazunk '56*, 2002. 11. sz. 12–13. p.; 12. sz. 28–29. p.; 2003. 1. sz. 28–30. p.
- DRUCZA ATTILA: A Dudás-ügy. Egy forradalmi alternatíva 1956-ban. In *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Szerk. Fejérdy Gergely. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Intézet–Pázmány Péter Történész Kör, 256–285. p.
- ÉLLÁS ISTVÁN: Esztergom 1956-os forradalma. *Igazunk '56*, 2002. 8. sz. 30–31. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A budapesti felkelőcsoportok. *Magyar Hírlap*, 2002. október 22. 10. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A felkelők és szabadságharcosok tevékenysége a forradalom alatt. In *„Tizenhárom nap, amely...” Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 129–143. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Legendás parancsnokok. A fegyveres felkelés vezetői. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 20–25. p.

- EÖRSI LÁSZLÓ: A Széna téri felkelők tűzszüneti tárgyalásai. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 335–340. p.
- FAZEKAS ÁRPÁD: „...hogyan szabad hazánk tovább erősödjék.” Október 26-án alakult meg a nemzetőrség Szabolcs-Szatmár megyében. *Igazunk '56*, 2002. 8. sz. 28. p.
- HEGEDŰS ENDRE: Tiszaföldvári tengercsepp. 1–3. rész. *Igazunk '56*, 2003. 2. sz. 15–17. p.; 2003. 3. sz. 31–33. p.; 4. sz. 21–24. p.
- HEGEDŰS ENDRE: Tisza-parti mártírok. 1–3. rész. *Igazunk '56*, 2002. 10. sz. 34–36. p.; 11. sz. 35–37. p.; 12. sz. 38–39. p.
- HERMANN RÓBERT: 1848–49 és 1956 nemzetőrsége. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 165–183. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: 1956 katonai mérlege. A magyar és a szovjet fegyveres erők a forradalomban. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 41–47. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: 1956. október 23–24–25. Budapesten. Az erőszakszervezetek sem szálltak szembe egységesen a forradalommal. Riporter Daniss Győző. *Népszabadság*, 2002. október 22. 7. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: A nemzetőrség megalakításának körülményei és tevékenysége november 4-ig. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 145–164. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: Az utasítás. Ezerkilencszázötvenhat ellentmondásos nemzetőrsége a legújabb kutatások tükrében. *Magyar Nemzet*, 2002. október 26. 33. p.
- KAPTAY GYÖRGY: Az 1956-os forradalom és a megtorlás története Almásfüzitőn. Almásfüzitő, 2002, Almásfüzitő Barátainak Köre, 64 p.
- KISS SÁNDOR, M.: Esettanulmány egy halál körülményeiről és következményeiről. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 225–237. p.
- KISS SÁNDOR, M.–KAHLER FRIGYES: *Forradalom és szabadságharc Magyarországon, 1956*. Budapest, 2002, Korona, 310 p.
- KÓ ANDRÁS: Visszatérés a Kossuth térre. A Nádor utca sarkán páncéltörő rakétafegyvert állítottak fel. *Magyar Nemzet*, 2002. november 2. 27. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Die Sozialdemokratie in der ungarischen Revolution von 1956. *Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest*, 2002. Bd. 7. 33–37. p.
- MURÁNYI GÁBOR: Halálos ősz. 1956-os veszteséglisták. *Heti Világgazdaság*, 2002. november 9. 83–85. p.
- NAGY ISTVÁN: Nagy Imre és Erdei Ferenc 1956-ban. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 81–137. p.
- RIPP ZOLTÁN: A politika és a katonai megoldás, 1956. október 23–28. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 33–60. p.
- STANDEISKY ÉVA: A forradalom kis köztársaságai. Helyi öngazgatás 1956-ban. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 34–40. p.
- SÜMECI GYÖRGY: A fotóhasználatról a börtönrajzokig. Forradalom képeken – avagy a képek forradalma? *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 48–53. p.

- SZAKOLCZAI ATTILA: Az 1956-os forradalom legnagyobb vidéki központjai. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 191–218. p.
- SZAKOLCZAI ATTILA: 1956. október 28. A politikai megoldás szüksége és lehetősége. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 54–60. p.
- SZARVAS JÓZSEF: A várpalotai események 1956-ban. 1–4. *Igazunk '56.* 2002. 10. sz. 46–47. p.; 11. sz. 41–42. p.; 12. sz. 41–43. p.; 2003. 1. sz. 42–43. p.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: A társadalmi részvétel egyes kérdései 1956-ban. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések.* Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 379–380. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- TÖRÖK GÁBOR: A forradalom a HM-ből nézve. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 425–438. p.
- VARGA LÁSZLÓ: Sortűz a Parlament előtt. *Élet és Tudomány*, 2002. október 26. 1350–1353. p.
- ZSITNYÁNYI ILDIKÓ: Hiba a hálózatban. Miért mondott csődöt 1956-ban a karhatalom? *Magyar Nemzet*, 2002. október 26. 32. p.
- ZSITNYÁNYI ILDIKÓ: A Magyar Néphadsereg feladatai és tevékenysége a forradalom időszakájában. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 113–128. p.
- ZSITNYÁNYI ILDIKÓ: A Magyar Néphadsereg karhatalmi célú alkalmazása az 1956-os forradalom kezdetén. In *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001.* Szerk. Gyarmati György. Budapest, 2002, Történeti Hivatal, 257–265. p.

KÜLFÖLD ÉS EMIGRÁCIÓ

- ANDREIDES GÁBOR: A magyar forradalom és a Kádár-korszak olasz szemmel. In *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből.* Szerk. Fejérdy Gergely. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Intézet–Pázmány Péter Történész Kör, 366–383. p.
- BARÁTH MAGDOLNA: Andropov jelentései. A szovjet nagykövet és a magyar belpolitika, 1956. március–október. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 9–14. p.
- BORHI LÁSZLÓ: Az 1956-os szabadságharc és forradalom jelentősége a világpolitikában. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 17–32. p.
- BORHI LÁSZLÓ: *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez, 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény.* Budapest, 2002, Ister, 687 p.
- CZIGÁNY LÓRÁNT: 1956 és a nyugati magyar költészet. In uő: *Talpalatnyi senkiföldjén.* Budapest, 2002, Kortárs, 137–144. p.
- DEÁK ERNŐ: Ébren tartottuk az 1956-os forradalom emlékezetét. Az ausztriai magyar emigrációs tevékenységről. *Bécsi Napló*, 2002. 5. sz. 3. p.
- EHMANN BEA: Az emigráns lét kollektív élményuniverzumai. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban.* Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 119–134. p.
- Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban.* Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 189 p. /A múlt ösvényén./

- FISCHER, HOLGER: Az 1956-os magyar forradalom a korabeli nyugatnémet médiában. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 341–359. p.
- GEHLER, MICHAEL: Ausztria és a magyar forradalom 1956-ban. Az „osztrák modell” Magyarországnak? *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 61–67. p.
- GÖMÖRI GYÖRGY: Az 1956-os forradalom emlékezete az angol sajtóban és irodalomban. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 205–214. p.
- GRANVILLE, JOHANNA: From the Archives of Warsaw and Budapest: A Comparison of the Events of 1956. *East European Politics and Societies*, 2002. No 2. 521–563. p.
- GYÁNI GÁBOR: 56-os menekültek emlékező stratégiái. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L’Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 135–148. p.
- KANYÓ TAMÁS: 56-os menekültek Svájcban. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L’Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 13–111. p. /A múlt ösvényén./
- KANYÓ TAMÁS: A magyar forradalom és Svájc. Svájci 1956-os emlékek. Nyomkeresés. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L’Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 173–189. p. /A múlt ösvényén./
- KATONA JUDIT–VÁMOS GYÖRGY: Nagy Imre és a Szabad Európa Rádió 1956-ban. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. I.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 139–190. p.
- KECSKÉS GUSZTÁV: A Forradalmi Tanács és a francia diplomácia. In *Iratok az emigrációról*. Szerk. Király Béla, Balogh Piroska, Vitek Tamás. Budapest, 2003, Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány (ARP), 105–117., 126–129. p.
- KECSKÉS GUSZTÁV: The North Atlantic Treaty Organization and the Hungarian Revolution of 1956. In *The Ideas of the Hungarian Revolution. Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 112–141. p. /East European Monographs 609. – Atlantic Studies on Society in Change 118./
- KIRÁLY BÉLA: A forradalom, az ENSZ és a forradalmi emigráció első akciói. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 238–256. p.
- KÓNYA ANIKÓ: Szubjektív történelem. Történelem az önéletrajzi visszaemlékezésekben. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L’Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 149–162. p. /A múlt ösvényén./
- LÁSZLÓ JÁNOS: Mit lehet kezdeni a narratív konstrukciókkal a szociálpszichológia szempontjából? In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L’Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 163–172. p. /A múlt ösvényén./
- A magyar forradalom, 1956–1957. In *A Marosy-iratok. Magyar királyi követség Madridban, 1948–1957*. Összeáll. és szerk. Anderle Ádám. Szeged, 2002, Hispánia, 117–152. p.
- MOLNÁR ISTVÁN: A forradalom után; Mese az ellenforradalomról; Kormos ég – sötét lelkiismeret; Téves utakon; Felszabadítás vagy felszabadulás; A tizenhat évesek; Harminc év után. In *uő: A betű szolgálatában. Negyven év az Új Látóhatárért és a nyugati magyar irodalomért. Válogatott írások*. Budapest, 2002, Argumentum, 203–256. p.

- MURÁNYI GÁBOR: Bűnbeesés közben. Román szálak a Nagy Imre-ügyben. *Heti Világgazdaság*, 2002. december 21. 127.; 129–130. p.
- MURBER IBOLYA: *Flucht in den Westen, 1956. Ungarnflüchtlinge in Österreich (Vorarlberg) und Liechtenstein. – Magyar menekültek Ausztriában (Vorarlberg) és Liechtensteinben, 1956.* Feldkirchen, 2002, Rheticus Gesellschaft, 326 p. /Schriftenreihe der Rheticus Gesellschaft 41./
- A NATO Nemzetközi Titkárságának életrajzi jegyzete Nagy Imréről. 1956. november 2. Közli Kecskés Gusztáv. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 377–383. p.
- OKVÁTH IMRE: A Varsói Szerződés és a magyar forradalom. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 61–74. p.
- PLÉH CSABA: Az emigráns emlékek szerveződése és a mai lélektan tudáskategóriái. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban.* Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 115–118. p.
- SIMÁNDI IRÉN: A magyar forradalom a Szabad Európa hullámhosszán. 1–2. *Valóság*, 2002. 11. sz. 36–61. p.; 12. sz. 76–93. p.
- SIMÁNDI IRÉN: A mártír miniszterelnök Gallicus „Reflektorában”. *Debreceni Szemle*, 2001. 2. sz. 203–214. p.
- SOÓS KATALIN 1956-os menekültek a statisztikai adatok tükrében. *Levéltári Szemle*, 2002. 3. sz. 56–60. p.
- SZABÓ LÁSZLÓ VILMOS: Az 1956-os forradalom a román központi lapokban. *Sic Itur Ad Astra*, 2001. 3–4. sz. 151–195. p.
- Személyi változások a SZER-nél 1957-ben. Összeáll. Simándi Irén. *Népszabadság*, 2002. október 22. 10. p. (Sajtószemle a Szabad Európa Rádió 1956-os magatartása körül kialakult nyugatnémet belpolitikai vitáról.)
- SZENTESI RENÁTA: Az 1956-os magyar forradalom fogadtatása a semleges Ausztriában. *Sic Itur Ad Astra*, 2001. 3–4. sz. 91–149. p.
- SZESZTAY ÁDÁM: Kisebbségi '56. A forradalomhoz kapcsolódó kisebbségi megmozdulások tipológiája. *Valóság*, 2002. 10. sz. 69–99. p.
- TISCHLER JÁNOS: Az 1956-os forradalom utóélete Lengyelországban. *Élet és Irodalom*, 2002. november 22. 7. p.
- TISCHLER JÁNOS: A lengyelek és 1956. *Népszava*, 2002. október 24. 7. p.
- TISCHLER JÁNOS: Lengyelország és Magyarország 1956-ban. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 75–94. p.
- TÓFALVI ZOLTÁN: Erdély 1956-ban. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések.* Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tánszéke. 377–378. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- Die Ungarnkriese 1956 und Österreich.* Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien, 2003, Böhlau Verlag, 317 p.
- WALCZ AMARYLISZ: La Rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia. Roma, 2001, Ambasciata della Repubblica di Ungheria, 61 p.

INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

- Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára. 2/2. köt. 1956. november 14.–1957. január 16. Szerk. Á. Varga László, Pásztor Cecília. Salgótarján, 2002, Nógrád Megyei Levéltár, 582 p.
- APOR BALÁZS: Forradalom és megtorlás Szolnokon. Interjú Buda Ernővel, a Kőolajkutató és Feltáró Vállalat Alföldi Fúrási Kerülete 1956 előtti főmérnökével. *Sic Itur Ad Astra*, 2001. 3–4. sz. 5–57. p.
- BIKKI ISTVÁN: A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962. *Rubicon*, 2002. 6–7. sz. 36–40. p.
- BORVENDÉG ZSUSZANNA: Kémkedésbe konspirált költő – Tumbász Ákos. In *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, 2002, Történeti Hivatal, 267–277. p.
- BORVENDÉG ZSUSZANNA: Lukács László és társainak koncepciós pere. In *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Szerk. Fejérdy Gergely. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Intézet–Pázmány Péter Történész Kör, 328–340. p.
- BOTKA FERENC: Az író megtörése. Déry Tibor három kihallgatása, 1957. *Rubicon*, 2002. 6–7. sz. 31–35. p.
- BÖGRE ZSUZSA: Asszonyorsok 1956 után. *Valóság*, 2002. 10. sz. 100–105. p.
- CONGDON, LEE: Rethinking Marxism: the Hungarian Revolution and Western Intellectuals. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 101–111. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- Dokumentum Nagy Imre elrablásáról egy Budapesten szolgáló csehszlovák diplomata értesülései alapján. Közli Janek István. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1*. Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 385–392. p.
- Horváth Miklós: A forradalmat követő megtorlás és a katonák ellen lefolytatott büntetőeljárások fő jellemzői. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 202–224. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: Soviet Agression against Hungary 1956: Operations „Wave” and „Whirlwind.” In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 65–90. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- JOBBÁGYI GÁBOR–KAHLER FRIGYES: Hétsoros halálos ítélet. Az 1956 utáni megtorlás pereiről. Válasz Kende Péter, Eörsi László és Szakolczai Attila írásaira. *Magyar Nemzet*, 2002. december 21. 28. p.
- KÁDÁR ZSUSZANNA, B.: A szociáldemokraták fürkészése itthon és külföldön. *Rubicon*, 2002. 6–7. sz. 47–49. p.
- KECSKÉS GUSZTÁV: The North Atlantic Treaty Organization and the Hungarian Revolution of 1956. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 112–141. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./

- KECSKÉS GUSZTÁV: Az okafogyott muníció. Nagy Imre kivégzésének diplomáciai utójátéka. *Heti Világgazdaság*, 2003. június 21. 65–67. p.
- KIRÁLY BÉLA: An Abortive and the First Real War between Socialist Countries. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 42–64. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- KIRÁLY BÉLA: The United Nations Organization and the Hungarian Revolution. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 142–163. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- KIS JÓZSEF: *A borsodi perek, 1956–61*. Miskolc, 2002, Felsőmagyarország, 131 p.
- KIS JÓZSEF: Soltész József halála, avagy az első kivégzett története. *Igazunk '56*. 2002. 2. sz. 37. p.
- KÖRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE: „Kemény tanulság volt.” Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei a munkásaladokban. In *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok*. Szerk. Horváth Sándor, Pethő László. Előszó Gyáni Gábor. Budapest, 2003, Napvilág, 104–114. p.
- KURCZ BÉLA: Amnesztia az 56-osoknak 63-ban. *Népszava*, 2003. május 3. 6. p.
- MEZEY FRANCISKA: *Földes Gábor és társai 1957-es koncepciók pere*. Budapest, 2002, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Magyar Jogtörténet Tanszék, 115 p. (Szakdolgozat az 1956-os Intézet kéziratárában.)
- MOLNÁR ADRIENNE: Elévülés nélkül. Válogatás az Oral History Archívum gyűjteményéből. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 109–134. p. (Interjú Ebinger Endrével, Puchert Jánossal, Orbán Györggyel.)
- MOLNÁR ADRIENNE: Szabadelvűre ítélve. In *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 245–269. p.
- Nagy Imre elrablásának története. Csehszlovák–jugoszláv diplomáciai egyeztetés a miniszterelnök sorsáról. In *Közel-múlt. Húsz történet a 20. századból*. Szerk. Majtényi György, Ring Orsolya. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2002. 60–64. p.
- PAPP ISTVÁN: A beszolgáltatási rendszer felszámolása 1956–57-ben. *Sic Itur Ad Astra*, 2001. 3–4. sz. 59–89. p.
- PINTÉR TAMÁS: A Belügyminisztérium újjászervezésének kezdetei az 1956-os forradalom után. *Múltunk*, 2002. 1. sz. 172–201. p.
- RAINER M. JÁNOS: Lemerülés vagy megkapaszkodás? Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 135–168. p.
- SOÓS VIKTOR ATTILA: Egy máig kiderítetlen politikai papgyilkosság anatómiája. In *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Szerk. Fejérvy Gergely. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Intézet–Pázmány Péter Történeti Kör, 341–365. p.
- STANDEISKY ÉVA: A belügy, a párt és a népi írók. *2000*, 2002. 9. sz. 48–66. p.

- SZAKOLCZAI ATTILA: Repression and Restoration, 1956–1963. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 167–193. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- SZANI FERENC: Szovjet katonai részvétel az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 95–112. p.
- SZÁNTÓ MIHÁLY: Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése, a Magyar Néphadsereg lefegyverzése és tevékenysége a békekiképzés megkezdéséig. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 184–201. p.
- SZERENCSES KÁROLY: A Nagy Imre-per. In uő: „Az ítélet: halál.” *Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt*. Budapest, 2002, Kairosz, 259–291. p.
- „Szívvel, lélekkel és ésszel.” Volt államvédelmi beosztottak levele Kádár Jánoshoz 1956 decemberében. In *Közel-múlt. Húsz történet a 20. századból*. Szerk. Majtényi György, Ring Orsolya. Budapest, 2002, Magyar Országos Levéltár, 36–46. p.
- TISCHLER JÁNOS: „A gyilkossági hullám ismét erőre kap.” A lengyelek Nagy Imre és társai kivégzéséről. *Magyar Narancs*, 2003. június 12. 22–23. p.

UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

- Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2001. július 1.–2002. június 30. Összeáll. Györi László. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 494–509. p.
- BARTUS LÁSZLÓ: Elegük van abból, hogy rendre politikai célokra használják fel őket. Az 56-os forradalmárok nem álltak a Fidesz mellé. Egység és megosztottság. *Magyar Hírlap*, 2002. október 24. 2. p.
- BAUER TAMÁS: Történelmi leckék – a képviselőházban. *Népszabadság*, 2002. október 21. 12. p.
- BERECZ JÁNOS: Vállalom. *Magyar Hírlap*, 2003. március 8. 22. p. (Részletek megjelenés előtt álló önéletrajzi könyvéből.)
- BORHI LÁSZLÓ: 1956 helye a nemzetközi szakirodalomban. *Élet és Irodalom*, 2002. október 18. 17–18. p.
- CSEH GERGŐ BENDECÚZ: Állambiztonsági helyzetjelentés az 1956-os forradalom tizedik évfordulóján. In *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, 2002, Történeti Hivatal, 279–301. p.
- DOBSZAY JÁNOS: Néma bajtársak. Titokzatos ötvenhatosok. *Heti Világgazdaság*, 2002. december 7. 111., 113., 115. p. (Az 56-os Szervezetek Konföderációja.)
- Emlékkönyv a szabadságharc 45. évfordulójára*. Szerk. Bányay László. Sydney, 2001, Független Magyar Szabadságharcos Szövetség, 234 p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Az „elrabolt forradalomról.” *Magyar Nemzet*, 2002. november 15. 8. p.
- ERDÉLYI PÉTER: A forradalom elismert harcosai. Kiosztották a Nagy Imre-érdemrendeket. 2006-ra új 56-os emlékhely épül. *Magyar Hírlap*, 2002. október 24. 3. p.

- FILEP TIBOR: 1956 és a Kádár-korszak. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 343–344. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- FÓNAY JENŐ: Októberi zajongás. Fónay Jenő a feláldozott múltról. Riporter Buják Attila. *168 Óra*, 2002. október 24. 18–19. p.
- GERŐ ANDRÁS–KATONA TAMÁS–VITÁNYI IVÁN: Jeles napok, hagyományok, indulatok. Három nagy ünnepünk közül augusztus huszadikán kap legkevésbé hangot a napi politika. Lejegyezte Daniss Győző. *Népszabadság*, 2002. augusztus 19. 8. p.
- GÖLLNER ANDRÁS: Ötvenhat közszelleme. *Magyar Hírlap*, 2002. október 24. 11. p.
- GYÁNI GÁBOR: Emlékezés, narrativitás és a múlt. In uő: *Történelemszűzok*. Budapest, 2002, L'Harmattan, 296–301. p.
- HAMVAY PÉTER: A forradalom politikai irányzatai. *Népszava*, 2002. október 26. Szép Szó, 5. p. (A Bibó István Közéleti Társaság, a Liberális Fiatalok Társasága, a Respublika Kör és a XXI. Század Társaság konferenciája 2002. október 18-án a Kossuth Klubban.)
- HORVÁTH SÁNDOR: 1956 történetírása a rendszerváltás óta. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 215–224. p.
- KAJÁRI ERZSÉBET: Az ÁVH felszámolása, 1953–1957. *História*, 2002. 7. sz. 13–16. p.
- KENDE PÉTER: 1956 historiográfiája az emigrációban, 1956–1989. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 201–204. p.
- KENDE PÉTER: Elkerülhetetlen volt-e a forradalom 1956-ban? In uő: *Még egyszer a párizsi toronyból. Kortörténeti és politikaelméleti esszék, 1973–2003*. Budapest, 2003, Új Mandátum, 279–283. p.
- KENDE PÉTER: A magyar forradalom jelentősége négy évtizedes távlatból. Uo. 294–304. p.
- KENDE PÉTER: Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 223–227. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- KÖRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE: *Carrying a Secret in my Heart... Children of the Victims of the Reprisal after the Hungarian Revolution in 1956. An Oral History*. Budapest–New York, 2003, Central European University Press, 195 p.
- KÖVÉR LÁSZLÓ–MEDGYESSY PÉTER: 1956 megítélése – ma. Interjú Kövér Lászlóval és Medgyessy Péterrel. In Gecse Géza: *Állam és nemzet a rendszerváltás után*. Budapest, 2002, Kairosz, 126–133. p.
- LITVÁN GYÖRGY: 1956 a napi politika martalékává lett. Riporter Gündisch Mónika. *Vasárnapi Hírek*, 2002. október 20. 7. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Emlékezés vagy botránykeltés? *Heti Világgazdaság*, 2002. október 18. 50. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 258–263. p.
- MÁRTON LÁSZLÓ: Kinek a nevében? *Magyar Hírlap*, 2002. október 22. 10. p.
- MÉCS IMRE: Elvették a forradalmunkat. *Népszava*, 2002. október 22. 7. p.
- MOLNÁR ADRIENNE: „Társadalmi veszélyessége fönnáll.” Molnár Adrienne szociológus az '56-os elítéltek sorsát kutatja. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2002. október 22. 9. p.

- NAGY BALÁZS: A brüsszeli Nagy Imre Intézet. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 395–423. p.
- ORBÁN VIKTOR: Mi ezen az úton maradunk. In *Mi ezen az úton maradunk.* Szerk. Dózsa Tamás. Budapest, 2002, Art-Gras-Fon Bt., 5–13. p. (Elhangzott 2002. október 23-án a budapesti Erzsébet téri nagygyűlésen.)
- Pályázatok.* Szerk. Mészáros Gábor. Budapest, 2002, Múzeum 1956 emlékére Közhasznú Alapítvány, 216 p. (A könyv az alapítvány által középiskolások számára kiírt pályázat díjnyertes dolgozatait tartalmazza.)
- PÉNTÉK IMRE: A visszatekintő. Palotás József szobráról. *Árgus*, 2002. 10. sz. 100. p. (Palotás József dunaújvárosi ötvenhatos emlékműve.)
- Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai.* Összeáll. Györi László. 2. jav., bőv. kiad. Budapest, 2002, Magyar Napló–1956-os Intézet, 389 p.
- POMOGÁTS BÉLA: 1956 az irodalom emlékezetében. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 264–276. p.
- PONGRÁTZ GERGELY: „Elrabolják tőlünk a forradalmat.” Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet*, 2002. október 22. 5. p.
- POZSGAY IMRE: A „magyar kártya” 1956-ban és 1968-ban. Interjú Pozsgay Imrével. In Gecse Géza: *Állam és nemzet a rendszerváltás után.* Budapest, 2002, Kairosz, 124–126. p.
- POZSGAY IMRE: Nagy Imre nem maradhatott életben. Pozsgay Imre arról, hogy miért rúgta fel a széket Gorbacsov üzenetére, Kádár beszélgetéskényszeréről és Horn véleményéről. Riporter Kő András, Nagy J. Lambert. *Magyar Nemzet*, 2003. június 16. 4–5. p.
- RAINER M. JÁNOS: A forradalom utóélete. Riporter: Sággy Erna. *168 Óra*, 2002. október 24. 14–16. p.
- RAINER M. JÁNOS: La memoria del 1956. In *Graffiti ungheresi. Cinema, fotografia, incontri. Trieste 28 ottobre–3 novembre 2002. In occasione della Stagione della Cultura Ungheresi in Italia 2002.* Catalogo a cura di Judit Pintér, Umberto Rossi et al. Trieste, 2002, Volpe–Sain Comunicazione, 27–29. p.
- RIPP ZOLTÁN: 1956 emlékezete és az MSZMP *Múltunk*, 2002. 1. sz. 146–171. p.
- ROSSI, UMBERTO: La rivoluzione del '56 nel cinema ungherese. La memoria del 1956. In *Graffiti ungheresi. Cinema, fotografia, incontri. Trieste 28 ottobre–3 novembre 2002. In occasione della Stagione della Cultura Ungheresi in Italia 2002.* Catalogo a cura di Judit Pintér, Umberto Rossi et al. Trieste, 2002, Volpe–Sain Comunicazione, 41–51. p.
- Sok iskolában ma is hallgatnak '56-ról. Most ingyen oktatóanyagot kap minden gimnázium, mert a forradalom tanítása óvatoskodó. *Magyar Hírlap*, 2002. november 6. 2. p.
- STEFKA ISTVÁN: Üdv az erdésznek? Soprontól Vancouverig – második egyetemi exodus 1956-ban. *Magyar Nemzet*, 2003. április 19. 31. p.
- SÜMEGI GYÖRGY: A forradalom vizuális emlékezete. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 277–283. p.
- VÁSÁRHELYI MÁRIA: Október végi történetek. *Élet és Irodalom*, 2002. november 15. 4. p.
- WITTNER MÁRIA: *Ellenőrizve.* Budapest, 2002, Magyar Ház, 169 p.

PORTRÉK (SZEMÉLYI RÉSZ)**ÁBRAHÁM DEZSŐ**

EÖRSI LÁSZLÓ: Bírósági bukták. *Élet és Irodalom*, 2003. június 6. 12. p.

BÁNKUTY GÉZA

'56 arcai. Bánkuty Géza, a motoros. „A forradalomban csak egy porszemnek is lenni, felemelő érzés.” Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. június 21.

EÖRSI LÁSZLÓ: Csalóka emlékek. *Népszabadság*, 2003. február 5. 10. p.

CSEPREGI LAJOS

KÖDMÖN CSABA: Az elfelejtett forradalmár. *Igazunk '56*, 2003. 2. sz. 36–37. p.

CSERÉPY GYULA

'56 arcai. Interjú Cserépy Gyula nyugalmazott alezreddessel. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. január 27.

DÉNES JÁNOS

'56 arcai. Dénes János, a munkás. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. május 19.

DILINKÓ GÁBOR

'56 arcai. Bizsu, az újpesti cigánygyerek. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. március 17.

DILINKÓ GÁBOR: Cigány Bizsu hazatért. Lejegyezte Trencsényi Zoltán. *Népszabadság*, 2003. február 15. 30. p.

EÖRSI ISTVÁN

VÁGVÖLGYI B. ANDRÁS: *Eörsi István*. Pozsony, 2003, Kalligram, 271 p.

FÁTYOL ISTVÁN

'56 arcai. Fátyol István. A cigányok is harcoltak. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. február 17.

FEHÉRVÁRY ISTVÁN

'56 arcai. Fehérváry István a börtönsorsról. „Úgy neveltek, hogy a magyar népet, Magyarországot szolgálni kell.” Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. május 14.

FÓNAY JENŐ

'56 arcai. Fónay Jenő, a Széna tér parancsnokhelyettese. A Kisfogház és a halál szintjei. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. április 22.

GEREBEN ISTVÁN

GEREBEN ISTVÁN: Egy szigorú demokrata. Riporter Blahó Miklós. *Népszabadság*, 2003. február 8. 6. p.

GERŐ ERNŐ

ESZENYI MIKLÓS: Epizódok Gerő Ernő életéből, különös tekintettel 1944-es tevékenységére. *Valóság*, 2003. 4. sz. 75–84. p.

HEGEDŰS LÁSZLÓ

'56 arcai. Hegedűs László, a mentős. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. február 24.

HONTVÁRY MIKLÓS

'56 arcai. Hontváry Miklós. Egy misszionárius magyar polgár. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. február 10.

HROZOVA ERZSÉBET

'56 arcai. Hrozova Erzsébet. A dupla nullás ügy. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. március 3.

IVÁN KOVÁCS LÁSZLÓ

EÖRSI LÁSZLÓ: Egy ellopott hős. *Népszabadság*, 2002. december 28. 12. p.

KÁDÁR JÁNOS

HUSZÁR TIBOR: Kádár János az 1980-as években. *Múltunk*, 2003. 1. sz. 3–78. p. (Részlet a szerző Kádár János politikai életrajza c. könyvének 2. kötetéből.)

HUSZÁR TIBOR: *Kádár János politikai életrajza*. 2. köt. 1957. november–1989. június. Budapest, 2003, Szabad Tér–Kossuth, 384 p.

HUSZÁR TIBOR: A klubtagok. Részlet Huszár Tibor Kádár-monográfiájának április végén megjelenő második kötetéből. *Magyar Hírlap*, 2003. január 18. 26–27. p.

IZSÁK LAJOS: Kádár János. In Gergely Jenő – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta, 163–172. p.

KÉTHLY ANNA

STRASSENREITER ERZSÉBET: Kéthly Anna védelmében. Messziről jött ember meséje. *História*, 2002. 5–6. sz. 55–56. p.

IZSÁK LAJOS: Kéthly Anna. In Gergely Jenő – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta, 193–202. p.

KIRÁLY BÉLA

'56 arcai. Király Béla, a Nemzetőrség főparancsnoka. „Maléter Pál le akart tartóztatni.” Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. június 4.

KRASSÓ GYÖRGY

KORNIS MIHÁLY: Krassó György emléke. *Élet és Irodalom*, 2002. október 11. 12. p.

KŐSZEG FERENC: Az utolsó radikális. Hetven éve született Krassó György. *Népszabadság*, 2002. október 21. 10. p.

MANSFELD PÉTER

EÖRSI LÁSZLÓ: Mansfeld Péter. A megtorlás legfiatalabb áldozata. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 30–33. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: Mansfeld Péter. A valóság és a mítosz. *Beszélő*, 2002. 12. sz. 46–58. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: Mansfeld Péter és kultusza. *Népszabadság*, 2002. október 22. 8. p.

MÉCS IMRE

'56 arcai. Mécs Imre, a villamosmérnök-hallgató. Törésvonalak negyvenhét évvel a forradalom után. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. május 2.

MINDSZENTY JÓZSEF

GERGELY JENŐ: Mindszenty József. In Gergely Jenő–Izsák Lajos–Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta, 221–228. p.

NAGY ERNŐ

NAGY ERNŐ: Arckép. Riporter Boros Károly. *Magyar Demokrata*, 2003. május 8. 64–66. p.

NAGY IMRE

BENZIGER, KARL PHILIP: Imre Nagy, Martyr of the Nation: Contested Memory and Social Cohesion. *East European Quarterly*, 2002. Nr. 2. 171–190. p.

GÖRGŐY RITA: Nagy Imre útkeresése. *Sic Itur Ad Astra*, 2001. 3–4. sz. 197–268. p.

GÖRGŐY RITA: Válaszúton: Nagy Imre 1953 és 1957 közötti szemléletváltozása. In *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Szerk. Fejérdy Gergely. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Intézet–Pázmány Péter Történész Kör, 286–327. p.

IZSÁK LAJOS: Nagy Imre. In Gergely Jenő–Izsák Lajos–Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta Könyvkiadó, 243–254. p.

LŐCSEI PÁL: Látogatóban Nagy Imrénél 1955 májusában. A földosztó miniszter és a szovjet marsall. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 439–443. p.

NAGY IMRE: *Viharos emberöltő*. Az utószót és a jegyzeteket írta Szántó László. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 183 p.

POGÁNY MÁRIA: Nagy Imre és a (volt) népi kollégisták kapcsolatai. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 219–240. p.

PATAKI LÁSZLÓ

'56 arcai. Pataki László. Forradalmárok „másodállásban”. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. február 3.

PONGRÁTZ GERGELY

KOZMA HUBA: *Pongrátz Gergely*. Előszó Lezsák Sándor. Lakitelek, 2002, Antológia Kiadó, 149 p.

UDVARHELYI OLIVÉR: A hetvenéves Pongrátz Gergely köszöntése. *Bécsi Napló*, 2002. 4. sz. 6. p.

RÁCZ SÁNDOR

'56 arcai. A forradalomban mindig van remény. „Kádár azt kiabálta az arcomba: nem bírom tovább!” – emlékezik vissza Rácz Sándor. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. március 24.

RÁKOSI MÁTYÁS

IZSÁK LAJOS: Rákosi Mátyás. In Gergely Jenő – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta, 279–294. p.

REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓ

'56 arcai. Regéczy-Nagy László és a lutheri kiállítás. Magyarország mellékhadiszintér volt. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. április 13.

SIKLÓS ISTVÁN

CZIGÁNY LÓRÁNT: Siklós Istvánról két tételben. Küldetésben. Adalék Siklós István ötvenhatos poémája keletkezéséhez. In uő: *Talpalatnyi senkiföldjén*. Budapest, 2002, Kortárs, 167–172. p.

SZABÓ JÁNOS

EÖRSI LÁSZLÓ: Szabó bácsi, 1897–1957. *Élet és Irodalom*, 2002. október 18. 16. p.

SZALAY RÓBERT

EÖRSI LÁSZLÓ: Bírósági bukták. *Élet és Irodalom*, 2003. június 6. 12. p.

TILDY ZOLTÁN

IZSÁK LAJOS: Tildy Zoltán. In Gergely Jenő – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta, 347–354. p.

TOLLASI ILONA

'56 arcai. Tollasi Ilona. A Baross tériek a Keleti pályaudvar környékét védték. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. március 9.

TÓTH ILONA

EÖRSI LÁSZLÓ: Tóth Ilona igaz története. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 26–29. p.
 JOBBÁGYI GÁBOR: *A néma talp. Tóth Ilona az orvosi kar mártírja*. Budapest, 2002, Püski, 57 p.

VANEK BÉLA

'56 arcai. Vanek Béla. Aki a Miatyánkból is kihagyja a megbocsátás szót. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. március 30.

VOJT IRÉN, VOJT REZSÓ

'56 arcai. A testvérpár: Vojt Rezső és Vojt Irén. Józsefváros, a forradalom tűzfészke. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2002. április 7.

WITTNER MÁRIA

'56 arcai. Wittner Mária. Az újratemetés, 1989. június 16-a euforikus állapot volt – mondja Wittner Mária. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. június 17.

MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

- GÖNCZ ÁRPÁD: Ez volt történelmünkben az a rövid pillanat, amikor a társadalom egységes volt. Riporter Petri Lukács Ádám. *Népszava*, 2002. október 22. 5. p.
- JASPER GYULA: Magántörténelem. Emlékeim 1956-ról és a megtorlásról. 1–2. *Argus*, 2002. 10. sz. 26–31. p.; 11. sz. 26–31. p.; 12. sz. 25–30. p.
- KIRÁLY BÉLA: A forradalomban nem azt kérdezték: honnan jössz, hanem azt, hová mész, pajtás. Riporter Szabó Iréne, Simon Zoltán. *Népszava*, 2002. október 22. 5. p.
- MERVÓ ZOLTÁN–SZÉKELYHIDI ÁGOSTON: Az első puskalövés, az utolsó tiltakozás. Riporter Dombi Margit. *Magyar Nemzet*, 2002. november 4. 5. p. (A forradalom debreceni eseményei.) *Mi ezen az úton maradunk*. Szerk. Dózsa Tamás. Budapest, 2002, Art-Gra-Fon Bt., 56 p.
- MOLNÁR ISTVÁN: *Anamnézis*. Budapest, 2002, Balassi, 399 p.
- PERBÍRÓ JÓZSEF: Ötvenhat Szegeden – emlékeimben. Szeged, 2002, Belvedere Meridionale, 111 p.
- POGÁNY PÉTER bencés szerzetes 1956-os naplójából. 1. Isten a történelemben. 2. Valami húz a Bródy Sándor utca felé. 3. Vonulnak az orosz tankok a József utca felé. 4. Holttestek hevernek a fák alatt. 5. Ne tedd le a fegyvert, szabadságharcos. 6. Én is indulok a Kilián felé. 7. A rádió néma, Nagyot fogva tartják. 8. A sorállások manapság a hírközpontok. 9. A nők némán vonuljanak a Hősök terére. 10. „A vecsési kulákok a csepeli grófoknak.” *Népszabadság*, 2002. október 22. 30. p.; október 29. 30. p.; november 5. 30. p.; november 12. 27. p.; november 19. 28. p.; november 26. 28. p.; december 3. 30. p.; december 10. 30. p.; december 17. 34. p.; december 24. 42. p.
- RÁCZ SÁNDOR: Sztrájkoktól a földvédelemig. Rác Sándor szerint a kommunistáknak semmi köze nincs a munkásosztályhoz. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet*, 2002. november 4. 5. p.
- RENN OSZKÁR: *Ellenőrzöttek*. Miskolc, 2002, Felsőmagyarország, 167 p.
- VÁRHELYI ANDRÁS: Bocsánat! 1956: a magyar holokauszt – részlet Várhelyi András könyvéből. *Magyar Nemzet*, 2002. december 14. 25. p.
- WITTNER MÁRIA: Csak a tettek bírnak bizonyító erővel. Riporter Hering József. *Magyar Fórum*, 2002. október 24. 3. p.

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

- The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Compiled, ed. and introd. by Csaba Békés, Malcolm Byrne, János M. Rainer. Assistant eds. József Litkei, Gregory F. Domber. Pref. by Árpád Göncz. Forew. by Charles Gati. Introd. by Timothy Garton Ash. Budapest–New York, 2002, Central European University Press–The National Security Archive, L, 598 p. /National Security Archive Cold War Readers./
- BOHLEN, CELESTIN *Memories of '56, When Eastern Europe Was the First Crisis of the Day*. *The New York Times*, 2002. 29. December. 7. p.
- COGDON, LEE: *Seeing Red. Hungarian Intellectuals of Communism*. Decalb, Northern Illinois University Press, 2001. 223 p.
- LITVÁN GYÖRGY. *Budapesti Könyvszemle*, 2003. 1. sz. 78–83. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: *Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 645 p.
- HARMATH ISTVÁN: Chicagói krónika! *Magyarság*, 2002. november 16.
- KOVÁCSY TIBOR: Ahogy emlékezni kell. *Magyar Narancs*, 2002. április 18. 32. p.

- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: Eörsi László: Corvinisták '56. *Múltunk*, 2002. 3–4. sz. 565–570. p.
- VARGYAI GYULA: Eörsi László: Corvinisták '56. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2002. 1. sz. 214–215. p.
- FAKÁSZ TIBOR: *Esztergom 1956-os históriája*. Esztergom, 2000, Komárom-Esztergom megyei Önkormányzat Levéltára, 183 p.
- GERMUSKA PÁL: Esztergom 1956-os históriája. *Limes*, 2002. 2. sz. 192–194. p.
- GIBIJANSZKIJ, LEONYID: Sovjetsko–jugoslovenski odnosi i Madarska revolucija 1956. godine. *Jugoslovenski istorijski casopis*, 1996. Nr. 1–2. 151–170. p.
- BÍRÓ LÁSZLÓ: Szovjet–jugoszláv kapcsolatok és az 1956-os magyar forradalom. *Klió*, 2002. 3. sz. 134–137. p.
- JOBAGYI GÁBOR: *A néma talp. Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja*. Budapest, 2002, Püski, 57 p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Konceptiók. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 446–450. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Téves következtetések. *Élet és Irodalom*, 2002. szeptember 20. 24. p.
- KAHLER FRIGYES–M. KISS SÁNDOR: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A nagy per*. Budapest, 1997, Püski–Kortárs, 343 p.
- SCHMIDT MÁRIA: Forradalom, szabadságharc, polgárháború. In uő: *Egyazon mércével. A visszaperelt történelem*. Budapest, 2003, Magyar Egyetemi Kiadó, 82–89. p.
- Kisfogház emlékhely, 2001. november 4.* Szerk. Rédey Sarolta. Budapest, 2002, Tercia Print Kft., 141 p.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Feledendő emlék. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 438–445. p.
- Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai*. Összeáll. és szerk. Győri László. Budapest, 2001, Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló–1956-os Intézet, 315 p.
- STANDEISKY ÉVA: Költészet a Rákosi-korszakban és az 1956-os forradalom idején. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 433–437. p.
- RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre*. Budapest, 2002, Vince, 184 p.
- BABARCY ESZTER: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2002. október 4. 23. p.
- BAK JÁNOS: Rainer M. János: Nagy Imre. *Budapesti Könyvszemle*, 2002. 3. sz. 262–265. p.
- RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. 1–2. köt. 1896–1958. Budapest, 1996–1999, 1956-os Intézet, 553 p., 481 p.
- BAK JÁNOS: Rainer M. János: Nagy Imre. *Budapesti Könyvszemle*, 2002. 3. sz. 262–265. p.
- Szovjet katonai intervenció, 1956*. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Györkei Jenő és Horváth Miklós. Előszó Király Béla. Budapest, 2001, Horváth és Társa Kulturális Szolgáltató Bt., 314 p., 21 t.
- KIRÁLY BÉLA: Válasz. *Élet és Irodalom*, 2002. november 22. 16. p. (Reflexió Peter Pastor könyvbírálatára.)
- PASTOR, PETER: Egy második kiadás margójára. *Élet és Irodalom*, 2002. november 8. 9. p.
- Die Ungarnkriese 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien, 2003, Böhlau Verlag, 317 p.
- MURBER IBOLYA: Die Ungarnkriese 1956 und Österreich. *Századok*, 2003. 3. sz. 769–772. p.
- WALCZ AMARYLISZ: *La Rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia*. Roma, 2001, Ambasciata della Repubblica di Ungheria, 61 p.
- KATONA ESZTER: 1956 és Olaszország. *Klió*, 2002. 3. sz. 127–133. p.

BESZÁMOLÓ AZ 1956-OS INTÉZET 2002. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

2002-ben folytatódtak az előző évben megkezdett kutatások az 1956-ot megelőző időszak, a Kádár-korszak s általában a jelenkori magyar történelem (1945–1989) eseményeire, folyamataira vonatkozóan. Az év elején körvonalazott tervek többségükben teljesültek. Az intézet munkatársainak zöme számára 2002 az újabb közös és egyéni témákban való elmélyedés, tudásfelhalmozás éve volt, összhangban a korábbi elhatározásokkal. Ebben jelentős szerepet játszott az új projekt, a *Hatvanas évek*, mivel több kutatót részben új pályára állított.

2002 elején úgy látszott, hogy az intézet a központi költségvetésből nem kap semmiféle támogatást. Az előző évhez hasonlóan rendelkezésünkre állt egy szerény tartalékösszeg, s számíthattunk Budapest Főváros Önkormányzata segítségére, valamint a különféle pályázatokból elnyert összegekre. Ezek közül kiemelkedett a Soros Alapítvány támogatása, valamint a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok (NKFP, más néven Széchenyi-terv) 2002-re eső, igen jelentős összege. Ezen kívül több Országos Tudományos Kutatási Alaphoz (OTKA) benyújtott pályázatunkra kaptunk támogatást, és sikerrel pályáztunk az Országos Kiemeléstű Tudományos Kutatások Közalapítványnál (OKTK) is, továbbá támogatást nyújtott a Magyar Történelmi Film Alapítvány dokumentumfilm készítésére stb. Az év eleji prognózisok szerint az intézet anyagi alapjainak (ugyan a tartalékok teljes kimerülésével) ki kellett volna tartaniuk az év végéig. Noha a pályázati munka 2002-ben is felmutatott eredményeket, várható volt, hogy a kiadások akár csak csekély túllépése esetén az intézet fizetéseképtelenné válik. A 2003-as helyzetet teljességgel bizonytalannak kellett tekintenünk, hiszen nem csupán a választások egyik lehetséges kimenetele fenyegetett áthidalhatatlan nehézségekkel, hanem az akadémiai kutatóhely pályázata is lejárt 2002 végén.

A tavaszi országgyűlési választás eredményei aztán sejteni engedték, hogy az intézet anyagi helyzetében kedvező változás állhat be. Nyáron, a 2002-es állami költségvetés módosításakor Pető Iván és Donáth László képviselők módosító indítványára az intézet 50 millió Ft rendkívüli egyszeri juttatást kapott a Miniszterelnöki Hivatal fejezetéből. Ennek eredményeképpen gazdálkodásunk konszolidálódott. Lehetővé vált az intézeti munkatársak bérének a közalkalmazotti szféra béremelését közelítő korrekciója, valamint a 13. havi fizetések biztosítása is. Jelentős részben amortizálódott, leromlott számítástechnikai infrastruktúránkat korszerűsíthettük – ezek híján legkésőbb 2003 elején jószerével lehetetlenné vált volna internetes szolgáltatásaink fenntartása, illetve jelenkor-történelmi adatbázisaink üzemeltetése, nem is szólva a fejlesztésekről.

2002-ben állandó tudományos munkatársaink száma nem változott. Kőrösi Zsuzsanna szülési szabadságra távozott, őstől helyettesítését megbízással Keller Márkus doktorandusz (ELTE Társadalomtörténelmi Doktori Iskola) látja el.

TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

KIADVÁNYOK

Öt intézeti kiadvány jelent meg, ám ebből csak kettő volt könyv. Ilyen kevés könyvet még soha sem adtunk ki – igaz, az év elején még ennyit sem tervezhettünk biztosra.

December 17-én mutattuk be az intézetben a *2002. évi évkönyvet* (minden eddiginél nagyobb terjedelemben, benne a *Hatvanas évek* című kutatás néhány tanulmányával és a 2001. októberi emlékezet-konferencia csaknem teljes anyagával), valamint a *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések* című kötetet a 2000. évi III. Országos Jelenkor-történeti Konferencia anyagával, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történelmi Intézetével közös kiadásban. Ugyanekkor mutattuk be az intézet és a National Film Board of Canada koprodukciójában készült *Kiutazása közérdeket sért* című dokumentumfilmet a hatvanas–hetvenes években disszidált fiatalokról (alkotók: Pataki Éva, Halász Gábor, Sárközy Réka). Két további elkészült dokumentumfilmünket (*Boszorkányper az Akadémián – Sántha Kálmán-portré*, ill. *Káprázatok káoszában – Kemény Katalin-portré*, alkotók: Méry Zsuzsa, Góczán Flórián, Sárközy Réka) 2003 januárjában mutattuk be.

Október 21-én a Central European University (CEU) Pressnél *The 1956 Hungarian Revolution. A History in Documents* címmel megjelent az 1956 forrásait tartalmazó eddigi legteljesebb angol nyelvű gyűjtemény az intézet és a washingtoni National Security Archive együttműködésében, szerkesztette Békés Csaba, Malcolm Byrne és Rainer M. János.

KONFERENCIÁK, ESEMÉNYEK, SZAKMAI VITÁK

Február 4. és 6. között rendezték meg az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karán a *Munkástörténet és munkásantropológia* című konferenciát, amelyen „*Kemény tanulság volt.*” Az *1956-os forradalom utáni megtorlás következményei a munkáscsaládokban* címmel Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne tartott közös előadást. (A konferencia előadásait utóbb kötetben is közreadták.)

Február 22-én az Oktatási Minisztérium, 25-én a Bibó István Közéleti Társaság rendezett konferenciát a kommunista diktatúra áldozatainak emléknapja alkalmából, mindkét eseményen előadást tartott Szakolczai Attila.

Április 1–2-án Münchenben Ungváry Krisztián a Volkswagen Stiftung által finanszírozott *Integration-Exklusion. Die deutsche Entschädigung für NS-Opfer in West- und Osteuropa 1953–1975* című kutatási projekt megbeszélésén *A német–magyar jóvátételi és kárpótlási tárgyalások* címmel tartott előadást.

Április 3–5. között Gleiwitzben, a Német–Lengyel Együttműködés Házában konferenciát rendeztek a kelet-európai népi németek történetéről *Die Volksdeutschen in Frankreich, Polen, Tschechoslowakei und Ungarn im Vergleich – Mythos und Realität. Haus der deutsch-polnischen Zusammenarbeit Gleiwitz* címmel, amelyen Ungváry Krisztián tartott előadást A „németkérdés” genezise címmel.

Április 8–9-én Pécsen, a Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlésén Ständeisky Éva *Kultúra és politika Magyarországon, 1945–1956*, Valuch Tibor pedig *Értelmiség, politika, kultúra a Kádár-korszakban* címmel tartott előadást.

Április 19-én Rainer M. János mutatta be Huszár Tibor *Kedves, jó Kádár Elvtárs* című kötetét a Budapest Kongresszusi Központban rendezett Nemzetközi Könyvfesztiválon.

Május 15-én a Nagy Imre Alapítvány és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum által szervezett *Nagy Imre és a fegyveres ellenállás 1956-ban* című konferencián Eörsi László *Nagy Imre és a felkelők*, Germuska Pál pedig *Utóvédharcok Tatabányán 1956-ban* címmel tartott előadást.

Május 15-én az intézetben rendeztünk szakmai vitát Kövér György *A Magyar Külkereskedelmi Bank története dokumentumokban és emlékezésekben* című munkájáról.

Május 16-án Backnangban az Arbeitskreis für ungarndeutsche Landeskunde szervezett konferenciát, amelyen *A kétfrontos harc – zsidó- és németellenesség Magyarországon* címmel Ungváry Krisztián tartott előadást.

Májusban, illetve júniusban Ungváry Krisztián Münchenben az Institut für Zeitgeschichte-ben és az Ungarisches Institutban, továbbá Lipcsében a Geschichtswissenschaftliches Zentrum für die Geschichte Osteuropasban, a Hamburgi Egyetem Magyar Tanszékén, valamint a Freiburgi Egyetem Kelet-Európa Tanszékén tartott előadást.

Szeptember 6-án Germuska Pál előadást tartott *Two Ways of Handling Crisis in the Former Socialist Cities in Hungary: a Case-study on Tatabánya and Ózd* címmel az *Ipari városok hanyatlása* című szekcióban, a *VI. Nemzetközi Várostörténeti Konferencián*, Edinburghban.

Szeptember 26-án Molnár Adrienne *Az ötvenhatos elítéltek visszailleszkedése*, Valuch Tibor *A paraszti társadalom felbomlása és a falusi életmód átalakulása a hatvanas években*, Germuska Pál pedig *Iparfejlesztés és szocialista városok az 1960-as években* címmel tartott előadást a Politikatörténeti Intézet által szervezett *Új irányzatok a magyar társadalomtörténet-írásban. A hatvanas évek mint kutatási probléma* című konferencián.

A Tokaj városában szeptember 20-án megnyitott kereskedelmi központ átadása alkalmából borszimpóziumot rendeztek a tokaji borok kereskedelméről, amelyen Ungváry Krisztián *A tokaji borok exportjának kérdései a XVI–XVIII. században* címmel tartott előadást.

Szeptember 27-én Békés Csaba *Eastern Europe and the Cold War* címmel tartott előadást a New York Universityn működő International Center for Advanced Studiesban.

Október 6-án Rainer M. János 1956 emlékezetéről tartott előadást a *Rubicon* folyóirat mesterkurzusán.

Október 18-án az intézet a Bibó István Közéleti Társasággal közösen konferenciát és kerekasztal-beszélgetést rendezett a Kossuth Klubban a forradalom politikai irányzatairól és hatásáról a mai politikára. A tanácskozáson Rainer M. János *A reformszocialisták 1956-ban* címmel tartott előadást.

Október 18–19-én a Hadtörténeti Intézet és Múzeum „Tizenhárom nap, amely...” címmel rendezett konferenciáján Rainer M. János *1956 a XX. századi történelemben*, Eörsi László *A felkelők és szabadságharcosok tevékenysége a forradalom alatt*, Tischler János pedig *Lengyelország és Magyarország 1956-ban* címmel tartott előadást. (A konferencia előadásait utóbb kötetben is közreadták.)

Október 23-án Tischler János a lengyelországi 1956-os eseményekről tartott előadást Esztergomban a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára által szervezett konferencián.

A forradalom 46. évfordulóján Szakolczai Attila Nagykőrösön mondott ünnepi beszédet.

Október 25-én Győrben, az Irodalmi Hét keretében a megyében tanító irodalomtanárok konferenciáján Standeisky Éva *A hatalom és az írók 1956-ban és a hatvanas években* címmel tartott előadást.

November 9-én Rainer M. János Szabadkán *Az 1956-os forradalom jugoszláviai vonatkozásai* címmel tartott előadást.

November 16-án Békés Csaba *New Hungarian Archival Sources on the Warsaw Pact* című előadása hangzott el a Parallel History Project éves zürichi konferenciáján.

November 20–22-én az intézetben háromnapos műhelykonferenciát tartottunk *Hatvanas évek Magyarországon – megközelítések, esettanulmányok* címmel, az NKFP-támogatásával. A tanácskozáson tizenegy tanulmányt vitattunk meg workshop-rendszerben, meghívott szak-

emberek jelenlétében és részvételével. Az intézet munkatársai a következő referátumokat tartották meg: Standeisky Éva: *Alkuk. Az értelmiség és a hatalom a hatvanas években. Problémák és megoldási kísérletek*; Valuch Tibor: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén.” *Paraszti és falusi társadalom Magyarországon az 1960-as években*; Rainer M. János: *Lemerülés vagy megkapaszkodás? Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években*; Kozák Gyula: *Lábjegyzetek A hatvanas évek Magyarországa monográfiához*; Germuska Pál: *A magyar hadiipar átszervezése és rekonverziója az 1960-as évek elején*; Molnár Adrienne: *Szabaddábra ítélve. Az ötvenhatos elítéltek szabadulás utáni visszailleszkedése*; Békés Csaba: *Magyarország és a Varsói Szerződés, 1956–1969 (Tézisek)*. (A tanulmányok 2003-ban önálló kötet formájában megjelentek.)

November 25-én Rainer M. János a pápai művelődési központban tartott előadást *A Kádárkorszak történeti problémái* címmel.

November 22–23-án a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központ *Nők és férfiak* című konferenciáján Valuch Tibor *Család, háztartás és a női tevékenységszerkezet változásai 1945 után* címmel tartott előadást.

December 14-én a Nagy Imre Társaság szervezésében az OSZK Dísztermében Iván Kovács László emlékének szentelt konferencián Eörsi László tartott előadást a felkelőparancsnok életéről.

December 10-én *A paraszti társadalomtól a falusi társadalomig* címmel az ELTE Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszéke, a Hajnal István Kör, az MTA Politikatudományi Intézete és az 1956-os Intézet rendezett szimpóziumot. A vitavezető Kósa László professzor volt, az egyik fő referátumot Valuch Tibor tartotta *A paraszti/falusi társadalom változásai a hatvanas években* címmel.

PROJEKTEK ÉS KUTATÁSOK

Az 1956-os forradalom történetére vonatkozóan a következő nagyobb kutatási munkák folytak 2002-ben.

Szakolczai Attila folytatta Szigethy Attila életrajzával és a győri forradalommal kapcsolatos kutatásait. Megkezdte a Nagybudapesti Munkástanács dokumentumainak összegyűjtését. Elkészült, és 2002 júniusában meg is jelent a harmadik győri dokumentumkötet (*Munkástanács-vezetők pere a Győri Megyei Bíróság népbírói tanácsa előtt*).

Standeisky Éva vezetésével folytatódott a *Civil szerveződések az 1956-os forradalomban* című kutatás.

Eörsi László folytatta a budapesti fegyveres csoportok történetének kutatását.

A magyar forradalomhoz csak kisebb vagy nagyobb mértékben kapcsolódó, 2002-ben folyó jelenkor-történeti kutatási programjaink a következők voltak:

A Széchenyi-terv és az OTKA által támogatott *Hatvanas évek*-projekt keretében végzett kutatásokat Rainer M. János, Germuska Pál, Békés Csaba, Kozák Gyula, Standeisky Éva, Kenedi János, Molnár Adrienne, Sárközy Réka, Tischler János és Valuch Tibor. Az elsősorban társadalom- és politikatörténeti esettanulmányokra összpontosító 2002. évi szakaszban számos kézirat született a novemberi műhelykonferenciára, az *Évkönyv*-ben tematikus blokk foglalkozott az időszakkal.

Békés Csaba folytatta a kutatást tervezett monográfiájához (*Magyarország és a hidegháború, 1945–1968*), továbbá a *Magyarország és a Varsói Szerződés, 1954–1990* című témában, valamint az intézet, a Hidegháború-történeti Kutatóközpont, az MTA és a washingtoni National Security Archive által 1999 júniusában tartott *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990* című konferenciára összeállított dokumentáció magyar és angol nyelvű kiadásának előkészítését.

Tovább folytattuk kutatásainkat az állambiztonsági iratok felhasználásával a Kádár-korszak állambiztonsági szerveinek történetére vonatkozólag, illetve más témákban (Kenedi János, Ständeisky Éva, Rainer M. János).

Győri László a *Hatvanas évek*-projekt részére elkészítette a periódusra vonatkozó könyvek, cikkek és tanulmányok bibliográfiáját. Összeállította továbbá a *Piros a vér a pesti utcán* című 1956-os szépirodalmi antológia második javított, bővített kiadását.

Valuch Tibor folytatta kutatásait az 1945 utáni magyar agrártársadalom átalakulásáról, a hétköznapi élet történetéről, s részt vett *Magyarország XX. századi történeti-statisztikai adat-tárának* összeállításában.

Germuska Pál sikeresen védte meg PhD-doktori disszertációját (*A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében. A szocialista városok kialakulása*), valamint folytatta a magyar szocialista hadiipar történetével kapcsolatos kutatásait.

Rainer M. János elnyerte az MTA Doktora címet Nagy Imre-biográfiája második kötetéért.

Ungváry Krisztián *Népirtás és szociálpolitika* című könyvén dolgozott, és kutatásokat végzett a magyar szélsőjobboldal történetével, valamint az 1944-es árjásítással kapcsolatos témákban.

Az év második felében Molnár Adrienne és Kőrösi Zsuzsanna előkészítette „*Titokkal a lelkemben éltem*” című könyvük angol nyelvű kiadását (jegyzetek, kiegészítések és magyarázatok). A kötet 2003 elején látott napvilágot a CEU Pressnél.

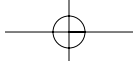
AZ OHA, AZ ADATBANK, A KÖNYVTÁR MUNKÁJA ÉS ÁLLOMÁNYAIK GYARAPODÁSA

Az Oral History Archívum állománya 12 életútinterjúval gazdagodott. Befejeződött az 1956-osok kapcsolathálózati rendszerét kutató vizsgálat (Kőrösi Zsuzsanna). Folytatódott az OHA két célzott interjúprogramja (*Repatriáltak*, illetve *Magyarországi sorsparadigmák a XX. században*), az előbbihez három új interjú, az utóbbihoz tíz interjúkivonat készült, hat interjú hanganyagát adatbázisba rögzítettük. Az OHA-adatbázis technikai továbbfejlesztése 2002 novemberében kezdődött: öt interjú hanganyagának digitalizálása készült el.

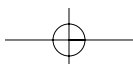
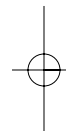
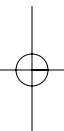
Az adatbank ismét számos pályázon vett részt a géppark továbbfejlesztése, illetve tartalomfejlesztés céljából. Lux Zoltán és Topits Judit részvételével folytatódott az intézeti honlap továbbfejlesztése. A rendszeres frissítésnek és tartalomfejlesztésnek köszönhetően a honlap látogatottsága jelentősen megnőtt. *Hatvanas évek* címmel új menüpont jelent meg a honlapon, amely egyelőre kronológiát (Beck Tibor és Germuska Pál munkája), válogatott bibliográfiát (Győri László) és az intézeti munkatársak a korszakra vonatkozó tanulmányainak, cikkeinek szövegét tartalmazza. Lényegében befejeződött a *Magyarország története 1944–1953* című digitális történelmi segédkönyv angolra fordítása. A fotódokumentációs adatbázisba (Sárközy Réka) az év folyamán közel 1500 fénykép került különféle gyűjteményekből, mindenekelőtt a Magyar Nemzeti Múzeumból (a Népszabadság archívuma, Kádár János fotóalbumai) és Bojár Sándor hagyatékából.

A könyvtár állománya 235 könyvvel, kilenc CD-ROM-mal és 17 kézirattal gyarapodott. Ez a növekmény az első félév szűkös anyagi keretei miatt elmarad az előző évitől. A bibliográfiai adatbázis 604 új tétellel bővült. A könyvtár az év folyamán 69 olvasót (kutatókat, egyetemistákat stb.) fogadott.

Összeállította Germuska Pál

BESZÁMOLÓK 263

AZ INTÉZET MUNKATÁRSAINAK PUBLIKÁCIÓI

2002. JÚLIUS 1.–2003. JÚNIUS 30.

BÉKÉS CSABA

The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents. Assistant eds. József Litkei, Gregory F. Domber. Pref. by Árpád Göncz. Forew. by Charles Gati. Introd. Essay by Timothy Garton Ash. Budapest–New York, 2002, Central European University Press–The National Security Archive, L, 598 p. /National Security Archive Cold War Readers./

Összeállította és szerkesztette Malcolm Byrne-nel és Rainer M. Jánossal közösen.*

A magyar külpolitika néhány kérdése 1945 után. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések.* Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 305–310. p. /Újkortörténeti műhely 3./

Szerepek és játékok. Románia és a Varsói Szerződés. *Heti Világgazdaság*, 2002. október 18. 98–101. p.

Beszámoló egy bukaresti történészkonferenciáról.

Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából.* Szerk. Rainer M. János. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 9–54. p.

EÖRSI LÁSZLÓ

Bírósági bukták. *Élet és Irodalom*, 2003. június 6. 12. p.

A budapesti felkelő csoportok. *Magyar Hírlap*, 2002. október 22. 10. p.

Csalóka emlékek. *Népszabadság*, 2003. február 5. 10. p.

Egy ellopott hős. *Népszabadság*, 2002. december 28. 12. p.**

Iván Kovács László.

Az „elrabolt forradalomról”. *Magyar Nemzet*, 2002. november 15. 18. p.

A felkelők és a szabadságharcosok tevékenysége a forradalom időszakában. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Szerk.

Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 129–144. p.

Koncepciók. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 446–450. p.**

Könyvismertetés. (Jobbágyi Gábor: *A néma talp. Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja.* Budapest, 2002, Püski, 64 p.)

Legendás parancsnokok. A fegyveres felkelés vezetői. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 20–25. p.

* Összefoglaló olvasható róla az intézet honlapján: www.rev.hu

** Szövegszerűen megtalálható uo.

- Mansfeld Péter. A megtorlás legfiatalabb áldozata. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 30–33. p.
- Mansfeld Péter. A valóság és a mítosz. *Beszélő*, 2002. 12. sz. 46–58. p.
- Mansfeld Péter és kultusza. *Népszabadság*, 2002. október 22. 8. p.**
- Szabó bácsi, 1897–1957. *Élet és Irodalom*, 2002. október 18. 16. p.**
- A Széna téri felkelők tűzszüneti tárgyalásai. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 335–340. p.**
- A szerzőtrió. *Magyar Nemzet*, 2003. január 3. 16. p.
- Cáfolat Kahler Frigyes – Jobbágyi Gábor *Hétsoros halálos ítélet* c. írására. (*Magyar Nemzet*, 2002. december 21. 28. p.)
- Téves következtetések. *Élet és Irodalom*, 2002. szeptember 20. 24. p.**
- Könyvismertetés. (Jobbágyi Gábor: *A néma talp. Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja*. Budapest, 2002, Püski, 64 p.)
- Tóth Ilona igaz története. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 26–29. p.

GERMUSKA PÁL

- Beszámoló az 1956-os Intézet 2001. évi tevékenységéről. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 481–485. p.
- Összeállította.
- Esztergom 1956-os históriája. *Limes*, 2002. 2. sz. 192–194. p.
- Könyvismertetés. (Fakász Tibor: *Esztergom 1956-os históriája*. Esztergom, 2000, Komárom-Esztergom megyei Önkormányzat Levéltára, 183 p.)
- Ipari város, új város, szocialista város. *Korall*, 2003. 11–12. sz. 239–259. p.
- A magyar hadiipar a hatvanas évek elején. In: *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 90–128. p.
- A szocialista városok létrehozása. Terület- és településfejlesztés Magyarországon 1948 és 1953 között. *Századvég*, 2002. 2. sz. 49–73. p.**
- Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban. Szerkezetváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 között. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 391–417. p.**
- Válságok és megoldások. Sixth International Conference on Urban History. Power, Knowledge and Society in the City. Edinburgh, 2002. szeptember 4–7. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 475–478. p.

GYÓRI LÁSZLÓ

- Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2001. július 1.–2002. június 30. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 494–509. p.
- Összeállította.
- Bibliográfia. In Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. 2. köt. 1957. november–1989. június. Budapest, 2003, Szabad Tér–Kossuth, 357–362. p.
- Összeállította.
- Bizonyos értelemben. Válogatott és új versek, 1964–2001. Tatabánya, 2002, József Attila Megyei Könyvtár, 242 p. /Új Forrás könyvek 36./

A munkatársak publikációinak jegyzéke, 2001. július 1.–2002. június 30. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 486–493. p.
Összeállította.

Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai. 2. jav., bőv. kiad. Budapest, 2002, Magyar Napló–1956-os Intézet, 389 p.*
Összeállította és szerkesztette.

KENDE PÉTER

1956 historiográfiája az emigrációban, 1956–1989. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 201–204. p.

Bibó István mint hívó szó és mint példakép. In *Európa keresztútjain. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 33 éve*. Szerk. Szöllősy Pál, Balla Bálint. Budapest–Basel, 2003, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 49–54. p.

Bűnbocsánat, felelősség. *Élet és Irodalom*, 2002. november 29. 9. p.

Előszó. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 7–9. p. /A múlt ösvényén./ „L'eurosepticisme” de Raymond Aron. In *Raymond Aron et la liberté politique*. Actes du colloque international organisé par la Fondation Joseph Károlyi. Paris, 2002, Fallois, 213–219. p.

Kende Péter elnöki megnyitója. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 193–194. p.

Elhangzott az 1956-os Intézet és az MTA Történettudományi Intézete által *Emlékezők, emlékeztetők, felejtők – 1956 négy évtized távlatából* címmel 2001. október 15–16-án rendezett konferenciáján.

A későmodern államnemzet. *Regio*, 2002. 4. sz. 109–115. p.

Két magyar politikai közösség. *Politikatudományi Szemle*, 2002. 1–2. sz. 121–133. p.

A köztársaság eszméje és a demokrácia. *Mozgó Világ*, 2002. 9. sz. 19–21. p.

A köztársasági eszme egyetemessége. In *Nem élhetek birodalom nélkül*. Szerk. Gombár Csaba, Volosin Hédi. Budapest, 2002, Korridor Politikai Kutatások Központja–Helikon, 82–124. p.

Manent, Pierre: Politikai filozófia felnőtteknek. Budapest, 2003, Osiris, 334 p.

Az előszót írta és fordította.

Még egyszer a párizsi toronyból. Kortörténeti és politikaelméleti esszék, 1973–2003. Budapest, 2003, Új Mandátum, 388 p.

Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 223–227. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./

Milyen mértékben tudnak az „egésszel” azonosulni Európa kis és nagy nemzetei. *Politikatudományi Szemle*, 2003. 1. sz. 3–18. p.

Rapport confidentiel a l'attention du Président et du Premier ministre de la République Française. *Cahiers du Centre d'étude de l'Europe médiane*, 2002. No. 12. 115–162. p.

Töprengések a háborúról. *Magyar Hírlap*, 2003. február 18. 11. p.

KENEDI JÁNOS

Ahol nincs szak, szakértőt se keress! Nyílt levél Mécs Imre képviselő úrnak, a H/434. sz. országgyűlési határozat által kihirdetett Bizottság elnökének. *Élet és Irodalom*, 2002. július 26. 5. p.

A „főraktáros”. *Élet és Irodalom*, 2002. szeptember 13. 13. p.

Dr. Sente Péternek, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársának halálára.

Komparatív szponisztika. *Élet és Irodalom*, 2002. november 1. 3–4., 8 p.

Könyvismertetés. (Karol Sauerland: *Harminc ezüst – besúgások és árulások*. Ford. Várnai Péter. Budapest, 2001, Helikon, 331 p.)

és in *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 451–460. p.

„A legszívélyesebb remete.” Bikich Gábor, 1923–2002. *Élet és Irodalom*, 2003. február 7. 6–7. p.

A második paragrafus. *Élet és Irodalom*, 2003. február 21. 6. p. 13–14. p.

A második paragrafus. *Fundamentum*, 2003. 1. sz. 92–100. p.

KOZÁK GYULA

Film és műhely. *Népszabadság*, 2002. augusztus 27. 12. p.

A Fortinbras & Fortinbras Koronaszállító Rt. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*.

Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 461–466. p.

Könyvismertetés. (Petőcz György: *Csak a narancs volt*. Budapest, 2001, *Élet és Irodalom*, 420 p.; Dr. Kende Péter: *A Viktor*. Budapest, 2002, KendeArt Kft., 320 p.)

A hatvanas évek társadalmáról. Adalékok. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*.

Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 11–35. p. **

Így kell ezt! ...Vagy másképp. Szinetár Miklós elmondja életét Kozák Gyulának. Bp. 2003, Balassi, 295 p., 8 t.

KÖRÖSI ZSUZSANNA

Carrying a Secret in my Heart... Children of the Victims of the Reprisal after the Hungarian Revolution in 1956. An Oral History. Budapest–New York, 2003, Central European University Press, 195 p.*

Molnár Adrienne-nel közösen.

„Kemény tanulság volt”. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei a munkáscsaládokban. In: *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok*. Szerk. Horváth Sándor, Pethő László. Előszó Gyáni Gábor. Bp. 2003, Napvilág, 104–114. p.

Molnár Adrienne-nel közösen.

LITVÁN GYÖRGY

1956 a napi politika martalékává lett. Riporter Gündisch Mónika. *Vasárnapi Hírek*, 2002. október 20. 7. p.

Interjú.

Déstalinisation et révolution. La Hongrie en 1953–1956. *Cahiers du Centre d'étude de l'Europe médiane*, 2002. No. 12. 17–23. p.

Ember és gondolat. Litván Györggyel beszélget Nádor Tamás. *Könyvhét*, 2003. április 17. 21. p.

Az emlékezetes 1953. *Liget*, 2003. 6. sz. 27–29. p.

- Emlékezés vagy botránykeltés? *Heti Világgazdaság*, 2002. október 18. 50. p.
- Európaiság, magyarság és szociáldemokrácia. *Élet és Irodalom*, 2003. május 2. 6. p.
- Fatal Attraction. *The Hungarian Quarterly*, 2003. No. 169. 98–101. p.
- Könyvismertetés (Cogdon Lee: *Seeing Red. Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism*. Decalb, Northern Illinois University Press, 2001. 223 p.)
- Jászi és Lukács. *Élet és Irodalom*, 2002. november 15. 2. p.
- The Kossuth Myth and the Széchenyi Cult. National Self-Identification in 20th-Century Hungary. *The Hungarian Quarterly*, 2002. No. 166. 99–103. p.
- A legitimitás néhány kérdése 1945 után. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 319–320. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 258–263. p.
- Die Sozialdemokratie in der Ungarischen Revolution von 1956. *Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest*, 2002. Bd. 7. 33–37. p.
- A történelem haszna és ártalmi. *Magyar Hírlap*, 2002. augusztus 17. 10. p.
- [Válasz Pelle Jánosnak.] *Élet és Irodalom*, 2002. november 22. 16. p. Reflexió Pelle János *A vádlotté a szó c.* vitáikéire (uo.).
- A vereség beismerése. *Beszélő*, 2002. 9–10. sz. 17–18. p.

LUX ZOLTÁN

- A digitális történeti adatarchívum. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 418–424. p.**

MOLNÁR ADRIENNE

- Carrying a Secret in my Heart... Children of the Victims of the Reprisal after the Hungarian Revolution in 1956. An Oral History*. Budapest–New York, 2003, Central European University Press, 195 p.*
- Kőrösi Zsuzsannával közösen.
- Elévülés nélkül. Válogatás az Oral History Archívum gyűjteményéből. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 109–134. p.**
- Válogatta.
- „Kemény tanulság volt.” Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei a munkáscsaládokban. In *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok*. Szerk. Horváth Sándor, Pethő László, Előszó Gyáni Gábor. Budapest, 2003, Napvilág, 104–114. p.
- Kőrösi Zsuzsannával közösen.
- The Life of the Leaders of the Workers' Councils After the Suppression of the 1956 Revolution in Hungary. In *The Power of Oral History. XIIth International Oral History Conference*, Petermaritzburg, South Africa, 24–27 June 2002. *CD-ROM*, Vol. 4.**
- Az nem lehet. Kuklay Antal 70 éves? Életútinterjú Kuklay Antallal. 1. rész: „Már akkor is volt bennem hivatáscsíra”. 2. rész: „Igyekeztünk segíteni, amiben lehetett”. 3. rész: „Értékeket megmenteni, megőrizni és terjeszteni”. 4. rész: „Azt csinálom, amivel születtem, amit örökségül kaptam, és meg vagyok vele elégedve”. *Igen*, 2002. 6. sz. 4–7. p.; 7–8. sz. 4–7. p.; 9. sz. 4–7. p., 10. sz. 4–7. p.**

Szabaddlábra ítélve. In: *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 245–269. p.
 „Társadalmi veszélyessége fönnáll”. Molnár Adrienne szociológus az ’56-os elítéltek sorsát kutatja. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2002. október 22. 9. p.
 Interjú.

RAINER M. JÁNOS

1956 a 20. század történelmében. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 4–8. p.**

1956 a XX. század történelmében. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 9–16. p.

1956, a történelmi mérőföldkő. Riporter Hancz Gábor. *Kisalföld*, 2002. október 22. 13. p.
 Interjú.

The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents. Assistant eds. József Litkei, Gregory F. Domber. Preface by Árpád Göncz. Forew. by Charles Gati. Introd. Essay by Timothy Garton Ash. Budapest–New York, Central European University Press–The National Security Archive, L, 598 p. /National Security Archive Cold War Readers./
 Összeállította és szerkesztette Békés Csabával és Malcolm Byrne-nel közösen.

Ahogy a történész látja. In *Iratok az emigrációról, 1957–1990*. Szerk. Király Béla, Balogh Piroska, Vitek Tamás. Budapest, 2003, Atlantic Research and Publications, 134–144. p.
 Az elmúlt ötven év hiányos históriája. Riporter N. Sándor László. *Magyar Hírlap*, 2002. július 20. 29. p.
 Interjú.

Egy „kompromisszum” hétköznapjai – jelenetek a hatvanas évekből. Antall József és az állambiztonság embere. In *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 270–298. p.*

Esetek a magyar hírszerzés történetéből, 1957–1967. *Rubicon*, 2002. 6–7. sz. 50–57. p.

Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 525 p.*
 Szerkesztette Standeisky Évával közösen.

A forradalom utóélete. Riporter Sággy Erna. *168 Óra*, 2002. október 24. 14–16. p.
 Interjú.

Két dosszié: „Remény” és „Árvai”. Idősebb és ifjabb Antall József esetei a titkosszolgálattal. A kormányfőről egy „barátja” húsz évig jelentett. Riporter Gréczy Zsolt. *Magyar Hírlap*, 2003. június 17. 8. p.
 Interjú.

Lemerülés vagy megkapaszkodás? Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 135–168. p.

„A létbizonytalanság nem kedvez a szellemi életnek”. Riporter Murányi Gábor. *Heti Világgazdaság*, 2003. február 22. 47–48. p.
 Interjú.

Magyarország a Szovjetunió árnyékában, 1944–1990. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 203–215. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./**

- Másnap. Az intézményesült emlék(ezés), 1989–1992. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 251–257. p.
- La memoria del 1956. In *Graffiti ungheresi. Cinema, fotografia, incontri. Trieste 28 ottobre – 3 novembre 2002. In occasione della Stagione della Cultura Ungherese in Italia 2002*. Catalogo a cura di Judit Pintér, Umberto Rossi et al. Trieste, 2002, Volpe–Sain Comunicazione, 27–29. p.
- Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 385 p.
Szerkesztette.
- Nagy Imre életműve. In Király Béla: *A forradalom folytatása Ázsiában, 1961*. Budapest, 2003, Atlantic Research and Publications, 12–33. p.
- A Progress of Ideas: The Hungarian Revolution of 1956. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. By Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 7–41. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- The Reburial of Imre Nagy: Symbolic Act of Democratic Transformation in Hungary. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 287–312. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- A terrorháza-jelenség. In *Mi újság, Terror Háza?* Szerk. Galántai Csaba. Bp. 2003, Masszi, 112–114. p.
- Der Weg der ungarischen Volksdemokratie. Das Mehrparteiensystem und seine Beseitigung, 1944–1949. In *Gleichschaltung unter Stalin? Die Entwicklung der Parteien im östlichen Europa, 1944–1949*. Hrsg. Stefan Creuzberger, Manfred Görtemaker. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2002, Ferdinand Schöningh, 319–352. p.

SÁRKÖZY RÉKA

- Kádár-albumok. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 90–108. p.**

STANDEISKY ÉVA

- A belügy, a párt és a népi írók. 2000, 2002. 9. sz. 48–66. p.**
Tanulmány és dokumentumközlés.
- Déry Tibor: Sorsfordító évek X.-ben. Kihallgatási jegyzőkönyvek, periratok, börtönírások, interjúk és egyéb művek, 1957–1964*. Sajtó alá rend. Botka Ferenc. Budapest, 2002, Petőfi Irodalmi Múzeum, 557 p. (Déry Archívum)
Lektorálta.
- Egy New York-i lelkész Aczélnál. 2000, 2002. 7–8. sz. 100–105. p.
Dokumentumközlés.
- Az egykori Mozgó Világ és az egykori politika. *Mozgó Világ*, 2002. 7. sz. 81–84. p.
Könyvismertetés. (Németh György: *A Mozgó Világ története, 1971–1983*. Budapest, 2002, Palatinus, 251 p.)

- Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 525 p.*
Szerkesztette Rainer M. Jánossal közösen.
- A forradalom kis köztársaságai. Helyi öngazgatás 1956-ban. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 34–40. p.
- Háy Gyula: Miért nem szeretem? *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 15–19. p.
Közreadta.
- Honvágy és szabadságvágy szorításában. Zilahy Lajos hazacsalogatása: kísérlet és kudarc. *2000*, 2002. 7–8. sz. 95–111. p.**
Tanulmány és dokumentumközlés.
- Ilyés Gyula és a hatalom az 1960-as években. *2000*, 2002. 6. sz. 59–71. p.**
Tanulmány és dokumentumközlés.
- Költészet a Rákosi-korszakban és az 1956-os forradalom idején. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 433–437. p.
Könyvismertetés. (*Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! Agitatív antológiai költészet Magyarországon, 1945–1956.* Vál. és szerk. L. Simon László. Bev. Buda Attila. Budapest, 2002, Korona, 446 p.; *Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai.* Összeáll. Györi László. Budapest, 2001, Magyar Napló–1956-os Intézet, 318 p.)
- Kultúra – politika – értelmiség. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések.* Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 261–269. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- Kultúra és politika Magyarországon, 1945–1956. In *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok.* Szerk. Vonyó József. Pécs–Budapest, 2003, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány–Magyar Történelmi Társulat, 121–137. p.
- Palasik Mária: A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949. Budapest, 2000, Napvilág, 347 p. *Múltunk*, 2002. 3–4. sz. 560–565. p.
Könyvismertetés.
- Tükrök. Népi írók, parasztpárti politikusok és a hatalom, 1960–1973. In *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából.* Szerk. Rainer M. János. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 299–330. p.
- Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban. Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere. Esettanulmány. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 169–190. p.**

SZAKOLCZAI ÁTILKA

- Az 1956-os forradalom legnagyobb vidéki központjai. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 191–218. p.
- Feledendő emlék. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 438–445. p.
Könyvismertetés. (*Kisfogház emlékhely, 2001. november 4.* Szerk. Rédey Sarolta. Budapest, 2002, Tercia Print Kft., 141 p.)
- A politikai megoldás szüksége és lehetősége. 1956. október 28. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 54–60. p.

Repression and Restoration, 1956–1963. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 167–193. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
Somogyvári Lajos története. In *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2001–2002*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, 2002, Történeti Hivatal, 233–256. p.

TISCHLER JÁNOS

Az 1956-os forradalom utóélete Lengyelországban. *Élet és Irodalom*, 2002. november 22. 7. p.
Az 1980–1981-es lengyel válság és Magyarország a szemtanúk és résztvevők visszaemlékezései alapján. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 360–390. p.**

Bez szans na pomoc? Z wegierskim historykiem, Jánosem Tischlerem rozmawia Stanislaw M. Jankowski. Nowy Dziennik–Przeład Polski (New York), 25 października 2002.

Cryptogram from the Polish Ambassador in Budapest, Adam Willman, to Warsaw, November 1, 1956; Minutes of the PZPR Politburo Meeting Reacting to the Soviet Decision to Use Military Force in Hungary, November 1, 1956; Notes of Talks between the PPR Party-State Delegation and the USSR Party-State Delegation, Moscow, May 24–25, 1957. In *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Ed. by Csaba Békés, Malcolm Byrne, János M. Rainer. Assistant eds. József Litkei, Gregory F. Domber. Preface by Árpád Göncz. Forew. by Charles Gati. Introd. Essay by Timothy Garton Ash. Budapest–New York, 2002, Central European University Press–The National Security Archive, 326–327., 335., 524–526. p. /National Security Archive Cold War Readers./

„A gyilkossági hullám ismét erőre kap.” A lengyelek Nagy Imre és társai kivégzéséről. *Magyar Narancs*, 2003. június 12. 22–23. p.

Így is lehet. *Népszabadság*, 2003. március 11. 10. p.

Janos, Andrew C.: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2003, Helikon Kiadó, 73 p.

Lektorálta.

Katyn. A kommunista diktatúra láttelele. *Élet és Irodalom*, 2003. április 18. 10. p.

Közép-Európa sztalinizálása, 1944–1949. *Rubicon*, 2002. 9–10. sz. 35–39. p.**

A lengyel rendszerváltás – 1989. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 467–474. p.

Könyvismertetés. (*Polska, 1986–1989: koniec systemu. Referaty, dyskusja, dokumenty. 1–3. köt.* Szerk. Pawel Machcewicz, Andrzej Paczkowski, Antoni Dudek, Andrzej Friszke. Varsó, 2002, Wydawnictwo Trio–ISP PAN, 267, 327, 348 p.)

A lengyelek és 1956. *Népszava*, 2002. október 24. 7. p.

Lengyelország és Magyarország 1956-ban. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 75–94. p.

A lengyelországi hadiállapot. *Magyar Hírlap*, 2002. december 21. 7. p.

Magyar analógiák. *Népszava*, 2003. június 19. 7. p.

A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok ezer évének kronológiája 1948-tól a rendszerváltásig. www.lengyelorszag.hu

A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok ezer évének kronológiája a X. századtól a II. világháború befejezéséig. www.lengyelorszag.hu

Nagy Imre volt a zászló. Lengyel közbenjárás a magyar miniszterelnök védelmében 1957 májusában. <http://www.natarch.hu/archivnet>, 2002. szeptember.

Néphumor 1956. november 4. után. <http://www.natarch.hu/archivnet>, 2003. január.

Az ő dolguk. Magyarország és a lengyel válság 1980–81. *Magyar Narancs*, 2002. december 12., 22–23. p.

Politikai-gazdasági bűnügyek a hatvanas évek első felében. In *Múlt századi hétköznapiok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 331–371. p.

A Török-per. Korruptiók ügy a 60-as évekből. *Beszélő*, 2003. 5. sz. 100–120. p.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

„Árjásítás” és „modernizáció”. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények geneziséhez. *Századvég*, 2002. 4. sz. 3–37. p.

Észrevételek. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 135–136. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./ Háború – élelmezés – népiítés. A holokauszt kutatás legújabb eredményei Németországban. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 427–432. p.

Kik azok a nyilasok? *Beszélő*, 2003. 6. sz. 58–65. p.

Egy legenda nyomában. A tokaji borok exportja a 17–19. században. *Rubicon*, 2003. 1–2. sz. 54–57. p.

A menetrend. Magyarország szovjetizálásának kérdései. *Rubicon*, 2001. 10. sz.–2002. 1. sz. 51–55. p.

„Nagy jelentőségű szociális akció.” Adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 287–321. p.**

Szellemi káosz. *Magyar Narancs*, 2002. november 21. 30–31. p.

Könyvismertetés. (Földesi Margit: *A megszállók szabadsága*. Budapest, 2002, Kairosz, 480 p.)

A szerkesztő felelőssége. *Eszmélet*, 2002. 56. sz. 181–185. p.

Egy úttörő munka. *Magyar Narancs*, 2003. április 24. 37. p.

Könyvismertetés (Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest, 2002, Osiris, 296 p.)

VALUCH TIBOR

Divatosan és jól öltözöten. A városi öltözködés és a divat néhány jellegzetessége Magyarországon az 1970-es és 1980-as években. *Korall*, 2002. 10. sz. 72–95. p.

Értelmiség, politika, kultúra a Kádár-korszakban. In *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok*. Szerk. Vonyó József. Pécs–Budapest, 2003, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány–Magyar Történelmi Társulat, 151–159. p.

Az értelmiségi társadalom és az értelmiségi magatartásformák néhány jellegzetessége Magyarországon a közelmúltban. In *Értelmiség – társadalom – politika, 1968–2000*. Szerk. Dalos Rimma, Kiss Endre. Budapest, 2002, Friedrich Ebert Stiftung, 33–39. p.

A „gulyáskommunizmus” valósága. *Rubicon*, 2001. 10. sz.–2002. 1. sz. 69–75. p.**

„Kész ruhát vesz már a nép, olcsó, tartós, mindig szép!” A divat és a városi öltözködés változása Magyarországon az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig. In *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. Szerk. Ablonczy

274 BESZÁMOLÓK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA GYŐRI LÁSZLÓ

Balázs, ifj. Bertényi Iván, Hatos Pál, Kiss Réka. Budapest, 2002, Books in Print, 430–440. p.

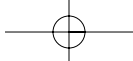
„Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén.” A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 129–176. p.

A lódentől a miniszoknyáig. Az öltözködés és a divat Magyarországon az ötvenes és a hatvanas években. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 52–75. p.**

Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 538 p. /Jelenkortörténeti műhely 3./

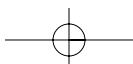
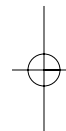
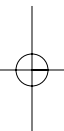
Szerkesztette Püski Leventével közösen.

Összeállította Győri László

274 BESZÁMOLÓK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA GYŐRI LÁSZLÓ

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2002. JÚLIUS 1.–2003. JÚNIUS 30.

ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- Appendices. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 287–310. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./ (Szöveggyűjtemény az 1956-os forradalomról.)
- BIBÓ ISTVÁN: 1956. Az előszót írta, a jegyzeteket összeáll. és írta, a kötetet szerk. Szigethy Gábor. Budapest, 2003, Holnap, 147 p.
- The Ideas of the Hungarian Revolution. Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, XVIII, 731 p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- Jelenidőben. 1956. október 23.* Az előszót és a jegyzeteket írta, a kötetet szerk. Szigethy Gábor. Budapest, 2003, Holnap, 101 p.
- MÁDL FERENC: 1956, az európaiság és az Európai Unió. *Magyar Szemle*, 2002. 11–12. sz. 6–14. p. (Elhangzott 2002. október 22-én Strasbourgban, az Európai Parlament ülésén.)
- Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 474 p.
- RAINER M. JÁNOS: 1956 a 20. század történelmében. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 4–8. p. és in „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 9–16. p.
- RAINER M. JÁNOS: A Progress of Ideas: The Hungarian Revolution of 1956. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 7–41. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 263 p.

ELŐZMÉNYEK

- GYARMATI GYÖRGY: A politika rendőrsége a Rákosi-korszakban, 1945–1956. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 287–299. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- KISS SÁNDOR, M.: A magyar társadalom útja az 1956-os forradalomhoz-szabadságharchoz. *Kortárs*, 2003. 6. sz. 114–128. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Déstalinisation et révolution. La Hongrie en 1953–1956. *Cahiers du Centre d'étude de l'Europe médiane*, 2002. No 12. 17–23. p.
- MINK ANDRÁS: „Fekete könyv.” Antikommunista kampány az 50-es években. *Beszélő*, 2002. 7–8. sz. 40–48. p.
- SZABÓ ZOLTÁN: Ezerkilencszázötvenhat: forradalom, történelem, valóság. Részletek. In uő: *A magyarság Európában, Európa a magyarságban*. Budapest, 2002, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Alapítvány–Kortárs, 91–106. p. /Magyar néző./
- SZAKÁCS SÁNDOR: Kritikai észrevételek az 1945 utáni magyar történelem értelmezéseire. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 321–325. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: A szovjet–jugoszláv közeledés és a magyar belpolitikai helyzet, 1954–1956 nyara. *Múltunk*, 2003. 1. sz. 208–234. p.
- URBÁN KÁROLY: A Nagy Imre-kormány megalakulása, 1953. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. I.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 39–80. p.

A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

- The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Compiled, ed. and introd. by Csaba Békés, Malcolm Byrne, János M. Rainer. Assistant eds. József Litkei, Gregory F. Domber. Pref. by Árpád Göncz. Forew. by Charles Gati. Introd. Essay by Timothy Garton Ash. Budapest–New York, 2002, Central European University Press–The National Security Archive, L, 598 p. /National Security Archive Cold War Readers./
- DOMOKOS KÁZMÉR: Az ügyész halálos ítéletet kért. 1–3. rész. *Igazunk '56*, 2002. 11. sz. 12–13. p.; 12. sz. 28–29. p.; 2003. 1. sz. 28–30. p.
- DRUCZA ATTILA: A Dudás-ügy. Egy forradalmi alternatíva 1956-ban. In *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Szerk. Fejérdy Gergely. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Intézet–Pázmány Péter Történész Kör, 256–285. p.
- ÉLLÁS ISTVÁN: Esztergom 1956-os forradalma. *Igazunk '56*, 2002. 8. sz. 30–31. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A budapesti felkelőcsoportok. *Magyar Hírlap*, 2002. október 22. 10. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A felkelők és szabadságharcosok tevékenysége a forradalom alatt. In *„Tizenhárom nap, amely...” Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 129–143. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Legendás parancsnokok. A fegyveres felkelés vezetői. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 20–25. p.

- EÖRSI LÁSZLÓ: A Széna téri felkelők tűzszüneti tárgyalásai. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 335–340. p.
- FAZEKAS ÁRPÁD: „...hogy szabad hazánk tovább erősödjék.” Október 26-án alakult meg a nemzetőrség Szabolcs-Szatmár megyében. *Igazunk '56*, 2002. 8. sz. 28. p.
- HEGEDÜS ENDRE: Tiszaföldvári tengercsepp. 1–3. rész. *Igazunk '56*, 2003. 2. sz. 15–17. p.; 2003. 3. sz. 31–33. p.; 4. sz. 21–24. p.
- HEGEDÜS ENDRE: Tisza-parti mártírok. 1–3. rész. *Igazunk '56*, 2002. 10. sz. 34–36. p.; 11. sz. 35–37. p.; 12. sz. 38–39. p.
- HERMANN RÓBERT: 1848–49 és 1956 nemzetőrsége. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 165–183. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: 1956 katonai mérlege. A magyar és a szovjet fegyveres erők a forradalomban. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 41–47. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: 1956. október 23–24–25. Budapesten. Az erőszakszervezetek sem szálltak szembe egységesen a forradalommal. Riporter Daniss Győző. *Népszabadság*, 2002. október 22. 7. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: A nemzetőrség megalakításának körülményei és tevékenysége november 4-ig. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 145–164. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: Az utasítás. Ezerkilencszázötvenhat ellentmondásos nemzetőrsége a legújabb kutatások tükrében. *Magyar Nemzet*, 2002. október 26. 33. p.
- KAPTAY GYÖRGY: Az 1956-os forradalom és a megtorlás története Almásfüzitőn. Almásfüzitő, 2002, Almásfüzitő Barátainak Köre, 64 p.
- KISS SÁNDOR, M.: Esettanulmány egy halál körülményeiről és következményeiről. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 225–237. p.
- KISS SÁNDOR, M.–KAHLER FRIGYES: *Forradalom és szabadságharc Magyarországon, 1956*. Budapest, 2002, Korona, 310 p.
- KÓ ANDRÁS: Visszatérés a Kossuth térre. A Nádor utca sarkán páncéltörő rakétafegyvert állítottak fel. *Magyar Nemzet*, 2002. november 2. 27. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Die Sozialdemokratie in der ungarischen Revolution von 1956. *Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest*, 2002. Bd. 7. 33–37. p.
- MURÁNYI GÁBOR: Halálos ősz. 1956-os veszteséglisták. *Heti Világgazdaság*, 2002. november 9. 83–85. p.
- NAGY ISTVÁN: Nagy Imre és Erdei Ferenc 1956-ban. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1*. Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 81–137. p.
- RIPP ZOLTÁN: A politika és a katonai megoldás, 1956. október 23–28. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 33–60. p.
- STANDEISKY ÉVA: A forradalom kis köztársaságai. Helyi öngazgatás 1956-ban. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 34–40. p.
- SÜMECI GYÖRGY: A fotóhasználatról a börtönrajzokig. Forradalom képeken – avagy a képek forradalma? *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 48–53. p.

- SZAKOLCZAI ATTILA: Az 1956-os forradalom legnagyobb vidéki központjai. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 191–218. p.
- SZAKOLCZAI ATTILA: 1956. október 28. A politikai megoldás szüksége és lehetősége. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 54–60. p.
- SZARVAS JÓZSEF: A várpalotai események 1956-ban. 1–4. *Igazunk '56.* 2002. 10. sz. 46–47. p.; 11. sz. 41–42. p.; 12. sz. 41–43. p.; 2003. 1. sz. 42–43. p.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: A társadalmi részvétel egyes kérdései 1956-ban. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések.* Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 379–380. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- TÖRÖK GÁBOR: A forradalom a HM-ből nézve. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 425–438. p.
- VARGA LÁSZLÓ: Sortűz a Parlament előtt. *Élet és Tudomány*, 2002. október 26. 1350–1353. p.
- ZSITNYÁNYI ILDIKÓ: Hiba a hálózatban. Miért mondott csődöt 1956-ban a karhatalom? *Magyar Nemzet*, 2002. október 26. 32. p.
- ZSITNYÁNYI ILDIKÓ: A Magyar Néphadsereg feladatai és tevékenysége a forradalom időszakájában. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 113–128. p.
- ZSITNYÁNYI ILDIKÓ: A Magyar Néphadsereg karhatalmi célú alkalmazása az 1956-os forradalom kezdetén. In *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001.* Szerk. Gyarmati György. Budapest, 2002, Történeti Hivatal, 257–265. p.

KÜLFÖLD ÉS EMIGRÁCIÓ

- ANDREIDES GÁBOR: A magyar forradalom és a Kádár-korszak olasz szemmel. In *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből.* Szerk. Fejérdy Gergely. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Intézet–Pázmány Péter Történész Kör, 366–383. p.
- BARÁTH MAGDOLNA: Andropov jelentései. A szovjet nagykövet és a magyar belpolitika, 1956. március–október. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 9–14. p.
- BORHI LÁSZLÓ: Az 1956-os szabadságharc és forradalom jelentősége a világpolitikában. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 17–32. p.
- BORHI LÁSZLÓ: *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez, 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény.* Budapest, 2002, Ister, 687 p.
- CZIGÁNY LÓRÁNT: 1956 és a nyugati magyar költészet. In uő: *Talpalatnyi senkiföldjén.* Budapest, 2002, Kortárs, 137–144. p.
- DEÁK ERNŐ: Ébren tartottuk az 1956-os forradalom emlékezetét. Az ausztriai magyar emigrációs tevékenységről. *Bécsi Napló*, 2002. 5. sz. 3. p.
- EHMANN BEA: Az emigráns lét kollektív élményuniverzumai. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban.* Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 119–134. p.
- Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban.* Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 189 p. /A múlt ösvényén./

- FISCHER, HOLGER: Az 1956-os magyar forradalom a korabeli nyugatnémet médiában. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 341–359. p.
- GEHLER, MICHAEL: Ausztria és a magyar forradalom 1956-ban. Az „osztrák modell” Magyarországnak? *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 61–67. p.
- GÖMÖRI GYÖRGY: Az 1956-os forradalom emlékezete az angol sajtóban és irodalomban. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 205–214. p.
- GRANVILLE, JOHANNA: From the Archives of Warsaw and Budapest: A Comparison of the Events of 1956. *East European Politics and Societies*, 2002. No 2. 521–563. p.
- GYÁNI GÁBOR: 56-os menekültek emlékező stratégiái. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L’Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 135–148. p.
- KANYÓ TAMÁS: 56-os menekültek Svájcban. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L’Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 13–111. p. /A múlt ösvényén./
- KANYÓ TAMÁS: A magyar forradalom és Svájc. Svájci 1956-os emlékek. Nyomkeresés. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L’Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 173–189. p. /A múlt ösvényén./
- KATONA JUDIT–VÁMOS GYÖRGY: Nagy Imre és a Szabad Európa Rádió 1956-ban. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. I.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 139–190. p.
- KECSKÉS GUSZTÁV: A Forradalmi Tanács és a francia diplomácia. In *Iratok az emigrációról*. Szerk. Király Béla, Balogh Piroska, Vitek Tamás. Budapest, 2003, Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány (ARP), 105–117., 126–129. p.
- KECSKÉS GUSZTÁV: The North Atlantic Treaty Organization and the Hungarian Revolution of 1956. In *The Ideas of the Hungarian Revolution. Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 112–141. p. /East European Monographs 609. – Atlantic Studies on Society in Change 118./
- KIRÁLY BÉLA: A forradalom, az ENSZ és a forradalmi emigráció első akciói. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 238–256. p.
- KÓNYA ANIKÓ: Szubjektív történelem. Történelem az önéletrajzi visszaemlékezésekben. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L’Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 149–162. p. /A múlt ösvényén./
- LÁSZLÓ JÁNOS: Mit lehet kezdeni a narratív konstrukciókkal a szociálpszichológia szempontjából? In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L’Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 163–172. p. /A múlt ösvényén./
- A magyar forradalom, 1956–1957. In *A Marosy-iratok. Magyar királyi követség Madridban, 1948–1957*. Összeáll. és szerk. Anderle Ádám. Szeged, 2002, Hispánia, 117–152. p.
- MOLNÁR ISTVÁN: A forradalom után; Mese az ellenforradalomról; Kormos ég – sötét lelkiismeret; Téves utakon; Felszabadítás vagy felszabadulás; A tizenhat évesek; Harminc év után. In *uő: A betű szolgálatában. Negyven év az Új Látóhatárért és a nyugati magyar irodalomért. Válogatott írások*. Budapest, 2002, Argumentum, 203–256. p.

- MURÁNYI GÁBOR: Bűnbeesés közben. Román szálak a Nagy Imre-ügyben. *Heti Világgazdaság*, 2002. december 21. 127.; 129–130. p.
- MURBER IBOLYA: *Flucht in den Westen, 1956. Ungarnflüchtlinge in Österreich (Vorarlberg) und Liechtenstein. – Magyar menekültek Ausztriában (Vorarlberg) és Liechtensteinben, 1956.* Feldkirchen, 2002, Rheticus Gesellschaft, 326 p. /Schriftenreihe der Rheticus Gesellschaft 41./
- A NATO Nemzetközi Titkárságának életrajzi jegyzete Nagy Imréről. 1956. november 2. Közli Kecskés Gusztáv. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 377–383. p.
- OKVÁTH IMRE: A Varsói Szerződés és a magyar forradalom. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 61–74. p.
- PLÉH CSABA: Az emigráns emlékek szerveződése és a mai lélektan tudáskategóriái. In *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban.* Szerk. Kanyó Tamás. Budapest, 2002, L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 115–118. p.
- SIMÁNDI IRÉN: A magyar forradalom a Szabad Európa hullámhosszán. 1–2. *Valóság*, 2002. 11. sz. 36–61. p.; 12. sz. 76–93. p.
- SIMÁNDI IRÉN: A mártír miniszterelnök Gallicus „Reflektorában”. *Debreceni Szemle*, 2001. 2. sz. 203–214. p.
- SOÓS KATALIN 1956-os menekültek a statisztikai adatok tükrében. *Levéltári Szemle*, 2002. 3. sz. 56–60. p.
- SZABÓ LÁSZLÓ VILMOS: Az 1956-os forradalom a román központi lapokban. *Sic Itur Ad Astra*, 2001. 3–4. sz. 151–195. p.
- Személyi változások a SZER-nél 1957-ben. Összeáll. Simándi Irén. *Népszabadság*, 2002. október 22. 10. p. (Sajtószemle a Szabad Európa Rádió 1956-os magatartása körül kialakult nyugatnémet belpolitikai vitáról.)
- SZENTESI RENÁTA: Az 1956-os magyar forradalom fogadtatása a semleges Ausztriában. *Sic Itur Ad Astra*, 2001. 3–4. sz. 91–149. p.
- SZESZTAY ÁDÁM: Kisebbségi '56. A forradalomhoz kapcsolódó kisebbségi megmozdulások tipológiája. *Valóság*, 2002. 10. sz. 69–99. p.
- TISCHLER JÁNOS: Az 1956-os forradalom utóélete Lengyelországban. *Élet és Irodalom*, 2002. november 22. 7. p.
- TISCHLER JÁNOS: A lengyelek és 1956. *Népszava*, 2002. október 24. 7. p.
- TISCHLER JÁNOS: Lengyelország és Magyarország 1956-ban. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 75–94. p.
- TÓFALVI ZOLTÁN: Erdély 1956-ban. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések.* Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tánszéke. 377–378. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- Die Ungarnkriese 1956 und Österreich.* Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien, 2003, Böhlau Verlag, 317 p.
- WALCZ AMARYLISZ: La Rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia. Roma, 2001, Ambasciata della Repubblica di Ungheria, 61 p.

INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

- Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára. 2/2. köt. 1956. november 14.–1957. január 16. Szerk. Á. Varga László, Pásztor Cecília. Salgótarján, 2002, Nógrád Megyei Levéltár, 582 p.
- APOR BALÁZS: Forradalom és megtorlás Szolnokon. Interjú Buda Ernővel, a Kőolajkutató és Feltáró Vállalat Alföldi Fúrási Kerülete 1956 előtti főmérnökével. *Sic Itur Ad Astra*, 2001. 3–4. sz. 5–57. p.
- BIKKI ISTVÁN: A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962. *Rubicon*, 2002. 6–7. sz. 36–40. p.
- BORVENDÉG ZSUZSANNA: Kémkedésbe konspirált költő – Tumbász Ákos. In *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, 2002, Történeti Hivatal, 267–277. p.
- BORVENDÉG ZSUZSANNA: Lukács László és társainak koncepciós pere. In *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Szerk. Fejérdy Gergely. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Intézet–Pázmány Péter Történész Kör, 328–340. p.
- BOTKA FERENC: Az író megtörése. Déry Tibor három kihallgatása, 1957. *Rubicon*, 2002. 6–7. sz. 31–35. p.
- BÖGRE ZSUZSA: Asszonyorsok 1956 után. *Valóság*, 2002. 10. sz. 100–105. p.
- CONGDON, LEE: Rethinking Marxism: the Hungarian Revolution and Western Intellectuals. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 101–111. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- Dokumentum Nagy Imre elrablásáról egy Budapesten szolgáló csehszlovák diplomata értesülései alapján. Közli Janek István. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1*. Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 385–392. p.
- Horváth Miklós: A forradalmat követő megtorlás és a katonák ellen lefolytatott büntetőeljárások fő jellemzői. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 202–224. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: Soviet Agression against Hungary 1956: Operations „Wave” and „Whirlwind.” In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 65–90. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- JOBBÁGYI GÁBOR–KAHLER FRIGYES: Hétsoros halálos ítélet. Az 1956 utáni megtorlás pereiről. Válasz Kende Péter, Eörsi László és Szakolczai Attila írásaira. *Magyar Nemzet*, 2002. december 21. 28. p.
- KÁDÁR ZSUZSANNA, B.: A szociáldemokraták fürkészése itthon és külföldön. *Rubicon*, 2002. 6–7. sz. 47–49. p.
- KECSKÉS GUSZTÁV: The North Atlantic Treaty Organization and the Hungarian Revolution of 1956. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 112–141. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./

- KECSKÉS GUSZTÁV: Az okafogott muníció. Nagy Imre kivégzésének diplomáciai utójátéka. *Heti Világgazdaság*, 2003. június 21. 65–67. p.
- KIRÁLY BÉLA: An Abortive and the First Real War between Socialist Countries. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 42–64. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- KIRÁLY BÉLA: The United Nations Organization and the Hungarian Revolution. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 142–163. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- KIS JÓZSEF: *A borsodi perek, 1956–61*. Miskolc, 2002, Felsőmagyarország, 131 p.
- KIS JÓZSEF: Soltész József halála, avagy az első kivégzett története. *Igazunk '56*. 2002. 2. sz. 37. p.
- KÖRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE: „Kemény tanulság volt.” Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei a munkásesetekben. In *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok*. Szerk. Horváth Sándor, Pethő László. Előszó Gyáni Gábor. Budapest, 2003, Napvilág, 104–114. p.
- KURCZ BÉLA: Amnesztia az 56-osoknak 63-ban. *Népszava*, 2003. május 3. 6. p.
- MEZEY FRANCISKA: *Földes Gábor és társai 1957-es koncepciók pere*. Budapest, 2002, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Magyar Jogtörténet Tanszék, 115 p. (Szakdolgozat az 1956-os Intézet kéziratgyűjteményében.)
- MOLNÁR ADRIENNE: Elévülés nélkül. Válogatás az Oral History Archívum gyűjteményéből. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 109–134. p. (Interjú Ebinger Endrével, Puchert Jánossal, Orbán Györggyel.)
- MOLNÁR ADRIENNE: Szabadelvű ítélet. In *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 245–269. p.
- Nagy Imre elrablásának története. Csehszlovák–jugoszláv diplomáciai egyeztetés a miniszterelnök sorsáról. In *Közel-múlt. Húsz történet a 20. századból*. Szerk. Majtényi György, Ring Orsolya. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2002. 60–64. p.
- PAPP ISTVÁN: A beszolgáltatási rendszer felszámolása 1956–57-ben. *Sic Itur Ad Astra*, 2001. 3–4. sz. 59–89. p.
- PINTÉR TAMÁS: A Belügyminisztérium újjászervezésének kezdetei az 1956-os forradalom után. *Múltunk*, 2002. 1. sz. 172–201. p.
- RAINER M. JÁNOS: Lemerülés vagy megkapaszkodás? Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 135–168. p.
- SOÓS VIKTOR ATTILA: Egy máig kiderítetlen politikai papgyilkosság anatómiája. In *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Szerk. Fejérvy Gergely. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Intézet–Pázmány Péter Történeti Kör, 341–365. p.
- STANDEISKY ÉVA: A belügy, a párt és a népi írók. *2000*, 2002. 9. sz. 48–66. p.

- SZAKOLCZAI ATTILA: Repression and Restoration, 1956–1963. In *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Ed. by Lee W. Congdon, Béla K. Király. Boulder–Highland Lakes, 2002, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, 167–193. p. /East European Monographs 609.–Atlantic Studies on Society in Change 118./
- SZANI FERENC: Szovjet katonai részvétel az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 95–112. p.
- SZÁNTÓ MIHÁLY: Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése, a Magyar Néphadsereg lefegyverzése és tevékenysége a békekiképzés megkezdéséig. In „Tizenhárom nap, amely...” *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, 2003, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 184–201. p.
- SZERENCSES KÁROLY: A Nagy Imre-per. In uő: „Az ítélet: halál.” *Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt*. Budapest, 2002, Kairosz, 259–291. p.
- „Szívvel, lélekkel és ésszel.” Volt államvédelmi beosztottak levele Kádár Jánoshoz 1956 decemberében. In *Közel-múlt. Húsz történet a 20. századból*. Szerk. Majtényi György, Ring Orsolya. Budapest, 2002, Magyar Országos Levéltár, 36–46. p.
- TISCHLER JÁNOS: „A gyilkossági hullám ismét erőre kap.” A lengyelek Nagy Imre és társai kivégzéséről. *Magyar Narancs*, 2003. június 12. 22–23. p.

UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

- Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2001. július 1.–2002. június 30. Összeáll. Györi László. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 494–509. p.
- BARTUS LÁSZLÓ: Elegük van abból, hogy rendre politikai célokra használják fel őket. Az 56-os forradalmárok nem álltak a Fidesz mellé. Egység és megosztottság. *Magyar Hírlap*, 2002. október 24. 2. p.
- BAUER TAMÁS: Történelmi leckék – a képviselőházban. *Népszabadság*, 2002. október 21. 12. p.
- BERECZ JÁNOS: Vállalom. *Magyar Hírlap*, 2003. március 8. 22. p. (Részletek megjelenés előtt álló önéletrajzi könyvéből.)
- BORHI LÁSZLÓ: 1956 helye a nemzetközi szakirodalomban. *Élet és Irodalom*, 2002. október 18. 17–18. p.
- CSEH GERGŐ BENDECÚZ: Állambiztonsági helyzetjelentés az 1956-os forradalom tizedik évfordulóján. In *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, 2002, Történeti Hivatal, 279–301. p.
- DOBSZAY JÁNOS: Néma bajtársak. Titokzatos ötvenhatosok. *Heti Világgazdaság*, 2002. december 7. 111., 113., 115. p. (Az 56-os Szervezetek Konföderációja.)
- Emlékkönyv a szabadságharc 45. évfordulójára*. Szerk. Bányay László. Sydney, 2001, Független Magyar Szabadságharcos Szövetség, 234 p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Az „elrabolt forradalomról.” *Magyar Nemzet*, 2002. november 15. 8. p.
- ERDÉLYI PÉTER: A forradalom elismert harcosai. Kiosztották a Nagy Imre-érdemrendeket. 2006-ra új 56-os emlékhely épül. *Magyar Hírlap*, 2002. október 24. 3. p.

- FILEP TIBOR: 1956 és a Kádár-korszak. In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 343–344. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- FÓNAY JENŐ: Októberi zajongás. Fónay Jenő a feláldozott múltról. Riporter Buják Attila. *168 Óra*, 2002. október 24. 18–19. p.
- GERŐ ANDRÁS–KATONA TAMÁS–VITÁNYI IVÁN: Jeles napok, hagyományok, indulatok. Három nagy ünnepünk közül augusztus huszadikán kap legkevésbé hangot a napi politika. Lejegyezte Daniss Győző. *Népszabadság*, 2002. augusztus 19. 8. p.
- GÖLLNER ANDRÁS: Ötvenhat közszelleme. *Magyar Hírlap*, 2002. október 24. 11. p.
- GYÁNI GÁBOR: Emlékezés, narrativitás és a múlt. In uő: *Történeiszdiskurzusok*. Budapest, 2002, L'Harmattan, 296–301. p.
- HAMVAY PÉTER: A forradalom politikai irányzatai. *Népszava*, 2002. október 26. Szép Szó, 5. p. (A Bibó István Közéleti Társaság, a Liberális Fiatalok Társasága, a Respublika Kör és a XXI. Század Társaság konferenciája 2002. október 18-án a Kossuth Klubban.)
- HORVÁTH SÁNDOR: 1956 történetírása a rendszerváltás óta. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 215–224. p.
- KAJÁRI ERZSÉBET: Az ÁVH felszámolása, 1953–1957. *História*, 2002. 7. sz. 13–16. p.
- KENDE PÉTER: 1956 historiográfiája az emigrációban, 1956–1989. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 201–204. p.
- KENDE PÉTER: Elkerülhetetlen volt-e a forradalom 1956-ban? In uő: *Még egyszer a párizsi toronyból. Kortörténeti és politikaelméleti esszék, 1973–2003*. Budapest, 2003, Új Mandátum, 279–283. p.
- KENDE PÉTER: A magyar forradalom jelentősége négy évtizedes távlatból. Uo. 294–304. p.
- KENDE PÉTER: Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? In *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 223–227. p. /Jelenkortörténeti műhely 3./
- KÖRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE: *Carrying a Secret in my Heart... Children of the Victims of the Reprisal after the Hungarian Revolution in 1956. An Oral History*. Budapest–New York, 2003, Central European University Press, 195 p.
- KÖVÉR LÁSZLÓ–MEDGYESSY PÉTER: 1956 megítélése – ma. Interjú Kövér Lászlóval és Medgyessy Péterrel. In Gecse Géza: *Állam és nemzet a rendszerváltás után*. Budapest, 2002, Kairosz, 126–133. p.
- LITVÁN GYÖRGY: 1956 a napi politika martalékává lett. Riporter Gündisch Mónika. *Vasárnapi Hírek*, 2002. október 20. 7. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Emlékezés vagy botránykeltés? *Heti Világgazdaság*, 2002. október 18. 50. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 258–263. p.
- MÁRTON LÁSZLÓ: Kinek a nevében? *Magyar Hírlap*, 2002. október 22. 10. p.
- MÉCS IMRE: Elvették a forradalmunkat. *Népszava*, 2002. október 22. 7. p.
- MOLNÁR ADRIENNE: „Társadalmi veszélyessége fönnáll.” Molnár Adrienne szociológus az '56-os elítéltek sorsát kutatja. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2002. október 22. 9. p.

- NAGY BALÁZS: A brüsszeli Nagy Imre Intézet. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 395–423. p.
- ORBÁN VIKTOR: Mi ezen az úton maradunk. In *Mi ezen az úton maradunk.* Szerk. Dózsa Tamás. Budapest, 2002, Art-Gras-Fon Bt., 5–13. p. (Elhangzott 2002. október 23-án a budapesti Erzsébet téri nagygyűlésen.)
- Pályázatok.* Szerk. Mészáros Gábor. Budapest, 2002, Múzeum 1956 emlékére Közhasznú Alapítvány, 216 p. (A könyv az alapítvány által középiskolások számára kiírt pályázat díjnyertes dolgozatait tartalmazza.)
- PÉNTÉK IMRE: A visszatekintő. Palotás József szobráról. *Árgus*, 2002. 10. sz. 100. p. (Palotás József dunaújvárosi ötvenhatos emlékműve.)
- Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai.* Összeáll. Győri László. 2. jav., bőv. kiad. Budapest, 2002, Magyar Napló–1956-os Intézet, 389 p.
- POMOGÁTS BÉLA: 1956 az irodalom emlékezetében. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 264–276. p.
- PONGRÁTZ GERGELY: „Elrabolják tőlünk a forradalmat.” Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet*, 2002. október 22. 5. p.
- POZSGAY IMRE: A „magyar kártya” 1956-ban és 1968-ban. Interjú Pozsgay Imrével. In Gecse Géza: *Állam és nemzet a rendszerváltás után.* Budapest, 2002, Kairosz, 124–126. p.
- POZSGAY IMRE: Nagy Imre nem maradhatott életben. Pozsgay Imre arról, hogy miért rúgta fel a széket Gorbacsov üzenetére, Kádár beszélgetéskényszeréről és Horn véleményéről. Riporter Kő András, Nagy J. Lambert. *Magyar Nemzet*, 2003. június 16. 4–5. p.
- RAINER M. JÁNOS: A forradalom utóélete. Riporter: Sággy Erna. *168 Óra*, 2002. október 24. 14–16. p.
- RAINER M. JÁNOS: La memoria del 1956. In *Graffiti ungheresi. Cinema, fotografia, incontri. Trieste 28 ottobre–3 novembre 2002. In occasione della Stagione della Cultura Ungheresi in Italia 2002.* Catalogo a cura di Judit Pintér, Umberto Rossi et al. Trieste, 2002, Volpe–Sain Comunicazione, 27–29. p.
- RIPP ZOLTÁN: 1956 emlékezete és az MSZMP *Múltunk*, 2002. 1. sz. 146–171. p.
- ROSSI, UMBERTO: La rivoluzione del '56 nel cinema ungherese. La memoria del 1956. In *Graffiti ungheresi. Cinema, fotografia, incontri. Trieste 28 ottobre–3 novembre 2002. In occasione della Stagione della Cultura Ungheresi in Italia 2002.* Catalogo a cura di Judit Pintér, Umberto Rossi et al. Trieste, 2002, Volpe–Sain Comunicazione, 41–51. p.
- Sok iskolában ma is hallgatnak '56-ról. Most ingyen oktatóanyagot kap minden gimnázium, mert a forradalom tanítása óvatoskodó. *Magyar Hírlap*, 2002. november 6. 2. p.
- STEFKA ISTVÁN: Üdv az erdésznek? Soprontól Vancouverig – második egyetemi exodus 1956-ban. *Magyar Nemzet*, 2003. április 19. 31. p.
- SÜMEGI GYÖRGY: A forradalom vizuális emlékezete. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 277–283. p.
- VÁSÁRHELYI MÁRIA: Október végi történetek. *Élet és Irodalom*, 2002. november 15. 4. p.
- WITTNER MÁRIA: *Ellenőrizve.* Budapest, 2002, Magyar Ház, 169 p.

PORTRÉK (SZEMÉLYI RÉSZ)**ÁBRAHÁM DEZSŐ**

EÖRSI LÁSZLÓ: Bírósági bukták. *Élet és Irodalom*, 2003. június 6. 12. p.

BÁNKUTY GÉZA

'56 arcai. Bánkuty Géza, a motoros. „A forradalomban csak egy porszemnek is lenni, felemelő érzés.” Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. június 21.

EÖRSI LÁSZLÓ: Csalóka emlékek. *Népszabadság*, 2003. február 5. 10. p.

CSEPREGI LAJOS

KÖDMÖN CSABA: Az elfelejtett forradalmár. *Igazunk '56*, 2003. 2. sz. 36–37. p.

CSERÉPY GYULA

'56 arcai. Interjú Cserépy Gyula nyugalmazott alezreddessel. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. január 27.

DÉNES JÁNOS

'56 arcai. Dénes János, a munkás. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. május 19.

DILINKÓ GÁBOR

'56 arcai. Bizsu, az újpesti cigánygyerek. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. március 17.

DILINKÓ GÁBOR: Cigány Bizsu hazatért. Lejegyezte Trencsényi Zoltán. *Népszabadság*, 2003. február 15. 30. p.

EÖRSI ISTVÁN

VÁGVÖLGYI B. ANDRÁS: *Eörsi István*. Pozsony, 2003, Kalligram, 271 p.

FÁTYOL ISTVÁN

'56 arcai. Fátyol István. A cigányok is harcoltak. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. február 17.

FEHÉRVÁRY ISTVÁN

'56 arcai. Fehérváry István a börtönsorsról. „Úgy neveltek, hogy a magyar népet, Magyarországot szolgálni kell.” Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. május 14.

FÓNAY JENŐ

'56 arcai. Fónay Jenő, a Széna tér parancsnokhelyettese. A Kisfogház és a halál szintjei. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. április 22.

GEREBEN ISTVÁN

GEREBEN ISTVÁN: Egy szigorú demokrata. Riporter Blahó Miklós. *Népszabadság*, 2003. február 8. 6. p.

GERŐ ERNŐ

ESZENYI MIKLÓS: Epizódok Gerő Ernő életéből, különös tekintettel 1944-es tevékenységére. *Valóság*, 2003. 4. sz. 75–84. p.

HEGEDŰS LÁSZLÓ

'56 arcai. Hegedűs László, a mentős. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. február 24.

HONTVÁRY MIKLÓS

'56 arcai. Hontváry Miklós. Egy misszionárius magyar polgár. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. február 10.

HROZOVA ERZSÉBET

'56 arcai. Hrozova Erzsébet. A dupla nullás ügy. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. március 3.

IVÁN KOVÁCS LÁSZLÓ

EÖRSI LÁSZLÓ: Egy ellopott hős. *Népszabadság*, 2002. december 28. 12. p.

KÁDÁR JÁNOS

HUSZÁR TIBOR: Kádár János az 1980-as években. *Múltunk*, 2003. 1. sz. 3–78. p. (Részlet a szerző Kádár János politikai életrajza c. könyvének 2. kötetéből.)

HUSZÁR TIBOR: *Kádár János politikai életrajza*. 2. köt. 1957. november–1989. június. Budapest, 2003, Szabad Tér–Kossuth, 384 p.

HUSZÁR TIBOR: A klubtagok. Részlet Huszár Tibor Kádár-monográfiájának április végén megjelenő második kötetéből. *Magyar Hírlap*, 2003. január 18. 26–27. p.

IZSÁK LAJOS: Kádár János. In Gergely Jenő – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta, 163–172. p.

KÉTHLY ANNA

STRASSENREITER ERZSÉBET: Kéthly Anna védelmében. Messziről jött ember meséje. *História*, 2002. 5–6. sz. 55–56. p.

IZSÁK LAJOS: Kéthly Anna. In Gergely Jenő – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta, 193–202. p.

KIRÁLY BÉLA

'56 arcai. Király Béla, a Nemzetőrség főparancsnoka. „Maléter Pál le akart tartóztatni.” Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. június 4.

KRASSÓ GYÖRGY

KORNIS MIHÁLY: Krassó György emléke. *Élet és Irodalom*, 2002. október 11. 12. p.

KŐSZEG FERENC: Az utolsó radikális. Hetven éve született Krassó György. *Népszabadság*, 2002. október 21. 10. p.

MANSFELD PÉTER

EÖRSI LÁSZLÓ: Mansfeld Péter. A megtorlás legfiatalabb áldozata. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 30–33. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: Mansfeld Péter. A valóság és a mítosz. *Beszélő*, 2002. 12. sz. 46–58. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: Mansfeld Péter és kultusza. *Népszabadság*, 2002. október 22. 8. p.

MÉCS IMRE

'56 arcai. Mécs Imre, a villamosmérnök-hallgató. Törésvonalak negyvenhét évvel a forradalom után. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. május 2.

MINDSZENTY JÓZSEF

GERGELY JENŐ: Mindszenty József. In Gergely Jenő–Izsák Lajos–Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta, 221–228. p.

NAGY ERNŐ

NAGY ERNŐ: Arckép. Riporter Boros Károly. *Magyar Demokrata*, 2003. május 8. 64–66. p.

NAGY IMRE

BENZIGER, KARL PHILIP: Imre Nagy, Martyr of the Nation: Contested Memory and Social Cohesion. *East European Quarterly*, 2002. Nr. 2. 171–190. p.

GÖRGŐY RITA: Nagy Imre útkeresése. *Sic Itur Ad Astra*, 2001. 3–4. sz. 197–268. p.

GÖRGŐY RITA: Válaszúton: Nagy Imre 1953 és 1957 közötti szemléletváltozása. In *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Szerk. Fejérdy Gergely. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Intézet–Pázmány Péter Történész Kör, 286–327. p.

IZSÁK LAJOS: Nagy Imre. In Gergely Jenő–Izsák Lajos–Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta Könyvkiadó, 243–254. p.

LŐCSEI PÁL: Látogatóban Nagy Imrénél 1955 májusában. A földosztó miniszter és a szovjet marsall. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 439–443. p.

NAGY IMRE: *Viharos emberöltő*. Az utószót és a jegyzeteket írta Szántó László. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 183 p.

POGÁNY MÁRIA: Nagy Imre és a (volt) népi kollégisták kapcsolatai. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. 1.* Szerk. Sipos József, Sipos Levente. Budapest, 2002, Nagy Imre Alapítvány, 219–240. p.

PATAKI LÁSZLÓ

'56 arcai. Pataki László. Forradalmárok „másodállásban”. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. február 3.

PONGRÁTZ GERGELY

KOZMA HUBA: *Pongrátz Gergely*. Előszó Lezsák Sándor. Lakitelek, 2002, Antológia Kiadó, 149 p.

UDVARHELYI OLIVÉR: A hetvenéves Pongrátz Gergely köszöntése. *Bécsi Napló*, 2002. 4. sz. 6. p.

RÁCZ SÁNDOR

'56 arcai. A forradalomban mindig van remény. „Kádár azt kiabálta az arcomba: nem bírom tovább!” – emlékezik vissza Rácz Sándor. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. március 24.

RÁKOSI MÁTYÁS

IZSÁK LAJOS: Rákosi Mátyás. In Gergely Jenő – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta, 279–294. p.

REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓ

'56 arcai. Regéczy-Nagy László és a lutheri kiállítás. Magyarország mellékhadiszíntér volt. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. április 13.

SIKLÓS ISTVÁN

CZIGÁNY LÓRÁNT: Siklós Istvánról két tételben. Küldetésben. Adalék Siklós István ötvenhatos poémája keletkezéséhez. In uő: *Talpalatnyi senkiföldjén*. Budapest, 2002, Kortárs, 167–172. p.

SZABÓ JÁNOS

EÖRSI LÁSZLÓ: Szabó bácsi, 1897–1957. *Élet és Irodalom*, 2002. október 18. 16. p.

SZALAY RÓBERT

EÖRSI LÁSZLÓ: Bírósági bukták. *Élet és Irodalom*, 2003. június 6. 12. p.

TILDY ZOLTÁN

IZSÁK LAJOS: Tildy Zoltán. In Gergely Jenő – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc: *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Budapest, 2002, Gesta, 347–354. p.

TOLLASI ILONA

'56 arcai. Tollasi Ilona. A Baross tériek a Keleti pályaudvar környékét védték. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. március 9.

TÓTH ILONA

EÖRSI LÁSZLÓ: Tóth Ilona igaz története. *Rubicon*, 2002. 11–12. sz. 26–29. p.
 JOBBÁGYI GÁBOR: *A néma talp. Tóth Ilona az orvosi kar mártírja*. Budapest, 2002, Püski, 57 p.

VANEK BÉLA

'56 arcai. Vanek Béla. Aki a Miatyánkból is kihagyja a megbocsátás szót. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. március 30.

VOJT IRÉN, VOJT REZSÓ

'56 arcai. A testvérpár: Vojt Rezső és Vojt Irén. Józsefváros, a forradalom tűzfészke. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2002. április 7.

WITTNER MÁRIA

'56 arcai. Wittner Mária. Az újratemetés, 1989. június 16-a euforikus állapot volt – mondja Wittner Mária. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. június 17.

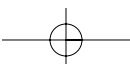
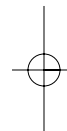
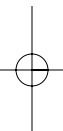
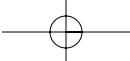
MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLÉKEZŐ INTERJÚK

- GÖNCZ ÁRPÁD: Ez volt történelmünkben az a rövid pillanat, amikor a társadalom egységes volt. Riporter Petri Lukács Ádám. *Népszava*, 2002. október 22. 5. p.
- JASPER GYULA: Magántörténelem. Emlékeim 1956-ról és a megtorlásról. 1–2. *Argus*, 2002. 10. sz. 26–31. p.; 11. sz. 26–31. p.; 12. sz. 25–30. p.
- KIRÁLY BÉLA: A forradalomban nem azt kérdezték: honnan jössz, hanem azt, hová mész, pajtás. Riporter Szabó Iréne, Simon Zoltán. *Népszava*, 2002. október 22. 5. p.
- MERVÓ ZOLTÁN–SZÉKELYHIDI ÁGOSTON: Az első puskalövés, az utolsó tiltakozás. Riporter Dombi Margit. *Magyar Nemzet*, 2002. november 4. 5. p. (A forradalom debreceni eseményei.) *Mi ezen az úton maradunk*. Szerk. Dózsa Tamás. Budapest, 2002, Art-Gra-Fon Bt., 56 p.
- MOLNÁR ISTVÁN: *Anamnézis*. Budapest, 2002, Balassi, 399 p.
- PERBÍRÓ JÓZSEF: Ötvenhat Szegeden – emlékeimben. Szeged, 2002, Belvedere Meridionale, 111 p.
- POGÁNY PÉTER bencés szerzetes 1956-os naplójából. 1. Isten a történelemben. 2. Valami húz a Bródy Sándor utca felé. 3. Vonulnak az orosz tankok a József utca felé. 4. Holttestek hevernek a fák alatt. 5. Ne tedd le a fegyvert, szabadságharcos. 6. Én is indulok a Kilián felé. 7. A rádió néma, Nagyot fogva tartják. 8. A sorállások manapság a hírközpontok. 9. A nők némán vonuljanak a Hősök terére. 10. „A vecsési kulákok a csepeli grófoknak.” *Népszabadság*, 2002. október 22. 30. p.; október 29. 30. p.; november 5. 30. p.; november 12. 27. p.; november 19. 28. p.; november 26. 28. p.; december 3. 30. p.; december 10. 30. p.; december 17. 34. p.; december 24. 42. p.
- RÁCZ SÁNDOR: Sztrájkoktól a földvédelemig. RácZ Sándor szerint a kommunistáknak semmi köze nincs a munkásosztályhoz. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet*, 2002. november 4. 5. p.
- RENN OSZKÁR: *Ellenőrzöttek*. Miskolc, 2002, Felsőmagyarország, 167 p.
- VÁRHELYI ANDRÁS: Bocsánat! 1956: a magyar holokauszt – részlet Várhelyi András könyvéből. *Magyar Nemzet*, 2002. december 14. 25. p.
- WITTNER MÁRIA: Csak a tettek bírnak bizonyító erővel. Riporter Hering József. *Magyar Fórum*, 2002. október 24. 3. p.

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

- The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Compiled, ed. and introd. by Csaba Békés, Malcolm Byrne, János M. Rainer. Assistant eds. József Litkei, Gregory F. Domber. Pref. by Árpád Göncz. Forew. by Charles Gati. Introd. by Timothy Garton Ash. Budapest–New York, 2002, Central European University Press–The National Security Archive, L, 598 p. /National Security Archive Cold War Readers./
- BOHLEN, CELESTIN *Memories of '56, When Eastern Europe Was the First Crisis of the Day*. *The New York Times*, 2002. 29. December. 7. p.
- COGDON, LEE: *Seeing Red. Hungarian Intellectuals of Communism*. Decalb, Northern Illinois University Press, 2001. 223 p.
- LITVÁN GYÖRGY. *Budapesti Könyvszemle*, 2003. 1. sz. 78–83. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: *Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 645 p.
- HARMATH ISTVÁN: Chicagói krónika! *Magyarság*, 2002. november 16.
- KOVÁCSY TIBOR: Ahogy emlékezni kell. *Magyar Narancs*, 2002. április 18. 32. p.

- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: Eörsi László: Corvinisták '56. *Múltunk*, 2002. 3–4. sz. 565–570. p.
 VARGYAI GYULA: Eörsi László: Corvinisták '56. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2002. 1. sz. 214–215. p.
- FAKÁSZ TIBOR: *Esztergom 1956-os históriája*. Esztergom, 2000, Komárom-Esztergom megyei Önkormányzat Levéltára, 183 p.
 GERMUSKA PÁL: Esztergom 1956-os históriája. *Limes*, 2002. 2. sz. 192–194. p.
- GIBIJANSZKIJ, LEONYID: Sovjetsko–jugoslovenski odnosi i Madarska revolucija 1956. godine. *Jugoslovenski istorijski casopis*, 1996. Nr. 1–2. 151–170. p.
 BÍRÓ LÁSZLÓ: Szovjet–jugoszláv kapcsolatok és az 1956-os magyar forradalom. *Klió*, 2002. 3. sz. 134–137. p.
- JOBAGYI GÁBOR: *A néma talp. Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja*. Budapest, 2002, Püski, 57 p.
 EÖRSI LÁSZLÓ: Konceptiók. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 446–450. p.
 EÖRSI LÁSZLÓ: Téves következtetések. *Élet és Irodalom*, 2002. szeptember 20. 24. p.
- KAHLER FRIGYES–M. KISS SÁNDOR: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A nagy per*. Budapest, 1997, Püski–Kortárs, 343 p.
 SCHMIDT MÁRIA: Forradalom, szabadságharc, polgárháború. In uő: *Egyazon mércével. A visszaperelt történelem*. Budapest, 2003, Magyar Egyetemi Kiadó, 82–89. p.
- Kisfogház emlékhely, 2001. november 4.* Szerk. Rédey Sarolta. Budapest, 2002, Tercia Print Kft., 141 p.
 SZAKOLCZAI ATTILA: Feledendő emlék. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 438–445. p.
- Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai*. Összeáll. és szerk. Győri László. Budapest, 2001, Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló–1956-os Intézet, 315 p.
 STANDEISKY ÉVA: Költészet a Rákosi-korszakban és az 1956-os forradalom idején. In *Évkönyv 10. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 433–437. p.
- RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre*. Budapest, 2002, Vince, 184 p.
 BABARCY ESZTER: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2002. október 4. 23. p.
 BAK JÁNOS: Rainer M. János: Nagy Imre. *Budapesti Könyvszemle*, 2002. 3. sz. 262–265. p.
- RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. 1–2. köt. 1896–1958. Budapest, 1996–1999, 1956-os Intézet, 553 p., 481 p.
 BAK JÁNOS: Rainer M. János: Nagy Imre. *Budapesti Könyvszemle*, 2002. 3. sz. 262–265. p.
- Szovjet katonai intervenció, 1956*. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Györkei Jenő és Horváth Miklós. Előszó Király Béla. Budapest, 2001, Horváth és Társa Kulturális Szolgáltató Bt., 314 p., 21 t.
 KIRÁLY BÉLA: Válasz. *Élet és Irodalom*, 2002. november 22. 16. p. (Reflexió Peter Pastor könyvbírálatára.)
 PASTOR, PETER: Egy második kiadás margójára. *Élet és Irodalom*, 2002. november 8. 9. p.
- Die Ungarnkriese 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien, 2003, Böhlau Verlag, 317 p.
 MURBER IBOLYA: Die Ungarnkriese 1956 und Österreich. *Századok*, 2003. 3. sz. 769–772. p.
- WALCZ AMARYLISZ: *La Rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia*. Roma, 2001, Ambasciata della Repubblica di Ungheria, 61 p.
 KATONA ESZTER: 1956 és Olaszország. *Klió*, 2002. 3. sz. 127–133. p.

RÖVIDÍTÉSEK

AFP	Agence France-Press
AN	Archives nationales
AP	Associated Press
ÁSZTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁVH	Államvédelmi Hatóság
ÁVO	Államvédelmi Osztály
BBC	British Broadcasting Corporation
Bd.	Band
bev.	bevezető, bevezetés
BFL	Budapest Főváros Levéltára
BkM	Belkereskedelmi Minisztérium
BM	Belügyminisztérium
BRFK	Budapesti Rendőr-főkapitányság
BUDAVOX	Budavox Híradástechnikai Külkereskedelmi Vállalat
CD	compact disc
CEU	Central European University
CIC	Counter Intelligence Corps
COCOM	Coordinating Committee for Multilateral Export Controls
d. n.	dátum nélkül
d.	doboz
db	darab
DDR	Deutsche Demokratische Republik
DIMÁVAG	Diósgyőri Magyar Vagon- és Gépgyár
DISZ	Dolgozó Ifjúság Szövetsége
EAK	Egyesült Arab Köztársaság
EBEÉ	Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet
ed., éd.	editor
EFE	a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőí
EFEF	a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek Főparancsnoksága
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem
ÉME	Ébredő Magyarok Egyesülete
ENSZ	Egyesült Nemzetek Szervezete
EPOL	Egészségpolitikai Társaság
et al.	et alii

- EX Etelközi Szövetség
 f. fond
 FKgP Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt
 FKP Független Kisgazdapárt
 FKP Francia Kommunista Párt
 FLN Front de Liberation Nationale
 FM Földművelési Minisztérium
 fn. fedőnév, fedőnevű
 FNL, FUG felderítő-úszó harcjármű
 forew. foreword
 GIU Külgazdasági Kapcsolatok Állami Bizottsága (a Szovjetunióban)
 gyűjt. gyűjtemény
 HB Honvédelmi Bizottság
 HEÁB a KGST Hadiipari Együtműködési Állandó Bizottsága
 HÉV Helyiérdekű Vasút
 HL Hadtörténeti Levéltár
 HM Honvédelmi Minisztérium
 HNF Hazafias Népfront
 Hrsg. Herausgeber
 hrsg. herausgegeben
 IBUSZ Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Vállalat
 id. idősebb
 ifj. ifjabb
 IFOP Institut Français de l'Opinion Publique
 introd. introduction
 ISP-PAN Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akadeii Nauk
 jkv. jegyzőkönyv
 katpol Katonapolitikai Osztály
 KB Központi Bizottság
 KEB Központi Ellenőrző Bizottság
 kft. korlátolt felelősségű társaság
 KGM Kohó- és Gépipari Minisztérium
 KGST Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
 KI Központi Irattár
 KIMSZ Kommunista Ifjómunkás Szövetség
 KISOSZ Kiskereskedők Országos Szervezete
 KKM Külkereskedelmi Minisztérium
 k. n kiadó nélkül
 KPM Közlekedési és Postaügyi Minisztérium
 KSH Központi Statisztikai Hivatal
 ktsz. kisipari termelőszövetkezet
 KÜM Külügyminisztérium
 KV Központi Vezetőség
 LB Legfelsőbb Bíróság
 MALÉV Magyar Légiközlekedési Vállalat
 Mazsihisz Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége
 MDP Magyar Dolgozók Pártja

MÉP	Magyar Élet Pártja
MKP	Magyar Kommunista Párt
MN	Magyar Néphadsereg
MNK	Magyar Népköztársaság
MOGÜRT	Magyar Országos Gépkocsi Üzemi Rt.
MOL	Magyar Országos Levéltár
MOVE	Magyar Országos Véderő Egyesület
MRP	Mouvement Républicain Populaire
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTI	Magyar Távirati Iroda
NATO	North Atlantic Treaty Organization
NB	Nemzeti Bizottmány
NDK	Német Demokratikus Köztársaság
NIM	Nehézipari Minisztérium
NKFP	Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok
no.	number
NPP	Nemzeti Parasztpárt
nr.	numerus
NS	nationalsozialistische
NSZEP	Német Szocialista Egységpárt
NSZK	Német Szövetségi Köztársaság
OHA	Oral History Archívum
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
OT	Országos Tervhivatal
OTKA	Országos Tudományos Kutatási Alap
OTKT	Országos Kiemelésű Tudományos Kutatások Közalapítvány
ő. e.	őrzési egység
összeáll.	összeállította
p.	pagina
PB	Politikai Bizottság
PIL	Politikatörténeti Intézet Levéltára
PM	Pénzügyminisztérium
PRO	Politikai Rendészeti Osztály
PPR	Polska Partia Robotnicza
PSZH	páncélozott csapatszállító harcjármű
PZPR	Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
rend.	rendezte
ROM	read only memory
rt.	részvénytársaság
SALT	Strategic Arms Limitation Talks
SD	Sicherheitsdienst
SFIO	Séction Française de l'Internationale Ouvrière
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
sz.	szám(ú)
SZDP	Szociáldemokrata Párt
SZEB	Szövetséges Ellenőrző Bizottság

szerk.	szerkesztette
SZKP	Szovjet Kommunista Párt
SZMKE	Széchenyi Magyar Kultúregyesület
SZÖVOSZ	Szövetkezetek Országos Szövetsége
SZU	Szovjetunió
TESZ	Társadalmi Egyesületek Szövetsége
tk.	tanúkihallgatási jkv.
TKV	Technika Külkereskedelmi Vállalat
TSB	Testnevelési és Sport Bizottság
tsz	termelőszövetkezet
TÜK, Tük	titkos ügyiratkezelés
TÜKER	Tűzelőanyag-kereskedelmi Vállalat
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
uo.	ugyanott
uő	ugyanő
UP	United Press
USA	United States of America
USD	USA-dollár
USSR	Union of Soviet Socialist Republics
vol.	volume
VSZ	Varsói Szerződés